ئامادەکردنی: بیلال ن. شمشیر

8

بەڵگەنامەکانی ئینگلیز

لەبارەی کێشەی کوردی تورکیاوە (١٩٢٤-١٩٣٨)

شۆڕشەکانی شێخ سەعیدی پیران، ئاگری و دەرسیم

وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە
سەلمان عەلی

پێشەکی و پێداچوونەوەی
سدیق ساڵح

بەڵگەنامەکانی ئینگلیز
لەبارەی کێشەی کوردی تورکیاوە
(١٩٢٤-١٩٣٨)
شۆڕشەکانی شێخ سەعیدی پیران، ئاگریو
دەرسیم

ئامادەکردنی
بیلال ن. شمشیر
وەرگێڕانی لەئینگلیزییەوە
سەلمان عەلی

پێشەکیو پێداچوونەوەی
سدیق ساڵح

٢٠٠٢

ناونیشانی کتێبە ئەسلییەکە :

Ingiliz Belgeleriyle
TÜRKIYEDE KÜRT SORUNU
(1924-1938)
Seyh Sait , Ağri ve Dersim
Ayaklanmalari
2. Baski
Hazirlayan
Bilal N. ŞIMŞIR
Türk Tarîh Kûrumu Üyesi
ANKARA, 1991

وەزارەتی رۆشنبیری

بەڕێوەبەرایەتی خانەی وەرگێڕان

- ناوی کتێب: بەڵگەنامەکانی ئینگلیز لەبارەی کێشەی کوردی تورکیاوە(١٩٢٤-١٩٣٨)

شۆڕشەکانی شێخ سەعیدی پیران، ئاگری و دەرسیم

- ئامادەکردنی: بیلال ن. شمشیر
- وەرگێرانی لە ئینگلیزییەوە: سەلمان عەلی
- تایپ: بەهرە عیزەدین
- نەخشەی بەرگ: ستار قادر
- ژمارەی سپاردنی(٤٠٦) ی وەزارەتی رۆشنبیری دراوەتێ
- زنجیرە: ٨
- تیراژ: ٧٥٠ دانە
- چاپ: چاپخانەو ئۆفسێتی ئاسا
- چاپی یەکەم ٢٠٠٢ سلێمانی

پێشەکی

ساڵی ٢٠٠٠ کاك (سەلمان عەلی)م ناسی. بۆم تاقی بووەوە کە لاوێکی، لە خۆبوردوو و چالاك و دانایەو، هەوڵی خۆ پێگەیاندن ئەدات لە بوارێکی وەرگێڕاندا لە ئینگلیزییەوە کە ئێمە یەکجار پێویستیمان بە کەسانی شارەزای لە و جۆرە هەیە. بەو پێیە، دەرکەوت ئەشێ ئەو بەهرەو سەلیقەو وردەکارییەی بۆ لایەنێکی گرنگی وەك مێژوومان بخرێتە کارو، لە و ڕووەوە خێر بداتەوە.

من هەمیشە لە ئاستی ئەو ژمارە زۆرەی بەڵگەنامەو کتێبی بیانیدا کە بە زمانانی جیاجیا لە سەر کورد هەن و نووسراون و هێشتا نەکراونەتە کوردی، خەم دامئەگرێ و، ئاواتەخوازم ڕۆژێك لە ڕۆژان وەرگێڕی توانایان بۆ پەیدا ببێ تا کتێبخانەی هەژاری مێژووی کوردیان پێ ئاوەدان ببێتەوە.

بۆ ئەم مەبەستە، ڕووم لە کاك سەلمان نا دەست بەکار بێ و، ئەم کتێبەی بەڵگەنامەکانی ئینگلیز لە سەر شۆڕشەکانی شێخ سەعیدی پیران و ئاگری داغ و دەرسیم بکاتە یەکەم کاری ئەو پرۆژەیە کە ئومێدمە تاسەر درێژەی پێ بدات و، منیش بتوانم هاوکاری بم. هەر لە سەرەتایشەوە، ئەرکی پێداچوونەوەیم، لە ڕووی زمانەوانی و ساغکردنەوەی ناوی شوێن و کەسەکانەوە، خستە ئەستۆی خۆم. کاری ڕاست بێ، بە پشوودرێژی و کۆشش و مەراقی دڵسۆزانەی بۆ فێربوون و هونەرنواندن، بەتەواو بوونی گەیاند. پێنج ئەڵقەیشی تائێستا کە تا بەڵگەنامەی ژمارە (٤٦)ی گرتووەتەوە، لە ژمارەکانی (١٢،١٣،١٤،١٥،١٩)ی گۆڤاری "هەزارمێرد" دا بڵاوبووەتەوە.

جێی باسە کاك ئومێد محەمەد ئەمین بەشی (کورتەی بەڵگەنامەکان)ی کتێبەکەی لە تورکییەوە کردە کوردی و، داڕێژرایەوە. منیش بە پێویستم زانی کۆمەڵێك پەراوێز بۆ ڕوونکردنەوەی ناوەکان ئامادە بکەم، کە بۆ جیاکردنەوەیان لە وانەی کاك سەلمان، نیشانەی (س)م خستووەتە دوایان. ناوی شوێنەکانم، بەگشتی، پشت بەستوو بەم سێ سەرچاوەیە ڕاستکردەوە:

١ـ ROAD MAP OF TURKEY 1969، مامۆستا عەبدولڕەقیب یووسف پێشکەشی کردووم، سوپاسی ئەکەم.

٢ـ قائممقام محمد رشدی و معلم محمد عبدالقادر، مکمل و مفصل تورکیە جمهوریتی اطلاسی، استانبول، ١٩٢٨.

٣ـ Good & Darby, The University Atlas, 2nd ed. London,1940

ئەوی دووەمیان کە زۆرتر بەکارم هێناوە، هی سەردەمی کەم و زۆر ئەو شۆڕشانەیە. پاشان بە مایەی سوودم زانی، بۆ ئاسانکردنی کاری لێکۆڵەرەوە، پێڕست بۆ ناوی شوێن و کەسەکان ڕێك بخەم تا وەك پاشکۆیەك بخرێتە دوای دەقی بەڵگەنامەکانەوە.

ئەم کتێبە پرۆفیسۆر دکتۆر بیلال ن. شمشیر ئامادەی کردووە کە کاتی خۆی بەڕێوەبەری پلان دانانی وەزارەتی کاروباری دەرەوەی تورکیاو، ماوەیەکیش کارمەندی باڵیۆزخانەی تورکیا بووە لە باکۆ. هەتا پۆستی باڵوێزیشی وەرگرتووەو، دواجار خانەنشین کراوە*. جگەلە وە، وێنەی ئەسڵیی هیچ یەکێك لە م بەڵگەنامانە لە کتێبەکەدا نییە، هەوڵی بەدەستهێنانیشیان بۆ ئێمە، کارێکی ئەستەم بوو. بەلام وەك بەناوەڕۆکیاندا دیارە، پێناچێ دەستکاری کرابن و، گومان لە دروستی و ڕاستییان ناکرێ. لەگەڵ ئەوەیشدا، جاروبارو لێرەو لە وێ هەلە ی چاپیان تێکەوتووە، کاك سەلمان خۆی بە سەلیقە ڕاستی کردوونەتەوە. چەندین پاشکۆو هاوپێچی ئاماژە پێدراوو برگەی تر لە بەڵگەنامەکاندا چاپ نەکراون.

ئەم بەڵگەنامانە، بەحوکمی ئەوەی کە برووسکە یا ڕاپۆرتی وردو هەمەلایەنەن و، هاوزەمان و لە گەرماو گەرمیی ڕووداوەکاندا، یا لە شوێن و ناوچە جێی مەبەستەکان خۆیانەوەو، لە قسەی کاربەدەستانەوە، یان بە گێڕانەوەی دەمیی ئەم وئەوی ئاگادار نووسراون و، ڕۆژنامەکانی تورکیایشی بۆ بەسەرکراونەتەوە؛ پڕن لە زانیاریی هەمە جۆری گرنگ لە سەر وەزعی کۆمەلایەتی و سیاسی و ئابووری و وردەکاریی بەسەرهاتەکانی ئەو شۆڕشانەو، کەرەستەیەکی گرانبەها ئەخەنە بەردەستی لێکۆڵە

* کاك سەلمان ئەم چەند زانیارییەی لە بارەیەوە لە ئینتەرنێتەوە وەرگرتووە.

ڕەوەی کوردو، تەنانەت زانیاریەکانی پێشوومان زیاترو دەولە مەندترو ڕاستتر ئەکەنەوە. ئەم کتێبە بەڵگەیەکی حاشاهەڵنەگرە لە سەر شوێن و بایەخی لە ڕادەبەدەری بەڵگەنامە بۆ نووسینەوەی مێژوو.

هیوامە ئەم بەرهەمە کاری گەورەو بەکەڵکتری بەدوادابێ و، دەستخۆشیش لە برای ئازیزم کاك سەلمان ئەکەم.

سدیق ساڵح

٢٠٠٢/٦/١

پێشەکیی ئامادەکار

کۆماری تورکیا، لە سەرەتای دروست بوونییەوە، ناوبەناو تووشی کێشەی کوردبووەو، کێشەکەیش لە شێوەی یاخی بوونەکانی ساڵی ١٩٢٥ی شێخ سەعیدو ١٩٣٠ی ئاگریو ١٩٣٧ی دەرسیمو تونجەلیدا بووەو، حکوومەتە جیاجیاکانی کۆمارەکەمانی بەشێوەیەکی بەرچاو گیرۆدە کردووە.

بریتانیا یەکێکە لەو دەوڵەتانەی کەبەدەنگ گرفتی کوردەوە هاتووەو، ڕێکخەری ئەو بەندانەی سیڤەریش بووە، کەتایبەت بوون بەکورد. ئەم وڵاتە، لە بەرئەوەی کەلە ماوەی هەردوو جەنگی جیهانیدا دەسەڵاتدار بووەو، حوکمڕانیی عێراقی کردووە، ڕووبەڕووی کێشەی کورد بووەتەوە. هەروەها بەهۆی کێشەکانی سنووریی عێراق– تورکیاو مووسڵەوە، شەڕێکی دیبلۆماسیی لە نێوان تورکیاو بریتانیادا هاتووەتە گۆڕێ. ناوچە کوردنیشینەکان پانتاییەکی فراوانی دەوڵەمەندی نەوتن و، بریتانیاش بایەخ بەهەر جێیەك دەدات کەنەوتی تێدا بێ.

لە بەرئەوەی دیبلۆماتەکانی ئینگلیز لە نزیکەوە چاودێری کێشەی کوردیان کردووەو، لێکۆڵینەوەو پلانیان بۆ چۆنییەتی چاودێریی کێشەکە لە تورکیادا هەبووە. بەباشم زانی لێکۆڵینەوەو بەدواداگەڕانێکی ئەم بابەتە بکەم. دیارە گەلێ بڵاوکراوەی کۆن لە بارەی کوردەوە لەم وڵاتەدان، بەڵام هێشتا لێکۆڵینەوەیەکی وا لە سەر بەڵگەنامە ڕەسمییەکان نەکراوەو، بەڵگەنامە دیبلۆماسییە ئینگلیزییە بڵاوکراوەکانیش کەپەیوەندییان بەم مەسەلەیەوە هەیە، زۆرنین. جا بۆ ئەوەی بزانین دیبلۆماتەکانی ئینگلیز چۆن مامەڵەو چاودێریی کێشەی کوردیان کردووە، ئەبێ ڕاستەوخۆ پشت بەئەرشیفەکان ببەستین، هەر بۆیە بەهەلم زانی لێکۆڵینەوەیەك لە سەر ئەو ئەرشیفانەی تا ساڵی ١٩٤٠ی بریتانیا لە لەندەن بکەم.

پێدەچێ ئەمە یەکەم لێکۆڵینەوەو بەدواداچوون بێ کە لە ئەرشیفە بیانییەکانەوە لە سەر کێشەی کورد کرا بێ، بەڵام لە هەڵەو چەوتییەوە دوورە، لێرەدا بابەتەکە تەنها ماوەیەکی کەم لە خۆ دەگرێ و، کێشەکانی سەردەمی ئیمپراتۆریەت و

بەڵگەنامە ئینگلیزییەکانی پازدە ساڵی یەکەمی کۆماری تورکیای تێدا نین، بەڵکو تەنها چەند دۆکیۆمینتێکی هەڵبژێردراوی پێشانگایەکی بچووکن کەشیاوی لێکۆڵینەوەن.

پێم وایە ئەم بەڵگەنامانە، هیچ نەبێ، دەتوانن کەم یا زۆر بیرۆکەیەکمان لە بارەی چۆنییەتی لێکۆڵینەوەو چاودێریی کێشەی کوردەوە لە تورکیا لەلایەن دیبلۆماتانی ئینگلیزەوە بدەنێ.

بەڵگەنامەکان بەپێی مێژووی ڕووداوەکانی (Chronology) ڕیزکراون. هەر دۆکیۆمێنتێك کورتەی ناوەڕۆکەکەی لە لاپەڕەکانی(١٠-٦٩)دا نووسراوەو، ئەو بەرگانەی کە ئەرشیفەکانیان لێ وەرگیراوە، بەکورتی لە ژێریاندا تۆمار کراون. (F.O) کورتەی ئەرشیفەکانی وەزارەتی دەرەوەی ئینگلتەرەیە. (٤٢٤) ژمارەی پێشانگای ئەرشیفی وەرگیراوەو، (٢٦١و ٢٦٢و ..هتد) ژمارەی بەرگەکانی ناو پێشانگاکەن. ئەمجا ژمارەی لاپەڕەو ڕیزبەندەکانیان نووسراون.

کورتەی ناوەڕۆکی دەقەکان بەتەواوی دراوە، بۆیە ئیتر پێویست ناکات بەجیاجیا لێیان بکۆڵرێتەوە. ئەوەی کەشایانی باس بێ هەر ئەوەندەیە بڵێم:

ئەگەر بەوردی بچیتە ناو بەڵگەنامەکانەوە، ئەوا چەند خاڵێك سەرنجت ڕادەکێشن و، وات لێدەکەن ڕابمێنی. زۆربەی ئەو بیروبۆچوونانەی کەخراونەتەڕوو، ڕاپێچی بیرێکی قووڵت دەکەن و، هەندێکیشیان تا ئەمڕۆ بایەخی خۆیان هەیە.

ئەگەر ئەم بەدواداچوونە بووبێتە مایەی کەمێك ڕامان لە بابەتەکە، ئەوا ئەوە دەردەخات کەلێکۆڵینەوەکەم بێهودە نەبووە.

ب.ن.ش

لەندەن

١٩٧٢/٦/٢٨

کورتەی بەڵگەنامەکان

ژ	ڕۆژ	
١	١٩٢٤/٧/٢٣	ڕاپۆرتی ژمارە ٥٧٢ی مستەر هندرسنی کار-هەڵسووڕێنی ئینگلیز لە ئەستەمبووڵ بۆ ماك دۆناڵدی وەزیری دەرەوەی بریتانیا. ل:٦٩ باروودۆخی سیاسیی تورکیا، هەوڵەکانی والیو فەرمانڕەوای تازەی ئەستەمبوڵو ئاسایش. قسەو قسەلۆکی نهێنیی ئیتیحادە کوردەکان دژی حکوومەت. وتەکەی عیسمەت پاشا دەربارەی کۆمپانیا بیانییەکانو پەیمانی لۆزان.
٢	١٩٢٤/٩/١٦	ڕاپۆرتی ژمارە ٦٨٥ی مستەر هندرسنی کارهەڵسووڕێنی ئینگلیز لە ئەستەمبووڵ بۆ ماك دۆناڵدی وەزیری دەرەوەی ئینگلتەرە ل: ٨٠ باروودۆخی تورکیا. کار پێکردنی پەیماننامەی لۆزانو پڕوپاگەندەی جێبەجێنەکردنی بەندە جیاجیاکانی لەلایەن حکوومەتی تورکیاوە. دەرکەوتنی جووڵانەوەی کوردی. گواستنەوەی زەکی بۆ لەندەن. تێپەڕبوونی مستەفا کەمال پاشا بە دەریای ڕەشداو، لانەدانی لە ئەستەمبووڵ.
٣	١٩٢٥/٢/٢٣	بروسکەی ژمارە ٣٧ی مستەر لیندسەیی نوێنەری دیبلۆماسیی ئینگلیز لە

		ئەستەمبووڵ بۆ مستەر چامبرلەینی وەزیری دەرەوەی ئینگلیز. ل: ٩١ یاخی بوونی شێخ سەعید. دەستبەرسەرداگرتنی زێدی والی لەلایەن یاخییانەوە. سەردانی عیسمەت پاشا بۆ ئەنکەرە بەمەبەستی تاوتوێکردنی هەلومەرجەکە.
٤	١٩٢٥/٢/٢٤	برووسکەی ژمارە ٤٠ی مستەر لیندسەیی نوێنەری دیبلۆماسیی ئینگلتەرە لە ئەستەمبووڵ بۆ مستەر چامبرلە ینی وەزیری دەرەوەی ئینگلیز. ل: ٩٢ یاخیبوونی شێخ سەعید. ڕاگەیاندنی حوکمی عورفی لە هەندێ ناوچەی هەرێمی ئەرزرۆم و باشووری ڕۆژهەڵاتی تورکیا.
٥	١٩٢٥/٢/٢٤	ڕاپۆرتی ژمارە ١٥٤ی مستەر لیندسەیی نوێنەری دبلۆماسیی ئینگلیز لە ئەستەمبووڵ بۆ مستەر چامبرلەینی وەزیری دەرەوەی بریتانیا. ل: ٩٣ یاخیبوونی شێخ سەعید. ڕۆیشتنی یەکسەری عیسمەت پاشا بۆ ئەنکەرە بەم هۆیەوەو، هەڵسەنگاندنی بزووتنەوەی کوردی.
٥/ﻫ	١٩٢٥/٢/٢٤	پوختەی چاپەمەنییەکان دەربارەی یاخیبوون. ل: ٩٥ هەواڵی یاخیبوونەکە لە ڕۆژنامەکانی

		تەنین، وەقت، جمهورییەت، تەوحید، وەتەن، ئەنگۆرە تێلیگرامز.
٥/٢ھ	١٩٢٥/٢/٢٥	دووەم کورتەی چاپەمەنییەکان سەبارەت بەیاخی بوون. ل: ٩٨ هەواڵی ڕۆژنامەکانی تەنین، تەوحید، وەقتو وەتەن.
٦	١٩٢٥/٢/٢٥	برووسکەی ژمارە ٤٢ی مستەر لیندسەیی نوێنەری دیبلۆماسیی ئینگلتەرە لە ئەستەمبووڵ بۆ مستەر چامبرلەینی وەزیری دەرەوەی بریتانیا ل: ١٠١ یاخیبوونی شێخ سەعید. هەواڵی دەست بەسەرداگرتنی خەرپووتو دیار بەکرو دەرسیم لەلایەن یاخییانەوە.
٧	١٩٢٥/٢/٢٧	برووسکەی ژمارە ٤٤ی مستەر لیندسەیی نوێنەری دیبلۆماسیی ئینگلیز بۆ مستەر چامبرلەینی وەزیری دەرەوەی ئینگلتەرە. ل:١٠١ یاخیبوونی شێخ سەعید. هەواڵی گرتنەوەی خەرپووت.
٨	١٩٢٥/٢/٢٧	برووسکەی ژمارە ٤٦ی مستەر لیندسەیی نوێنەری دبلۆماسیی بریتانیا لە ئەستەمبووڵ بۆ مستەر چامبرلەینی وەزیری دەرەوەی ئینگلیز. ل: ١٠٢ یاخیبوونی شێخ سەعید. پیلانەکانی ئینگلیزو گوشاری تورکیا بۆ سەر ڕاپەڕینەکە. هانندانی بەهیچ جۆرێکی یاخیبوون لەلایەن بریتانیاوە.

		پەسندنەکردنی یارمەتیدانی نووسرەتو ڕوونکردنەوەی ئەمە بۆ نوێنەری وەزارەتی دەرەوەی تورکیا لە ئەستەمبووڵ.
٩	١٩٢٥/٣/٣	ڕاپۆرتی ژمارە ١٧٨ی مستەر لیندسەیی نوێنەری دیبلۆماسیی ئینگلیز لە ئەستەمبووڵ بۆ مستەر چامبرلەینی وەزیری دەرەوەی بریتانیا. ل: ١٠٣ فراوانبوونی یاخیبوونەکەی شێخ سەعیدو کاریگەریی لە سەر حکوومەتی تورکیا. دەست لە کارکێشانەوەی فەتحیی سەرۆك وەزیر، شیکردنەوەی چەند لایەنێکی هێنانەوەی عیسمەت پاشا بۆ ئەو پۆستە.
٩/١ھ	١٩٢٥/٣/٤	ڕاپۆرتی ئار.ئی. هارێنکی پاشکۆی سەربازیی باڵیۆزخانەی ئینگلیز بۆ مستەر لیندسەیی نوێنەری دیبلۆماسیی ئینگلتەرە لە ئەستەمبووڵ. ل: ١٠٧ یاخی بوونی شێخ سەعید. تاووتوێکردنی ئەم یاخیبوونە لە ڕووی سیاسیو سەربازییەوە. جموجووڵی شێخ سەعیدو مۆڵدانی سەربازانی تورك لە ڕۆژهەڵاتدا.
٩/٢ھ	١٩٢٥/٣/٣	پوختەی نووسینی چاپەمەنییە خۆجییەکان لە سەر یاخیبوونەکەی شێخ سەعید. ل: ١١٠ لێکدانەوەو هەواڵی ٢/٢٣- ٣/٣ی یاخیبوون لە بڵاوکراوەکانی تورکیادا.
٣/٣ھ	١٩٢٥/٣/٣	دەقی چاوپێکەوتنی شوکری نایلیو ڕائید

		ئار. ئی. هارێنك. ل: ١١٤ زانیارییەکانی شوکری نایلی پاشا لە مەڕ یاخیبوون بۆ ڕاشید هارێنك‌و هەڵسەنگاندنی ئەم مەسەلەیە لەلایەن ناوبراوەوە
٩/٤ه	١٩٢٥/٣/٣	ڕاپۆرتی هەواڵدەریی تایبەت بەبزاوتنی سەربازیی تورك لە هەرێمەکانی ڕۆژهەڵاتدا. ل: ١١٦ کۆکردنەوەی سەرباز لە ئەدەنە لەلایەن ئەرکانی گشتیی تورکیاوە، و ئیتحتمالی هێنانیان لە ئەنکەرەو ئەزمیرەوە.
١٠	١٩٢٥/٣/١٠	ڕاپۆرتی ژمارە ١٩٩ی مستەر لیندسەیی نوێنەری دبلۆماسیی ئینگلیز لە ئەستەمبووڵ بۆ مستەر چامبرلەینی وەزیری دەرەوەی بریتانیا. ل: ١١٨ باری سیاسیی تورکیا. هەڵوەشانی کابینەکەی فەتحی‌و بەرنامەی ئەوەی عیسمەت پاشا. دەرچوونی یاساکانی سەقامگیرکردنی ئارامی‌و دادگاکانی ئیستیقلال. وتەی ڕەجەب بەگ دژی چاپەمەنییەکان.
١١	١٩٢٥/٣/٢٣	ڕاپۆرتی ژمارە ٢١٩ی مستەر لیندسەیی نوێنەری باڵای ئینگلیز لە تورکیا بۆ مستەر چامبرلەینی وەزیری دەرەوەی ئینگلتەرە. ل: ١٢٢ دیداری نوێنەری دیبلۆماسیی بەرتیانیاو عیسمەت پاشای سەرۆك وزیرو تۆفیق

		روشدیی وەزیری دەرەوە. کێشەی کوردو کۆمەڵەی نەتەوەکانو پەیوەندیی سیاسیو ئابووری لەگەڵ ئینگلتەرەدا. قسەلە سەر تایبەتمەندییەکانی کالآی بۆ دەرەوە نێردراوی ئەڵمانی بۆ گومرگی تورکیاو، پەیوەندیی لەگەڵ ولآتانی تردا
١٢	١٩٢٥/٣/٣١	ڕاپۆرتی ژمارە ٢٥٨ی مستەر لیندسەیی نوێنەری بالآی ئینگلیز لە تورکیا بۆ مستەر چامبرلەینی وەزیری دەرەوەی بریتانیا. ل:١٣١ بارودۆخی سیاسیی تورکیا. پەرلەمانو چاپەمەنییەکان. دەست بەکاربوونی دادگای ئیستیقلالی ئەنکەرە. پەرەسەندنی یاخیبوونەکەی کورد. ئیحتیمالی هێرشی تورکیا بۆ سەر مووسڵ.
١٣	١٩٢٥/٤/١٥	ڕاپۆرتی ژمارە ٣٠٥ی مستەر لیندسەیی نوێنەری بالآی بریتانیا لە ئەستەمبووڵ بۆ مستەر چامبرلەینی وەزیری دەرەوەی ئینگلتەرە. ل:١٣٥ یاخیبوونی شێخ سەعید. ڕاپۆرتی ڕائید هاینك. ئیحتیمالی هەڕەشەی تورکیا لە مووسڵ. هەڵسەنگاندنی داواکانی نوێنەری بالآی تورکیا لە لەندەن.
١٤	١٩٢٥/٤/٢٢	ڕاپۆرتی ژمارە ٣٢٢ی مستەر لیندسەیی نوێنەری بالآی ئینگلیز لە ئەستەمبووڵ بۆ مستەر چامبرلەینی وەزیری دەرەوەی ئینگلتەرە. ل:١٣٩

ژمارە	ڕێکەوت	ناوەرۆک
		باروودۆخی سیاسیی تورکیا. ڕاپۆرتی پاشکۆی عەسکەری لە بارەی یاخیبوونی کوردەوە. گیرانی شێخ سەعید. مەسەلەی بزواندنی کورد لەلایەن ئینگلیزەوە. دەستگیرکردنی حوسەین جاهیدی سەرنووسەری (تەنین)
١٤/ها	١٩٢٥/٤/٢١	ڕاپۆرتی ڕائید هارێنکی پاشکۆی سەربازیی کونسوڵخانەی ئینگلتەرە لە ئەستەمبووڵ بۆ مستەر لیندسەیی نوێنەری باڵا. ل:١٤٢ یاخیبوونی شێخ سەعید. دەستگیرکردنی شێخو، خۆبەدەستەوەدانی یاخییان. پچڕپچڕیی هەواڵەکان. درێژبوونەوەی ماوەی کاری دادگاکانی ئیستیقلال. چاکسازیی کارگێڕی لە ڕۆژهەڵات. بەلگە گیراوەکانی سەر شێخ سەعیدو، دەرخستنی هەڵوێستی کاربەدەستانی ئینگلیز لە عێراق.
١٥	١٩٢٥/٤/٢٨	برووسکەی ژمارە ٦٦ی مستەر لیندسەیی نوێنەری باڵای بریتانیا لە ئەستەمبووڵ بۆ مستەر چامبرلەینی وەزیری دەرەوەی بریتانیا. ل: ١٤٤ مۆڵدانی سەربازی تورکیا لە ڕۆژهەڵاتو هەڕەشە لە مووسڵ. پاراستنی هێمنیی تورکیا بەکۆکردنەوەی سەرباز. ویستی سەپاندنی فشاری مەعنەوی بەسەر کۆمەڵەی نەتەوەکانو ئینگلتەرەدا. نەبوونی نیازی پێکدادان لەگەڵ بریتانیادا.

١٦	١٩٢٥/٤/٢٨	ڕاپۆرتی ژمارە ٣٣١ی مستەر لیندسەیی نوێنەری باڵای ئینگلیز لە ئەستەمبووڵ بۆ مستەر چامبرلەینی وەزیری دەرەوەی بریتانیا. ل: ١٤٥ باری سیاسیی تورکیا. پشووی ئەنجومەن. کێشەی کورد. لێدوانی عیسمەت پاشا لە کۆنگرەی (ئۆجاخ)ی تورکدا. گیرانی حوسەین جاهید. لە ئایندەدا هاتنی غازی بۆ ئەستەمبوڵو، بەدرۆ خستنەوەی، لە وێوە چوونی بۆ فەرەنسە.
١٧	١٩٢٥/٦/٢	ڕاپۆرتی ژمارە ٤٣٥ی مستەر لیندسەیی نوێنەری باڵای بریتانیا لە ئەستەمبووڵ بۆ مستەر چامبرلەینی وەزیری دەرەوەی ئینگلتەرە. ل: ١٤٨ بارودۆخی سیاسیی تورکیا. کاری دادگاکانی ئیستیقلالی ئەنکەرەو دیاربەکر. لە سێدارەدانی سەید عەبدولقادر. دادگایی شێخ سەعید. ئاگادارییەکی غازی پاشا.
١٧/١٨	١٩٢٥/٦/٢	ڕاپۆرتی ڕائید هارینکی پاشکۆی سەربازیی کونسوڵخانەی ئینگلتەرە لە ئەستەمبووڵ بۆ مستەر لیندسەیی نوێنەری باڵا. ل:١٥٢ هەلومەرجی عەسکەری کەمکردنەوەی ئەو هێزانەی کە بۆ سەرکوتکردنی یاخیبوونی شێخ سەعید لە ڕۆژهەڵات کۆکرابوونەوە. مۆڵدانی بەردەوامی سەرباز لە باشووری ڕۆژهەڵات.

١٨ ١٩٢٥/٦/٩

ڕاپۆرتی ژمارە ٤٦٨ی مستەر لیندسەیی نوێنەری باڵای ئینگلیز لە ئەستەمبووڵ بۆ مستەر چامبرلەینی وەزیری دەرەوەی بریتانیا. ل: ١٥٤

باری سیاسیی تورکیا. داخستنی لقەکانی پارتی پێشکەوتنخواز. دەستی سوڵتان وەحیدەدین لە کاری کۆنەپەرستانەی ئەو لقانەدا کاری دادگاکانی ئیستیقلال. پەیوەندیی نێوان شێخ سەعیدی لەگەڵ تامپلینگ ناوێکی سیخور.

١٩ ١٩٢٥/٦/٣٠

ڕاپۆرتی ژمارە ٥١١ی مستەر هۆری کارهەڵسووڕێنی ئینگلتەرە لە ئەستەمبووڵ بۆ مستەر چامبرلەینی وەزیری دەرەوەی ئینگلتەرە. ل: ١٥٧

کۆکردنەوەی سەربازی تورک لە ڕۆژهەڵات. ئیحتمالی دژایەتیی بڕیاری دیاریکردنی سنووری مووسڵ لەلایەن تورکیاوە. پێویستی بەکارهێنانی هێز، هاوشانی هەواڵی دادگای ئیستیقلالی دیاربەکر لە ڕۆژهەڵات.

١٩/هـ ١٩٢٥/٦/٢٥

ڕاپۆرتی ژمارە ١٦ی ڕائید هارێنکی پاشکۆی سەربازیی کونسولخانەی ئینگلیز لە ئەستەمبووڵ بۆ مستەر هۆری کارهەڵسوڕێنی بریتانیا. ل: ١٥٩

هەلومەرجی سەربازی. مۆڵدانی سەربازی تورک لە ڕۆژهەڵات. کێشەی کورد، ویستی تورکیا بۆ کارکردنە سەر بڕیاری تایبەت بە

		مەسەلەی مووسڵ کۆمەڵەی نەتەوەکان.
١٩/٢٥	١٩٢٥/٦/٢٠	سەرژمێرییەکی سەربازانی تورك لە ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ. ل: ١٦١
٢٠	١٩٢٥/٧/١	ڕاپۆرتی ژمارە ٥٢٢ی مستەر هۆری کارهەڵسووڕێنی ئینگلیز لە ئەستەمبوڵ بۆ مستەر چامبرلەینی وەزیری دەرەوەی بریتانیا. ل: ١٦٤ یاخیبوونی کورد، لە سێدارەدانی زیاتر لە ٤٠ یاخی، کەمیی ژمارەی ئەوانەی سزای زیندانییان بەسەردا سەپێنرا. گوتەی سەرۆکی دادگای ئیستیقلال دیاربەکر. گواستنەوەی ئەم دادگایە بۆ ئورفە لە ئاییندەدا.
٢١	١٩٢٥/٨/٩	ڕاپۆرتی ژمارە ٦٠٢ی مستەر هۆری کارهەڵسووڕێنی بریتانیا لە ئەستەمبووڵ بۆ مستەر چامبرلەینی وەزیری دەرەوەی ئینگلتەرە. ل: ١٦٦ بارودۆخی تورکیا. کۆبوونەوەی نائاسایی ئەنجومەن. پەیوەندیی فەوزیی سەرۆکی شارەوانی دیار بەکر بە یاخبوونەکەی شێخ سەعیدەوە. چاو پێداخشاندنەوەیەکی کێشەی هەرێمەکانی ڕۆژهەڵات.
٢٢	١٩٢٥/٨/١٧	ڕاپۆرتی ژمارە ٦٣٨ی مستەر هۆری کارهەڵسووڕێنی ئینگلیز لە ئەستەمبووڵ بۆ مستەر چامبرلەینی وەزیری دەرەوەی ئینگلتەرە. ل: ١٦٩

کارەکانی دادگای ئیستیقلال ئەنگەرە. دادگایی ٧٠ کەس و لە داردانی (١١)ی تر. دادگایی کۆمۆنیستەکان.
سستی ئەم ڕۆژانەی دوایی کارەکانی دادگای ئیستیقلال هەرێمی ڕۆژهەلات.

٢٣	١٩٢٥/٩/١٦	ڕاپۆرتی ژمارە ٧١٧ی مستەر لیندسەیی نوێنەری باڵای ئینگلیز لە تورکیا بۆ مستەر چامبرلەینی وەزیری دەرەوەی بریتانیا. ل:١٧١ بارودۆخی سیاسی تورکیا. نەرمبوونی حکوومەت، ئازادکردنی ڕۆژنامەنووسانی دادگاییکراو بەتاوانی هاندانی یاخیبوونی شێخ سەعید. وەزعی وەلید ئەبو زادەی سەرنووسەری (تەوحیدی ئەفکار). بابەتێکی سەیری (قلیچ عەلی) ئەندامی دادگای ئیستیقیلالی ئەنکەرە لە (حاکمییەتی میللی)دا.
٢٤	١٩٢٥/١٠/٦	نووسراوی ژمارە ٧٥٦ی مستەر لیندسەیی نوێنەری باڵای ئینگلیز لەتورکیا بۆ مستەر چامبرلەینی وەزیری دەرەوەی ئینگلتەرە. ل:١٧٤ کوردەکان. نەمانی کورد لە هەرێمەکانی ڕۆژهەلات. وتووێژ لەگەڵ تۆفیق روشدی. گومانی حکوومەت لە کوردانی ناوچەی دەرسیمی بەشدار نەبوو لە یاخیبونەکەی شێخ سەعیددا، نەبوونی هەواڵی لە و جۆرە لە کۆنسوڵی تەرابزبوونەوە.
٢٥	١٩٢٥/١٠/١٦	ڕاپۆرتی ژمارە ٧٨٥ی مستەر لیندسەیی

		نوێنەری باڵای بریتانیا لە ئەستەمبووڵ بۆ مستەر چامبرلەینی وەزیری دەردوەی ئینگلتەرە. ل: ١٧٥ پەیوەندییەکانی ئینگلیزو تورك. گومانی تورکیا لە ڕووسیا. داوای ئاشتیو تازەگەری. کیشەی مووسڵ تاکە کۆسپی سەر ڕێی پەیوەندییەکانی تورکیاو بریتانیا.
٢٦	١٩٢٥/١٠/٢٠	ڕاپۆرتی ژمارە ٧٩١ی مستەر لیندسەیی نوێنەری باڵای ئینگلیز لە ئەستەمبووڵ بۆ مستەر چامبرلە ینی وەزیری دەرەوەی بریتانیا. ل: ١٧٩ هەلومەرجی سیاسیی تورکیا. بیری نەتەوەیی تورك، بینینی کێشەی کورد وەکو هەڕەشەیەك بۆسەر ڕژێمی کۆماریی تورکیا.
٢٧	١٩٢٥/١١/٣٠	نووسراوی ژمارە ١١٥١ی مستەر چامبرلەینی وەزیری دەرەوەی بریتانیا بۆ سێر ئارِ. لیندسەیی نوێنەری باڵای ئینگلیز لە ئەستەمبووڵ. ل: ١٨٤ کێشەی کوردو پەیوەندیەکانی نێوان تورکیاو بریتانیا.پەیمانی بریتانیا بەبەخشینی خودموختارییەکی ڕێژەیی بەکوردانی عێراق. نەبوونی نیازی بەخشینی ئۆتۆنۆمیی تەواو یاخود گەڕانەوە بۆ پەیماننامەی سیڤەر. دانان بەمافی کوردانی عێراقدا، کاری خراپ نەکردنە سەر پەیوەندییەکانی تورکیا- بریتانیا.

٢٨	١٩٢٦/٣/١٧	ڕاپۆرتی ژمارە ١٢٠ی مستەر هۆری کار-هەڵسووڕێنی ئینگلیز لە ئەستەمبووڵ بۆ مستەر چامبرلەینی وەزیری دەرەوەی ئینگلتەرە.ل: ١٨٧ درێژ کردنەوەی ماوەی دادگاکانی ئیستیقلال بۆ شەش مانگی تر. کاری دادگاکانی ئیستیقلالی ئەنکەرەو ئەلعەزیزو حوکمەکانیان. بەردەوام لێکۆڵینەوەی داواکانی زادەی یاخیبوونەکەی شێخ سەعید لەلایەن دادگای ئیستیقلالی ئەلعەزیزەوە.
٢٩	١٩٢٦/٣/٢٣	نووسراوی ژمارە ١٣٠ی مستەر هۆری کارهەڵسووڕێنی ئینگلیز لە ئەستەمبووڵ بۆ مستەر چامبرلەینی وەزیری دەرەوەی بریتانیا. ل: ١٩٠ یاخیبوونی کورد. کۆنترۆڵکردنی بارودۆخەکە لەلایەن سەربازانی تورکەوە. قوربانیدانێکی زۆر. دادگایی کردنی زیاترلە ٩٠٠ کەس.
٣٠	١٩٢٦/٦/٣٠	نووسراوی ژمارە ٣٢٨ی مستەر لیندسەیی نوێنەری باڵای ئینگلتەرە لە ئەستەمبووڵ بۆ مستەر چامبرلەینی وەزیری دەرەوەی بریتانیا. ل: ١٩٢ هەلومەرجی ئەنادۆڵی ڕۆژهەڵات. بایەخدان بەو ڕاپۆرتانەی کە بۆ ئەم مەسەلەیە لە ئەنکەرەو کونسوڵی

تەرابزوونەوە گەیشتوون.

٣٠/١ه	١٩٢٦/٦/١٠	برووسكەی ژمارە ٢٢ی مستەر نایتی كونسوڵی ئینگلیز لە تەرابزوون بۆ ئارپ. لیندسەیی نوێنەری باڵا لە ئەستەمبووڵ. ل:١٩١ هەواڵی یارمەتیی ئێران بۆ یاخیبوونی كوردانی بایەزید.
٣٠/٢ه	١٩٢٦/٦/١٥	برووسكەی ژمارە ٢٤ی مستەر نایتی كونسوڵی بریتانیا لە تەرابزوون بۆ ئارپ. لیندسەیی نوێنەری باڵا لە ئەستەمبووڵ ل:١٩٢ ڕاگوێزانی كوردەكان بەرەو ڕۆژئاوا بەهۆی گرژیو ئاڵۆزیی بەردەوامی ناوچەی بایەزیدەوە.
٣٠/٣ه	١٩٢٦/٦/١٦	برووسكەی ژمارە ٢٥ی مستەر نایتی كونسوڵی ئینگلیز لە تەرابزوون بۆ ئارپ. لیندسەیی نوێنەری باڵا لە ئەستەمبووڵ ل:١٩٣ ناردنی تیپێكی سەربازی بۆ دامركاندنەوەی یاخیبوون. ڕاگوێزانی گوندەكانو پەككەوتنی بازرگانی. كارگەیەكی چەك دروستكردن لە ئەرزڕۆم.
٣٠/٤ه	١٩٢٦/١٩و١٧	نامەیەكی مستەر نۆكسی كارهەڵسووڕێنی ئینگلیز لە ئەنكەرە بۆ ئارپ. لیندسەیی نوێنەری باڵا لە ئەستەمبووڵ، ل:١٩٤ نیازی تورك بۆ چارەی خێرای كێشەی كورد. ڕێنەدان بە تێپەڕبوونی نوێنەری پۆڵۆنیا بە بایەزیددا.
٣١	١٩٢٦/٧/٥	نووسراوی ژمارە ٣٣٩ی مستەر لیندسەیی نوێنەری باڵای بریتانیا لە ئەستەمبووڵ بۆ

مســـتەر چامبرلـــەینی وەزیـــری دەرەوەی ئینگلتەرە. ل: ١٩٥

پرۆسـەی نیشـتەجێکردن لـە ڕۆژهـەڵات، بیرۆکـەی هێنـانی پەنابـەرانی مووسـڵمانی مـەکدۆنیو نیشـتەجێکردنیان لـە شـوێنی کوردانـی بـەرەو ڕۆژئـاوا ڕاگوێـزراو. هـەوڵی حکوومەتی تورك بۆ بەستنی پەیمانێك لە مـەڕ پەنابـەران لـــە نێـوان وڵاتەکـەیو دەوڵـــەتانی ســـیربو کرواتوســـلۆڤینددا. دابەشکردنی زەویوزاری ئاغایـانی ڕاگوێـزراو بەسەر گوندنشینانددا.

٣٢ — ١٩٢٦/١/٢٤

نووسـراوی ژمـارە ٦٢١ی سێر جی. کلارکـی نوێنەری باڵای ئینگلتەرە لە ئەنکەرە بۆ سێر ئێی. چامبرلەینی وەزیری دەرەوەی بریتانیا. ل: ١٩٦

ســـەردانی کۆمیســـاری بـــاڵا (مـــەندوبی سـامی)ی بریتانیـا لـە عـیراق بـۆ ئەنکـەرەو چاوپێکەوتنی لەگەڵ غازیو تۆفیق ڕوشدیدا. بیرۆکەی ڕاگواستنی کوردەکانو ڕای نوێنەری باڵای ئەنکەرەو ئینگلیز لە سەری.

٣٢/ھ — ١٩٢٦/١١/٢٢

یاداشـــــتێك دەربـــــارەی دیـــــدارو چاوپێکەوتنـەکانی ئەنکـەرەی سـێر ئێـج. دۆبسی کۆمیساری باڵای بریتانیـا لـە عـیراق. ل: ١٩٧

دیـدار لەگـەڵ تۆفیـق ڕوشـدیدا. سـنووری تورکیـا عـیراقو کێشـەی کـورد. مامەڵـەی

کێشەی کورد لەلایەن تورکیاوە. دڵنیاکردنەوەکانی سێرئێج. دۆبس. پێشوازیی کۆمیساری باڵا لەلایەن غازی پاشاوە.

٣٣   ١٩٢٧/١/٤   نووسراوی ژمارە ٢١ی سێرجی، کلارکی نوێنەری باڵای ئینگلیز لە ئەنکەرە بۆ سێر ئێی. چامبرلەینی وەزیری دەرەوەی بریتانیا. ل: ٢٠٢

کێشەی کورد، چاوپێکەوتن لەگەڵ تۆفیق روشدیی وەزیری دەرەوەی تورکیادا. گرفتی کوردو باس‌و شیکردنەوەی وەزیرو، راو بۆچوونی نوێنەری باڵا.

٣٤   ١٩٢٧/١/١٢   نووسراوی ژمارە ٢٢ی سێرجی. کلارکی نوێنەری باڵای بریتانیا لە ئەستەمبووڵ بۆ سێر ئێی. چامبرلەینی وەزیری دەرەوەی ئینگلیز. ل: ٢٠٤

ڕاپۆرتێکی کورتی دادگای ئیستیقلالی ئەنکەرە.

دادگایی ١٨٠٠ کەس بە تۆمەتی جیاجیاو، لە داردانی ١٢٥ کەس‌و زیندانیکردنی ٥٠٠ی‌تر. تێڕوانینی غازی دادگایی کوردەکان لەلایەن دادگای ئیستیقلالی ئەلعەزیزەوە. درێژکردنەوەی ماوەی یاسای عەسکەری لە ڕۆژهەڵات تا ٢٣ی تشرینی یەکەم. نیشتەجێکردنی کورد لە ئەنادۆڵی ڕۆژئاوا، بیرکردنەوە لە هێنانی پەنابەر لە بولگاریاو

		یوگوسلاڤیاو قوبرس و قۆقازەوە، نیشتەجێکردنیان لە ڕۆژهەڵات. بۆچوونی کۆمیساری باڵا.
٣٥	١٩٢٧/١/٢٦	نووسراوی ئێی.، چامبرلەینی وەزیری دەرەوی ئینگلیز بۆ جی. کلارکی نوێنەری باڵای ئینگلیز لە ئەستەمبووڵ. ل: ٢٠٧ سەردانی باڵیۆزی تورکیا لە لەندەن بۆ لای وەزیری دەرەوەی بریتانیا. تاوتوێکردنی پەیوەندییەکانی تورکیا- بریتانیاو ئیتاڵیاو یوگسلافیاو قەرزەکانی عوسمانیو دەستنیشانکردنی کونسوڵی تورك لە بەغداو تورکانی میسرو عیراقو گواستنەوەی نوێنەرایەتیی باڵای ئینگلیز بۆ ئەنکەرەو گلەیی لە کونسوڵەکانی بریتانیا لە ئێران کەکوردیان دژی تورك هانداوە.
٣٦	١٩٢٧/٤/٢٠	نووسراوی ژمارە ١٩٢ای سێرجی کلارکی نوێنەری باڵای بریتانیا لە ئەستەمبووڵ بۆ سێر ئێی. چامبرلەینی وەزیری دەرەوەی ئینگلتەرە ل: ٢١١ هێرشی کوردەکان لە ئێرانەوە بۆ سەر تورکیا. بارودۆخی ئەنادۆڵی ڕۆژهەڵات.
٣٧	١٩٢٧/٦/٢٥	ڕاپۆرتی ژمارە ٣٢١ای سێرجی. کلارکی نوێنەری باڵای بریتانیا لە ئەستەمبووڵ بۆ سێر ئێی. چامبرلەینی وەزیری دەرەوەی ئینگلیز. ل: ٢١٣ بارودۆخی ئەنادۆڵی ڕۆژهەڵات.

ژ	بەروار	ناوەڕۆک
		قەدەغـەکردنی هاتنـە نـاوەوەی خێڵـە کوردییـەکانی عـیراق بـۆ تورکیـا. ڕاگوێزانـی کوردانـی ڕۆژهـەڵاتی ئـەنادۆڵ بۆشـوێنەکانی تری وڵات. چاکسازیو چـەند کارێکی تـر لـە ئەنادۆڵی ڕۆژهەڵات .
٣٨	١٩٢٧/٨/٩	ڕاپۆرتـی ژمـاره ٤١٧ سـێرجی. کلاڕکـی نوێنـەری بـاڵای بریتانیـا لـە ئەسـتەمبوڵ بۆسێر ئێـی. چامبرلـەینی وەزیـری دەرەوەی ئینگلتەرە. ل: ٢١٥ بارودۆخی ئەنادۆڵی ڕۆژهـەڵات. ڕاگوێزانـی کۆمـەڵ کۆمـەڵی کورد. پڕۆژەی حکوومـەتی تورك بۆنیشتەجێ کردنی پەنابەرانی قۆقاز لە ئەنادۆڵی ڕۆژهەڵات.
٣٩	٩٢٧/١١/٩	نووسـراوی ژمارە ٥٥٥ی سـێرجی. کلاڕکـی نوێنەری باڵای بریتانیا لە ئەستەمبوڵ بـۆ سـێر ئێـی. چامبرلـەینی وەزیـری دەرەوەی ئینگلتەرە. ل: ٢١٩ پڕۆگرامی کابینە تازەکەی تورکیا. سـەرنج ڕاکێشیی وتـەکانی عیسمەت پاشـا لـە سـەر هەرێمەکانی ڕۆژهەڵات.
٤٠	١٩٢٧/١١/٣٠	نووسـراوی ژمـارە ٣٨٨ی مسـتەر هـۆری کارهەڵسووڕێنی ئینگلتـەرە لـە ئەسـتەمبوڵ بـۆ مسـتەر چامبرلـەینی وەزیـری دەرەوەی بریتانیا. ل: ٢٢١ دوایـی هـاتنی حکومـی عورفیـی ئـەنادۆڵی ڕۆژهەڵات. دامـەزراندنی پشکنیاریی گشتیی

ویلایەتەکانی ڕۆژهەڵات لە دیار بەکر. دیاریکردنی ئیبراهیم تالّع بەگ بۆپشکنیاری گشتی. ڕاگوێزانی کورد بەرەو ڕۆژئاوا.

٤١	١٩٢٧/١٢/٧	نووسراوی ژمارە ٦٠٧ی مستەر هۆری کارهەڵسووڕێنی ئینگلتەرە لە ئەستەمبووڵ بۆمستەر چامبرلەینی وەزیری دەرەوەی بریتانیا. ل: ٢٢٣ پشکنیاریی گشتیی ئەنادۆڵی ڕۆژهەڵاتو سنوورو دەسەڵاتو ئەرکەکانی. دەرچوونی یاسای ئەنجومەن، تایبەت بەگەڕانەوەی هەندێ لە کوردە ڕاگوێزراوەکان بۆناوچەکانی خۆیان. نەرمبوونی سیاسەتی تورك بەرامبەر بەکورد. چەند ئامادەکارییەکی تازە. کرانەوەی ڕێگەی نێوان تەرابزوونو بایەزید.
٤٢	١٩٢٧/١٢/١٤	نووسراوی ژمارە ٦١٨ی مستەر هۆری کارهەڵسووڕێنی بریتانیا لە ئەستەمبووڵ بۆ مستەر چامبرلەینی وەزیری دەرەوەی ئینگلتەرە. ل: ٢٢٥ زانیاریی لە سەرکوردو ئەنادۆڵی ڕۆژهەڵات. شاردنەوەی لە (٩٠٪)ی چەکەکان لەلایەن کوردەکانەوە. هاندانی یاخییانی کورد لەلایەن ئینگلیزەوە. کزیی پێشبینی سەرکەوتنی سەرنجەکانی شوکری قایا لە بارەی ئاسایی بوونەوەی ویلایەتەکانی ڕۆژهەڵاتەوە.

٤٣	١٩٢٨/١/١١	ڕاپۆرتی ژمارە ١٧ی سێرجی. کلارکی نوێنەری باڵای بریتانیا لە ئەستەمبووڵ بۆ سێر ئێی. چامبرلەینی وەزیری دەرەوەی ئینگلیز. ل: ٢٢٦ گەڕانەوەی ٧٨١ کوردی ڕاگوێزراو بۆ ناوچەکانی خۆیان، دوای ئاگاداربوونیان لە سیاسەتە نوێیەکەی حکوومەت. پەسەندکردنی ڕەخنەکانی ناو پارتی گەل. بێ توانایی لە کۆنترۆڵکردنی کوردەکانی دەرسیمدا سەردانی ئیبراهیم تالع بەگی پشکنیاری گشتیی هەرێمەکانی خۆرهەڵات بۆ دیاربەکر.
٤٤	١٩٢٨/٤/٩	نووسراوی ژمارە ١٨٥ی مستەر نۆکسی کارهەڵسووڕێنی ئینگلیز لە ئەنکەرە بۆ مستەر چامبرلەینی وەزیری دەرەوەی بریتانیا. ل: ٢٢٧ گەڕانەوەی کوردانی ڕاگوێزراو بۆ جێوشوێنی خۆیان. ڕاپۆرتی کونسوڵی تەرابزوون. گەڕانەوەی ڕاگوێزراوەکان بەلێبوردنی دەرەنجامی سیاسەتی ئاشتبوونەوەی حکوومەتی تورکیا. ڕێگە نەدان بە گەڕانەوەی دەرەبەگەکانی کورد.
٤٤/١٥	١٩٢٨/٣/٢٦	نووسراوێکی مستەر ماتیوسی کونسوڵی ئینگلیز لە تەرابزوون بۆ کارهەڵسووڕێنی بریتانیا لە ئەنکەرە. ل: ٢٢٨ گەڕانەوەی کوردانی ڕاگوێزراو. تێپەڕبوونی

		٤٠٠ کورد بەتەرابزووونداو، تێکەڵ نەبوونیان بەخەڵك.
٤٥	١٩٢٨/٥/١٦	نووسراوی ژمارە ٢٣٩ی سێرجی. کلارکی نوێنەری باڵای بریتانیا لە ئەستەمبووڵ بۆ سێر ئێی. چامبرلەینی وەزیری دەرەوەی ئینگلتەرە. ل: ٢٢٩ لێبوردنی کوردەکان. دەرچوونی یاسایەکی پەرلەمانی تورکیا بۆ لێبوردنی کوردانی یاخیو، ئومێدێکی زۆر بەم یاسایە، گەشتی پشکنینی ئیبراهیم تالع بۆ هەرێمەکانی ڕۆژهەلات.
٤٦	١٩٢٨/٦/٢٦	نووسراوی ژمارە٣١٢ی سێرجی. کلارکی نوێنەری باڵای بریتانیا لە ئەستەمبووڵ بۆ سێر ئێی. چامبرلەینی وەزیری دەرەوەی ئینگلتەرە. ل: ٢٣٠ لێبوردنی کوردەکان. ئاگادارییەکی پشکنیاری گشتیی هەرێمەکانی ڕۆژهەلات بۆ خەڵك. باش بەڕێوەنەچوونی کاروبارەکانی ڕۆژهەلات. باوەڕی سەرنەگرتنی سیاسەتی لێبوردنو دڵنیا بوون لە ئایندەدا.
٤٦/ھ	حوزەیرانی ١٩٢٨	بانگەوازی تازەی ئیبراهیم تالع بەگی پشکنیاری گشتیی هەرێمەکانی ڕۆژهەلات. ل:٢٣١ یاسای (٩)ی مایسی ١٩٢٨ای تایبەت بە لێبوردنی قوربانیانی نەفامیو، ئازادکردنی گیراوەکان. دەرچوونی یاسایەکیتر بۆ دەست

		هەڵگرتن لە پرسینەوەی ئەو کەسانەی وا لە سێ مانگدا خۆبەدەستەوە دەدەن و، پێویستیی سوود وەرگرتنی هاووڵاتییان لەمە. بەڵێنی سزا نەدانی نارەوا.
٤٧	١٩٢٨/٨/١٤	نووسراوی ژمارە ٣٨٤ی سێرجی. کلارکی نوێنەری باڵای بریتانیا لە ئەستەمبووڵ بۆ لۆرد کوشندنی بریکاری وەزیری دەرەوەی بریتانیا. ل: ٢٢٣ تەسلیم بوونەوەی شێخ عەبدولڕەحمان و شێخ مەهدی برایانی شێخ سەعید پاش بەئاگابوونیان لەلێبوردنی حکوومەت. قازانجی ئەمە بۆ بەرنامەی هێورکردنەوە. هاتنی ئیبراهیم تاڵع بۆ ئەستەمبوڵ بۆ وەرگرتنی رای غازی لەم بارەیەوە. نیگەرانی شوکری قایا لە سیاسەتی عیراق بەرامبەر بە کورد.
٤٨	١٩٢٨/١١/٨	نووسراوی ژمارە ٤٨٤ی سێرجی. کلارکی نوێنەری باڵای بریتانیا لە ئەستەمبووڵ بۆ لۆرد کوشندنی بریکاری وەزیری دەرەوەی بریتانیا. ل: ٢٣٤ سیاسەتی تورك بەرامبەر کورد. سەرکەوتنی سیاسەتی هێورکردنەوە. بەردەوام گێڕانەوەی کوردانی راگوێزراو لە هاویندا. خۆ بەدەستەوەدانی هەندێ شێخی کورد کە چووبوونە عیراق. پشکنینی وان و بدلیس لەلایەن ئیبراهیم تاڵع بەگەوە. گران دابینکردنی مامۆستاو پزیشك و فەرمانبەر

		بۆ ویلایەتەکانی رۆژهەڵات. دروستکردنی رێگە.
٤٩	١٩٢٨/١١/٢٦	نووسراوی ژمارە ٥٠٢ی مستەر ئەدمۆندزی کارهەڵسوڕێنی ئینگلیز لە ئەنکەرە بۆ لۆرد کوشندنی بریکاری وەزیری دەرەوەی ئینگلتەرە. ل: ٢٣٦ راپۆرتی کونسوڵی تەرابزوون. هەڵاتنی حسێن پاشا بۆ سووریا. وردە وردە بەرەوپێشچوونی سیاسەتی بەتورك کردنی ئەنادۆڵی رۆژهەڵات. سەرکەوتنی سیاسەتی تورك بەرامبەر بەکورد، بەڕای حکوومەتی تورکیا.
٤٩/ه	١٩٢٨/١١/٢٠	راپۆرتی ژمارە ٤٩ی مستەر چافیی کونسوڵی بریتانی لە مەرسینا بۆ مستەر ئەدمۆندزی کارهەڵسووڕێن لە ئەنکەرە. ل: ٢٣٧ هەڵاتنی حسێن پاشای کوردی راگوێزراو بۆ قەیسەرییە بەرەو سووریا. تووڕەبوونی غازی لەمەو، پەشیمان بوونەوەی لە سەردانە بڕیاردراوەکەی بۆ قەیسەرییە. رای بەڕێوەبەری بانکی عوسمانی لە قەیسەرییە کە: کوردەکان نابنە بەربەستی رێی سیاسەتی بەتورك کردن. گۆڕینی کامەرندانی بانکی عوسمانی. نواندنێکی شانۆیی لەمەڕ یاخیبوونی شێخ سەعید.
٥٠	١٩٢٩/٧/١١	راپۆرتی ژمارە ٣٠٥ی سێرجی. کلارکی نوێنەری باڵای بریتانیا لە ئەستەمبووڵ بۆ

		سێر ئێی. چامبرلەینی وەزیری دەرەوەی بریتانیا. ل: ٢٣٩ راپۆرتی مستەر هێلم و گەشتەکەی بۆ رۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ. سەختیی گەشتکردن بۆ رۆژهەڵاتی فورات لە یاخیبوونی شێخ سەعیدەوە. چارەی کێشەی کوردی تورکیا بەشێوەیەکی سلبی. مەترسیی ئابووریی رۆژهەڵات لە سەر تورکیا.
٥٠/ھ	١٩٢٩/٦/٢٩	راپۆرتێکی تایبەت بەگەشتێکی ٩-١٩٢٩/٦/٢٩ی ئالێکس کەی. هێلمی کارمەندی نوێنەرایەتی باڵای ئینگلتەرە لە تورکیا بۆ ئەنادۆڵی رۆژهەڵات. ل: ٢٤١ ئاکامی گەشتە (٢٠) رۆژییەکەی ئەنکەرە- حەلەب- دیار بەکر- مەلاتیە- سیواس — قیرەسوون. لێکۆڵینەوەی تایبەت و هەمەلایەنەی کێشەی کورد. ترسی پێشکەوتنی رۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ.
٥١	١٩٣٠/٣/١٧	نووسراوی ژمارە ٨٩ی مستەر ئەدمۆندزی کارهەڵسوڕێنی ئینگلتەرە لە ئەنکەرە بۆ مستەر هندرسنی وەزیری دەرەوەی بریتانیا. ل: ٢٧٢ کێشەی کورد. چەند داوایەکی کوردانی داگیرکەری تورکیا لە حکوومەت و بەدەنگەوە هاتنی حکوومەت بۆ ئەو داوایانە. هێمنیی ئەنادۆڵی رۆژهەڵات. سیاسەتی بەردەوام بەتورک کردنی کورد.

٥١/١ھ	١٩٣٠/٣/١٣	برووسکەی کۆمیساری باڵای ئینگلیز لە بەغدا بۆ نوێنەری باڵا لە تورکیا. ل: ٢٧٣ ڕۆژنامەی (مساوات)ی قاهیرە: چەند داوایەکی کوردە داگیرکەرەکانی تورکیا لە حکوومەتو بەدەنگەوە هاتنی دەوڵەت بۆ ئەم داوایانە.
٥١/٢ھ	١٩٣٠/٣/١٣	برووسکەی نوێنەری باڵای ئینگلتەرە لە ئەنکەرە بۆ کۆمیساری باڵا لە بەغدا. ناڕاستیی هەواڵە کە. نەرمبوونی حکوومەتی تورك لە سیاسەتیدا بەرامبەر بەکورد.
٥٢	١٩٣٠/٤/١٦	نووسراوی ژمارە ١٥٧ی سێر ئاڕ. کلایفی نوێنەری باڵای ئینگلیز لە تاران بۆ مستەر ئێی. هندرسنی وەزیری دەرەوەی بریتانیا. ل: ٢٧٤ وێنەی نوسراوێکی نێردراو بۆ کۆمیساری باڵا لە بەغدا سەبارەت بە (جووڵانەوەی کورد)
٥٢/١ھ	١٩٣٠/٤/١٦	نووسراوی ژمارە ٥٧ی (ئاڕ. کلایف)ی نوێنەری باڵای ئینگلتەرە لە تاران بۆ ئێف. هەمفریزی کۆمیساری باڵا لە بەغدا. ل: ٢٧٥ وتووێژێك لەگەڵ وەزیری کۆشکی ئێراندا. ترسی ئێران لە (بزووتنەوەی کورد)ی تورکیا. نیگەرانی لە بیرۆکەی (کوردستانی سەربەخۆ)و هەندێ لە کارمەندانی بەریتانی لە عیراق. هەواڵی بوونی کۆلۆنیل لۆرەنس لە

ناو کورداندا.

٥٣ ١٩٣٠/٤/٢٩

وەڵامی ئێف. هەمفریزی کۆمیساری باڵا لە عیراق بۆ ئاڕ. کلایفی نوێنەری باڵای ئینگلیز لە تاران. ل: ٢٧٧

بەڵێنی بریتانیا بە بەخشینی چەند ئیمتیازێك بە کوردو، پەشیمان نەبوونەوە لەمە. خودموختاریی کوردانی عیراق و، نەهێشتنی بوونی ئەم وڵاتە بەمەڵبەندی پیلانگێڕانی کوردو، ڕێگە پێنەدانیان بۆ زیان دان لە وڵاتانی دراوسێ. نەدانی پاسپۆرت بەنەتەوە پەرستانی کوردو ئەرمەن. نارەوایی گومانەکانی ئێران.

٥٤ ١٩٣٠/٥/٢١

نووسراوی ژمارە ١٥٨ی مستەر ئەدمۆندزی کارهەڵسوڕێنی بریتانیا لە ئەستەمبووڵ بۆ ئێی هندرسنی وەزیری دەرەوەی ئینگلتەرە. ل: ٢٧٨

یاخیبوونی ئاگری. ڕاپۆرتەکانی کۆنسوڵی تەرابزوون لە سەر ئەم بابەتە. یاخیبوونی کۆتایی مانگی شوباتی ٥٠٠ کوردی ناوچەی ئاگری. دامرکانەوەی یاخی بوونەکە. ڕاونانی (٥٠٠)یاخی لە چیاکاندا. هاوکاریی کوردەکانی ئێران و ئەرمەنیەکانی ڕووسیا. سەقامگیربوونی ئاسایشی هەرێمی کوردان.

٥٤/ھ ١٩٣٠/٤/٢٩

ڕاپۆرتی ژمارە ٤٨ی مستەر ماتیۆسی کونسوڵی بریتانیا لە تەرابزوون بۆ جی کلارکی نوێنەری باڵای ئینگلیز لە ئەنکەرە.

ل: ٢٧٩

یاخیبوونی ئاگری. سەرکوتکردنی (٥٠٠٠)کوردی یاخی. شوێن پێ هەڵگرتنی (٥٠٠) کورد. نەخشەی ئەم یاخیبوونە لەلایەن خالیسی شێخ عەبدولەجیدەوە کە (٣) ساڵ پێش هەڵگیرسانی یاخیبوون لە بایەزیدەوە راگوێزرابوو بۆ برووسە. هەڵاتنی ئەم سەرکردەیەی تاوانباران بۆ ئێران. ئیحتیمالی هاوکاریی کوردانی ئێران‌و ئەرمەنیانی رووسیا بۆ یاخییان.

ژمارە	بەروار	ناوەرۆک
٥٤/٢ھ	١٩٣٠/٥/٧	ڕاپۆرتی مستەر ماتیوسی کونسوڵی ئینگلتەرە لە تەرابزوون بۆ جی. کلارکی نوێنەری باڵای بریتانیا لە ئەنکەرە. ل: ٢٨٢ یاخیبوونی ئاگری. سەرپشککردنی زەکی پاشاو ساڵەح پاشا بۆ سەرکوتکردنی یاخیبوون. مۆڵدانی ١٥٠٠٠ سەرباز لە ناوچە سنووریەکاندا. کۆچی ئەرمەنە رووسییەکان بۆ ئێران. هەواڵی هاتنی کونسوڵی ئێران لە ئەرزرۆم بۆ تەرابزوون.
٥٥	١٩٣٠/٥/٢١	نووسراوی ژمارە ١٥٩ی مستەر ئەدمۆندزی کارهەڵسووڕێنی ئینگلیز لە ئەستەمبووڵ بۆ ئێی. هندرسی وەزیری دەرەوەی بریتانیا. ل:٢٨٤ ڕاپۆرتی تایبەت بەگەشتێکی سەرەتای مانگی مایسی ئەنادۆڵی ڕۆژهەڵات.
٥٥/١ھ	مایسی١٩٣٠	ڕاپۆرتێك لە مەڕ گەشتی سەرەتای مایسی ١٩٣٠ ی ڕاوێژکاری نوێنەری باڵای بریتانیا لە

		تورکیا بۆ ئەنادۆڵی ڕۆژهەڵات. ل:٢٨٤ کاریگـەریی گەشـتە جیاجیاکـان بـۆ مەرعـەش، عـەینتاب، ئۆرفـە، سـیوەرەك، دیاربەکر، سیلوان، غەرزان، بدلیس، مووش، وان و ماردین. لێکدانـەوەو سـەرنجی زیـاتری فـرە لایـەنی تایبـەت بەکێشـەی کـورد. بارودۆخی ئەنادۆڵی ڕۆژهەڵات.
٥٦	١٩٣٠/٥/٢٣	نووسراوی ژمارە ١٦٦ی مستەر ئەدمۆندزی کارهەڵسوڕێنی ئینگلیز لە ئەستەمبووڵ بۆ ئێی.هندرسنی وەزیری دەرەوەی ئینگلتـەرە. ل: ٣١٣ کوردەکان، ڕاپۆرتی کۆنسوڵی تەرابزوون لە سەر زانیاری کونسوڵی ئێران لە ئەرزڕۆم. قسەی نەقیب کۆڵۆنێل لۆرەنس لـە بـارەی کوردەوە.
٥٦/١٨	١٩٣٠/٥/١٢	ڕاپۆرتـی ژمـارە ٥٧ی مسـتەر ماتیۆسـی کونسوڵی بریتانیا لە ئەستەمبووڵ بۆ ئێی. هندرسنی وەزیری دەرەوەی ئینگلیز. ل: ٣١٤ کوردەکان. برێـك زانیـاری کونسوڵی ئێران لە ئەرزڕۆم. گرتنی چەند کوردێك لەلایەن تورکەکانـەوە. ئاشـکرابوونی (کۆمیتـەی کـورد)ی نـهێنیی ڕێکخـەری یـاخیبوون. کۆکردنـەوەی سـەربازی تـورك. کۆچـی ئەرمەنیـەکانی رووسیا بـۆ ئـێران. هێنـانی بـەنزین لـە باتوومـەوەو، نـاردنی لەلایـەن تورکەکانەوە بەرەو ئەرزڕۆم.

٥٧ ١٩٣٠/٦/٣ نووسراوی ژمارە ١٩٤ی مستەر ئەدمۆندزی کارهەڵسوڕێنی ئینگلیز لە ئەنکەرە بۆ ئێی. هندرسنی وەزیری دەرەوەی بریتانیا. ل: ٣١٨
کوردو ئینگلیز. دادگایی سەلاحەدینی کوڕی شێخ سەعید لە ئەنکەرە. هەواڵی هەندێ بڵاوکراوەی تورك لە مەڕ هاندانی کورد لەلایەن ئینگلیزەکانی عیراقەوە. نارەزایی تورکیا لەم بڵاوکردنەوانە.

٥٨ ١٩٣٠/٦/٣٠ نووسراوی ژمارە ٤٣و٤٤ی سێرجی. کلارکی نوێنەری باڵای بریتانیا لە ئەستەمبووڵ بۆ سێر ئێی. هندرسنی وەزیری دەرەوەی بریتانیا. ل: ٣٢٠
یاخیبوونی ئاگری. هێرشێکی نەخشە بۆ کێشراوی تورك بۆ سەرکوردەکان. رەنگدانەوەی ئەم ڕووداوە لە بڵاوکراوەکاندا.

٥٩ ١٩٣٠/٦/٣٠ نووسراوی ژمارە ٢٩٨ی مستەر ئەدمۆندزی کارهەڵسوڕێنی بریتانیا لە ئەستەمبووڵ بۆ ئێی. هندرسنی وەزیری دەرەوەی ئینگلیز. ل:٣٢١
یاخیبوونی ئاگری. زانیاریی لە بارەی یاخیبوونەوە. سەردانی رۆبن پاشا ناوێکی ئەرمەنی بۆ تاران بۆ پرچەککردنی کوردانی تورکیا. بۆ تاران. مەزندە کردنی ژمارەی هێزی دژی کورد بەکارهاتووی تورك بە (٦٥٠٠-١٥٠٠٠) سەرباز. سیاسەتی ئێران بەرامبەر بە کورد.

٥٩/ﻫ ١٩٣٠/٦/٢٨ راپۆرتێکی نەقیب کۆڵۆنێل دۆدی پاشکۆی

سەربازیی ئینگلتەرە لە تاران بۆ سێر ئارپ. کلایفی نوێنەری باڵای ئینگلیز لە و وڵاتە. ل: ٣٢٢

یاخیبوونی ئاگری. دیداری رۆبن پاشای ئەرمەنی هەوڵی ناوبراو بۆ دەستەبەرکردنی یارمەتیی ئێران وئینگلیز بۆ کوردانی تورکیا. کۆنترۆڵکردنی هەرێمەکانی ئاگریو ئەرجیش. هێرشی قۆڵەکانی وانو ئەرزرۆمی تورکو، بەرەنگاربوونەوەیان لەلایەن هێزێکی گەورەوە. پێویستیی یارمەتیی کوردی ئاگری بەچەكو تەقەمەنی. ئومێدی رۆبن پاشا بە بەدەستهێنانی ئەو یارمەتییانە لە ئێران. ل:

٥٩/٢٥ — ١٩٣٠/٦/١٨

راپۆرتی ژمارە ١٠٨ی پاڵمەری کونسوڵی بریتانیا لە تەورێز بۆ ئارپ. کلایفی نوێنەری باڵای ئینگلیز لە تاران. ل:٣٢٥

یاخیبوونی ئاگری. جموجووڵی (١٥-١٦)هەزار سەربازی تورك دژی یاخییانو گومانی سەرکەوتن. نادیاریی ژمارەی کوردانی یاخیو مەزەندەکردنیان بە (٢٠٠٠-٢٥٠٠)کەس. هاوکاریی چەكو خۆراکی ئێران بۆ یاخییانی کورد.

٦٠ — ١٩٣٠/٧/٣

راپۆرتی ژمارە ٢٥٤ی جی.کلارکی نوێنەری باڵای بریتانیا لەئەستەمبووڵ بۆ ئێی. هندرسنی وەزیری دەرەوەی ئینگلتەرە. ل:٣٢٧

راپەرینی ئاگری. جموجووڵی سەربازیی

		تورك لە ناوچەی سنووری (ئێران- تورکیا)و فراوانیی جموجوولە کان .بەرپرسکردنی حکوومەتی ئێران و یارمەتیی ئەم وڵاتە بۆ یاخییان .بێدەنگیی تاران لەمە.
٦١	١٩٣٠/٧/٧	برووسکەی ژمارە ٤٥ی سێرجی. کلاركی نوێنەری باڵای ئینگلتەرە لە ئەستەمبووڵ بۆ مستەر ئێی. هندرسنی وەزیری دەرەوەی بریتانیا. ل: ٣٢٩ یاخیبوونی ئاگری. بەشداریی(١٠٠٠٠) دەهەزار سەربازی تورك لە جموجووڵدا .لە دەستدانی ١٠٠ سەربازو سێ فڕۆکەی سوپای تورك. تاوانبارکردنی ئاشکرا تری ئێران.
٦٢	١٩٣٠/٧/٧	برووسکەی ژمارە ٤٦ی سێرجی کلاركی نوێنەری باڵای ئینگلتەرە لە ئەستەمبووڵ بۆ مستەر ئێی. هندرسنی وەزیری دەرەوەی ئینگلیز. ل: ٣٣٠ یاخیبونی ئاگری. تاوانبارکردنی بریتانیا لە لایەن چاپەمەنییە تورکییەکانەوە . ئاگادارکردنی عێراق لەمە.
٦٣	١٩٣٠/٧/١٠	ڕاپۆرتی ژمارە ٢٦٢ی سێرجی. کلاركی نوێنەری ئینگلیز لە ئەستەمبووڵ بۆ مستەر ئێی. هندرسنی وەزیری دەرەوەی بریتانیا. ل: ٣٣١ یاخیبوونی ئاگری. ڕاپۆرتی پاشکۆی سەربازی. ڕوونکردنەوەی بڵاوکراوەکانی تورك. گرنگ و فراوانبوونی ڕووداوەکان.

ژ	بەروار	ناوەڕۆک
		چالاکبوونی یاخییبیان لە شەرگەیەکی ١٥٠ کیلۆمەتریدا. پەرەسەندنی هێرشی چاپەمەنییەکان دژی ئێران. یارمەتیی بەردەوامی ئێران بۆ یاخییان. بەڵێنی سەرکوتکردنی یاخیبوونەکە.
٦٣/ه	١٩٣٠/٧/٤	ڕاپۆرتی ژمارە ٥٠ی ڕائید ئۆلێریی پاشکۆی سەربازیی ئینگلیز لە ئەستەمبووڵ بۆ جی. کلارکی نوێنەری باڵا. ل: ٣٣٤ یاخیبوونی ئاگری. بەکارهێنانی (١٠٠٠٠)سەربازی تورك لە کردە سەربازییەکانی دژی کورددا. نادیاریی ژمارەی کوژاروو بریندااران.
٦٤	١٩٣٠/٧/١٤	ڕاپۆرتی ژمارە ٣٢٨ی ئاڕ. کلایفی نوێنەری باڵای ئینگلتەرە لە تاران بۆ ئێی. هندرسنی وەزیری دەرەوەی ئینگلیز. ل: ٣٣٦ یاخیبوونی ئاگری. وەڵامێکی ڕۆژنامەی (ئێران)ی نیمچە رەسمی لە مەڕ بۆچوونی تورکیا کە گوایە ئێران یارمەتیی یاخییانی داوە. رەتکردنەوەی رەسمیی بۆ چوونەکە. تاوانبارکردنی سۆڤیەتییەکان لەلایەن چاپەمەنییە ئێرانییەکانەوە. دواکەوتنی کۆبوونەوەی کۆمیسیۆنی سنووری تورکیا-ئێران.
٦٤/ه	١٩٣٠/٧/١٠	وەرگێڕدراوی بابەتی (کێشەی کوردو سیاسەتی حکوومەتمان)ی ڕۆژنامەی (ئێران). ل: ٣٣٨ یاخیبوونی ئاگری. یارمەتی نەدانی

		یاخییان لەلایەن ئێرانەوە. ناڕەوایی گومان لە هەڵوێستی ئێران.
٦٥	١٩٣٠/٧/١٥	نووسراوی ژمارە ٢٧٣ی سێرجی. کلارکی نوێنەری باڵای بریتانیا لە ئەستەمبووڵ بۆ مستەر ئێی. هندرسنی وەزیری دەرەوەی ئینگلیز. ل: ٣٤١ یاخیبوونی ئاگری. ڕاگەیاندنی سەرکوتکردنی یاخیبوونەکە. چاوپێکەوتنێکی وەزیری دەرەوەی تورکیا. ڕوونکردنەوەیەکی وەزیر. هاوکاریی یاخییان لەلایەن لێپرسراوانی ناوخۆوە. وەڵام نەدانەوەی تورکیا بۆ ناڕەزاییەکانی تاران. بیرۆکەی دیاریکردنەوەی سنووری تورکیا-ئێران لە ناوچەی ئاگری. بارودۆخی عیراق.
٦٦	١٩٣٠/٧/١٦	نووسراوی ژمارە ٢٧٤ی سێرجی. کلارکی نوێنەری باڵای بریتانیا لە ئەستەمبووڵ بۆ ئێی. هندرسنی وەزیری دەرەوەی ئینگلتەرە. ل: ٣٤٤ یاخیبوونی ئاگری. ڕاپۆرتێکی پاشکۆی سەربازی. نەتوانینی سەرکوتکردنی تەواوی یاخیبوونەکە.
٦٦/١٥	١٩٣٠/٧/١٦	ڕاپۆرتی ژمارە ٦٠ی ڕائید ئۆلێریی پاشکۆی سەربازیی بریتانیا لە ئەستەمبووڵ بۆجێ. کلارکی نوێنەری باڵا. ل: ٣٤٥ یاخیبوونی ئاگری. ئامانجی یاخییان. جموجووڵی سەربازانی تورک. ڕێبەرانی

یاخیبوون. چالاکیی یاخییان. سەرکەوتنی هێزی ئاسمانیی تورك.
کوژرانـــی ١٥٠٠ یـــاخیو دەربـــازبوونی ١٥٠٠ی‌تـر. فراوانبوونـی یـاخیبوون. سـاڵح پاشاو زەکی پاشا. زانیاری تر.

٦٧	١٩٣٠/٧/١٦	ڕاپۆرتـی ژمـارە ٢٧٥ی سـێرجی. کلارکـی نوێنەری باڵای بریتانیا لە ئەستەمبووڵ بۆ ئێی. هندرسنی وەزیری دەرەوەی ئینگلیز. ل:٣٤٩ یـاخیبوونی ئـاگری. چـەند زانیارییـەکی سەیری خاتوو ماك گرات (ڕۆزیتا فۆربێس)ی ڕۆژنامەنووسی ناو کوردانی ئاگری. یارمەتیی ئێران بۆ یاخییان.
٦٨	١٩٣٠/٧/١٧	ڕاپۆرتـی ژمـارە ٢٧٦ی سـێرجی. کلارکـی نوێنەری باڵای بریتانیا لە ئەستەمبووڵ بۆ ئێی. هندرسنی وەزیری دەرەوەی بریتانیـا. ل: ٣٥٣ یـاخیبوونی ئـاگری. هـۆی یاخیبوونەکـە. ئیحتیمالی چارەی کێشەی کورد. تورکیا لـە ساتێکی ناخۆشدا.
٦٩	١٩٣٠/٧/٢٨	برووسـکەی ژمـارە ١٧٤ی ئـاڕ. کلایڤـی نوێنەری باڵای ئینگلتەرە لە تاران بۆ ئێی. هندرسنی وەزیری دەرەوەی ئینگلیز. ل: ٣٥٥ یـاخیبوونی ئـاگری. ئیحتیمـالی چوونـە ناوەوەی هێزەکانی تورك بۆ ناو خاکی ئێران بۆ دەرکردنی یاخییان. ناردنی سـەربازانی ئێرانی بەرەو سنووری تورکیا.

٧٠	١٩٣٠/٧/٣١	نووسراوی سێرجی. کلارکی نوێنەری باڵای بریتانیا لە ئەستەمبووڵ بۆ مستەر ئێی. هندرسنی وەزیری دەرەوەی ئینگلتەرە . ل: ٣٥٥ یاخیبوونی ئاگری. چەند هەواڵێکی کەمی رۆژانی دوایی. دامرکاندنەوەی یاخیبوونی ناوچەی ئەرجیش. گەمارۆدانی هەرێمی ئاراڕات. تاوانبارکردنی ئێران لەلایەن رۆژنامەکانی تورکیاوە. قسەیەکی عیسمەت پاشا. تێبینییەکی تورکیا بۆ ئێران. خواستی سنوور دیاریکردنەوەی تورکیا- ئێران. گرژیو ئاڵۆزیی پەیوەندییەکانی هەردوو وڵات.
٧٤	١٩٣٠/٨/٥ ١٩٣٠/٨/٤	برووسکەی وەزیری کاروباری وڵاتە کۆڵۆنیالکراوەکان بۆ کۆمیساری باڵای بریتانیا لە بەغداو، برووسکەی بریکاری کۆمیساری باڵا بۆ وەزیر. ل: ٣٥٨ هاوکاریی کوردە بارزانییەکان بۆ یاخییانی تورکیا. کۆنترۆڵنەکرانی بارزانییەکانی عیراق.
٧٢	١٩٣٠/٨/٥	برووسکەی ژمارە ٦٣ی مستەر هێلمی کارهەڵسووڕێنی بریتانیا لەئەستەمبووڵ بۆ ئێی.هندرسنی وەزیری دەرەوەی ئینگلیز.ل: ٣٥٩ کوردو سنووری تورکیا- عیراق. هاوکاریی کوردانی بارزانی بۆ یاخییانی تورکیا. پرسی چۆنییەتی وەڵامی عیراق بۆ نوێنەری تورکیا

		لە بەغدا.
٧٣	١٩٣٠/٨/٦	برووسکەی بریکاری کۆمیساری باڵای ئینگلیز لە بەغدا بۆ وەزیری کاروباری دەولە تە کۆلۆنیالکراوەکان. ل: ٣٦٠ وەڵامی عیراق بۆ تورکیاو، گوایە یارمەتینەدانی کورد. هاندانی ناسیۆنالیزمی کوردی جیاییخواز لە عیراقدا.
٧٤	١٩٣٠/٨/٦	برووسکەی بریکاری کۆمیساری باڵای ئینگلتەرە لە بەغدا بۆ وەزیری کاروباری وڵاتانی کۆلۆنیالکراو. ل: ٣٦١ پێکدادانی سەربازیی تورك‌و کوردانی ئۆرامار. یامەرتیی شێخی بارزان بۆ کوردەکان.
٧٥	١٩٣٠/٨/٦	راپۆرتی ژمارە ٢٩٨ی مستەر هێلمی کارهەڵسووڕێنی ئینگلیز لە ئەستەمبووڵ بۆ ئێی. هندرسنی وەزیری دەرەوەی بریتانیا. ل: ٣٦١ یاخیبوونی ئاگری‌و پەیوەندییەکانی تورکیاو ئێران. تێبینییەکی تازەی تورکیا بۆ ئێران. دیاریکردنەوەی سنووری تورکیا — ئێران‌و ویستی دەرکردنی یاخییان لە ئێران. وەستانی جموجووڵی دەڤەری ئاگری. چالاکیی دامودەزگاکانی حکوومەت. راوبۆچوونی توندی عیسمەت پاشا. نەرمیی غازی بۆ چارەسەری گرفتەکە. چاوەڕێکردنی وەڵامی ئێران. خاوبوونەوەی گرژیی

پەیوەندییەکانی تورك و ئێران. کۆنترۆڵنەکرانی هەرێمی کوردان. ناردنی هێزی نوێ بۆ ڕۆژهەلات. جموجووڵ بەدرێژایی سنوورەکانی تورکیا- عیراق و تورکیا- سووریا.

٧٦	١٩٣٠/٨/١٤	نووسراوی ژمارە ٩٣٩ی مستەر کامپێبڵی کارهەڵسوڕێنی بریتانیا لەپاریس بۆ ئێی. هندرسنی وەزیری دەرەوەی ئینگلتەرە.ل:٣٦٥ یاخیبوونی ئاگری و پەیوەندیەکانی تورکیا- ئێران. چەند زانیارییەکی نوێنەری ئێران. چوونە ناوەوەی سەربازانی تورك بۆ ناو خاکی ئێران و بۆ دەرکردنی یاخییان. هاوکاریی سۆڤیەتیەکان بۆ تورکیا. خواستی ئێران بۆ بانگێشتکردنی دەولە تانی تریان کۆمەڵەی نەتەوەکان. ئاگادارکردنی فەرەنسە.
٧٧	١٩٣٠/٨/١٤	نووسراوی ژمارە ٣١٨ی مستەر هێلمی کارهەڵسووڕێنی بریتانیا لە ئەستەمبووڵ بۆ ئێی. هندرسنی وەزیری دەرەوەی ئینگلتەرە. ل: ٣٦٦ کوردە بارزانیەکان. پرسی تۆفیق روشدی لە مەڕ پەڕینەوەی کوردانی بارزانی بەسنووری تورکیادا. دڵنیاکردنەوەکانی عیراق و بریتانیا بۆ هاننەدانی ناسیۆنالیزمی جیاییخوازی کورد. گوتەکانی جێگرانی سەرۆکی عیراق و کۆمیساری باڵای بریتانیا. ڕێکەوتننامەی ئەنگلۆ عیراق.

٧٨	١٩٣٠/٨/١٥	برووسکەی بریکاری کۆمیساری باڵای بریتانیا لەبەغدا بۆ وەزیری کاروباری دەوڵەتانی کۆلۆنیالکراو. ل: ٣٦٨ پێکدادانی بارزانیانو سەربازانی تورك. ناردنی هێزی تازەی ئەم کوردانە بۆ پشتیوانیی کوردانی ئۆرامار.
٧٩	١٩٣٠/٨/١٨	برووسکەی ژمارە ١٩٤ی ئار. کلاێڤی نوێنەری باڵای بریتانیا لە تاران بۆ ئێی. هندرسنی وەزیری دەرەوەی ئینگلیز. ل:٣٦٨ یاخیبوونی ئاگری. پێداگرتنی کونسوڵی تەورێزی بریتانیاو نوێنەری باڵای پێشووی تورکیا لە نەچوونە ناوەوە سەربازی تورك بۆ ناو خاکی ئێران.
٨٠	١٩٣٠/٨/١٨	راپۆرتی مستەر سترانگی کارهەڵسوڕێنی ئینگلتەرە لە مۆسکۆ بۆ ئێی. هندرسنی وەزیری دەرەوەی ئینگلیز. ل: ٣٦٩ یاخیبوونی ئاگریو هەواڵی چاپەمەنیەکانی سۆڤیەت دەربارەی پەیوەندییەکانی ئێران- تورکیا. بێ بناغەیی پروپاگەندەی سۆڤیەتیەکان بۆ تێکدانی پەیوەندیی ئێرانو تورکیا. شیاویی یاخیبوونی کورد بۆ قازانجی ئیمپریالیزمی ئینگلیز. گەڕانی لۆرەنس لە عیراقو ئێران. بێهێزکردنی تورکیا. سەرنەگرتنی نیازی تێکدانی پەیوەندییەکانی ئێران- تورکیا.
٨١	١٩٣٠/٨/٢٠	نووسراوی ژمارە ٣٢٨ی مستەر هێلمی

ژمارە	بەروار	ناوەڕۆک
		كارهەڵسووڕێنی ئینگلتەرە لە ئەستەمبووڵ بۆ ئێی. هندرسنی وەزیری دەرەوەی بریتانیا. ل: ٣٧١ یاخیبوونی كوردو فراوانبوونی، ئاڵۆزیی پەیوەندییەكانی توركیا- ئێران. گەیشتنی وەڵامی ئێران بەئەنكەرە لە بارەی تێبینییەكەی توركیاوەو، دانە دواوەی داواكان. هەواڵی یەكگرتنی هێزەكانی توركیاو ئێران بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی یاخییە كوردەكان. هەوڵدان بۆ وەرگرتنی زانیاریی غازی لە سەر ئەو تێبینییە نوێیەكەدەدرێتە ئێران. بەتوانایی دەست بەكاربوونی كۆمیسیۆنی سنووری ئێران- توركیا. كەمیی هەواڵی سنووری باشووری ڕۆژهەڵات.
٨٢	١٩٣٠/٨/٢٦	ڕاپۆرتی ژمارە ٤١٥ی ئاڕ. كلایڤی نوێنەری باڵای ئینگلتەرە لە تاران بۆ ئێی. هندرسنی وەزیری دەرەوەی ئینگلیز. ل: ٣٧٤ یاخیبوونی ئاگریو بارودۆخی سنووری توركیا- ئێران سەرنج و لێكۆڵینەوەی هەواڵی چاپەمەنییەكانی تاران. ڕاپۆرتی پاشكۆی سەربازیی. نا ڕوونیی هەلومەرجەكە. بانگكردنەوەی باڵیۆزی توركیا لە ئێرانو ، دامەزراندنی خوسرەو بەگ لە و پۆستەدا.
٨٢/١٥	١٩٣٠/٨/٢٦	ڕاپۆرتێكی نەقیب كۆلۆنێل دۆدی پاشكۆی سەربازیی ئینگلیز لە تاران لەمەڕ بارودۆخی

حکوومەتی تورکیاو، سەیریش نییە کەتوانییان بەبێ هیچ مەترسییەکی ئەنجومەنی وەزیران بەدەستی بهێنن. لەگەڵ ئەمانەیشدا، دەشێ هیواکانی کورد وەك سەرەتایەك پەسند کرابن، هەرچەندە پەسەند کردنی دادگا شەرعییەکان و نەبوونی باج و سەربازیی زۆرە ملێ بەناچاری، ماونەوە بۆ بڕیاری داهاتووی ئەنجومەنی مەزنی نیشتمانی. لێبوردنی گشتی، بەهۆی ئاهەنگەکانی (دوملوپونار)ەوە، بۆ هەموو ئەو کوردانە کەبەتۆمەتی سیاسی یان کوشتن تاوانبارکراون، دەرچووە. هەمان کات، چەندین ڕاپۆرت هەن لەو بارەیەوە کەچەند کۆمەڵێکی گەورەی خەڵك بەو بڕیارانەی کۆنگرەکە رزای نین و، سەرهەڵدانێکی دژە کەمالیستیش لە ناوچەی قۆچگیریی ویلایەتی سیواس روویداوەو، حکوومەتی تورکیای ناچار کردووە هێزە دیکتاتۆرییەکان بۆ سەرکوتکردنی جەودا پاشای ئەفسەری گشتیی سوپای سیواس ببات. بەم جۆرە، مەسەلەی کورد وەکو هەر بابەتێك لەوانە دەمێنێتەوە کەبەردەوام و لە ئایندەیشدا کێشەو دڵەڕاوکێ بۆ کۆمارە نوێیەکە دروست دەکەن.

٨ـ حکوومەتی تورکی تائێستا ئارەزوویەکی کەمی بۆ ئاسانکردنی پاڵاوتنی نوێنەرانی بۆ ئەو کۆمیسیۆنە جیاجیایانەی وا بەپێی پەیمانەکە پێکدەهێنرێن، پێشانداوە. پێدەچێ چاوەڕێی گفتوگۆی پرۆسەی ڕاستەقینەکەبن. من بەردەوام نوسرەت بەگ بۆ هاندانی حکوومەت لەم بارەیەوە بانگێشت دەکەم، بەڵام تا ئێستا، جگە لە دەستی دەستی پێکردن لەسەر چەند بنەمایەك، هیچی ترم دەست نەکەوتووە. بۆ نموونە سەبارەت بەکۆمیتەی سنووری (Thrace)[1] پێی وتم، تا لەگەڵ حکوومەتی بولگارییدا لە سەر دەستکارییەکی کەم و تایبەتی سنوور ڕێکنەکەون، ناتوانرێ ئەندامی تورکیا دەستنیشان بکرێ. من سووربووم لە سەر نەشیاویی دواخستنی کەمترین دەستکاریی سنوور، تا ئەو ئاستەی کەناوچەی چەکداماڵراو دەگرێتەوە. ئەو ڕاستییەش کەوا بولگاریا هەرچەندە تاڕادەیەك کاری تیکراوە، بەڵام

[1] ناوچەیەکی جوگرافییە بەشی باشووری ڕۆژئاوای (ڕۆمەیلی)ی تورکیاو، باکووری ڕۆژهەلاتی یۆنان ئەگرێتەوەو، سنووری نێوان ئەو دوو دەوڵەتەی دوو کەرت کردووە. (س).

ریشەییە. بەڵام بۆ ئەم مەسەلەیە بەشێوەیەکی سەرسوڕهێن جەختی لە سەرکرا. ئەنجامەکە هەرچەندە پەسندە، پێدەچێ فەتحی بەگ لە جنێڤ، وەکو گونجاوترین رێگە بۆ کۆتایی هێنان بەکێشەکە، پێشنیاری راپرسی (استفتاء)ێك بکات.

٥- بایەخێکی زۆر تایبەت، لەم پەیوەندییەدا، بەکۆنگرەی تورکی - کوردیی (١)ی ئابی دیاریەکر دراوە. چالاکییەکان بە نهێنی هێڵراونەوەو، هیچ ئاماژەیەکیان لە بڵاوکراوەکاندا پێنەدراوە، یەکێك لە ئامانجە سەرەکیەکانی سیاسەتی تورکیا پێداگرتنە لە سەر برایەتیو لێکجیابوونەوەی تورك‌و کورد، بەوانەشەوە کە لە ئێراندان. هەروەها کاریگەریی کورد پەیوەندیی بە دوودڵیی تورکیاوە هەیە لە تەنازولکردندا لە ویلایەتی مووسڵ. نیاز وا بوو کۆنگرەکە ئەم برایەتیە، بە رامالینی هەرچی هۆکاری نائارامیو بێزاریی کوردان هەیە، دەستەبەربکات.

٦- هەر چەندە ناتوانم بەڕەهایی شایەتی لە سەر راست‌و دروستیی ئەو زانیارییانەی کەهەمن، بدەم، وا دەردەکەوێ کاتێك داوا لە نوێنەرانی کورد کرا کێشەکانیان بخەنەڕوو و پێشنیاری چارەسەرەکانیان بکەن، لە ناو هەموو شتەکاندا داوای بەڕێوەبەرایەتییەکی تایبەتییان بۆ کوردستان کردبێ. ئۆتۆنۆمی وەك قەرەبوویەك بۆ کەمکردنەوەی نەهامەتیەکان، لێبوردنی گشتی، نەبوونی باج‌و سەربازیی زۆرە ملێ بۆ ماوەی پێنج ساڵ لە کوردستان‌و، گێڕانەوەی دادگا شەرعییەکان‌و چەکە دەست بەسەراگیراوەکان لە وڵاتداو، لابردنی ئەفسەرە سەربازیو کارمەندە تورکە بێزراوەکان لە داواکارییەکان بوون، کوردان، بەرامبەر بەوە، لە گشت مەسەلەکاندا بەمووسڵیشەوەو بۆ دامرکاندنەوەی هەر سەرهەڵدانێکی هاووڵاتیان بۆ قازانجی سوڵتان‌و خەلیفە، پشتیوانیو هاوکاریی تەواوی حکوومەت دەکەن.

٧- لەوانەیە ئەم داواکارییانە بە باشی پشتیان پێ ببەسترێ. ئەوان ویستیان ببنە سەرۆکاری هەندێ لە و کوردانەی کە لە کاتێکدا کوردستان‌و تورکیایان بەیەك پارچە دەبینی، دەیانویست چوونیەك بن. لەلایەکی تریشەوە ویستیان ببنە سەرۆکاری

پێنەکردووە ئاشکرا دەری بخات ئەم دەوڵەتە پابەندی ناوەرۆك یان رواڵەتی ماددەی کەمینە نەتەوەییەکانی رێککەوتننامەکەیە، چونکە لە بەرژەوەندییدا نییە. ئێستا کەپەیمانەکە لە کاردایە، منو هەڤالە هاوپەیمانەکانم لە سەر ئەوە یەکدەنگین کە کاتێکی گونجاوە سەرنجی ئەم حکوومەتە بۆ ئەو مەبەستەو داگیرکارییە هەمەجۆرە تێبینیکراوەکانیشی رابکێشرێ، تا ئەو هەڵەیە نەکاتو خۆی لە رێککەوتننامەکە نەدزێتەوە. بەو پێیە، کۆمسیۆنی یاسایی هاوپەیمانان تێبینییەك لە سەر مەسەلە کە رەشنووس دەکات، تا لە هەنگاوی یەکەمدا بۆ دەوڵەتانی هاوپەیمان بەرزبکرێتەوە. دواتریش ئەمە دەکەمە بابەتی برووسکەیەکی تر.

٤ـ ئەنجامێکی باشی بڕیاردانی بریتانیای مەزن لە سەر پەیمانەکە، ئەوەندەی من بزانم، رەزامەندیی بێ چەندو چوونی حکوومەتی تورکی بووە لە سەر بەرزکردنەوەی کێشەی سنووری عیراق– تورکیا بۆ ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان. چاپەمەنییەکان، دوای چەند ڕۆژێك، دەستنیشانکردنی (فەتحی بەگ) یان وەکو وەفدی تورکیا بۆ جنێڤو بۆ ئەو مەبەستە راگەیاند. نوێنەری تورکیا لێرە بۆی دووپاتکردمەوە کەهەر چەندە باوەڕی بەڕاستیی هەواڵە کە هەیە، بەڵام هیچ پشت ڕاستکردنەوەیەکی ڕەسمیی لە لانییە. وا مەزندە ئەکەم کەحکوومەتی تورك هەستی بەئاڕاستەی کۆمەڵە کە کردبێ، بەڵام وادەردەکەوێ بیەوێ پێ لە سەر ئەو راستییە دابگرێ کەبەرزکردنەوەکەی ئارەزوومەندانە بووە، نەك بەهۆی گوشاری ئەو نێردراوە یاخود حکوومەتەکەیەوە بووبێ. فەتحی بەگو شاندەکەی، لە دواییدا، ماوەیەك لە قوستەنتەنییە مانەوەو، منیش بەوریاییەوە هیچ پەیوەندییەکم پێوە نەکردن، دەشێ بەتێپەڕبوونی کات یەکەمجار تێبینی بکرێ کەتێڕوانینی ئایندەی تورکیا بۆ کۆمەڵەکە، بەپێی بڕیاری کۆمەڵە دەبێ لەسەر کێشەی سنووری عیراقو، دووەمیش هەرچەندە ماوەی چەند مانگی پێشوو چەندین پەیوەندیی ڕەسیمیم بۆ ئەو مەسەلەیە کردووە بەحکوومەتی تورکیاوە، لە وەڵامدا، جگە لە دەمەتەقێ، هیچیترم وەرنەگرتووە. رقی تورك لە بەڵێنو قسەی نووسراو، شتێکی باو و

ئەو گەردەلوولانەدا بووە، کە دەشیا کاتی چالاکیی ئەنجومەن و داواکردنی راپۆرتی وەرزانە لە حکوومەت، هەڵبکەن.

٢- لەگەڵ ئەمەیشدا، ئەوەتی برووسکەی ناوبراو نووسراوە، پێشکەوتنی گرنگ هەبووە. پەیمانی لۆزان یەکەمجار لە بریتانیاو ئیتاڵیاو یابان لە (٦ئاب)ەوەو، مانگێکیش دواتر لە فەرەنسە، کاری پیکراوە. بڕیارەکان دەمێك بوو، بە جۆرێکی وا کە چەسپینی رێککەوتننامەکە چەند تێبینییەکی لێکەوتنەوە، دواخرابوون. بێگومان سەقامگیربوونی ئەو ئاشتییە، کە دواجار بەشێوەیەکی ئاسایی لەگەڵ هێزە رۆژئاواییەکاندا هاتە ئاراوە، ئاسوودەییەك و، دواخستنێك کە دەرهاوێشتەی هیچ ئاڵۆزیی و دڵە راوکێییەکی هێزەکان نەبوو بۆ گێرانەوەی پەیوەندیی ئاشتییانەو ئاسایی لەگەڵ تورکیادا، توورەیی و بێزارییان تێدا بەدی دەکرا. وا هەست دەکەم هەر بۆیە تورکیا لە پەسەندکردنی مامەلە کردن لەگەڵ پەیمانەکەدا، وەکو ئەوەی بەشێوەیەکی یاسایی کاری پێکرابێ، تا راگەیاندنێکی رەسمیی حکوومەتی فەرەنسەی بۆ ئەو مەبەستە پێگەیشت روویەکی تاڵی پیشان دا. هیچ شتێك لە ماددەی ١٤٣ی پەیماننامەکەدا نییە، ئاماژە بکات کە دەبێ پرۆسەی دەستەبەرکردنی بڕیار لێدانەکە لە رۆژێکی دیاریکراودا بێ کەوا دەبێتە رۆژی کارپێکردنی. راستییەکیش هەیە کەلە بەر چەند هۆیەك تا ٢٩ ئاب، پەیوەندیی رەسمی بەنوێنەری پاریسی تورکیاوە نەکرا. زنجیرە هەوڵێکی حکوومەتی تورکیایش بۆ پشتگیریی پێشنیارەکەی لە و بارەیەوە، پێدەچێ لەمەسەلە جیاجیاکانی وەکو رۆژی جێبەجێ کردنی (تاریف tariff)ەکاندا، بەپێیمەرجەکانی رێککەوتننامەی بازرگانی، ئاڵۆزییەکی چاوەڕوانکراو دروست بکەن.

٣- حکوومەتی تورکی لە ئەنگۆرەوە کۆپیی ئەسڵی پرۆژە راستەقینە هەمەجۆرەکانی پێگەیشت و، بەم جۆرە ئیتر هیچ پاساوێکی بۆ دواخستنی جێبەجێکردن و کاری جۆراوجۆر بۆ بەگەڕخستن، یاخود شکاندنی مەرجەکانی پەیمانەکە، نییە. ببورن، پێویستە ئەوە بدرکێنم کە تائێستا هیچ چالاکییەکم هەست

سوپاسی دانیشتوانی مەغنیسیا دەکەم کە بەباشی گوێیان لێگرتم. هیوامە لەو بەیاننامەدا، کە زۆر حەز دەکەم بۆیانی ساخ بکەمەوە، ببینن ئێمەش کەبڕیارمانداوە بەڕێگای ڕاستو پێشکەوتندا مل بنێین، هەردەم ئامادەین حیسابنامەی کارەکانمان بخەینە بەرچاوی نەتەوەکەمان. ئێمە هەموو ئەو بەربەستانە تێدەپەڕێنین کەدێنە بەردەممانو، بەئامانجمان دەگەیەنن"[1]

نێڤڵ هندرسن

وەزارەتی دەرەوە ٤٢٤/٢٦١، ل: ١٦–٢٠، ژ٢٠

ژ: ٢

لەمستەر هندرسنەوە بۆ مستەر ماك دۆناڵد- (٢٣ی ئەیلول گەیشتووە)

ژمارە:٦٨٥

قوستەنتەنییە، ١٦ی ئەیلولی ١٩٢٤

گەورەم

زووتر لە برووسکەیەکی جیاوازدا، وتەکەی مستەفا کەمالم بۆ ناردن، کە لە ڕیو-ڕەسمێکی (دوملوپونار—Doumlou Punar)[2]داو، بۆ ڕێزنان لە سەربازی ونی تورکیو، هەروەها لە سەر گێڕاوی تورکیا– یۆنان سەبارەت بەلێکدانەوەی وشەی "established"ی ماددەی دووی ڕێککەوتننامەی لەمەڕ ئاڵوگۆڕی دانیشتوانی تورکو یۆنانی، پێشکەشی کردبوو. ئەمانە، دوو مەسەلەی سەرەکیی شەش هەفتەی ڕابردوون. ئەوەتی برووسکەی ژمارە (٦٠١)ی (٨ئاب)م کە بریتیبوو لە کورتەیەکی گشتیی ڕووداوەکانی ئەم وڵاتە بۆ ناردوون، ئەنجومەنی مەزنی نیشتمانی پێناچێ تا تشرینی دووەم کۆببێتەوەو ، چەند مانگی کەمی پێشوو لە بارودۆخێکی ئارامی پێش

---

[1] ئەم برگەیە فەرەنسییەی خاتوو شەن محەمەد بەسوپاسەوە بۆی کردمە عەرەبی.

[2] شارۆچکەیەکی باکوری شاری ئەفیون قەرەحەسارییە. (س)

" ئێمە هەموو کارێك بۆ ئەو سەرمایەدارە بیانییە ئاسان دەکەین، کەبیەوێ لە لای ئێمە کاربکات. ئەو سروودانە کە ناحەزانمان بۆ ئەمە مەسەلە یەیان داناوە، دەبنە وێردی سەر زمانی ئەو کەسانەی وا نایانەوێ سەرمایە لە دەرەوە بێتە ناوەوە. ئێمە حەز دەکەین سەرمایەدارە چالاکەکان لای ئێمە پارەیان بخەنەکارو، ئامادەین هاوکارییان بکەین. بەڵام نامانەوێ ئەو ئیمتیازانە بدەینە هیچ کەسێك کە ڕێی دەدەن زێڕی دەوڵەت بماشێتەوە، ئەوان کە بەسەرمایەو زیرەکیو بەهرەی خۆیانەوە دێن شەرەفمەندانەو یاسایی کار بکەن، هەموو دەرگایەکیان بۆ دەخرێتە سەر پشت. دیارە ئێمە ناتوانین هیچ بدەینە ئەو کەسەی کەبۆ نموونە دێ ئیمتیازی کانەکانی مەغنیسیا بۆ ماوەی پەنجا ساڵ وەربگرێ، تا پاشتر دەستیان بەسەردا بگرێ. هەرکەسێك بێتەلامان یەکەمین پرسیارمان لێی ئەوە دەبێ: چەندی پێدەچێ تا دەست بەکاردەبێ؟ شتێکتان پێدەڵێم سەرسامتان دەکات. بەگشتی هەن پێیان وایە وڵاتەکەمان کانگەیەکی کەرەستەی خاوی نەبراوەی هەیەو، بۆ نەگبەتییش ئەم چینانە هێشتا بەرهەم نەهێنراون، چونکە تائێستا لەم ڕووەوە کارمان بۆ ئاسان نەکردوون. ڕاستییەکەیشی شتێکیترە. هەرچینێك لە هەر گۆشەیەکی نادیاری وڵاتدا بێ، خاوەنی پێشتری خۆی هەیە. هیچ شتێك نادرێ. ئیمتیازەکان دیاریکراون، بەڵام هێشتا دەست بەسەرمایە خستنەوە نەکراوە. لە دەستێکەوە دەچێتە دەستێکیتر، ئەم حاڵتە دەبێتە هۆی پەکخستنی ژیانی ئابووری دەوڵەتو، زیان لە بەرژەوەندییەکانی دەدات. ئێمە پیاوی بەقسەو بەڵێنو دڵسۆزمان دەوێو، نامانەوێ پشت بە کاری پارە گۆڕینەوە ببەستین.

ئێمەو هەموو خەڵکانی دەست کورت وا ڕاهاتووین ئەوپەڕی سوود لە هەڵەکانی ڕابردوو وەربگرین. ئێمە کارئاسانی باشتر بۆ ئەو کەسە چالاکانە دەکەین کە سەرمایەکانیانو کارو بەهری خۆیان دەهێننە ناو وڵاتەکەمان.. بەڵام هەرگیز ڕێنادەین پارەگۆڕکێ لە وڵاتەکەماندا بکرێ.

١٢ـ بەقسەی عیسمەت پاشا، گرنگترین مەسەلەی دەرەکی کە مابێتەوە بڕیاردانە لەسەر رێککەوتننامەی لۆزان. دواخستنیشی کەمو زۆر بەهۆی هەندێ هۆکاری یاسایی و رەواوە بووە. ئەم هۆکارانە گزدەبوون و، پێدەچوو بەشی زۆری ئیجرائاتی پێویست کرابێ. بەڵام ویستی پێ لە سەر ئەو راستییە داگرێ کە تورکیا بەو رێککەوتنەی وا لە لۆزان ئیمزای کردووە، دڵخۆش بووەو، لە هەمان کاتیشدا چاوەڕێی جێبەجێکردنی نەکردووە، تورکیا پەیوەندیی ئاسایی لەگەڵ ئەڵمانیاو نەمساو.. هتد بەستووەو پەیوەندییەکانی دەرەویشی لە سەر بنەماکانی رێزی هاوبەشی نێوان دەوڵەتە هاوتاکاندا بەردەوام لە بەرەو پێشچووندا بوون. گەشەکردن و ئارامیی ناوخۆیی بەجۆرێك بوون کەوایان لە دۆست و بێگانە کردبوو بڕوا بەتوندتۆڵیی رژێمەکەی بهێنن و، پێویست نەکات لە ناو خۆیاندا لە ئاسایشی ناوخۆیی بدوێن، ئەم هێمنی و ئارامییەی رژێمە نوێیە کۆمارییەکە، هەرگیز لە وەوپێش بەرقەرارنەبوون.

١٣ـ پاشا، دوای هەندێ تێبینیی گشتی سەبارەت بە کاروبارەکانی خەڵك، کەوتە سووکایەتیکردن بەهەندێ لە هەوڵەکانی ورە رووخێن کەبێ ئومێدی لە ناو خەڵکدا بڵاودەکەنەوەو. ئەوانەیش کە بەرەخنەی تێکدەر عەقڵی گشتی دەشێوێنن. دەریشی خست کە هەوڵیداوە بەرنامەکەیان لەمەڕ پێداویستییەکانی خەڵك گەڵاڵە بکات و، هیوای خواست خەڵکی وەکو یەکەم هەنگاو پێی رازیبن. ئەمە گەلێ کێشەی خستبووە روو. ئیتر هیچ شتێك نەیدەتوانی رێ لە بەردەوام بوونی بگرێ. هێزو پێزیشی نەك هەر لە نیازەکانی داهاتوو، بگرە لە کاریگەریی پێشتری بەرنامەکەوە وەرگرتبوو.

١٤ـ ئەو بڕگەیەی کەجگە لە دوا دەربڕینی سوپاسگوزاریی بۆ مەغنیسییەکان و چەند رستەیەکی باوی‌تر، کۆتایی بە قسەکانی پاشا هێنا، تایبەت بوو بەمەسەلەی پرۆژە دەرەکییەکانی تورکیا.

شایانی ئەوەن بەدەق و فەڕەنسییەکی نیمچە رەسمی بخرێنە ڕوو، باسی مەسەلەی قەرزی گشتیی کرد.

١٢- پەیمانی لۆزان کێشە گرنگەکەی تری بۆ چارەسەر نەکردووین کەقەرزی دەوڵەتە. قەرزەکان بەقیست دەبن و، دەبێ ئەو بەشەی دابین بکەین کەپێویستە بیدەینەوە. بودجەی پشت پێبەستراوی ئەو ساڵە لەلایەن ئەنجومەنی مەزنی نیشتمانییەوە چەند دەستکارییەکی سەبارەت بەژمارەو مامەڵەی پشتیوانانی قەرزی دەوڵەت تێدا دەکرێ. رێگای بەدەستهێنانی باجمان لە هەموو نووسینگەکانی باج سەندنی دەوڵەتەوە دیاریکردووە. پێشتر بەپێی مەرسوومی مانگی موحەرەم رامانگەیاند کە سیستمی ئیش وکارمان پێوانەیی نەبووە. ئێوە دەزانن ئێمە لە لۆزان چەند شتێکمان خرایە بەردەم تاڕازی بین ئەو مەرسوومە بپشکنرێ. ئەم پێشنیارەمان، بەداکۆکیی شیلگیرانەو رەوا، رەتکردەوە. ئەو گۆڕانکارییانە کە دامانە ئیدارەی ناوەندیی قەرزی دەوڵەتی، پاساودرانەوە کە گوایە پێویستمان بەئابووری هەیە، ئەم گۆڕانکارییانە دەرەنجامی پێویستییەکانی بودجەن. ئەمە یاسای ئەنجومەنی مەزنی نیشتمانییە. رازی نابین زیان بە بەرژەوەندیی موڵکداران بگەیەنرێ و، ئێمەش لەماف و بەهرەی قەرزداران و واوەتر بچین، قەرزەکانمان دوای لێکحاڵیبوون لەگەڵ پارەداراندا، پاش ئەوەی کەپێکەوە رێ و شوێنی دانەوەیان لە گەڵدا دادەنێین. دەدرێنەوە ئەمە ئەو کێشەیەیە کە هەمیشە داکۆکیمان لێکردووە. ئەوەیشی دەخەمە پاڵ، ئێمە هەستمان نەکردووە زۆر داگەییوبین. بۆیە بۆ پاراستنی بارودۆخی ئێستا سۆراخی هەمان ئیمکانیاتمان کردووە. ئێمە پێمان خۆشە، لە نزیکترین کاتدا، لەگەڵ نوێنەرانی موڵکداراندا بۆ چارەسەری ئەم کێشەیە بکەوینە گفتوگۆ. ئەگەر نەمانتوانی دەست بەدانوستاندن بکەین، ئەوسا کێشەکە لە وەدا دەمێنێتەوە کەهێشتا پەیمانەکە کاری پێنەکراوە[1].

[1] بەڕێز شەن محەمەد، بەسوپاسەوە ئەم برگەیەو برگە فەڕەنسییەکانیتری کردە عەرەبی.

بوو. کردنەوەی بیناکان، تەنها دەوڵەت بەرێژەی پێویست دیاریکردبوون. بیناکردنەوەی راستەقینە لەگەڵ سەرکەوتنی رێ و شوێنە ئابوورییەکاندا هاوئاهەنگ بوو، چونکە پشتیوان (اعتماد)ە گرنگەکانی بودجە بۆ مەبەستی ئابووری وەلانرابوون، پاشا زیاتر لە سەر ئەنجامە بەدی هاتووە سەرکەوتوەکانی بانکی کشتوکاڵیو دابەشکردنی تۆو و جۆرەکانی تری هاوکاریی دەوڵەت بۆ کشتیار رۆیشت، ئەو لای وابوو زۆربەی بەرهەمەکانی ئەمساڵ باش بوون. بەڵام هێشتا لە بیری ئەوەدایە کەچۆن ئەو بەرهەمانە، ساڵانی ئایندە، بکاتە دووهێندەیتر. دەزگا داراییو ئابوورییەکان، دەبوو گەشەیان پێبدراو، بەهێزبکرێن. بانکی کشتوکاڵی هەرگیز لەمەوبەر مەبەستێکی هێندە گەورەی پەرۆشیی حکوومەت نەبووە. قەرزی هەموو شتێکی تا ساڵی (١٩٠٨) دراوەتەوە.

١٠- عیسمەت پاشا ئاماژەی بەقەوارەی سەرمایەداری خۆماڵی کرد، کە لە بانکەکانی ئەوروپاوە گەشەیان کردووە. بە بۆچوونی ئەو، بانکی کشتوکاڵیو پشتیوانی نیشتمانی، شایستەی هەموو متمانە پێکردنێك بوون. حکوومەت لە هەوڵی ئەوەدابوو کە پێگەی ئەمەی دواییان بەهێز بکاتو، دامەزراوە داراییو ئابوورییەکان، کەهەن یان لە دروستبووندان، بەهەموو شێوەیەك هانبدات. پاشان ئاماژەی بەبانکی کاروبارە جۆراوجۆرەکانو پرۆژە هاوشێوە هەمەچەشنەکان کردو، هیواداربوو بەرهەمەکانیان ببینێ. دواتر لە سەری رۆیشتو، باسی هێڵی ئاسنو هۆیەکانی تری گواستنەوەی بەگشتی کرد. هەروەکو پاشا وتی: (١٣٠)ملیۆن لیرەی تورکی بۆ ئەوەی پێشوو خراونە لاوەو (٢٠٠)کم هێڵی ئاسن، تاکۆتایی ساڵ، جێگیر دەکرێ. دەشێ ساڵی داهاتووش زیاتری لێ ئەنجام بدرێ. گواستنەوە بەهەردوو رێگای زەمینیو دەریادا گرنگ بووو، کەموکوڕی، بۆ رێكو پێککردنی بەندەرەکان، هێشتا زۆربوون.

١١- پاشا سەبارەت بەکاروباری دەرەوەی قسەی کردو، لە برووسکەی ژمارە (١٢٧)ی (١٨)تەممووزدا ئاماژەم پێکرد. دواتر درێژەی پێداو، لە چەند رستەیەکدا کە

٧ـ بۆ ئەوەی ئەم راپۆرتە بەپێزتر بێ، پێم باشە ئاماژە بەکورتەی وتە گرنگەکەی ١٦ی تەمموزی مەغنیسیای[١] عیسمەت پاشا بکەم، خۆشحاڵبووم کەبەشێکی ئەو وتەیەتان لە برووسکەی ژمارە (١٢٧)ی (١٨)ی تەممووزدا بۆ دەنێرم.

٨ـ پاشا سەرەتا بەپیاهەڵدانی خەڵکی مەغنیسیا دەستی پێکرد. پاشان وتی: هیواداره لە رێگەی چالاکییەکانی حکوومەتەوە قەرەبووی ئەوان و جەماوەر بکاتەوە. هەروەها لە وتەکەیدا هاتبوو کەخەڵکی هەمەجۆری لەماوەی گەشتەکەیدا بینیووەو، زانیاری لە سەر ئەو کێشانەی کەخەڵك پێوەیان دەناڵێنن، وەرگرتووە. پاشتر هاتە سەر باسی ئاوارەکان بەتایبەتی کێشەی نیشتەجێ بوونیان. هەروەکو ئاماژەی پێکردبوو، ئاوارەکان لە زۆر ناوچەدا ژیانیان ناخۆش بوو. پێدەچوو نارێك و پێکی هەبووبێ، بۆیە چاودێریی ورد پێویست بوو. جێبەجێکردنی ئەمەیش بووە مایەی کۆنترۆڵکردنی بارودۆخەکە. شتی زیادە دابین نەکرابوو، ولات پێشوازیی ئاوارەکانی کردبوو و، سەرەڕای نائارامی خۆی ئەرکی خۆی بوو هەرچی پێدەکرێ بۆئەو کۆمەڵە هاو نیشتمانیانەی دەرەوەی سنوورەکەی کەپێویست بوو بهێنرێنەوە بۆ تورکیا بیکات.

٩ـ پاشا ئاوارەکانی زیاتر ئاگادارکردەوە تا زیادەڕەوی لە داواکانیاندا نەکەن. وتی: هەموو کەلوپەلی بەجێماوی یۆنانییەکان کەبەشێوەیەکی یاسایی وڵاتیان بەجێهیشتووە، بۆ ئەوان دەبن. هیوای خواست کە سەرپێچی ئەم بنەمایە نەکراو، هەموو هەوڵی خۆی بۆ زاڵ بوون بەسەر کێشەکاندا بخاتە گەڕ، ئەویش بەتاقیکردنەوەی جددیی جێگەی هاوبەشی تازەهاتووەکان و دانیشتوانە کۆنەکان. ئەمجا کەوتە باسکردنی پرۆگرامی حکوومەت بۆ بیناکردنەوەی وڵات. وەکو پاشا وتبووی: کێشەی گەورە بینای نوێ بوو. کارێکی راست نەبوو کەپایتەخت لە زیادکردنی ئەمانەدا نوقم بکرێ. چارەسەری راستەقینە لە بوژاندنەوەی ئابووریدا

[١] شارێکی نزیکی باکووری رۆژهەڵاتی ئیزمیری رۆژئاوای تورکیایە. (س)

گەلی کوردی ئاژاوە گێڕ، هەمیشە لە هەرێمەکانی ڕۆژهەڵاتدا نائارامە. ماوەیەکی کەمی پێش ئێستا نامەیەك بۆ ئەو مەسەلە یە نێردرا کەهەموو کۆمیتە ناوخۆییەکان ئامادەی بزاوتنبن و، نێردراوێکیشیان بەهەموو دەسەڵاتێکەوە بۆ وتووێژ لەگەڵ ناودارانی کوردی ئێرەدا ناردو، (مستەر رایان) داوای لێکرا پێشوازی ئەو کەسە بکات، بەڵام رەتی کردەوە. بەپێی راپۆرتێکی تر، هەر چەندە پشت راست نەکراوەتەوە، تەنانەت زوڵفی بەگی قۆمیسەری دیاربەکر، کە لە لۆزان وەکو کوردێکی جیایینەخواز پێشاندرا، یاخی بووە. هەموو ئەم ئاماژانە، هەروەکو چۆن ئاڵۆزن، نەبوونی هێمنی لە وڵاتدا دەخەنە ڕوو و، دیمەنی گەردەلوولێکی نوێی سیاسی دەنەخشێنن. ئەمە لە کاتێکدا ئەنجومەن، ئەگەر هیچ روونەداو کۆبوونەوەکانی خۆی پێش نەخات، مانگی ئۆکتۆبەر کۆدەبێتەوە. هاوکات عیسمەت پاشا بەردەوام ڕێگای خۆی دەگرێ و، لەو کاتەوەی کە لە فەرید بەگ دوورکەوتووەتەوە، هیچ نیشانەیەکی جەماوەریی وا نییە کە لە پۆستەکەیدا بێ هێزبووبێ. تەنها پێویست بوو گۆڕانێکی تری گرنگ لە کابینەکەیدا بکات و، رەفعەت بەگ لە جێی جەلال بەگ کە پۆستەکەی بۆ هاوکاریکردن لە دروستکردنی بانکێکی نوێی نیشتمانیدا بەجێ هێشتووە، بەوەزیری بیناکردنەوە دەستنیشان بکات هەرچەندە ئەمەیان بایەخدارنییە، تەندروستیی پاشا باش بووەو، سوودی لە جەژنی قوربان بۆ سەردانی سمیرنا[1] و ناوچەکانی دەوروبەری وەرگرتووە. مەبەستی ئاشکرای ئەم گەشتەی سەردانی خێزانەکەی و گێڕانەوەیان بووە بۆ ئەنکۆرە. بەڵام ئەمە ڕوویەکی سیاسیشی هەیەو، پێناچێ بۆ قسەکردن جیابەجیا لەگەڵ رەئوف بەگ و رەحمی بەگدا، کە ئەو کاتە لە سمیرنابوون. هەلی لە دەست دابێ.

---

[1] ناوچەی ئیزمیری ڕۆژئاوای تورکیایە. (س)

ناڕەزایی لە دژی کاری دنیایی و بێ دینی فەرمانڕەواکانی ئەمڕۆ پێك دێنن، بەڵام ناکۆکن و زیاتر بەهێزێکی ڕێتێچوو، نەك ڕاستەقینە، دادەنرێن. هەموو کەسێك هەواڵی خۆپیشاندانە ناوبەناوەکانی ناڕەزایی جەماوەر دەبیستێ کەپشتگیریین بۆ واعیزی (سەلە فکە Selevke)[1] کەوا چوار مانگە وتارێکی کۆنەپەرستانەی داوەو، لە سەری گیراوەو، بەشێوەیەکی ئاسایی لە ئەنگۆرە دراوەتە دادگەو، حوکمی مردنی دراوە. وەکو هەوڵێکی بەقسەیش بۆ کردنەوەی قوتابخانە دینییەکان لە شوێنێکی کەناری دەریای ڕەشداو، هەروەها بۆ پشتیوانی خواجە(مەلا) کۆنەکانی ئەنگۆرە کەلە ئامۆژگاریەکانیاندا بەئامادەبوونی خودی مستەفا کەمال ١٣ی تەممووزی یەکەم ڕۆژی جەژنی قوربان، لە کاردانەوەی بێکەڵکیی کاریەدەستەکاندا، دەروونی خۆیان ئاسوودە کردبوو بەڕێزێکی ناڕادەیەك بێ ئاگا لە هەمان چین، ئەم دواییە، ویستی پەیوەندی بەم شاندەوە بکات. پێویستە بڵێم کەهیچ پشتگیرییەکی لێ نەکرا، بەڵام گرنگە سەرنجێك لە قسەکەی بدەین کە وتی: خواجەکان ئۆپۆزسیۆنێکیان لە سەر بنەمای گێڕانەوەی خەلیفە پێکدەهێناو، پەیوەندیی ناپاکانەیان لەگەڵ کۆمیتەی ئیتیحادو تەرەقیدا، کاتێك لەلایەن" قەرە کەمال بەگ"ی خیانەتکار نوێنەرایەتی دەکرد، دامەزراند هەروەها ئارەزوویان دەکرد لەگەڵ ڕەئووفدا کاربکەن، بەڵام وایان هەست دەکرد کەپێویستە لە وەی مستەفا کەمال کردوویەتی، زیاتر بکات. هەواڵی ڕاستەوخۆی چالاکییەکانی کۆمیتەی ئیتیحادو تەرەقی، بەهیچ جۆرێك، نییە. بەڵام کەسانی وەکو جاوید بەگو ڕەحمی بەگو، لە ئاستێکی نزمتردا قەرە کەمال کەلەمەوبەر باسمان کرد، هەرچەندە لە روخساردا هێمن بن، هەرگیز ناتوانن واز لە هەڵوێستەکانیان بێنن، جاوید بەگی سەرنووسەرو ڕێبەریان جارێکیتر لە ئەورووپاو لە پشوودان گەڕایەوە تابەقەلەمە جەرگبڕەکەی بکەوێتە ئازاردانی حکوومەت.

---

[1] ناوەندی ویلایەتێکی تووركیایە لە سەر دەریای سپیی ناوەڕاستو، لە ڕۆژاوای ویلایەتی مەرسینە.(س)

کاری بەهێزی فەرمانگەکانی حکوومەت دەگاتێ. ئەگەر چەند هێمایەك بۆ پێشاندانی ئەوەیش هەبێ، ئەوا هیچ ئاماژەیەکی گەندەڵی لە ناو وڵاتدا نییە. پێدەچێ چەند هەوڵێکی راستەقینە بۆ هاوکاریی بەرژەوەندیی کشتوکاڵی درابن. بێ ئەژمار پرۆژە بۆ شتەکانی تر باس دەکرێن، دەشێ چەند بڕیارێکی کەمی دیاریکراو بدرێن. کێشەی ئەو هاوڵاتیە تازانەی کەلە یۆنانەوە هاتوون، وەك دەڵێن، کەم و زۆر مایەی نیگەرانییە. بەکورتی، وەزیرەکان لە بەرامبەر ئەو ماوەیەدا کە تا کرانەوەی ئەنجومەنی مەزنی نیشتمانی جارێکیتر هێرشیان دەکاتەوە سەر، نەزۆر باش و نەزۆر خراپ بەرێوە دەچن. مستەفا کەمال هەمیشە لە (چانقایا)[1] پێگەکەی بەقایمی دەگرێ، خۆئەگەر بەڕاستی جگە لە کفتی و شەکەتیی ئەو پالە وانە ماندووە زیاتر باس بکەین، ئەوا هەروەکو ناحەزەکانی دەڵێن: هەر زۆر سەری کردۆتە سەر مادده بێهۆشکەرەکان.

٦ـ مەحالە بوترێ ئەم شتانە چەندو چیان لە ژێردایە. پڕوپاگەندەی وا لە ئارادایە کەحکوومەت و تەنانەت کۆماریش بە رەئووف بەگی سەرۆکیان و دەستەیەك ناسیۆنالیستی هاوپەیمانەوە، خواجە(مەلا) کانی پاشماوە ناکۆك و دەسترۆیشتوەکەی کۆمیتەی ئیتیحادو تەرەقی و کوردانی بەپێشینە رۆژهەڵاتین و، لە بنەڕەتەوە بەدەوری هۆکارە زانراوو هەمە جۆرەکاندا دەسووڕێنەوە. رەئووف بەگ پاش چاکبوونەوەی، ماوەیەکی کەمی پێش ئێستا لە ئەورووپا گەڕایەوە، بە درێژایی سەفەرەکەی (وێمبلی) ی لە گەڵدابوو. لەم کاتەدا سەرنج راکێشترین شت لە بارەیەوە ئەوەیە کە هەرچەندە بەخت یاری نییە، بەڵام دەشێ کۆمەکێکی باش کرابێ. تائێستا لە ڕووی سیاسییەوە دەرنەکەوتووە. دەمێکە ئەو ئەسپە ڕەشەیە کەهاتنە دەری لە تەویلە کەی مایەی سەرسامییە[2]. خواجەکان بەشێکی گرنگی

---

[1] ئەو شوێنەی باشووری ئەنکەرە کە دائیرەی سەرۆکایەتیی کۆماری لێبووە(رفیق حلمی، یادداشت، بەشی سێهەم، بغداد، ١٩٩٢، ل١٣٤). (س)

[2] ئەسپی ڕەش لە ئینگلیزیدا بە کەسێك ئەوترێ کە چارەنووسی نادیاربێ.

بەلام بەرامبەر بەتازە هاتووەکان، بەیەك دەنگ پشتیوانیان لە ئیمتیازەکانیان دەکرد والیو فەرمانڕەوا، بەفەرماندان بەو کەسانەی کەمۆلە تیان وەرگرتبوو بۆ حەمالی کردن لە هەر جێیەك بێ، مانگی رابردوو گورزێکی کاریگەریان لە قۆرخکردنی گشتیو پاوانکارییە ناوخۆییەکان دا. چاوەڕوانیو پێشبینیی کێشە دەکراو، پێ بەپێ قایمکارییشی بۆ کرا. سەندیکا چ لە بەر ئەوەی کەئەندامەکانی تەواو ترسێنرابوون، یان وەکو دەهەری ماتریالیستییەکان دەیانوت: چەند گۆڕانکارییەك ڕوویاندابوو، بڕیارێکی چاوەڕواننەکراوی بێهێزی دا. سەرکردەکان چوونە ئەنگۆرەو، بێ هیواکران. بەلام هێشتا زۆر زووە گەر بلێین هێزو دەسەلاتی سەندیکا تێکشکاون. چەند ڕۆژێك لەمەوبەر ئاژاوەیەك لە قوستەنتەنییە قەوما. بێگومان ڕووداوی لەم جۆرە لە ڕابردوویشدا بەرپابووە. ئەمەیشیان کەهاتە ئاراوە پرۆتستۆیان ریسواکردنێکی نەخشە بۆکێشراو نەبوو دژی بڕیارەکەی حکومەت، هەرچەندە زادەی ئەو نائارامییەی ئەنجامی بڕیارەکەبوو. خەلك، هاوکات، کەوتوەتە ژێر فشاری بایەخی دەسەلاتەکەو چاکسازییەوە.

٤ـ داواکاریی خەلك بەگشتی، سەرەڕای ناڕەزایی بەربلاویان دژی حکوومەت، لە قوستەنتەنییە بەرزبووەتەوە. یەك دوو حالە تی جیاواز، دلگەرمی ئەو خەلکە تۆقێنراوەیان پیشان دا. ڕێزلێگرتنی دێرینی دەسەلاتی یەك بەرگ پۆشین (یونیفۆرم) بەو شێوە باشیەی جارانی نەماوە، بەجۆرێکی وا کەلە دەوروبەری ناوەڕاستی ئایاردا ڕووداوێکی بێنرخی دەرەوەی دەروازەی (ئەدریانۆپل) کە بریتیبوو لە دەمەقالە ی جەندرمەو پیاوێکی سەرخۆش، بووە مایەی کۆبوونەوەی قەرەبالغییەکی گەورەو، سۆزیان بەلای سەرخۆشەکەدا جولا، زۆر بەرەقی لەگەل جەندرمەکانو چەند پاسەوانێکی دارستان کەبۆ هاوکارییان هاتبوون، جوولانەوە. لەم ڕووداوەدا پەنا بۆچەك براو، قوربانیەکانیش کەم نەبوون.

٥ـ چەند هەوالێکی بچووکی وەك: ئەنجومەنی مەزنی نیشتمانی لە خولی کۆبوونەوەیدا نییە، لە ئەنگۆرەوە بەدەست دەگەن. چەندین ڕاپۆرتمان سەبارەت بە

نوێیەکان. حەیدەر بەگی والیو بریکاری فەرمانڕەوا کەزۆر باسی دەکرێ، پاش شکستی فەرید بەگ، لێرە لە پۆستەکەی لادراو، کرایە فەرمانڕەوای ئەنگۆرە. لە وێ بۆچوونێکی گومانلێنەکراو هەیە کەناوبراو باشتر بەتەنگ داڕشتنی پرۆژەکانی نەخشەدانانی شارەوە نەبێ لە چاو قوستەنتەنییەدا کە لە بریی بەخشینی نانی پێویست بەدانیشتوانی، خەریکی دروستکردنی شەقامی پانو جۆگەی جوانکاری بووە. زەمینە بۆ جیاکردنەوەی ئۆفیسەکانی والیو فەرمانڕەوا، جارێکیتر رەخسێنرایەوە. رێکخستنی هاوبەشیشیان یەکێکە لە و مەتەلە هەمیشەییانەی کەسیاسەتمەدارانی تورکیای سەرسام کردووە. رەشید بەگی والیی تازە، ناوبانگی کەمەو، زۆر بەدەگمەن شتێك لە سەرکارەکانی دەبیسترێ. ئەمین بەگی فەرمانڕەوای نوێ زیاتر دیارە، چونکە دەمەقاله ی توندو تیژی لەگەڵ ئەنجومەنی شارەوانییدا هەبووە. ئەمەی دوایی کەسێکی هەڵبژێردراوەو، خاوەنی گیانێکی رەخنە گرانەیە. لەگەڵ ئەوەشدا تەنها کارمەندێکی حکومی نییە، بەڵکو ئەنگۆرە لە دەرەوە هێناویەتی.

٣ـ ئەم دووکارمەندە گەورەیە، لە و بایەخپێدانە سەرنج راکێشەی دەسەڵاتدارێتی حکوومەتدا، کە لە دوای دەرکردنی خەلیفەوە قوستەنتەنییە بەخۆیەوە بینیوە، هاوکاری یەکتربوون. سڕینەوەی ئیمتیازی سەندیکای حەماله کان، چەند هەفتەیەك لەمەوبەر ، بەم جۆرە بووە، حەماله کانو خاوەن بەلەمەکان دوو کۆمەڵی بەهێزی سەندیکا کۆنەکانن، لە مێژەوە دوو سەرچاوەی رەخنەو ناڕەزایی بوونو، یەك لە دوای یەك لە کوردەکانو لازەکان پێکدەهاتن. ئەمانە کەچەند سەرکردەیەکی دیاریکراو پشتگیرییان دەکردن، بووبوونە یاسا بۆ خۆیانو، ئەمەیش هاوکات، مەبەستی رێکخراوە سیاسیەکان بوو بۆ لێپێچانەوەیان. حەماله کان سیستمێکی چڕوپڕیان هەبوو کە بەهۆیەوە نەك تەنها سەندیکایەکیان بەگشتی وەکو پاوانکردنێکی حەماڵی هەبوو، بەڵکو ناوەندی تایبەتیش بۆ بەشە تایبەتەکان تەرخانکرابوو. ئەمانە کێشمەکێشی ناوخۆییان هەبوو کەسۆز بەسەریدا زاڵ بوو،

ژ:١

لەمستەر هندرسنەوە بۆ مستەر ماکدۆناڵد- (٢٨ی تەمووز گەیشتووە)
ژمارە ٥٧٢

قوستەنتەنییە[1]، ٢٣ی تەمموزی ١٩٢٤

گەورەم.

١- بارودۆخی سیاسیی ناوخۆی تورکیا لە دوومانگی رابردووەوە بەڕواڵەت نەگۆڕە. ئەو گەردەلوولە کەماوەیەکی درێژ دەوری (فەریدبەگ)ی وەزیری ناوخۆیدا، پاش سەرکەوتنی بەسەر رەجەب بەگدا، کەدامەزراندنەکەی لە برووسکەی ژمارە ٤٢٧ی ٢٨ی ئایاری "مستەر لیندسەی"دا هاتووە، خێرا دامرکایەوە. پاشان فەرید بەگ پشت گوێ خرایەوەو، بایەخی جەماوەریی لە بەر ڕەشە کوژیی ئەرمەن‌و پەنابەرە مەسیحیەکانی‌تر کەداوایان کردبوو بگەڕێنەوە بۆ تورکیا، کەم بووەوەو، لە دواییداو جارێکی‌تر بەهۆی بڵاوکردنەوەی ئەنجامە جۆراوجۆرەکانی کۆمیتەی لێکۆڵینەوەوە بایەخی پێدرایەوە. پێویستە ئێستا ئەوە بوترێ: ئەگەر حکوومەت بڕیار بدات ڕێو- شوێن لە دژی ئەو کەسانە بگرێتەبەر کەبەپێی راپۆرتی کۆمسیۆنەکە تاوانبارکراون، ئەوا پێدەچێ قەتڵوعامەکە جارێکی‌تر ببێتەوە بەهۆکارێکی گرنگ لە بارودۆخەکەدا. خۆ ئەگەر ئەوەیشی نەکرد، ئەوا هەر کەئەنجومەنی مەزنی نیشتمانی تشرینی یەکەم کۆبووەوە، دەبێتە ئەو کوتەکەی کەبۆ لێدانی ئەوان بەکاربهێنرێ.

٢- ئەنگۆرە[2] و قوستەنتەنییە هێشتا کەمێك ناکۆکن. سیاسەتمەدارانی ئەنگۆرە یەکدەنگ نین‌و، دەشێ گوشارێکی ناپەسەندیش کەوتبێتە سەر قوستەنتەنییە. ئەمە سەرباری کۆششی بڵاوکراوەکان بۆ بەیەکەوە بەستنی بەرژەوەندیی بوارە ئابوورییەکانی هۆکاری هەرە گەورەی ململانێی نێوان سەرمایەدارە دێرین‌و

---

[1] ئەستەمبووڵ.

[2] ئەنکەرە.

ژ	بەروار	ناوەڕۆک
		بۆ (٣٠) ساڵ زیندانیو کاری قورس. سەپاندنی سزای جۆراوجۆر بەسەر ٣٣ کەسی تردا.
١١٩	١٩٣٨/٩/٩	نووسراوی ژمارە ٤٥٩ی پی. لۆرەینی نوێنەری باڵای ئینگلتەرە لە تورکیا بۆ هالیفاری وەزیری دەرەوەی بریتانیا.ل: ٤٩٥ پێشکەشکردنی وێنەی ڕاپۆرتێکی پاشکۆی سەربازی دەربارەی دامرکاندنەوەی یاخیبوونی تونجەلیی کوردەکان.
١١٩/ﻫ	١٩٣٨/٩/٥	ڕاپۆرتی نەقیب کۆلۆنێل ڕۆسی پاشکۆی سەربازیی ئینگلتەرە لە تورکیا بۆ مستەر مۆرگنی کارهەڵسووڕێنی ئینگلیز. ل: ٤٩٥ گەشتێکی ئەلعەزیز. شیکردنەوەیەکی جەنەراڵ عەبدوڵڵا ئاڵپدۆغان. نیشتەجێ بوونی کۆچبەرانی ڕۆژهەڵات لە دیجلە و فورات. یەك بنەچەیی خەڵکی تونجەلیو تورك. تەواو سەرکوتنەکرانی یاخیبوونی لە ساڵی ١٩٣٧دا. بەردەوامیی بزووتنەوەی هێورکردنەوە لە ساڵی ١٩٣٨دا. سەرکەوتنی جموجووڵی تورکەکان. دەستبەسەراگرتنی (١٢٠٠٠)پارچە چەك. چەند ئیجرائێکی لێپرسراوانی تورك بۆ پێشخستنی تونجەلیو، دروستکردنی ڕێگەیەکی (٤٢٠)کمـیو بۆ پرد بەدرێژایی ٦٨٤م. پەرەسەندنی تۆڕی تەلەفۆن. ڕوونکردنەوەیەکی مارشاڵ (چاکماك) لەمەر دروستکردنی بەنداوێك لە سەر مورادسۆ. کردنی تونجەلی بە سویزلاندی دووەم.

		سەرکوتکردنی بەکردەوەی یاخیبوون. خۆ بەدەستەوەدانی (٥٠٠-٦٠٠) یاخیی ماوە. زیانی سەربازان و کوژراوێکی زۆری جەندرمە. بەشداریی سەبیحە گۆکچەن لە ئۆپەراسیۆنەکاندا. دەستگیرنەکرانی سەیید ڕەزا. چاکسازییەکانی ناوچەی دەرسیم. کۆتایی هێنانی دەرەبەگایەتی.
١١٧	١٩٣٧/٧/١٦	نووسراوی ژمارە ٣٤٢ی پی. لۆرەینی نوێنەری باڵای ئینگلیز لە ئەستەمبووڵ بۆ مستەر ئێدنی وەزیری دەرەوە. ل: ٤٩٢ دەرسیم. گفتوگۆ لەگەڵ پشکنیارێکی گەڕاوەی هەرێمەکە. بەردەوامیی پێکدادانەکان. دەسەڵاتی زیاتری جەنەڕاڵ ئالپدۆغان بۆ تەواو سەرکوتکردنی یاخیبوون. سووچی جەندرمەکان. جێگیرکردنی زیاتری سەرباز لە ناوچەکەداو کەمکردنەوەی جەندرمە لە داهاتوودا. بەرەو پێشچوونی ناوچەی دەرسیم. زیانی زیاتری پێکدادانەکانی تورك لە چاو یاخییاندا.
١١٨	١٩٣٧/١١/٢٠	نووسراوی ژمارە ١٨٤ی پی. لۆرەینی نوێنەری باڵای بریتانیا لە ئەنکەرە بۆ مستەر ئێدنی وەزیری دەرەوەی ئینگلیز. ل:٤٩٤ یاخیبوونی دەرسیم. دادگایی یاخییان. حوکمی لە سێدارەدانی (١١) کەس و خێرا جێبەجێکردنی حوکمی سەیید ڕەزاو شەشی تریان. گۆڕینی سزای لە سێدارەدانی (٤)کەس

		یاخیبووندا، بەڵام گرژبوونی پەیوەندیی تورکیا- فەرەنسی. ڕێوشوێنی سەربازی دژی یاخیبوون.
١١٤	١٩٣٧/٦/١٦	برووسکەی ژمارە ٢١ی مستەر مۆرگنی کار هەڵسوڕێنی ئینگلیز لە ئەنکەرە بۆ مستەر ئێدنی وەزیری دەرەوەی بریتانیا. ل: ٤٨٨ یاخیبوونی دەرسیم. یاخبوونی لە وتاری ئەنجومەنی سەرۆك وەزیردا. بەکارهێنانی سەرباز دژی سەرتیرەکانی بەرهەڵستی چاکسازیەکانو، بەردەوامیی ئەم چاکسازیانە. کوژرانی ١٣و بریندار بوونی ١٨ سەربازی تورك.
١١٥	١٩٣٧/٦/١٧	نووسراوی ژمارە ٣٦١ی مۆرگنی کارهەڵسوڕێنی ئینگلتەرە لە ئەنکەرە بۆ مستەر ئێدنی وەزیری دەرەوەی ئینگلیز. ل:٤٨٩ یاخیبوونی دەرسیم. چەند برووسکەیەکی بڵاوکراوەی چاپەمەنیەکانی تورك. بەپێی برووسکەکانی هەواڵدەرێك لە دەڤەری یاخییەوە: ئاڵۆزییەکان دەرەنجامی هاندانی سیخوڕانی باشوورن. ڕوونکردنەوەی چۆنیەتی بەرپابوونی یاخیبوونەکە.
١١٦	١٩٣٧/٧/٣	نووسراوی ژمارە ٤٠٥ی سیرپێ. لۆرەینی نوێنەری باڵای بریتانیا لەئەستەمبوڵ بۆ مستەر ئێدنی وەزیری دەرەوەی ئینگلتەرە. ل:٤٩٠ یاخیبوونی دەرسیم. برووسکەی تەرابزوون.

		نوێنەری باڵای بریتانیا لە ئەنکەرە بۆ مستەر ئێدنی وەزیری دەرەوەی ئینگلتەرە. ل: ٤٨٤
		یاخیبوونی دەرسیم. چەند هەواڵێکی کونسوڵخانەکانی مەرسین و تەرابزوون. ستەمی زۆرو زیانی ١٥٠٠ یاخی لە سەربازانی تورك. سووتاندنی سێ گوندو لە دەست دانی فرۆکەیەکی تورك.
١١٣	١٩٣٧/٥/٢٣	نووسراوی ژمارە ٣١١ی پی. لۆرەینی نوێنەری باڵای ئینگلتەرە لە ئەستەمبووڵ بۆ مستەر ئێدنی وەزیری دەرەوەی بریتانیا. ل:٤٨٥
		یاخیبوونیدەرسیم. ڕاپۆرتی پاشکۆی سەربازیی باس نەکردنی یاخیبوون لە چاپەمەنیەکانی تورکدا. بڵاوبوونەوەی تاکە گوتارێك لە ڕۆژنامەی(Son Telegraf) داو داخرانی ئەم ڕۆژنامەیە بەم هۆیەوە.
١١٣/١٥	مایسی ١٩٣٧	ڕاپۆرتی ڕائید ڕۆسی پاشکۆی سەربازیی ئینگلیز لە ئەنکەرە لە بارەی ئەنادۆڵی ڕۆژهەڵاتەوە. ل:٤٨٦
		دووگرفتی هەنووکەیی ئەرکانی گشتیی تورك:
		یەکەم ، جێگیرکردنی سەرباز لە سنووری باشوور بۆ ڕێگرتن لە و چەتانەی کەلە خاکی سووریاوە دێن.
		دووەم، دامرکاندنەوەی یاخیبوونی دەرسیم. نەبوونی دەستی فەرەنسە لە

		بریتانیا. ل: ٤٨٠ کوردەکانی دەرسیم. دامەزراندنی ویلایەتی تونجەلی قسەکانی شوکری قایا. پیادەکردنی ڕێو شوێنی تازە لەو ناوچەیەدا. زانیاری دەربارەی دواکەوتوویی و تایبەتمەندیو..هتدی خەڵکی هەرێمەکە.
١١٠	١٩٣٦/٣/٤	نووسراوی ژمارە ١١٩ی سێر پی. لۆرەینی نوێنەری باڵای بریتانیا لە ئەنکەرە بۆ مستەر ئێدنی وەزیری دەرەوەی ئینگلتەرە. ل: ٤٨٢ دامەزراندنی چوارەم پشکنیاریی گشتی لە ئەلعەزیزی ناوەندی ویلایەتی نوێی تونجەلی. دیاریکردنی جەنەڕاڵ عەبدوڵڵای ئاڵپدۆغان بەسەرۆکی ئەم پشکنیارییە.
١١١	١٩٣٧/٥/١٧	نووسراوی ژمارە ٢٩٣ی سێرپی. لۆرەینی نوێنەری باڵای ئینگلیز لە ئەنکەرە بۆ مستەر ئێدنی وەزیری دەرەوەی بریتانیا. ل:٤٨٢ یاخیبوونی دەرسیم. برووسکەی تەرابزوون. کوژرانی پەنجا سەرباز بەدەستی یاخییان. کۆکردنەوەی سەرباز لە ئەرزنجان. ڕووبەڕووبوونەوەی کورد لەگەڵ ئیجرائاتی کارگێڕیی ویلایەتە نوێیەکەی تونجەلی. کەمیی هێزی بەرفرمانی ئاڵپدۆغانی پشکنیاری گشتی. هەواڵی ناردنی هێزی تازەو فڕۆکەی جەنگی بۆ هەرێمی یاخی.
١١٢	١٩٣٧/٥/٢٢	نووسراوی ژمارە ٣٠٩ی سێر پی. لۆرەینی

		وڵات. خواستی یەکلایکردنەوەی ئاگری داغ وەك خاکی تورکیا بۆ دەرکردنی چەتەکان.
١٠٧	١٩٣٢/١/١٨	نووسراوی ژمارە ٣٠ی سێرجی. کلارکی نوێنەری باڵای بریتانیا لە ئەستەمبووڵ بۆجەی.سیمۆنی وەزیری دەرەوەی ئینگلتەرە ل: ٤٧٨ پەیوەندییەکانی تورکیا- عیراق و کێشەی کورد. تاوتوێکردنی کێشەی کوردان و چەتەگەری لە کاتی ئیمزاکردنی کۆتایی یاداشتی پەیماننامەکانی (١٩٣٢/١/٩)ی نێوان تورکیاو عیراقدا. ڕێگریی بەرپرسانی تورك لە و بارزانیانەی کەوا سنوور دەبەزێنن و، پەسەندکردنی دانەوەیان بەعیراق. داهاتی سووتەمەنی.
١٠٨	١٩٣٤/١٠/٢٤	نووسراوی ژمارە ٥٠٣ی مستەر مۆرگنی کارهەڵسوڕێنی ئینگلیز لە ئەستەمبووڵ بۆ جەی. سیمۆنی وەزیری دەرەوەی بریتانیا. ل:٤٧٩ کوردەکانی دەرسیم. ڕاپۆرتی کونسوڵی تەرابزوون ڕزگاربوونی کوردانی دەرسیم لە گوشارەکانی ڕژێمی کۆماری بەهۆی بەشداربوونیان لە یاخبوونەکانی شێخ سەعیدو ئاگریدا.
١٠٩	١٩٣٦/١/٣	نووسراوی ژمارە ٦ی سیر پی. لۆرەینی نوێنەری باڵای ئینگلتەرە لە ئەنکەرە بۆ مستەر ئیدنی وەزیری دەرەوەی

		کارهەڵسووڕێنی ئینگلتەرە لە ئەنکەرە بۆجەی. سیمۆنی وەزیری دەرەوەی بریتانیا. ل: ٤٧٣
		پەیوەندییەکانی تورك و عێراق و کێشەی کورد. گەشتەکەی نوری پاشای سەرۆك وەزیری عێراقی بۆ تورکیا. داوای وەزیری دەرەوەی تورکیا لە نوری پاشا بۆ یەکخستنی هێزەکانی تورکیاو عێراق و ئێران دژ بە یاخیبوونەکانی کورد. بەڵێنی نوری پاشا تەنها بەچاودێریکردنی سنووری عێراق- تورکیا.
١٠٥	١٩٣١/١٢/٣٠	نووسراوی ژمارە ٤٤٧ی مستەر مۆرگنی کارهەڵسووڕێنی بریتانیا لە ئەنکەرە بۆجەی. سیمۆنی وەزیری دەرەوەی ئینگلیز. ل: ٤٧٦
		پەیوەندیی تورکیا- عێراق وکێشەی کورد. کۆنترۆڵی کوردە بارزانییەکان و پاراستنی سنووری عێراق- تورکیا بەبەڵێنی نووری پاشای سەرۆك وەزیر.
١٠٦	١٩٣٢/١/٦	نووسراوی ژمارە ١١ی جەی سیمۆنی وەزیری دەرەوەی ئینگلیز بۆ سێرجی. کلارکی نوێنەری باڵای بریتانیا لە تورکیا. ل: ٤٧٧
		سەردانی وەزیری دەرەوەی تورکیا بۆ ئێران. سازدانی چەند دیدارێك سەبارەت بەچاککردنی ئایندەی سنووری هەردوو

		لە سنووری ئێرانەوە بۆ ڕۆژئاوای ئەنادۆڵ.
١٠٢/ﻫ	١٩٣١/٩/٢٢	نووسراوی ژمارە ١٠٥ی ماتیۆسی کونسوڵی ئینگلیز لە تەرابزوون بۆجی. کلارکی نوێنەری باڵای بریتانیا لە ئەستەمبووڵ. ل:٤٧٠ ناردنی چەند خێزانێکی کوردی ناوچەی ئاگری لە تەرابزوونەوە بۆ ئەستەمبوڵو، نیشتە جێکردنیان لە ئەنادۆڵی ڕۆژئاوا. تەرخانکردنی ٨٥ هەزار لیرەی تورکی بۆ جێگیرکردنیان.
١٠٣	١٩٣١/١١/١١	نووسراوی ژمارە ٣٨١ی سێرجی. کلارکی نوێنەری باڵای بریتانیا لە ئەستەمبووڵ بۆجەی سیمۆنی وەزیری دەرەوەی ئینگلتەرە. ل:٤٧٢ ڕاپۆرتی کونسوڵی تەرابزوون لە بارەی ئەو کوردانەوە کەلە ناوچەی ئاگرییەوە بۆ ڕۆژئاوای ئەنادۆڵ ڕاگوێزراون.
١٠٣/ﻫ	١٩٣١/١٠/٢٩	ڕاپۆرتی ژمارە ١٢٤ی (فالانگا)ی جێگری کونسوڵی ئینگلیز لە تەرابزوون بۆ سێرجی. کلارکی نوێنەری باڵای بریتانیا لە ئەستەمبووڵ. ل: ٤٧٢ ڕاگوێزانی کاروانێکی تری کورد لە ناوچەی ئاگرییەوە بۆ خۆرئاوای ئەنادۆل بەڕێگەی تەرابزووندا. هێنانی ئاژەڵو ماڵاتەکانی ئەم کوردانەی خێڵی خالکانی لە دواوە. ئیحتیمالی نیشتەجێکردنیان لە بوورسە.
١٠٤	١٩٣١/١٢/٣٠	نووسراوی ژمارە ٤٤٥ی مستەر مۆرگنی

		ل: ٤٣١
		بارودۆخی ئەنادۆڵی ڕۆژهەڵات. ڕاپۆرتێکی تایبەت بەگەشتەکەی هەردوو سکرتێری یەکەمو سێیەم بۆ ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ. سەقامگیرکردنی یاساو نیزام لە و دەڤەرەدا. خستنەگەڕی هێزو تواناییەکان بۆ بەرزکردنەوەی ئاستی ئابووری.
١٠١/ﻫ	تەمموزی ١٩٣١	ڕاپۆرتێك دەربارەی گەشتی مستەر ڕۆبێرتسی سکرتێری یەکەمو مستەر ڕاڤێنسدەیڵی سکرتێری سێیەمی نوێنەریی باڵای ئینگلتەرە لە ئەنکەرە بۆ ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ. ل: ٤٣٢
		ڕاپۆرتێکی هەمەلایەنی لە سەر گەشتە نەخشە بۆ کێشراوەکەی (فەوزی پاشا، مەلاتیە، ئەلعەزیز، دیار بەکر، بدلیسی، ئەرجیش، وان، قەرەکۆسە، ڤارس، ئەرزڕۆم، تەرابزوون.) کێشەکانی کوردو ئەرمەن. دەرەنجامی گشتی.
١٠٢	١٩٣١/٧/٧	نووسراوی ژمارە ٣٢٨ی سێرجی. کلارکی نوێنەری باڵای بریتانیا لە ئەستەمبووڵ بۆ مارکویس ئۆڤ ڕییدینگی جێگری وەزیری دەرەوەی ئینگلیز. ل: ٤٦٩
		ڕاپۆرتی کونسوڵی تەرابزوون. ناردنی هەندێ لە خێزانە کوردەکانی خێڵی جەلالی، کە بەتورکی دەدوێنو، ٣٠٠-٤٠٠ ساڵ پێشتر لە قۆنیاوە بەرەو ڕۆژهەڵات کۆچییان کردووە،

٩٩	١٩٣١/٣/٢٨	نووسراوی ژمارە ١٠٢ی مستەر مۆرگنی کارهەڵسووڕێنی ئینگلیز لە ئەنکەرە بۆ ئێی. هندرسنی وەزیری دەرەوەی ئینگلتەرە. ل: ٤٢٧
٩٩/ھ	١٩٣١/٣/٢٤	نووسراوی ژمارە ٢ی ڕائید ئۆلێریی پاشکۆی سەربازیی بریتانیا لە ئەستەمبووڵ بۆ مۆرگنی کارهەڵسووڕێنی بریتانیا لە ئەنکەرە. ل: ٤٢٨ بارودۆخی ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ. ئاڵۆزیی هەلومەرجەکەو ئیحتیمالی سەرهەڵدانەوەی یاخیبوون. نەبوونی ئیحتیمالی سەرکەوتن. بەردەوامی کوردەکان. نەبوونی نەتەوە پەروەری تاجەنگی سەربەخۆیی بکات.بەرەنگاریی حکوومەتی تورکیا.
١٠٠	١٩٣١/٦/١٧	نووسراوی ژمارە ٢٠٤ی سێرجی. کلارکی نوێنەری باڵای ئینگلتەرە لە ئەستەمبووڵ بۆ مستەر ئێی. هندرسنی وەزیری دەرەوەی بریتانیا ل: ٤٣٠ گفتوگۆ لەگەڵ نوێنەری باڵای ئێراندا. بەڕێوەچوونی کارەکانی دیاریکردنەوەی سنووری تورکیا- ئێران بەسەرکەوتوویی. پێشبینی نەکردنی یاخیبوونەوەی کورد لەم ساڵەدا.
١٠١	١٩٣١/٦/٢٨	نووسراوی ژمارە ٢٤٨ی سێرجی. کلارکی نوێنەری باڵای بریتانیا لە ئەستەمبووڵ بۆ ئێی. هندرسنی وەزیری دەرەوەی ئینگلتەرە.

		ئێرانەوە. سەرهەڵدانەوەی یاخیبوون لە ساڵی دواتردا. سنوورەکانی تورکیا- ئێران و تورکیا- عێراق.
٩٦	١٩٣١/٣/١٢	نووسراوی ژمارە ٨٣ی مستەر مۆرگنی کارهەڵسووڕێنی ئینگلیز لە ئەستەمبووڵ بۆ ئێی. هندرسنی وەزیری دەرەوەی بریتانیا. ل: ٤٢٤ حکومدانی سەلاحەدینی کوڕی شێخ سەعید بە ١٥ ساڵ و دوو تاوانباری تر یەکیان بە ١٠ ساڵ و ئەویتریان مانگێك زیندانی. ئیحتیمالی نەبوونی بەڵگەی تەواو بۆ تاوانبارکردنی گیراوەکان، بەهۆی سووکیی سزاکانیانەوە.
٩٧	١٩٣١/٣/١٧	برووسکەی ژمارە ٤٥ی مستەر پاڕی کارهەڵسوڕێنی ئینگلیز لە تاران بۆ ئێی. هندرسنی وەزیری دەرەوەی بریتانیا. ل: ٤٢٥ برووسکەی تەورێز. هێرشی کوردەکان بۆ سەر ماکۆ. ناردنی سەرباز لە تەورێزەوە بۆ ماکۆ.
٩٨	١٩٣١/٣/١٧	برووسکەی ژمارە ٤٦ی مستەر پاڕی کارهەڵسووڕێنی ئینگلتەرە لە تاران بۆ ئێی. هندرسنی وەزیری دەرەوەی بریتانیا. ل: ٤٢٦ برووسکەی تەورێز. ناردنی سەربازی ئێران بۆ ماکۆ. بەزاندنی سنووری ئێران لەلایەن سەربازانی تورکەوە. بڕیاری سوپای تورك بۆ داخستنی سنوور بەرووی کورددا.

یاخییانی کوردو ، مانەوەی تائێستای ئیحسان نووریی سەرکردەی یاخیبوون لە تاران. نەدانەوەی ئەو سەرکردەیە بەتورکیا.

٩٥	١٩٣٠/١٢/٢٩	نووسراوی ژمارە ٤٨٩ی سێرجی کلارکی نوێنەری باڵای ئینگلتەرە لە ئەستەمبووڵ بۆ ئێی. هندرسنی وەزیری دەرەوەی بریتانیا. ل: ٤٢٠
		ڕاپۆرتی پاشکۆی سەربازیی لە سەر کێشەی کورد.
٩٥/١ھ	١٩٣٠/١٢/٢٢	نووسراوی ژمارە ١٣ای ڕائید ئۆلێریی پاشکۆی سەربازیی ئینگلیز لە ئەنکەرە بۆ سێرجی کلارکی نوێنەری باڵا لە ئەستەمبووڵ. ل: ٤٢٠
		ڕاپۆرتێکی تایبەت بەچاوپێکەوتنی لەگەڵ نەقیب کۆلۆنێل نووریی ئەرکانی گشتیی تورك سەبارەت بەکێشەی کورد.
٩٥/٢ھ	١٩٣٠/١٢/٢٢	گفتوگۆی ڕائید ئۆلێریی پاشکۆی سەربازیی ئینگلیز لە ئەنکەرەو نووریبەگی ئەرکانی گشتی لە مەر کێشەی کورد. ل: ٤٢١
		زانیارییەکانی بەڕێز نوری دەربارەی ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ کەچەند ساڵێك تێیدا ژیابوو. دابەش بوونی کورد بەسەر سەدان خێڵدا. خۆبەکورد لە قەڵەمدانی چەندین تورك بەهۆی بەخشینی کوردانەوە لە خزمەتی سەربازی لە سەردەمی عوسمانییەکاندا. هاتنی یاخییانی ئاگری لە

بەبەرپرسانی تورك كەرێگە نادرێ عیراق وەك بنكەیەك، دژی توركیا بەكاربێ. ویستی عیسمەت پاشا بۆ كۆنترۆڵ كردنی شێخی بارزان. بایەخی دیدارو چاوپێكەوتنەكان.

٩٣	١٩٣٠/١١/٢٣	نووسراوی ژمارە ٤٤٥ی سێرجی. كلاركی نوێنەری باڵای بریتانیا لەئەستەمبووڵ بۆ ئێی.هندرسنی وەزیری دەرەوەی ئینگلیز. ل:٤١٧ نووسراوی كونسوڵی تەرابزوون دەربارەی جموجووڵی سەربازیی تورك دژی كورد.
٩٣/ھ	١٩٣٠/١١/١٥	نووسراوی ژمارە ١٢٤ی ماتیوسی كونسوڵی بەریتانی لە تەرابزوون بۆ سێرجی. كلاركی نوێنەری باڵا. ل: ٤١٧ دوایی هاتنی شەڕو شۆڕی ناوچەی ئاگری. ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ كوردانی ناوچەی دەرسیمدا.
٩٤	١٩٣٠/١٢/٣	نووسراوی ژمارە ٤٥٣ی ئەنكەرەی سێرجی. كلاركی نوێنەری باڵای ئینگلیز لە توركیا بۆ ئێی. هندرسنی وەزیری دەرەوەی بریتانیا. ل: ٤١٨ سنووری توركیا- ئێران . كێشەی كورد. داوای توركیا لە ئێران بۆ گۆڕینەوەی پارچە زەوییەكەی ویلایەتی وان بەیەكێكی ناوچەی ئاگری. ئومێدی بەشداریی كارهەڵسووڕێنی ئێران لە ڕێكەوتنەكەدا. ئیحتیمالی سەرهەڵدانەوەی جووڵانەوەی كورد لە بەهاری دواتردا. نەگیرانی هەندێ لە

ئێی. هندرسنی وەزیری دەرەوەی بریتانیا.
ل: ٤١٠

ڕاپۆرتی پاشکۆی سەربازیی دەربارەی بارودۆخی ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ.

٩١/ھ	١٩٣٠/١٠/٢٣	نووسراوی ژمارە ١١ی ڕائیسد ئۆلسێریی پاشکۆی سەربازیی ئینگلیز لە ئەنکەرە بۆ جی. کلارکی نوێنەری باڵا. ل: ٤١٠ بارودۆخی ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ. پێکدادان لە چەند جێیەك‌و بەتایبەتی (باشقەلعە) پاش دامرکانەوەی یاخیبوون. نەبوونی هێزێکی یەکگرتووی کوردانی ئێران‌و تورکیاو عێراق. ڕاپۆرتێکی ڕێکخراوی خۆییبوون بۆ تاوانبارکردنی تورکیا. بڵاوبوونەوەی ئەم ڕاپۆرتە تا ئەمریکا.
٩٢	١٩٣٠/١١/٢٠	ڕاپۆرتی ئێف. هەمفریزی کۆمیساری باڵای ئینگلیز لە بەغدا بۆ لۆرد پاسفیڵدی وەزیری کاروباری دەولە تانی کۆلۆنیالکراو. ل: ٤١٢ سەردانی کۆمیساری باڵا، لە گەڕانەوەیدا بۆ لەندەن، بۆ ئەنکەرەو پێشوازیکردنی لەلایەن غازییەوە. وتەکانی غازی. چاوپێکەوتنی لەگەڵ عیسمەت پاشای سەرۆك وەزیرو شوکری قایای جێگری وەزیری دەرەوەدا. گفتوگۆ لە سەر پەیوەندیەکانی تورکیا — ئێران‌و کێشەی کورد. هەرگیز هاننەدانی بیرۆکەی سەربەخۆیی کورد لەلایەن ئینگلتەرەوە. بەڵێنی کۆمیساری باڵا

بەرەو رووسیا، هاوکاریی رووسەکان بۆ تورکیا. ئیحتیمالی چەك هەڵگرتنی سەرتاسەری کوردستان لە بەهاری دواتردا.

پەڕینەوەی ژمارەیەك کورد بۆ ناو خاکی ئێران و هەڵاتنی سەربازانی ئێرانی. زەرەرو زیانێکی زۆر لە هێزەکانی ئێران و کورد. سوپاسگوزاریی سەرزاریی تورکیا بۆ هاوکاریی ئێران. دانە دواوەی بیرۆکەی دیاریکردنەوی سنوور لەلایەن هەندێك لە ئێرانیانەوەو، لێکدانەوەی بەپڕوپاگەندەیەکی بەرفراوانی پان تورکی و داگیرکردنی دواتر. ڕەتکردنەوی هێرشی تورك بۆ ناوخاکی ئێران لەلایەن وەزیری دەوەرەی ئێرانەوە. دانانی پێشتێنەیەکی بەهێز لە سەقزو سابلاخ.

٩٠	١٩٣٠/١٠/٨	نووسراوی ژمارە ٣٨٧ی سێرجی. کلارکی نوێنەری باڵای بریتانیا لە ئەستەمبووڵ بۆ ئێی.هندرسنی وەزیری دەرەوەی ئینگلیز.ل:٤٠٧ پەیوەندیەکانی تورکیا- ئێران و گرفتی کورد. دیدارو چاوپێکەوتنەکانی سێر ئێف. هەمفریزی کۆمیساری باڵای ئینگلتەرە لە بەغدا لەگەڵ سەرکۆمارو سەرۆك وەزیرو جێگری وەزیری دەرەوەی ئەنکەرەو قسەکردن لە سەر کێشەی کورد. خواستی کۆنترۆڵکردنی بارزانیەکان.
٩١	١٩٣٠/١٠/٢٥	نووسراوی ژمارە ٤١٣ی سێرجی. کلارکی نوێنەری باڵای بریتانیا لە ئەستەمبووڵ بۆ

٨٨/٣٥	١٩٣٠/٩/١٦	راپۆرتی کارهەڵسوڕینی بریتانیا لە ئەستەمبووڵ لە سەر جموجووڵی سەربازیی ئەنادۆڵی رۆژهەڵاتو یاخیبوونی ساڵی ١٩٣٠ی کورد. ل:٤٠١ سازدانی یاخیبوونی ئاگری. پێشەواو تیرە بەشدارەکان. هەوڵی ئەرکانی گشتیی تورك بۆ دامرکاندنەوەی یاخیبوون. پلانی جموجووله کانی ساڵح پاشا. یەکەم بزاوتنی سەربازی. تەشەنەکردنی یاخیبوون. هێزی بەرەنگاریی سەربازانی تورك. هاوکاریی بارزانیەکان بۆ یاخییان. زانیاری لە مەڕ دامرکانەوەی یاخیبوون.
٨٩	١٩٣٠/٩/٢٣	نووسراوی ژمارە ٤٦١ی سێر ئاڕ. کلایفی نوێنەری باڵای ئینگلتەرە لە تاران بۆ مستەر ئێی. هندرسنی وەزیری دەرەوەی بریتانیا. ل: ٤٠٣ پێشکەشکردنی نامەی متمانەی خوسرەو بەگی باڵوێزی نوێی تورکیا لە تاران. باسی دیاریکردنەوەی سنووری تورکیا- ئێران لە دیدارێکی رۆژنامەی (ئێران)دا. دوا راپۆرتی کونسوڵی تەورێز لە سەر کێشەی کورد.
٨٩/١٥	٨/١٧- ١٩٣٠/٩/٦	هەڵبژاردەی ((رۆژانەی سیاسیو هەوڵی سەربازیی تەورێز))ی رۆژانی ١٩٣٠/٩/٦-/٨/١٧ لە مەڕ بارودۆخی کورد. ل: ٤٠٤ پرچەکیی کوردو خستنە خوارەوەی (٥) فرۆکەی تورك. راونانی سەربازانی تورك

هەواڵە.

٨٨ ١٩٣٠/٩/١٨

ڕاپۆرتی ژمارە ٣٦٤ی سێرجی. کلارکی نوێنەری باڵای بریتانیا لە ئەستەمبووڵ بۆ مستەر ئێی. هندرسنی وەزیری دەرەوەی ئینگلتەرە. ل: ٣٩٨

یاخیبوونی ئاگری. سەرکوتکردنی یاخیبوون. ڕاپۆرتەکانی تایبەت بەم مەسەلەیەی پاشکۆی سەربازیی. ئیحتیمالی سەرهەڵدانەوەی نوێی ناسیۆنالیزمی کوردی. سەختیی بەئاکام گەیشتنی بەرنامەی بەتورککردن.

٨٨/١ھ ١٩٣٠/٩/١٦

ڕاپۆرتی ژمارە٨ی ڕائید ئۆلێریی پاشکۆی سەربازیی ئینگلیز لە ئەستەمبووڵ بۆ سێرجی. کلارکی نوێنەری باڵای بریتانیا لە ئەستەمبووڵ . ل: ٤٠٠

یاخیبوونی ئاگری. گەیاندنی یاخییان بەحاڵەتی بەرگری لەلایەن هێزە تورکییەکانی بەر فرمانی ساڵح پاشاوە. پیرۆزبایی مارشاڵ فەوزی پاشا لە ساڵح پاشاو ڕۆیشتنی بۆ پشکنینی ناوچەکە.

٨٨/٢ھ ١٩٣٠/٩/١٧

نووسراوی ژمارە ٩ی ڕائید ئۆلێریی پاشکۆی سەربازیی ئینگلیز لە ئەستەمبووڵ بۆ سێرجی. کلارکی نوێنەری باڵا. ل: ٤٠١

یاخیبوونی ئاگری. ڕاپۆرتی تایبەت بەجموجووڵی هێزە سەربازییەکان بۆ سەرکوتکردنی یاخیبوون.

		ڕێکخراوە کوردییەکان. (کورد تەعالی)و (خۆیبوون)و (خەڵاسکەران). هەڵوێستی کوردانی سووریاو یاخیبوونی ئاگری. هەوڵی خەڵاسکەران بۆ بەدەستهێنانی هاوکاریی ئینگلیز.
٨٦	١٩٣٠/٩/٣	نووسراوی ژمارە ٤٣١ی ئاپ. کلایفی نوێنەری باڵای ئینگلیز لە تاران بۆ مستەر ئێی. هندرسنی وەزیری دەرەوەی بریتانیا. ل: ٣٩٤ یاخیبوونی ئاگریو پەیوەندییەکانی تورکیا- ئێران چەند زانیارییەکی مەمدووح شەوکەتی نوێنەری کێشراوەی تورکیا لە تاران. خراپ نەبوونی پەیوەندییەکانی ئێرانو تورک. ڕووسەکانو ((ڕاونەکردنی ماسی لە ئاوی لێڵدا)). بەرپرسیی عیسمەت پاشا لە ڕەفتاری توندی تورکیادا. ڕەخنەکانی تەیموور تا چ لە سیاسەتەکانی عیراقو تورکیا. بەرامبەر بەکورد. مەسەلەی دیاریکردنەوی سنووری ئێران- تورکیا.
٨٧	١٩٣٠/٩/١٧	برووسکەی ژمارە ٩٠ی سێرجی. کلارکی نوێنەری باڵای بریتانیا لە ئەستەمبووڵ بۆ مستەر ئێی. هندرسنی وەزیری دەرەوەی ئینگلتەرە. ل: ٣٩٨ یاخیبوونی ئاگری. ڕاگەیاندنی تەواو سەرکوتکردنی یاخیبوون لەلایەن ڕۆژنامەکانەوە. پشت ڕاست نەکرانەوەی ئەم

یاریدەدەر بۆ ماکۆ.

ژمارە	بەروار	ناوەڕۆک
٨٣/٣٥	١٩٣٠/٨/١٩	ڕاپۆرتی ژمارە ١٥١ی پاڵمەری کونسوڵی ئینگلیز لە تەوریز بۆ ئاڕ. کلایڤی نوێنەری باڵای بریتانیا لە تاران. ل: ٢٨٧ یاخیبوونی ئاگری. زانیاریی جوگرافیی تایبەت بە هەرێمی یاخی. ئامانجەکانی جموجووڵی سەربازانی تورک. سنووری ڕووسیاو بارودۆخی سنووری ئێران.
٨٤	١٩٣٠/٨/٢٧	ڕاپۆرتی ژمارە ٣٣٥ی مستەرهێڵمی کارهەڵسووڕێنی بریتانیا لە ئەستەمبووڵ بۆ ئێی.هندرسنی وەزیری دەرەوەی ئینگلیز.ل: ٣٩٠ قسەکانی خوسرەو بەگی نوێنەری باڵای نوێی تورکیا لە تاران. پەیوەندیی دۆستانەی تورکیا- ئێران. بەدرۆخستنەوەی هەواڵی پەڕینەوەی سەربازانی تورک لە سنووری ئێران لەلایەن کارهەڵسووڕێنی ئێرانەوە. داوای حکوومەتی ئێران بۆ چاککردنی سنوور، ڕەزامەندیی ئێران لە یەکخستنی هێزەکانی لەگەڵ ئەوانەی تورکیادا. گەمارۆدانی سێ چوار هەزار کوردی ناوچەی ئاگری. ئیحتمالی شکانی ئەم گەمارۆیە لە زستاندا.
٨٥	١٩٣٠/٨/٢٩	نووسراوی ژمارە ٦٨ی مییەدی بریکاری کونسوڵی ئینگلیز لە حەلەب بۆ ئێی. هندرسنی وەزیری دەرەوەی ئینگلتەرە. ل: ٣٩٢

ژمارە	ڕێکەوت	ناوەڕۆک
		کوردستان. ل: ٣٧٧ یاخیبوونی ئاگری. سەرکەوتنی کردە سەربازییەکانی حوزەیران و تەمموزی تورك دژی یاخییانی. جووڵانەوەی سەربازی و، برواو لێکدانەوەی بابەتەکە. پەیوەندییەکانی ئێران و تورکیا. دیاریکردنەوەی سنوور. دووریی ئیحتیماڵی شەڕی تورکیا دژی ئێران.
٨٣	١٩٣٠/٨/٢٦	نووسراوی ژمارە ٤٢١ی سێر ئاڕ. کلایڤی نوێنەری باڵای ئینگلتەرە لە تاران بۆ مستەر ئێی. هندرسنی وەزیری دەرەوەی بریتانیا. ل: ٣٨١ یاخیبوونی ئاگری. ڕاپۆرتی کۆنسوڵی تەورێز تایبەت بەم مەسەلەیە.
٨٣/١ھ	١٩٣٠/٨/١١	ڕاپۆرتی ژمارە ١٤٥ی پاڵمەری کونسوڵی ئینگلیز لە تەورێز بۆ ئاڕ. کلایڤی نوێنەری باڵای بریتانیا لە تاران. ل: ٣٨٢ یاخیبوونی ئاگری. زانیاریی چەند سەرچاوەیەك لە سەر باری یاخییان. جموجووڵیی سەربازیی تورك. یارمەتیی نەقیب کۆلۆنێل لۆرەنس بۆ کوردەکان. ناردنی سەرباز لە تەورێزەوە بۆ ماکۆ.
٨٣/٢ھ	١٩٣٠/٨/١٢	نووسراوی ژمارە ١٤٧ی پاڵمەری کونسوڵی بریتانیا لە تەورێز بۆ ئاڕ. کلایڤی نوێنەری باڵای ئینگلتەرە لە تاران. ل: ٣٨٦ یاخیبوونی ئاگری. پێکدادانی کوردانی یاخی و هێزەکانی ئێران. ناردنی هێزی

لە لای خۆیەوە دوو دڵ نەبوە، هەم نوێنەری خۆی ناوزەدو، هەم کاری بەراستی بەردەوامی دیاریکردنی سنوور، لە وناوچەیەدا ئاسان بکات. نوسرەت بەگ هەستێکی نالەبار (نێگاتیڤانە)ی بەرگریی، پێ بەپێی دڵنیایی لە جێبەجێکردنی هەرچی زووی دەستکارییەکەی، لا دروست بوو بوو، ئەگەر بەڕاستی ئارەزوویەك بۆ ئەم مەسەلە یە، کەمن لێی ئاگادارنیم، هەبێ، ئەوا تانوێنەری بولگاریا مانگی ئاینده نەگەڕێتەوە بۆ ئەنگۆڕەو، دەست نەکاتەوەبە وتووێژە پچڕاوەکەی بۆ گەیشتن بەرێککەوتنی گشتی لەگەڵ تورکیا، هیچ رێکخستنێك بۆ ئەو مەبەستە ئەنجام نادرێ (تکایە بڕوانە برووسکەی ژمارە ٦٣٢ی ١٩ی مانگی رابردووم).

٩- بەهەمان شێوە، هێشتا نەمتوانیوە تورك ڕازی بکەم نوێنەریان دیاری بکەن بۆ لیژنەی (Graves) {ماددەی (١٣٠)ی پەیماننامەکە}و، کۆمیتەی ناوچەی چەکداماڵراوی تەنگەلانەکان {مادەی پێنجی رێککەوتنی گەرووەکان} یان تەنانەت دەربڕینی رایەك سەبارەت بەبڕی مووچەی سەرۆکی بێ لایەن یان سکرتێری گشتیی دادگای بوارە هەمە جۆرەکان کەبەپێی ماددەی ٩٢ی رێککەوتنەکە دادەمەزرێ. لە راستیدا تاکە نوێنەر کەتائێستا وەکو سەرۆکی کۆمسیۆنی نێودەوڵەتیی تەنگەلانەکان دیاری کرابێ، ئەدمیراڵ واسیف پاشایە.

١٠- لەلایەکیترەوە، نوێنەرێکی تازەی تورکی پێشتر وەزیری کشتوکاڵی، زەکی بەگ ناویان بۆلە ندەن دەستنیشان کردووە، کەپێناچێ لە کاری نوێنەرییەکەیدا پاشەکەوتێکی وەهای هەبێ، ببێتە جێنشینی یووسف کەمال بەگ، کەبەهۆی ئیلتیزاماتی ئەم دوواییەوە، نوێنەریی لە وەزیریو باڵوێزیی دەرەوە پێ باشتر بوو. ناتوانم بڵێم بەهەڵبژاردەیەکی گونجاوی دەبینم. بەراستی دڵنیانیم لە وەی کەبۆچی هەڵبژێردراوە: ئایا لە بەرئەوە بووە کە حکوومەت وای بەباشتر زانیوە لە دەرەوە بێ، یان کاندیدی تری شیاو نەبووە، یاخود پێی وابووە بەهۆی پەیوەندییەوە بەنوێنەرانی لیژنەی بازرگانیی لۆزانەوە، بۆ مەبەستێکی تایبەتی وەکو گەشەپێدانی پەیوەندیە ئابوورییەکان لەگەڵ بریتانیای مەزندا، گونجاوە. هۆکارەکە هەرچییەك بێ،

بڕوا ناکەم ئەم ئیلتیزامەی ئۆفیسی لە ندەن درێژە بکێشی. ئەو بەتەواوی وەزارەتی کشتوکاڵی بۆ ئەم پۆستە بەجێ هشتووەو، شوکری قایا بەگی نوێنەری سمیرناجێی گرتۆتەوە.

١١ـ شایانی باسە بڵاوکراوەکان، سەبارەت بەمەی دوایی، بڵاویان کردەوە کە حکوومەت بەنیازە پۆستی کابینەکەی بداتە ڕەحمی بەگ، یان داویەتی. ئەم نوێنەرەی سمیرنایش، وەکو یەکێك لە ئەندامانی دیاری کۆمیتەی دێرینی ئیتحادو تەرەقیو، یەکێك لەو ڕێبەرانەی کەپێیان دەوترێ بەرهەڵستکار (ئۆپۆزسیۆن)و، چونکە هاوڕێی ڕەئووف بەگ بووە، دەناسرێ. لانی کەم وەرگرتنەوەی لە حکوومەتدا گرنگەو، دەبێ هیچ نەبێ گفتوگۆی لە سەر کرابێ. بۆ ئەمەیش، دوو شیکردنەوە ڕێیان تێدەچێ: یەکەم، هەوڵێکی حکوومەتە بۆ ئاشتبوونەوەی لەگەڵ ئۆپۆزسیۆنداو باشتر بێهێزکردنی؛ یان دووەم: خودی مستەفا کەمال ناوی ڕەحمی بەگی پێشخستووە. زۆر کەس هەن پێیان وایە سەرۆك کۆمار، کەجێگەکەی لەو بڕوایەدام زەفەری پێنابرێ، هیچ کێشەیەکی لە مامەڵە کردنی ئۆپۆزسیۆندا نییە. پێویستە بەرهەڵستکاران، لەماوەی کاری داهاتوودا، بەتەواوی بەهێزبنو، بەسەرحکوومەتی ئێستادا سەربکەون. ڕەئووف بەگ کە ئێستا بەهێمنیو بەبێ خۆدەرخستن لە قوستەنتەنییە دەژی، دەشێ مستەفا کەمال لەم بارەیشدا داوای لێبکات حکوومەت پێکبهێنێ.

١٢ـ سەبارەت بەکێشەی زیاتر، سێ هەفتە لەمەوبەر ، چەند ڕووداوێك بوونە مایەی زیادبوونی بایەخی بەرچاوی کاروباری ناوخۆ، کەسەرنج ڕاکێشترینیان چارەنووسی ڕەشید بەگی والیی قوستەنتەنییە بوو. دە ڕۆژ پێش ئێستا لە کاتێکدا شێوی دەکرد، بەخەیاڵیدا هات فەرمان بدات: سەعات دووی پاش نیوەشەو بەشێوەیەکی سەیر سەرجەم هێزە چەکدارەکانی کۆمار لە شاردا کۆبنەوە. هەموو جموجوولە بازرگانیەکان بەو هۆیەوە وەستێنرانو، تێکڕای جەندرمەو پۆلیسو تیمی ئاگر کوژانەوەو، بەلانی کەمەوە بەشێکیش لە پاسەوانی سەربازی، بەچەکەوە

هێنرانە سەرشەقامەکان و، چاوەڕێی سەرهەڵدانێکی کۆمۆنستییان دەکرد. هەرچەندە کەس ئازار نەدرا، بەڵام بوونە جێگەی بێزاریی دانیشتوانی ئارامی مەدەنی. لە ئەنجامی گازندەی چاپەمەنیەکانەوە، لێکۆڵینەوەیەکی رەسمی کراو، ئەوەی پشت ڕاست کردەوە کەهەرچەندە ئەو جۆش و خرۆشەی ڕەشید بەگ بە ڕاستی لە بناغەوە بێ پاساو نەبوە، بەتایبەتی سەبارەت بەمەترسیی پێشتر باسکراوی کۆمۆنیستەکان کە هەندێ دەنگی لەبارەوە هەبوو، دوایش چەك دۆزرایەوەو، کۆمیتەی نهێنیی کۆمۆنیستەکانیش گیرا، بەڵام تەنها بەهۆی کاری ماددەی بێهۆشکەرەوە بووە. سەرەنجام بەخێرایی لەلایەن وەزیری ناوخۆوە لە کار لابرا.

١٣ـ ئەفسەرە هاوڕێکەی کە، وەکو هەر ڕیفۆرمخوازێك، کەسێکی ویستراو نییە، پلانی داڕشتووە بەڵگەیەکی نوێ بۆ زەبر لێدانی بداتە بڵاوکراوەکان. سەبارەت بەپێویستیی بیناکردنەوەی ناوچە سوتماکەکانی شاریش، بەئاشکراو جددی ئاماژەی بەڕووخاندی دیواری وەك ناوی نابوو (Justaninan)[1] و بەکارهێنانی بەردەکانی بۆ ئەو ئامانجە سوودبەخشە کرد. دوژمنەکانی لە ئەنجومەنی شارەوانیدا، سوودیان لەم پێشنیارە نەزانانەیە وەرگرت بۆ گاڵتە پێکردنی.

١٤ـ کاریگرنگتر، پاکسازیی دەستەی پارێزەرانی تورکییە لە قوستەنتەنییە. ئەولیژنەیە کەبۆ ئەم مەبەستە پێکهێنراوە، ماوەیەکە لێرە جێگیر بووەو، لێکۆڵینەوە لە سەر ڕابردوو و رەوشتی پارێزەرانی قوستەنتەنییە دەکات. زیاتر لە (٥٣٠) لە کۆی (٩٦٠) ئەندامی ئەو دەستەیە، لە ئەنجامی لێکۆڵینەوەکاندا، لە کارکردنی دادگای تورکی بێ بەشکراون. ئەو (٤٣٠) کەسەیش کە ڕزگارییان بووە، (٣١٢) تورك و (٣٩) ئەرمەنی و (٣٤)یان جوولەکەن. قوربانییەکان، بەنەبوونی تۆڕی

---

[1] بۆ توندوتۆڵی و قایمی شوبهێنراوە بە پۆستینیانۆسی یەکەم (٤٨٢–٥٦٥)ی ئیمپراتۆری بەهێزی بێزەنتی کە هەوڵیدا ئیمپراتۆریەکەی لە سیاسەت و دین و یاسادا یەك بخات و، فەرمانی دا یاساکانی ڕۆمانی بنووسرێنەوە. کڵێسەی ئەیاسۆفیای لە ئەستەمبووڵ دروستکرد. شەڕی ڤاندال و فارسی کردو، ئیتالیاو هەرێمەکانی ئەفریقیاشی خستنەوە ژێر ڕکێفی خۆی (المنجد ق الاعلام، ط ٩، ص ٧٥٥). (س)

فراوانی بنەما رەوشتیەكان، یان لە بەرئەوەی بەڵگەی پێویستی تەواویان نەبوو، یاخود خەریكی هەندێ كاری وەكو بازرگانیو تەنانەت سیاسەتیش بوون، كەبەنەشیاو لە قەلەم دراونو لەگەڵ پیشەی پارێزەریدا نەدەگونجان، تاوانباركراون. ئەم ئیجرائاتە مفەووەزیشی گرتەوەو، رێی كاركردنی لە دادگای توركیدا لێگیرا. ئەم پاكسازییە توندوتیژەی پارێزەرانی بێ فەڕ، دەبێتە مایەی زیادبوونی ناڕەزاییەكان لە شارەدا، بەتایبەتیش كەهەندێك لە و پارێزەرە وەدەرنراوانە، ماوەی (٢٠) یان تەنانەت (٣٠) ساڵە ، لێرە كاردەكەن. دەركراوەكان بەپێی بڕیاری كۆمسیۆنەكە كە دوابڕیارنییە، مافی پەنابردنە بەر وەزیری دادی ئەنگۆرەیان هەیە. پێویستە ئەوەیش بوترێ: ئەندامانی دەستە، دوای پاكسازی كۆبوونەوەیەكی گشتییان كردو، لوتفی شوكری بەگیان بەسەرۆكیان هەڵبژارد. ناوبراو، لەبەرئەوەی هەوڵی ناپاكیی لە دژی حكوومەت دابوو، كانوونی یەكەمی رابردوو، دادگای ئیستیقلال سزای پێنج ساڵ زیندانی بەسەردا دا. هەرچەندە دواتر بەخشراو سزاكەی لە سەر سووك كرا، بەڵام خۆپاڵاوتنی بۆ سەرۆكایەتیی پارێزەرانی تورك، ئەوە دەگەیەنێ: كە هەرچەندە پاكیش بۆتەوە، نایەوێ مل بۆ حكوومەتی ئەنگۆرە كەچ بكات.

١٥ـ كورتەی رووداوەكان، بەبێ ئاماژەكردن بۆ كارەكانی سەرۆك كۆمار، تەواو دەرناچن. مستەفا كەمال، دوای وتەكەی دوملوپوناری، چووە "برووسە". وا چاوەڕواندەكرا چەند هەفتەیەك بەهێمنی لە ناو ڤیللایەكی نزیكیدا بمێنێتەوە، تا بەتەواوی پشوو بداتو، بەر لە كرانەوەی ئەنجومەنی مەزنی نیشتمانی: هەوایەك بگۆڕێ. وەكو پێشبینی دەكرا، لە ئاهەنگەكانی برووسە خۆیدا، بەبۆنەی سەندنەوەی لە دەست یۆنانیەكان، بەشداریكرد. كاتێك بەردی بناغەی پەیكەری سەربازی ونی توركی دانا، وتەیەكی تاڕادەیەك هاوشێوەی پێشكەشكرد، واتە: جارێكیتر پێی لە سەر دوو ئامانجی دەسەڵاتەكەی داگرت، كەیەكەمیان: بایەخی بەهێزكردنو پشتیوانیی رژێمی كۆماریی ئێستابوو، لە كاتێكدا سوڵتانو خەلیفەكان بەرپرسی سەرەكیی سەرجەم ئەو نەهامەتیانە بوون كە توركیا لە ڕابردوودا

تووشیان هاتبوو. دووەمیش: پێویستیی بنچینەیی سەرکەوتن بوو کە بریتیبوو لە پێشکەوتنی هاوشانی هێلە شارستانییە ڕۆژئاواییەکان.

١٦- ئەو پڕوپاگەندەیەی کە گوایە دەشێ ناوبراو شەشی ئۆکتۆبەری یەکەم ساڵڕۆژی چوونە ناو قوستەنتەنییەی سوپای ناسیونالیست سەر لەم شارە بدات، لێرە بەهۆی نزیکیی برووسەوە بڵاوە. ڕەتکردنەوەی داوانامەیەکی هاوشێوەی ئامادەبوونی لە (٩) ئەیلوولی دووەم ساڵیادی داگیرکردنەوەی سمیرنادا، پێدەچێ ئەوە بگەیەنێ کە خۆی ئامادە دەکات لە وەی قوستەنتەنییەیش دوورکەوێتەوە. لەگەڵ ئەمەیشدا، لە بەر ئەوەی سەردانی ئێرە بەبێ کێشەی وەکو ڕێوشوێن و جێگەی تاڕادەیەك نەشیاوی نوێنەرانی دەرەکی کەزۆربەیان نامەی متمانە (اوراق اعتماد)یان پێشکەش نەکردووە، نەك وەکو هەندێ کەس دەڵێن بەهۆی مەترسیی تیرۆرکردنیەوە، نابێ، واهەست دەکەم تاماوەیەکیتر سەر لێرە نادات.

١٧- سەرەڕای ئەمانە، دوایی و لە ڕوویەکەوە خۆی پێشانی خەڵکی کەللە ڕەقی قوستەنتەنییەدا. بەرەبەیانی هەینیی ڕابردوو (١٢ ئەیلوول) نامەیەکی تەلە فۆنیی مایەی بێزاریی نوسرەت بەگ خۆیم پێگەیشت و، پێی ڕاگەیاندم مستەفا کەمال، بەو نزیکانە بەپاپۆڕی جەنگیی(حەمیدییە) و لە گەڕانەوەیدا بۆ دەریای ڕەش، بە (بۆسفۆر)دا تێپەڕ دەبێ و، لێم پاڕایەوە، بۆ ڕێزنان لەو، فەرمان بدەم گەلە کەشتیی بریتانی بڕازێنرێتەوە. لە ڕاستیدا کاتێکی ڕەخساو نەبوو بۆ ئەو جۆرە ئامادەکارییانە، چونکە هەر سەعاتێك پاش نامەکەی نوسرەت بەگ، حەمیدییە لەگەڵ بەلەمێکی جەنگیی بەڕواڵەت زۆر کۆن و ژمارەیەکی زۆر بەلەمی تیژڕۆ(Motor-Craft) دا بەلای باڵیۆزخانەی بریتانیادا لە (یەنی کۆی Yenikeuy) تێپەڕی. لە بەر ئەوەی کەمال دەمێك بوو لە خۆشیی بینینی بێبەشبوو، من خۆم لێرە گەورەترین ئاڵای بریتانی لای خۆمانم لە سەر بیناکە هەڵکرد.

١٨- سەرۆك، خێزانەکەی و چەند ئافرەتێکی تری لە گەڵدابوون و، بۆ تەرابزوون چوون و، دەڵێن دووهەفتەی لێ دەمێنێتەوە. من ئاگام لە ئامانجی ئەم سەردانە

چاوەڕواننەکراوە نییە، بەڵام شیاوترین مەبەست، خۆ پێشاندانیەتی لە هەرێمەکانی خۆرهەڵاتداو، بینینی بارودۆخی ئەو ناوچانەیە.

١٩- خۆشبەختییەکی کەم وێنەیە بۆ قوستەنتەنییە کە سەرۆك سەرپێیی و بێ وەستان بەناو گەورەترین شاری کۆمارەکەدا تێپەڕێ. ئەگەر مانۆڕەکەی دووبارە بکردایەتەوە، جگە لە سووکایەتییەکی نەخشە بۆکێشراو، بەدەگمەن وەك شتێکیتر لێکدەدرایەوە. بۆیە تەنها رێتێدەچێ کەمال لە گەڕانەوەیدا گەشتەکەی لێرە رابگرێ، بەتایبەتیش ئەگەر ئەو ماوەیەی کە لەسەر کەشتییە جەنگییەکە بوو، بمایەتەوە، هەندێك لە گرێ باسکراوەکانی سەرەوە دەکرانەوە.

نێڤل هندرسن.

لە گفتوگۆیەکدا، کەجارێکی تر بەجیا دەبینێرم، بەڕەسمی ئاگادار کراومەتەوە: دوو ئەفسەری تورکی، بەپێی ماددەی (٥)ی رێککەوتنی تەنگەڵانەکان، بۆ کۆمیتەی چەکداماڵینی ناوچە تەنگەڵانەکان دیاریکراون. وا راگەیەندرا کەیەکێك لە و دوو ئەفسەرە، نوێنەری دەردەنێڵ، ئەویتریان هی ناوچەی بۆسفۆرە. ئەمە لە خۆیدا هەنگاوێکە بەئاڕاستەیەکی راست، هەرچەندە پێویستە سەرنجی حکوومەتی تورکیا بۆ ئەوە رابکێشرێ کە، بەپێی ماددەی ناوبراو: دەبێ کۆمسیۆنەکە (لە چوار نوێنەر، کە فەڕەنسەو بریتانیای مەزن و ئیتاڵیاو تورکیا دیارییان دەکەن) پێکبێ. سەرەنجام، تەنها یەکێك لە و دوو ئەفسەرە دەبێتە نوێنەری تورکیاو، ئەوی تر دەبێتە یاریدەدەری. نوسرەت بەگ دوێنێ لە وتوێژێکدا تێیگەیاندم: ئەم حکوومەتە، پاشتر بەم زووانە، نوێنەرێك بۆ کۆمیتەی سنووری Thrace دەست نیشان دەکات.

وەزارەتی دەرەوە، ٢٦١/٤٢٤، ل، ٤٤-٤٨، ژ، ٦٣

ژ:٣

لەمستەر ليندسەيەوە بۆ مستەر ئۆستن چامبرلەين- (٢٤ ی شوبات گەیشتووە)

ژمارە: ٣٧

برووسکە راپۆرت

قوستەنتەنییە، ٢٣ ی شوباتی ١٩٢٥

ئاماژە بە برووسکەی ژمارە (١٣٤)م: ئاژاوەی کورد

راپەرین، بەپێی (ئەنگۆرە تێلیگرامز–ANGORA TELEGRAMS)ترسناکترە، لە وەی یەکەم جار سەری هەڵدا. دوای داگیرکردنی گونـدی دارامـین " ئەناسـێنراوە"ی جیّو شوێنی والیی گەنج (٢٠میل رۆژئـاوای مـووش)، راگەیـەندرا: شـێخ سـەعید دوو بەتالیۆنی، یەکیان بەئاراستەی لجیّو[1]، ئەویتر بەرەو پیران[2] ناردووە. دەڵێن ئەو دوو بەتالیۆنە لەلایەن هێزەکانی تورکیاوە شکنێراون‌و، هەڵاتوون بۆ دارامین، کـە ئێسـتا تێیدا گەمارۆدراون. هاوکاریی تورك بۆ بەهێزکردنەوەی هێزەکانی، دەشێ لەم چـەند رۆژەدا بگاتە جیّ.

شـێخ سـەعید، بـەپێی راپۆرتێـك، بـڵاوی کردۆتـەوە: کـارێکی گـەورەی بـۆ چەسـپاندنی یاسـای دینـیو موسـوڵمانان لـە تورکیـادا بەدەسـتەوەیە. بـەپێی راپۆرتێکی‌تـر ، داردەسـتی بریتانیایەو، بـارودۆخی گـەنج تەنـها گرێـدراوی رووداوی پاییزی رابردووی هەکارییە. عیسمەت پاشا، بەشێوەیەکی چاوەڕواننەکراو، ٢٠ی ئـەم مانگـە گەیشـتە ئـەنگۆرەو، بارودۆخەکەی لەگـەڵ سـەرۆك کۆمـار، سـەرۆك وەزیـر، سەرۆکی ئەنجومەنی مەزنی نیشتمانیو وەزیری ناوخۆدا تاووتویّکرد. هەروەها وەك دەرەنجامی حەتمیی پرۆپاگەندەکان، بـۆ قـەیرانێکی کابینەکـە، دەنگـی راگـەیاندنی حوکمی عورفی هەیە.

(بۆ بەغدا دووبارە کراوەتەوە. ژ:١٢)

وەزارەتی دەرەوە، ٤٢٤، ٢٦٢،،٨٠، ژ:٨١

---

[1] قەزایەکی باکووری ڕۆژهەڵاتی ویلایەتی دیاربەکرە. (س)

[2] شارۆچکەیەکی ناحیەی ئاگیلی باکووری ڕۆژاوای ویلایەتی دیاربەکرە. (س)

ژ:٤

لەمستەر لیندسەیەوە بۆ مستەر ئۆستن چامبرلە ین- (٢٥ ی شوبات گەیشتوە)

ژمارە: ٤٠

برووسکە راپۆرت

قوستەنتەنییە، ٢٤ ی شوباتی ١٩٢٥

ئاماژە بەبرووسکەی ژمارە (٣٧)م

حوکمـی عورفـی، بـەپێی مـاددەی ٨٦ی یاسـای بنـەڕەتی، لـە سـەرجەم ویلایەتـەکانی باشووری ڕۆژهـەڵات، بـەماردینو هـەکاریو بدلیسو وانو دووقـەزای ویلایەتی ئەرزرۆمەوە، راگەیەندراوە.

((ئاڕاسـتەی وەزارەتـی دەرەوە کـراوە، ژ:٤ هەروەهـا بـۆ بـەغدا دووبارەکراوەتەوە، ژ:٨٢))

وەزارەتی دەرەوە ٤٢٤، ٢٦٢/، ل:٨٠ ژ:٨٢

ژ:٥

لەمستەر ليندسەيەوە بۆ مستەر ئۆستن چامبرلە ين -(٢ی ئادار گەيشتووە)

ژمارە: ١٥٤

قوستەنتەنییە، ١٤ ی شوباتی ١٩٢٥

گەورەم:

١ـ هەواڵی بانگهێشتکردنی پێنج شەممەی پێشووی عیسمەت پاشا لە هەلکییەوە بۆ ئەنگۆرەو دەست بەکاربوونی لە ڕۆژی دواییدا، کەلە بڵاوکراوەکانـەوە ڕاگـەیاندرا، بۆ قوستەنتەنییە سەیربوو، هەموان نوقمی چەندین بۆچوونی لەمەر هـۆی گەشتەکە بوونو، رای گشتی وابوو: قەیرانی کابینەکە تەشەنەی کردووە، پاشا شەممەی ٢٥ی مـانگ گەیشـتە پایتـەختو، بـە شـێوەیەکی چاوەڕواننـەکراو، سـەرکۆماری لــە وێستگەکەدا دیو، سـەرۆك خـێرا گەیاندییـە چانقایـا بـۆ کۆنفرانسـێك. هەڵبـەت ئامادەنـەبوونی فـەتحی بـەگ سـەرۆك وەزیـرو هـەندێ لـە ئـەندامانی کابینەکـەی لـە ویستگەکەدا بۆ چاوپێکەوتنی عیسمەت پاشا، هەر شتێك دەگەیەنێ.

٢ـ مەبەستی راستەقینە ئەوەیە: سەرۆك ویستی سـەبارەت بـەیاخیبوونی گـەنج، راوێـژ بەسـەرۆك وەزیـری پێشـوو بکـات. حکوومـەت زۆر شـتی لـەم بارەیـەوە شارۆدتەوەو، تەنها هێندەی هەواڵ بڵاوکردۆتەوە، تا بایەخێك دروسـت بکـاتو، ئـەو گومانە بوروژێنێ کەباردۆخەکە لە وە مەترسیدارترە کەوا هەستی پیکراوە. هـەواڵی رەسمیـی سـەرهەڵدانەکە بەگشـتی پشـت راسـت دەکرێتـەوەو، راگـەیاندراوە کـە ئامادەکـاریی عەسـکەری لــەم چــەند رۆژەدا، بەدڵنیاییــەوە، یــاخی بوونەکــە دادەمرکێنێتەوە. حوکمی عورفـی مانگێکـە لـە ویلایەتـەکانی باشـووری خۆرهـەڵاتی تورکیادا (گەنج، مووش، ئەرغەنی، دەرسیم، دیار بەکر، ماردین، ئورفە، سـیوەرەك، سـعرت، وان، بدلیس، قـەزاکانی خنـس و کیغیـی ئـەرزڕۆم و هـەکاری) راگەیـەندراوە بڕیاری ئەنجومەنیش لە سەر ئەم کارە، گومانی تێدا نییە.

٣ـ بزووتنەوەکە لە هەرێمێکی دوورو ناوەندی ئاسیای بچووکدا سەریهەڵداوە، ئەگەرچی زانیاریی رەسمیی بڕوا پیکراو نییە کەبزانرێ بەراستی چی روویداوە. تێبینییەك لە سەر کورتەی ئەو راپۆرتە هەمە جۆرانەی وا لە بڵاوکراوەکانی تورکیادا چاپکراون، دەنووسم. لەمانەوە دەردەکەوێ: راپەڕینی شێخ سەعید حسابی پێشهاتە چاوەڕوانکراوەکانی کردووە، دامرکاندنەوەیشی لە توانستی هێزە ناوخۆییەکاندا نییە، ژمارەیەك جەندرمەیش پەیوەندییان بەیاخییەکانەوە کردووە. رۆژنامەکان، لەمەڕ هۆکارەکان، بەئاشکرا رادەگەیەنن: فروفێڵی دەرەکی، کە (مەبەست بریتانیایە)، لە ئارادایە. بەڵام لە راپۆرتەکەنیانەوە روون دەبێتەوە کە هۆکاری شەڕەکان دینو ناسیۆنالیزمی کوردن. بەسەرهاتی شێخ سەعید دەبیستم کە وتوویە: ئیسلام تاکە هاویەندیی نێوان تورکو کوردبووەو، تورك شکاندویەتی، کوردیش ئێستا پێویستە ئایندەی خۆی مسۆگەر بکات.

٤ـ ئەمە یەکەم جووڵانەوەی ئاشکرای جەماوەرییە دژی رێبازی عیلمانیی رژێمی ئێستای تورکیاو، بەگشتی کارێکی زۆریشی کرۆدتە سەر بیروڕاکان. تائێستا، هیچ نیشانەیەك نییە بۆ ئەوەی کە یاخی بوونەکە هیچ ئاکامێکی سیاسیی زامن کردبێ. دەڵێن: عیسمەت پاشا ویستوویەتی حوکمی عورفی قوستەنتەنییەو تەرابزوونیش بگرێتەوە، فەتحی بەگ دژی ئەمە بووە، بەڵام ئەو هەواڵە جێی نکوولی لێکردنە کە گوایە کابینەکە خەریکە تووشی قەیران ببێ. جیاوازیی ئەم دووانە لەمەسەلە یەکی ئاوادا، لە وەدا دەبێ کەمەسەلە کان تا چ مەودایەك دادەمرکێنرێنەوە. سیاسەتمەدارانی تورکیای نوێ، جگە لە چەند کۆنەپەرستێکی ناو ئەنجومەن، هەستی تایبەتی دین زۆر بەدەگمەن جووڵاندوونیو، سۆزیان بەلای یاخی بوونەکەی شێخ سەعیدا نییە. دەڵێن سەرکردەکانی پارتی پێشکەوتنخواز لەگەڵ حکوومەتدا لە دانوستاندا بوونو، پێدەچێ لە هەندی رووەوە پشتگیرییان، لە ئیجرائاتەکانی حکوومەتەوە، بەدەست هێنابێ. هەروەها تێبینی دەکرێ کە رۆژنامەی (تەوحیدی ئەفکار– Tevhid.i - Evkiar)ی محافیزکاری ئیسلامی، هەرچەندە هەمیشە هەستی

بەلای دیندا دەبزوێ، نیگەرانە وا لە ڕێگەی یاخیبوونەوە هەوڵی دامەزراندنەوەی دەردێ. شێخ سەعید دەمێکە مایەی سەر ئێشەی حکوومەتە. بەڵام ئەگەر سۆزێکی فراوانیشی بەلادا هەبێ، دەشێ بیرو بۆچوونەکانی تەنها لە ناو تاکەتاکەی خەڵکدا بن. ئاڕاستەی گشتیی سیاسەتی ناوخۆی تورکیا، تا یاخیبوونەکە فراوانخوازیی زیاتر پیشاننەداو، بێ ئەمەکیو ناپاکی لە ڕیزی سوپادا دەرنەکەون، چاوەڕێیی گۆڕانی لێ ناکرێ.

٥- ئەم برووسکەیە بۆ بەڕێز (کۆمیساری باڵا- مەندووبی سامی) لە بەغدا دەنێرم.

ئاڕ ئێس. لیندسەی.

وەزارەتی دەرەوە/ ٤٢٤، ٢٦٢، ل:٩١، ژ:٩٢

هاوپێچی (١)ی ژ:٥

کورتەی چاپەمەنییەکان،

سەرجەم بڵاوکراوەکان (A-A)ی بڕیاری کابینە بۆ ڕاگەیاندنی حوکمی عورفی لە هەرێمەکانی ڕۆژهەلاتدا، (ڕۆژنامە فەڕەنسیەکان).

برووسکەکانی (تەنین- طنین Tanin)و (تەوحید - Tevhid) دەڵێن: توندڕەوەکانی پارتی گەل پێشنیاری ڕاگەیاندنی حوکمی عورفی لە تەرابزوونو قوستەنتەنییە دەکەن، چونکە پڕۆپاگەندەی دینی سەرتاسەری یاخیبوونی گەنجی گرتۆتەوە. ناوچەی حوکمی عورفی، بەپێی برووسکەکانی (وەقت-Vakt)و (وەتەن-Vatan)، فراوانتر دەکرێ. لە کۆبوونەوەی کابینەکەدا بەئامادەبوونی مستەفا کەمالو سەرۆکی ئەرکانی گشتی، باسی ڕووداوەکانی گەنج کرا. پارتی گەل ئەم بەیانییە لە ئیجرائاتەکانی حکوومەت دەدوێو، ئەنجومەن پاش نیوەڕۆ نامەکەی سەرۆك وەزیر سەبارەت بەڕاگەیاندنی حوکمی عورفی تاووتوێ دەکات، هەرچەندە بڵاوکراوەکان دەزانن ئەم حوکمە لە ویلایەتەکانی ڕۆژهەلاتدا ئێستا جێبەجێ دەکرێ: وەزیری

ناوخۆ بەرۆژنامەکانی راگەیاند: پیلانگێرەکان یاخیبوونێکی گشتییان سازداوە، کەدەبوو لە کۆتاییی ئاداردا دەستی پێ بکرایەو، بەرپابوونیشی هۆی جۆراوجۆری وەکو سەڵتەنەتخوازی، خەلافەت، شەریعەت و پروپاگەندەی کۆنە پەرستانەی کوری عەبدولحەمیدی لە پشتەوەن. زۆربەی چاپەمەنیەکان دەڵێن: شێخ سەعید (٧٠٠) پیاوی لە تەکدایە. برووسکەکانی تەنین و تەوحید دەڵێن: شێخ سەعید، بەهۆی فرۆکەکانی بریتانیاوە، بڵاوکراوەی بەخشیوەتەوە کەتێیدا هاتووە: حکوومەتی تورکیا ئافرەت بەرەو بەدرەوشتی دەبات؛ بێ باوەری هاندەدات و. خەلیفەی دوورخستۆتەوە، شێخ شەری دین و رەوشت دەکات، کوردستانی سەربەخۆ پێکدەهێنرێ و، خەلیفەی پێشوو دەگەرێنرێتەوە. وتیان: هێزەکانی شێخ پاڵوویان داگیر کردووە. برووسکەی وەقت دەڵێ: یاخیبوونەکە لەگەڵ تەشەنەکردنیدا، بەربەست کراوە. یەکە (وحدە) گەورەکان لە ناوچە نائارامەکە نزیك دەبنەوەو، خێلەکانی سیلوان و[1] حەزۆ(Hazro)[2] دژی شێخ سەعید دەجەنگن، دەڵێن یاخیبوونی گەنج، زادەی پرۆپاگەندەی دەرەکییە. پیاوەکانی شێخ کە شەری گاردی پێشکەوتووی تورك دەکەن، چەند گرووپێکی (٣٠٠-٣٥٠)کەسین. وەقت لە سەری دەروا دەڵێ: رووداوی گەنج زۆر گرنگەو، گەورەترە لە وەی دەرکی پیکراوە. شێخ سەعید کوردی زازاو شێخێکی نەقشبەندییەو، گوندێکی زۆر پەیوەندییان پێوە کردووە.

کازم قەرەبەکر بەگ و رەئوف و عەدنان بەگ، بۆ مەسەلەی یاخیبوونی گەنج، سەریان لە فەتحی بەگ دا. پارتی پێشکەوتنخواز، پاش شیکردنەوە، کۆبووەوەو، باردۆخەکەی هەڵسەنگاند (وەتەن). رۆژنامەی ناوبراو دەڵێ: باردۆخەکە مەترسیدار نییەو، مەسەلە کە بەم زووانە کۆتایی دێ. چەند مانگێك لەمەوبەر ، شێخ سەعید لە قوستەنتەنییە بوو. خەڵکی پالووەو، زۆر دەولەمەندو خاوەن جەماوەرە، بەلام

[1] مەیافارقین، قەزایەکی باکووری رۆژهەلاتی دیاربەکرە(س).

[2] شارۆچکەیەکی باکووری رۆژهەلاتی شاری دیاربەکرە(س).

نەزانەو، دژی نەخشەی حکوومەتە بۆ دامەزراندنی ئیدارەیەکی جێگیرو، لە وناوچانەدا یاخیبووە.

(جمهوریەت– Jumhuriet)دەڵێ: بەڵگەنەویستە کە یاخیبوونەکە دەرهاویشتەی هاندانێکی دەرەکییە، لە بەرئەوەی هێزەکانی حکوومەت لە گەیشتندان، بەم نزیکانە تێکدەشکێنرێ.

ئەنگۆرە تێلیگرامز: یاخیەکان، بەپێی دوا زانیاری، گەمارۆ دراون. نێردراو بۆ ناوچە نائارامەکان بەڕێدەکەوێ. یاخی بوونەکە سەرەتا سروشتێکی کۆنەپەرستانەی هەبوو. ژمارەیەك جەندرمە پەیوەندییان بەیاخیانەوە کردووەو. وتوویانە شەڕی هاوڕێکانیان ناکەن. حکوومەت وای هەستکرد، هێزە خۆجێییەکان یاخیبوونەکە دادەمرکێننەوە، بەڵام چەند ڕۆژی رابردوو ژمارەی یاخیان بەهۆی پڕۆپاگەندەوە زیادیکرد. سەعیدو مامۆستا فەخریو نەورەس خەڵکی نەفامیان لە خشتەبردووە.

وەتەن: برووسکەی ئەنگۆرە نفووزی شێخ لە کوردستاندا دەخاتەڕوو. بەشێکی هۆکاری یاخیبوونەکە خراپیی ئیدارەی خۆجییە. کاتێ سنجەقەکان بوونە ویلایەت، خەڵکی بێ توانا بوونە والیو، نەیانتوانی کارەکان بەڕێوەببەن. شێخ عەبدوڵلا لە گەنجو خالید بەگی سەرخێڵی جبران[1] پەیوەندییان بەسەعیدەوە کردووە.

سەر گوتاری تەوحید: فەتحی بەگ زۆر بێ بەخت بووە. لە کاتێکدا هەموو جۆرە جیاوازییەك لە ناو تورکاندا بەدی دەکرا، بۆ فەتحی بەگ، بەڵێنی هێمنیو ئاسایش، بەرەنگاربوونەوەی چارەنووس بوو سەرتاسەری وڵات لە هەلومەرجێکی ناسکدا دەژی، ئارامی، لە بەردەوامیی رووداوە ترسناکەکانی ئەم دواییەدا، سەقامگیر نابێ. قەیرانی ئابووری بەردەوام دەبێ. خۆ ئەگەر نائارامی بەردەوام پەرە بسێنێ، ئەوا

---

[1] ئەو دوو خالید ناوەی کە پەیوەندییان بە شۆڕشی شێخ سەعیدەوە هەیە، یەکیان جبرانییەو، ٢٠ کانوونی یەکەمی ١٩٢٤ گیراوەو زیندانی کراوەو، ئەوی تریان حەسنانییە. بۆیە ئەبێ ئەمەی دوایی یان بێ (رۆبەرت ئۆلسن، راپەڕینی شێخ سەعیدی پیران، وەرگێڕانی ئەبوبەکر خۆشناو، سلێمانی، ١٩٩٩، ل ١٥٢– ١٢٥). (س)

هەر کەبچوکترین شت روویدا، هـەموو وڵات دەکەوێتـە مەترسییەوە. بەڕێوەبـەرێتیی پێویستە هەموو هەوڵێکی بخاتە گەڕو، گرنگ نییـە چۆن هێمنـیو ئاسایشـی نـاوخۆ رادەگرێ.

وەقت، سەرگوتار: دڵە راوکـێ بـەردەوام زیـاد دەکات. ترسـیش کـاتێك دادگـای ئیستیقلال نێردرایە ئێرە، هەروا بوو. وڵات تەنـها پـار لـە ئـارامیدابوو، بـەڵام ئێسـتا یاخیبوون لە گەنج هەیە. بارودۆخ سـبەنیێ روونـتر دەبێـتەوە. ئامـانجی حکوومـەت تێکشکاندنی یاخیبوونەکەو، بەرگرتنە لە هەڵگیرساندنەوەیەکی تر.

وەتەن: سەرگوتار: فەتحیبەگ، لە بەرەو رووبەڕووبوونەوەی کێشـەی دەرەکـیو ناوخۆییدا، زۆر بێبەخت بوو. رووداوی گـەنج زادەی سیسـتمی هەڵـەی ئیدارەبـوو لـە ویلایەتەکانی ڕۆژهـەڵاتدا. دەبـێ لێکۆڵـە رەوانـی گشـتی، بەدەسـەڵاتێکی فراوانـەوە بنێردرێنە ئەوێ، پێویستە بتوانن هەمان فشاری والییە بەشکۆ دێرینـەکانیان هـەبێ، ئەگەرنا، رووداوی تـری وەك ئـەوەی گـەنج دەقـەومێ. ئەگـەر ئیجرائـاتی زیـادە لـە سەرتاسەری تورکیا دابکرێ، بۆ وڵات باش نابێ. رووداوی گەنج جێی مەترسی نییە.

وەزارەتی دەرەوە، ٢٦٢،٤٢٤، ل٩٢-٩٣، ژ: ١/٩٢

* * *

هاوپێچی (٢)ی ژ:٥

کورتەی بڵاوکراوەکان-٢٥ ی شوباتی ١٩٢٥

هـەموو چاپەمەنییـەکان: قسـەکردنی زیـاتر لـــە ســەر یـاخیبوونی گـــەنج. روونکردنـەوەی دوێنێـی حکوومـەت بـۆ پـارتی گـەل. ئیجرائــاتی حکوومــەت جێــی رەزامەندییە (ڕۆژنامە فەرەنسییەکان). حوکمی عورفی مەڵاتیـەی گرتـەوە. دوێشـەو کۆبوونەوەی تایبەتی کابینە کراو، مستەفا کەمالو فەوزیو شەفیقو عیسمەت پاشـا ئامـادەبوون. پـارتی پێشـکەوتنخواز رایگـەیاند: پشـتیوانی سیاسـەتی حکوومـەت

دەکات. بەپێی تەنین، یاخیەکان ناوچەکانی گەنج، پیران، لجێ، پالوو و خەرپووتیان بەدەستەوەیەو، Jinianli Halid [1] و حاجی موسا هاوکاریی سەعید دەکەن.

تەوحید- سەرگوتار دەڵێ: کێشەکە لە و خراپترە کەهەست دەکرا. یاخیبوون، بەتەواوی، بەهۆی بەڕیوەبردنی خراپەوەیە. بۆچی کارمەندان پیلانەکەیان لە کاتی خۆیدا بۆ دەرنەکەوت؟! پێویستە چاوەڕوانی پیلانی دەرەکی بین. بریتانیاو فەڕەنسە دەوڵەتێکی ناوبژیوان بۆ نێوان خۆیان و تورکیا داوا دەکەن. ((هاونیشتمانییە کوردەکانمان کێشەمان بۆ دروست دەکەن، لە کاتێکدا یۆنانییەکان لە ڕۆژئاواوەو بریتانیای بێ بەزەییش لە باشووری ڕۆژهەڵاتەوە هەڕەشەمان لێدەکەن)).

حکوومەت دەبێ ڕێوشوێنی سەرکوتکاری بگرێتەبەر، بەڵام نابێ داد پەروەری و دووربینی لە یاد بکات. شەڕکردن دژی حکوومەت، ئەگەر بەهۆی ئیدارەی خراپیشەوەبێ، ناپاکییە. یاخیبوون نابێ بەکاردانەوە ناوببرێ. تورکان پێویستە یەکبگرن.

دوێنێ کابینە دەسەڵاتی تەواوی بۆ دەرکردنی حوکمی عورفی، لە هەرشوێنێکدا بێ، وەرگرت. نێردراوەکان تایاخیبوون دانەمرکێنرێتەوە، ناچنە ناوچە نائارامەکان.

وەقت- سەرگوتار دەڵێ: یاخیبوون لە ویلایەتی بدلیس تەشەنەی کردووە. پڕوپاگەندەی دینی لە پشت یاخیبوونەکەوەیەو لە ناو خەڵکی نەزاندا بڕەوی هەیە. ئێستا کاتی سەرزەنشتکردنی کارمەندانی تورك نییە. حکوومەت پێویستە هێز بەکاربێنێ. کەمترین دوودڵی دەبێتە مایەی کارەساتێکی گەورە.

ئەنگۆرە تێلیگرامز دەڵێ: بارودۆخەکە ترسناکە. یاخییەکان سەعات سێی پاش نیوەڕۆی دوێنێ خەرپووتیان داگیرکرد. یاخییەکان بەفڕۆکە بۆمباران دەکرێن.

---

[1] -هەر ئەبێ خالید بەگی حەسنانی بێ.(س)

کوردستانی باکوور بەپڕوپاگەندەی دەرەکی بەهەڵەدا براوە. ڕێی تێدەچێ ناوداری وان سەرپەرشتیی ڕاپەڕینەکە بکات، بەڵام ناوەندەکەی بدلیسە.

دەڵێن خێلە سەرەکیەکانی مووش، سعرتو سیوەرەك نەفرەت لە شێخ سەعید دەکەن.

عیسمەت پاشا لە کۆبوونەوەی پارتی گەلدا وتی: هەلومەرجەکە سەرەتا هەر چۆنێك بووبێ، ئیستا دەستی دەرەوە لە یاخیبوونەکەدایە.

بەپێی وەتەن سەرگوتار، هیچ بەڵگەیەکی ئاشکرای هەبوونی دەستی بریتانیا لە یاخیبوونەکەدا نییە، هەرچەندە یاخیبوون ڕێکەوتی کاتی دەستبەکاربوونی لیژنەی عیراقی کرد.

یاخیبوونی گەنج چەند مانگێکە لە جۆشدایە. یاخیەکان باش شارەزای وڵاتن‌و، پێناچێ پێش مانگی نیسان تێکبشکێندرێن.

جمهوریەت- سەرگوتار ئەوە بیری تورکان دێنێتەوە کەدوژمنێکی زۆری دەرەکی‌و ناوەکیان هەیە. کەمتەرخەمیی رابردوو دەبێ وریاکردنەوەیەك بێ بۆ بەربەستکردنی ڕووداوێکی تری وەك ئەوەی گەنج.

ئەنگۆرە تێلیگرامز دەڵێ: جەندرمەی ناوخۆو فەوجەکان بەرپرسی سەرەکیی تەشەنەکردنی یاخی بوونن. فیرقە نیزامییەکانی تورکیا هێشتا نەگەیشتوونە هەرێمە یاخیەکە. کاردانەوە لە شێوازی ناپاکیدا بەردەوام زیاد دەکات. ڕاگەیاندراوە: دیاربەکرو خەرپووت‌و، دەرسیم. لەلایەن یاخیەکانەوە دەستیان بەسەردا گیراوە.

پارتی گەل مەسەلەی ڕاگەیاندنی حوکمی عورفی لە قوستەنتەنییەو برووسەو شوێنی‌تر تاووتوێ کرد. بەڵام هیچ بڕیارێك نەدرا.

ئەنگۆرە- تێلیگرامز دەڵێ: بەرەنگاربوونەوە بەدەستپێکردنی لە ئەنگۆرەوە تێکدەشکێنرێ. کابینە خۆی کردۆتە ئەنجومەنی جەنگ. نیشانەکانی بەرەنگاری لە ئورفە.

وەزارەتی دەرەوە، ٢٦٢/٤٢٤، ل:٩٣، ژ:٢/٩٢

ژ:٦

لەمستەر لیندسەیەوە بۆ مستەر نۆستن چامبرلە ین- (٢٦-ی شوبات گەیشتووە)

ژمارە: ٤٢

برووسکە را پۆرت

برووسکەی ژمارە (٤٠)م

قوستەنتەنییە ٢٦ ی شوباتی١٩٢٥

دەڵێن: یاخیەکانی خەریکی داگیر کردنی خەرپووت، دیاربەکرو دەرسیمن.

بۆ بەغدا دووبارە کراوەتەوە، ژ١٥

وەزارەتی دەرەوە، ٢٦٢/٤٢٤، ل٨٢، ژ:٨٥

ژ:٧

لەمستەر لیندسەیەوە بۆ مستەر نۆستن چامبرلە ین- (٢٦ی شوبات وەرگیراوە)

ژمارە: ٤٢

برووسکە را پۆرت

برووسکەی ژمارە (٤٢)م

قوستەنتەنییە ٢٥ ی شوباتی١٩٢٥

ئێستا راگەیەندرا کە گوایە خەرپووت گیراوەتەوە؛ زانیاری بەگشتی پێچەوانەی ئەمەیە.

(بۆ بەغدا دووبارە کراوەتەوە، ژ١٦)

وەزارەتی دەرەوە، ٢٦٢/٤٢٤، ل: ٨٢، ژ٨٦

ژ٨

لەمستەر ليندسەيەوە بۆ مستەر ئۆستن چامبرلەين- (٢٧ى شوبات گەيشتووە)

ژمارە: ٤٦

برووسكە راپۆرت

قوستەنتەنييە ٢٧ ى شوباتى١٩٢٥

دوێنێ بە نوسرەتم وت: لە چاپەمەنىو راپۆرتە رەسمييـەكاندا تێبينيـم كـردووە، دەنووسن: ياخيبوونى كورد پيلانى بريتانيايە، نازانم خاوەنى ئـەم راپۆرتانـە خۆيـان بڕوايان بەم قسەيە هەيە؟ بەڵام داوام لێكرد، حكوومەتى خاوەنشكۆ ئاگادر بكاتـەوە كە هەموو دەست پێشخەرييەكى بريتانيا، نابەدڵ، بەرەتكردنـەوەى رەهـاو پەسـەند نەكردنى هەر جۆرە يارمەتييەك وەڵام دراوەتەوە. بێگومان دەسەڵاتداران، كە لەوەدا بـوون بەسـەر ياخيـەكاندا زاڵ بـن، پشـتيوانيى راپۆرتەكـەميان لـە لێپێچانـەوەى زيندانيەكانەوە، پێگەيشت.

نوسرەت بۆ راپۆرتە كە سوپاسى كردمو، وتى: خۆى متمانـەى بەنووسـراوەكانى سەبارەت بەبريتانيا نييەو، پێشى وانييە حكوومەتى توركيا بڕوايان پێ بكات.

وەزارەتى دەرەوە، ٢٦٢/٤٢٤، ل: ٨٢-٨٣، ژ٨٧

(ژ٩)

لە مستەرلیندسەیەوە بۆ مستەر ئۆستن چامبرلەین - (٩ی ئادار گەیشتووە)

ژمارە: ١٧٨، نهێنی

قوستەنتەنییە ، ٣ی مارسی ١٩٢٥

گەورەم ،

شەرەفی ئەوەم هەبوو لە نووسراوی ژمارە ١٥٤ی ٢٤ شوباتمدا، راپۆرتی هەواڵەکانی ئەم یاخی بوونەی کوردان، کە لە گەنج سەری هەڵدا و بە خێرایی رووبەرێکی فراوانی گرتەوە، بەرزبکەمەوە. زۆر گرانە بڵێین بەتەواوی چی روودەدات .هەموو هەواڵەکان لە ئەنگۆرەوە دەگەن و، لە بەر ئەوەی پەیامنێر لە هەرێمەکانی رۆژهەلاتدا نییە، لە سەرچاوە رەسمیەکانەوە گەلاڵە دەبن و، بەدەگمەن متمانەیان پێدەکرێ. بێگومان بیّ ژمارە پروپاگەندەیش، کە پشت راستکردنەوەیان ئاسان نییە، لە ئارادان. ناوەندی یاخی بوونەکە دەکەوێتە دۆڵی مورادسۆ و، لە سەرتاسەری هەرێمە شاخاویەکانەوە بەرەو باشوور: لجیّ، هەینی، پیران و ئەرغەنی درێژدەبێتەوە. باکووری دۆڵەکە: خنس و گەنج یاخی بوون و. شەرِوشۆرِ لە چەمشگەزەکی[1] خۆرئاوای دوور هەیە. دەڵێن: گوایە شێخە ناودارەکانی دەرسیم، پەیمانی ئەمەکدارییان ناردووە. . بەلام راپۆرتەکە، یاخود نیازپاکی ریسواکردنەکە، پێدەچیّ جێیگومان بیّ. یاخیەکان چوونەتە ناو خەرپووتی پێچی رۆژئاوای مورادسۆوە وَ. دەسەلاتداران هەلاتوون. خێڵەکییەکان کەوتنە تالان و برۆو، شارنشینەکان بە سەر کردایەتیی پیاوێك. کە بە توندی دژایەتیی ئەم رژێمەی ئێستا دەکات. داگیر کەرانیان وەدەرنا. ئەمجا بەرەو رۆژهەلاتی دوورتر. هەواڵەکانی مووش زۆرکەمن و هیچ هەواڵێکی بدلیس و وان نییە. پێناچیّ هیچ جۆرە پەیوەندییەك لەگەلّ ئەو هەرێمانەدا هەبیّ. دەیشزانریّ حکوومەت لە کەناری دەریای رەشیشدا دۆستی لە

[1] قەزایەکی باکووری رۆژاوای ویلایەتی ئەلعەزیزە لە ناوچەی دەرسیم. (س)

هەرێمی تەرابزوون نییە {بڕوانە ڕاپۆرتی مستەر نایتی هاوپێچی نووسراوی ژمارە ۱۳۸ی ۱۸ شوباتم(۷)} سەرهەڵدان لەوێ مەسەلەیەکی زۆر ترسناك دەبێ. هەرچەندە هەواڵی هیچ ڕووداوێك نییە، بەلاّم حکوومەت، بۆ ڕاگەیاندنی حوکمی عورفی لەو هەرێمەدا وەکو ڕێ و شوێنێکی قایمکاری و خۆپاراستن، گوشاری لەسەر بوو .ڕاگەیاندنەکە بەهۆی گۆڕانی کابینەکەوە زیاتر ڕێتێدەچێ، بەلاّم تاکاتی نووسینی ئەم ڕاپۆرتە هێشتا بڕیاری لەسەر نەدرابوو.

۲-چاپەمەنیەکان ڕۆژانە ڕاپۆرتی چالاکیی فرۆکەکان و پێشڕەویکردنی سوپا دژی شۆڕشگێڕان بلاّودەکەنەوە. پێنج فیرقە لە باشوورەوە خەریکی پەلاماردانی یاخیەکانن و لە باکووریشەوە هەر کە کەش و هەوا بواری دا، سریەکانی ئەرزنجان و سێواس دەکەونە خۆ. دەمەوێ ڕاپۆرتی (ڕائید هارینك – Harenc)ی پاشکۆی عەسکەری بۆ ئەم مەسەلەیە لێرەدا هاوپێچ بکەم. چونکە درێژەی یاخی بوونەکە و ڕێ و شوێنی عەسکەریی وەرگیراو بۆ دامرکاندنەوەیی تێدایە.

۳- هیچ هۆکارێك لەسەر سروشت وهۆکارەکانی سەرهەڵدان بۆ گۆڕینی ئەو پێشنیارەی کە لە ڕاپۆرتی ژمارە ١٥٤مدا خراوەتە ڕوو، ئێستا لە ئارادانییە. جووڵانەوەکە، دینی و نەتەوەیی و دژی کۆمارییە. سەرەڕای ئەمەیش، ناتوانین بڵێین هەریەك لەمانە تا چەند هاوکاری دەرەنجامە گشتیەکەیە. لێرە زۆر بەبلاّوی دەڵێن و لە ئەنگۆرەیش وا هەست دەکرێ کە سەلیم ئەفەندیی کوڕی سوڵتان عەبدولحەمید کەوا ئێستا لە مەنفاو لە بەیرووت دەژی، وەکو سەرۆکی بزوتنەوەکە یان تەنانەت میری کوردستانیش لەلایەن کوردانەوە پێشاندراوە. هۆکارێکی تری یاخی بوونەکە، وەك زۆرجار دەوترێ. گەندەڵیی بنەما گشتیەکانی بەڕێوەبەرایەتیی زادەی ئەو سیستەمە گۆڕاوەی حکوومەتی ناسیونالیستە. ویلایەتەکانی زوو پارچە پارچە کراون، سنجەقەکان بوونەتە ویلایەتی سەربەخۆ و، والیەکانیان ڕاستەوخۆ فەرمانیان لە ئەنگۆرەوە پێدەگات. ناوەندخوازیی لە ڕادەبەدەر بەم جۆرە هۆکار و هەل و مەرجی ڕەخساندو، بووە مایەی دواخستن. دەڵێن: ئەم جۆرە والییانەش

ستەمکار و لێنەهاتوون و لە کۆنترۆڵکردنی خەڵکدا، بە پێچەوانەی حاکمە گشتیە کۆنەکانەوە، توانانین.

٤- یەکەم کاری حکوومەت، هاوکاتی ڕاگەیاندنی حوکمی عورفی لە بواری سیاسیدا، پێشکەشکردنی ڕەشنووسی ماددەی تازەی یاسای ناپاکی بوو بە ئەنجومەن و، ئەویش بڕیاری لەسەر دا. هەرکەسێك دین بۆ ئامانجی سیاسی بەکاربێنێ، بەپێی ئەم ماددانە، بەرەو ڕووی سزاکانی مردن یا دووساڵ زیندانیکردن دەبێتەوە. ئیجرائاتی ئیداریش بۆ بەربەستکردنی توند و تیژیی چاوەڕوانکراوی زاری وتار بێژی مزگەوتەکان کراوەو، مۆڵەتی ئامۆژگاریکردن لە مەلاکانی قوستەنتەنییە وا (دەشێ شوێنی تریش) وەرگیراوەتەوەو، چاویان پێدا خشێنراوەتەوە و، هەندێ ئیمامی بەناوبانگ مۆڵەتی ئامۆژگاریکردنیان لێ سەندراوەتەوە. هەڕەشەی مامەڵەی توندیش لەتەك هەر ڕۆژنامەیەکدا، کە هەواڵی نادروست بۆ هاندانی یاخییان بڵاوبکاتەوە، لە ئەنگۆرەوە هەیە. هیچ یاسایەکی نوێ سەبارەت بە بڵاوکراوەکان نییە. ئەو یاسایەی ئێستایش کە هی سەردەمی حەمیدییەیە، ئەوەندە بەهێزە کە حکوومەت بتوانێ، بە شێوەیەکی کاتی و بە داخستنی هەر ڕۆژنامەیەك نووسینەکانی جێی ڕەزامەندی نەبن، کۆنترۆڵی بڵاو کراوەکان بکات. بۆیە چاپەمەنیەکان خۆیان لە بڵاوکردنەوەی ئەو هەواڵانەی کەمایەی نیگەرانین، بەدوور دەگرن.

٥- ئاشکرایە ئەنگۆرە ٢٣ و ٢٤ شوبات لە مەترسیی یاخی بووندا بوو. باشترین بەڵگەیش بۆ ئەمە لە هەوڵە ناکامانیاندا بۆ خێرا چارەسەرکردنی مەسەلەی پاتریارکی لەگەڵ یۆناندا، بەدی دەکرێ. لەوکاتەوە حکوومەت ئارام بۆتەوە و باس و خواسی بریتین لە سەرکوتکردنی یاخیەکان لە هەر جێیەك بن و، ئەمکداریی هەندێ لە هەرێمی کوردان و ، کۆنترۆڵکردنی خێرای بار و دۆخەکە بە گەیشتنەجێی سەربازەکان. لەگەڵ ئەمەیشدا. سێ چوار ڕۆژی ڕابردوو چەندین گۆڕانی گرنگی سیاسی لە ئەنگۆرەدا ڕوویان دا.

٦- پارتی پێشکەوتنخوازی بەرهەڵست، لە قەیرانەکانی هەفتەی ڕابردوودا دڵسۆزیو ئەمەکداریی خۆی بەووتار پێشان داو، سەرکردەکانیشی یاخی بوونیان ڕیسوا کرد. هەرچەندە پێدەچێ ڕێبازەکانی سەرسەختیی زۆرینەی پارتی گەل ڕەتبکەنەوە، بەڵام هیچ شتێك نییە وامان لێبکات باوەڕبێنین کە گوایە هەرچۆنێك هاوسۆزی ویستی بەهێزی کۆنە پەرستانەی کوردستانن. فەتحی بەگ ماوەی سێ مانگی پێشوو، لەبەر هەڵوێستی ئاشتیخوازانەی، پشتیوانی ئەوپارتەی پێگەیشتووە وەك دەزانین، ئەم، لەلایەکەوە بەمەبەستی خۆشکردنی زەمینە بۆ چاکبوونەوەی عیسمەت پاشاو، لەلایەکی تریشەوە بۆ ئەوەی ڕێی با لە بەلەمە چارۆکە دارەکانی ئۆپۆزسیۆن بگرێ و، هەڵوەشانەوەی پارتی گەل ڕابگرێ، هێنراوەتە گۆڕەپانەکەوە، بەڵام ئەرکەکەی گران بووە، چونکە هەمیشە بۆ یارمەتیدانی پشتی بەپارتیگەل بەستووە کە سەرۆکەکەی عیسمەتی باپیریەتی و، سکرتێری گشتیشی لەم دوومانگەیدواییدا ڕەجەب بووە کە سەرەتای کانوونی دووەم، دووبەرەکیەکی دژی ئەو نایەوە. من زیاتر وا هەست دەکەم عیسمەت پاشا، وەك دەڵێن، ئامادەی کۆبوونەوەکانی کابینەکە بووەو، هاوشانی مستەفا کەمال دیفاکتۆیەکی کۆنترۆڵکردنی بارودۆخەکە بووە.

٧- فەتحی بەگ، بۆ جێبەجێکردنی کاری توند دژی یاخیەکان بە ڕاگەیاندنیحوکمی عورف لەتەرابزوون و قوستەنتەنیۆیە و بێ گومان لەسەرتاسەری وڵاتداو، قۆستنەوەی هەل بۆ سەرکوتکردنی پارتی پێشکەوتنخواز، لەلایەن توشی فشارێکی گەورەی پیاوە دڕندەکەی پارتی گەل بووە و، پێدەچێ تا ئەوئاستەی کە داوای داخستنی لقی هەرێمەکان لە سەرکردەکانی پێشکەوتنخواز بکات، ملی بۆ ئەم گوشارە کەچ کردبێ. بەڵام داواکەی پەسند نەکراوە و، لەوانەیە ئیتر نەیەوێ پێی لەسەر داگرێ.

٨-دوێنێ، دووی ئادار، کاتێك داوای کۆبوونەوەی پارتی گەل کرا و دە سەعاتی خایاند، قەیرانەکە سەریهەڵدا. ڕەجەب هێرشی کردە سەر حکوومەت و، فەتحی

بەرگریی لەسیاسەتێکی میانڕەو کرد. تەنها زۆرینەی کابینەکەی خۆیی (٤:٦) بەدەست هێنا. بلاو کراوەکان زۆر بە کورتی باسی ڕووداوەکەیان کرد، بەلام ئەوان لەڕاستیدا زۆر توند و تیژتر بوون. سەرکۆمار خۆی ئامادەبوو و، لەسەر داوای (قلیچ عەلی)ی باشترین لایەنگری، ڕازیبوو وەلامی پرسیاری نوێنەرەکان بداتەوەو، بیانهێنێتە قسە. سەرەنجامی دەنگدان (٩٠: ٦٠) دەرچوو و، دەقەکەی بلاو نەکرایەوە .فەتحی ئەمەی بە سەرزەنشتکردنی خۆی زانی، بۆیە دەستی لەکار کێشایەوە .ئەمشەو ڕاگەیەندرا کە عیسمەت پاشا پۆستی سەرووەزیری وەرگرتۆتەوە و، دەشێ بۆ گرتنەبەری سیاسەتی سەرکوتکردنی سەرتاسەری، تا ئەو شوێنەی غازی ئارەزوویکات، ئامادەبکرێت.

ئاڕ. .ئێس. لیندسەی

وەزارەتی دەرەوە: ٤٢٤/ ٢٦٢، ل: ١٠٠-١٠١، ژ ١٠٣.

***   ***   ***   ******

هاو پێچی (١) ی ژمارە (٩)

قوستەنتەنییە ، ٤ی مارسی ١٩٢٥

گەورەم،

خۆشحالم بۆزانیاریتان ئەمانە پێشکەش بکەم:

١- کورتەی هەواڵی چاپەمەنیەکانی ناوخۆ لەبارەی یاخیبوونەوە کە لە ویلایەتەکانی ڕۆژهەلات و دژی حکوومەتی ئێستا بەرپا بووە.

٢- تۆماری ئەم گفتوگۆ کورتەم لەگەڵ جەنەڕاڵ شوکری نایلی پاشای فەرماندەی فەیلەقی (٣) قوستەنتەنییە.

٣- زانیاری هەمە جۆر لەسەر جموجۆڵی فەوجەکان.

٢- تا ٢٥ شوبات وایان لیٚ کردبووم وا هەست بکەم: کابینەکەی تورکیا کەنەك تەنها بەپارتی پێشکەوتنخواز، بەڵکو بە نارەزایی ناو پارتی گەلیش، ماوەیەك بوو بەرهەڵستی گەورە دەکرا، بۆ ئەوەی ئەم ئۆپۆزسیۆنە بەلای خۆیدا ڕابکێشیٚ، ڕێگەی بەبلاّو کراوەکان داوە لەهەواڵی هێرشی سەرەتاییی (١٥٠) کورددا بەسەرۆکایەتیی شێخ سەعید بۆ سەر ئەرغەنی زیادەڕەوی بکەن و، وەکو یاخی بوونێکی دژی کۆمار بلاّوی‌بکەنەوە.

٣-هەرچەندە حکومەت بەڕاستی بەئاگا هێنراوەتەوە و، ڕوو بەڕووی ئەم مەترسییە نوێیە کراوەتەوە، بڕیاردانی، بەپێی ئەو ڕێگەیەی کە سەبارەت بە پاتریارکێتی گرتوویە بەر، هەوڵێکە بۆ ئەوەی بە هەر نرخێك بیٚ ناکۆکیەکانی لەگەلٚ یۆنانیەکاندا چارەسەربکات. زانیاریەکانی دوو ڕۆژی ڕابردوو، ترسناکیی بزووتنەوەکە دەسەلمێنن.

٤-پێدەچیٚ تا ٢٦ شوبات یاخیەکان، بەپێی ئارەزووی خۆیان، قەوارە و قورسییان بووبیٚ. ژمارەیەکی دیاریکراوی ئەفسەر و خەڵکی بێزار و ناڕازی پەیوەندییان پێوەکردبوون و، گەورە ترین بەشی ناوچەکانی دەرسیم، دیار بەکر، مووش، بدلیس، مەلاتییەیان داگیر کردبوو. دەشیٚ سەربازەکانی ئەوهەرێمانە خۆیان پێنەگیرابیٚ، چونکە خەرپووت، لەگەلٚ ئەوەیشدا کە فەرماندەییەکانیفیرقەی ١٧ ی پیادە و میکانیزەی ٢٦ی تێدا بوون، ماوەیەك بوو بەدەست یاخیەکانەوە بوو (ئەمانە کۆتاییی کانوونی یەکەمی ساڵی ڕابردوو و، پاش گەڕانەوە لەئۆپەراسیۆنی دژی نەستۆریەکان ڕاگەیاندران).

٥-لە ٢٦ مانگەوە یاخیەکان وردە وردە کز بوون و، بە گەلەکۆمەیەکی نەخشە بۆکێشراوی محەممەد بەگێکی نەیاری حکومەت لەخەربووت وەدەرنران .ڕۆژانە و سەبارەت بەوشارانەی کەهەمان هەلوێستی خەرپووت وەردەگرن، ڕاپۆرتمان پێدەگات. دەبیٚ ئەوە بزانین کە مەسەلەکە بووەتە کێشمەکێشی تەنها شارێك لەگەلٚ ولاّتدا. سوپا تا ئێستا بەشداریی وەدەرنانی یاخیانی نەکردووە.

٦- حکوومەت لە ٢٦ی مانگەوە متمانەی بە خۆی کردوەتەوە و، گیانێکی هاتۆتەوە بەر. زمانی لەمەڕ مەسەلەی پاتریارکییش توند کراوەتەوە. سەربازەکان بۆ ئەوە دانراون کە هەرکاتێك هەر جموجوڵێك لەهەرێمەکارتێکراوەکاندا ڕوویان دا .بەرەنگاری یاخی بوون ببنەوە.

٧- پێنج فیرقەی چاودێریی ئەدەنە، وەك ڕاگەیاندران، ئەمانەن:
فیرقەی (٢٣) لە ئیزمیتەوە[١]،
(٨) لە ئەنگۆرەوە،
(٧) لە ناو ئەدەنە خۆیەوە.[٢]
دوانەکەی تریش: فیرقەکانی (٥٧)ی سیمیرناو (٤١)ی نغدە (Nighda)[٣] یان (١٧)ی مەنەمەن[٤] دەبن.

٨- ئەوفیرقانەی کەلە باکوورەوە دەبزوێن، ئەمانەن:
فیرقەی (٥) لە سیواسەوە،
(٩) لە ساری قامیشەوە،
(١٢) لە قارسەوە.

فیرقەکانی (١٥) یسامسۆن و(٣) ی تەرابزوونم حساب نەکردوون، چونکە پاراستنی ناوچەکانی خۆیانیان، لەکاتی هەڵایسانی ئاژاوە لەکەنارەکانی دەریای ڕەشدا، پێ سپێردراوە.

ڕائید ئاڕ. ئی. هارینك

وەزارەتی دەرەوە: ٢٦٢/٤٢٤، ل: ١٠١-ژ: ١/١٠٣

****

---

١ ویلایەتێکی تەنیشتی ڕۆژهەلاتی ویلایەتی ئەستەمبووڵە. (س)
٢ ناوەندە ویلایەتێکە بەو ناوەوە لە بەری باکووری ڕۆژهەلاتی دەریای سپیی ناوەڕاست. (س)
٣ ویلایەتێکی بەشی باشووری ناوەڕاستی تورکیایە خوار ئەوشەرو سەروو مەرسین. (س)
٤ قەزایەکی ویلایەتی ئیزمیرە. (س)

هاوپێچی (٢) ی ژ: (٩)

کورتەی هەواڵی بڵاوکراوە خۆماڵییەکان سەبارەت بەیاخی بوونی گەنج

٢٣ شوبات:

یاخی بوون کە سەرەتا وا هەست دەکرا باندێکی ڕێگر و چەتە بەرپایان کردبێ، بەپێی دەمودووی گشتیی ڕۆژنامەکان، ئێستا زۆر ترسناکترە. دەرکەوتووە دەستی دەرەکی لەپشت ڕووداوەکەدایە. هەندێ ڕۆژنامە گەڕانەوەی خێرای عیسمەت پاشایان بۆ ئەنگۆرە، بە مەترسیی بار ودۆخەکە لێکدایەوە.

٢٤ شوبات:

چاپەمەنیەکان کە تا ئێستالە "ڕووداوی گەنج" دوواون، ئیتر باس لە "یاخی بوون" دەکەن کە ویلایەتەکانی مووش، ئەرغەنی، دەرسیم، دیاربەکر، ماردین،سیوەرەك، سعرت، بدلیس،وان، هەکاری، وئورفەی گرتۆتەوەو، حوکمی عورفی لەسەرتاسەری ئەو هەرێمانەدا ڕاگەیەندراوە.

٢٥ شوبات:

کابینە بەیانی بۆ کۆبوونەوە بانگهێشت کراو، بارودۆخەکە تاووتوێ کرا. پاشان وەزیری ناوخۆ لە وتەیەکیدا لەوە دووا کە: پیلانگێڕەکان یاخی بوونێکی گشتییان سازدا، کە دەبوو کۆتاییی مانگی ئادار دەستی پێ بکرایە. یاخی بوونەکە کۆنە پەرستانەیەو، کوڕی سوڵتان عەبدولحەمید بزواندوویەتی. هاندەرانی یاخی بوونەکە خەڵکی نەزان و ساویلکەیان هەڵخەڵەتاندووە تا پەیوەندییان پێوەبکەن، وتوویانە: حکوومەتی تورکیا هانی بێباوەڕیی داوە و، خەلیفەی دوور خستۆتەوەو، بەدڕەوشتی ژنانی بڵاو کردۆتەوە. شێخ سەعید وای پیشاندەدات کە لەپێناوی دین و ڕەوشتدا بە دەسەڵاتێکی‌خوایی ڕەفتار دەکات و، داوای گەڕانەوەی خەلافەت و شەریعەت و دامەزراندنی کوردستانێکی سەربەخۆ دەکات.

دەڵێن هێزی شێخ سەعید لە(٧٠٠٠) حەوت هەزار کەس پێکهاتووە و، هەموویان برنەوی ماوزەر (Mauser)یان پێیە. بەلام ئەگەر ئەوناوەندانە نەگرن کەچەکیان تێدایە ، ئەوا ژمارەیان زیاد ناکات.

هەموو ڕۆژنامەکان پێ لەسەرئەوە دادەگرن کەبارودۆخەکە بە فیتیی دەرەوەیە. (تەنین) و (تەوحید) گەیشتوونەتە ئەو ئاستەی کەبلێین: فڕۆکە بریتانیەکان بەیاننامەکانی شێخ سەعیدیان بلاو کردۆتەوە. (وەتەن) مەسەلەکە بۆ ئیدارەی هەڵەو نەبوونی ئیدارەی لێهاتوو دەگێڕێتەوە. هەروەها دەڵێ هیچ بەڵگەیەك نییە بێ ئاگایی بریتانیا بسەلمێنێ، بەلام هاودەنگی ئەوەیە کەوا ڕێکەوتێکی سەیرە ئەم یاخی بوونە لە کاتی دەست بەکاربوونی کۆمسیۆنی مووسڵدا سەری هەڵداوە.

٢٦ی شوبات:

سەرجەم بلاوکراوەکان پڕۆپاگەندەی ئەوە دەکەن کە دیاربەکر، ئەرغەنی، دەرسیم، خەرپووت و مەلاتییە لە دەست یاخیەکاندان.

هێزەکانی حکوومەت دژی یاخیان نێردراون، بەلام لەبەر سەرماو سۆڵەی سەختی وەرزی زستان و نەبوونی پەیوەندی، هێشتا نەیانتوانیوە دەستیان پێبگەیەنن، لەگەڵ ئەوەیشدا فڕۆکەکان ئەنجامی باشیان بەدەست هێناوە.

٢٧ شوبات:

ڕۆژنامەکان زیاتر گەشبینن کە هەلو مەرجەکە، هێندەی یەکەم جار هەستی پێ دەکرا، خراپ نییە. برووسکەیئاژانسی ئەنادۆڵ دەڵێ: داگیر کردنی خەرپووت لەلایەن یاخیەکانەوە ڕاست نییە و دیاربەکر و ئەرغەنی و مەلاتییەیشیان نەکەوتوونەتە دەست.

بەپێی (جمهووریەت) هێزەکانی حکوومەت سەرەتای مانگی مارس دەست لەیاخیان دەوەشێنن و، لە دوو هەفتەدا بزووتنەوە کە دادەمرکێنێتەوە.

ئەنجومەن سوپاسی محەممەد بەگی بەگزادەی کرد کەپاش هەڵاتنی والی، خەڵکی خەرپووتی ڕێکخست و یاخیانی ڕاماڵی. ئەم پیاوە کە وەك بێ لایەنێك بۆ دوا هەڵبژاردن خۆی کاندید کردبوو، ڕێکخستنەکانی پارتی گەل پشتیوانییان نەکرد. ڕۆژنامەکان دەڵێن: ئەگەر جارێکی تر خۆی بپاڵێوێتەوە،ئەواپشتگیری لێ دەکرێ. بەشێکی زۆری سەرنجی بڵاوکراوەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە تورکیا، ئەگەر بەرەو رووی مەترسیی دەرەکی ببێتەوە، بەڕاستی یەکگرتووە.

۲۸ شوبات:

هەواڵەکانی "ئەنگۆرە تێلیگرامز" دڵنیاکەرەوە بوو و، ڕۆژنامەکان ڕەزامەندیی گشتییان دەربڕی. هەروەها بەڕەسمی نکوڵی لەوە کرا کە گوایە بیانەوێ ڕەشبگیر (نفیر عام) یان ڕێوشوێنی زیادە لە قوستەنتەنییە ئەنجام بدەن.

"تەنین" لە سەر چاوەی نووسینگەیەکی ئەدەنەوە ڕایگەیاند کە لەدایکبووانی ۱۸۹٤-۱۹۰۲ بۆ لیوا عەسکەرییەکان داواکراون و، سەرجەم هۆیەکانی گواستنەوەی مەدەنی کەم و زۆر بۆ سوپا قۆرخ کراون.

زۆربەی بڵاوکراوەکان خۆشحاڵییان لەوە دەربڕی کە یاخی بوون نیتر تەشەنە ناکات و، بەردەوام ڕووداوەکە بۆ دەست تێوەردانی دەرەکی دەگێڕنەوە و ئاواتە خوازن هاندەرانی ڕاستەقینە سزابدرێن.

ای ئادار:

ڕۆژنامەکان هەرگەشبینن، هەواڵی جیاوازیی بیروڕا لەناو سەرخێڵەکاندا و پەیمانی ئەمەکداریی هەندێ شێخ بۆ حکوومەت لەئارادایە.

بڕیار لەسەر تەرخانکردنی (۲٦٥۰۰۰) لیرەی تورکی بۆ خەرجیی (نەفیری جوزئی) درا.

(وەقت) دەڵێ: فەڕەنسە ڕازی بووە تورکیا بەسەر بەشی ئەو لە هێڵی ئاسنی بەغدادا سەرباز بگوێزێتەوە. بەپێی (جمهووریەت) یاخیەکان جبەخانەیەکیان لەخەرپووت گرتووە.

٢ ئادار:

چاپەمەنیەکان دەڵێن: بارودۆخەکە بەردەوام باش دەبێ. شەڕ لەنێوان جەماوەری مەدەنیی ناوخۆو یاخیاندا بەردەوام ڕوودەداو، یاخیەکان لە هەموو لایەکەوە دەشکێن.

٣ ئادار:

هەواڵی شەڕوشۆڕی بەردەوامی خەڵکی مەدەنی و یاخییان. بەپێی هەندێ ڕۆژنامە: پالوو، سیلوان، چەمشگەزەك، و وارتۆ[1]، پاككراونەتەوە،بەلاَم بەپێی هەندێکی تر، هێشتا لە دەستی یاخیەکاندان.

(جمهووریەت) دەڵێ: هێزە سەرەکیەکانی تورکیا چوار و پێنجی مانگ دەگەنە هەرێمی یاخی.

وەزارەتیدەرەوە: ٢٦٢/٤٢٤، ل: ١٠٢-١٠٣ ، ژ: ٢/١٠٣

*** *** *** ******

[1] قەزایەکی باکووری ڕۆژاوای ویلایەتی بدلیسە. (س)

هاوپێچی ٣ی ژ(٩)

تۆماری گفتوگۆیەکی ٣ ئاداری ١٩٢٥ لەگەڵ جەنەراڵ شوکری نایلی پاشا

سەردانی فەرماندەی فەیلەقم کرد و ئاگادارم کردەوە کە جێگری مارشاڵی هێزی هەوایی(سێر سێفتن برانکەر – Sir Sefton Brancker) بەڕێوەیە بۆ بریتانیا و، دەیەوێ لە(٥ و ٦)ی مانگدا بگاتە قۆنیا و، لەوێوە بێتە قوستەنتەنییە.

لەبەرئەوەی ئامادەبوو قسەبکات ، باسی ویلایەتەکانی ڕۆژهەڵاتم کرد وو وتم: "هەمووشتێك ،جگە لە هاوار هاوار، ئاسایی بووەتەوە". ئەو زۆر جددی بوو و، وتی: " بەهیچ جۆرێك هیچ شتێك ئاسایی نەبووەتەوەو، زیاترە لەوەی، وەکو من وتم، مەسەلەی (١٥٠) کوردی ئاژاوە گێڕی تاڵانچی بێ، بەڵکو هی (٥٠٠٠) پێنج هەزار کەسی باش چەکدارکراوە کە دەیانەوێ حکوومەت برووخێنن.

من وتم: سەربازی تەواویان لەونزیکانە دا هەیە و، دەتوانن ڕێ لە (٥٠٠٠) چەتەو تاڵانچی بگرن. بەلام ئەو وتی: ئەوان چەتە و ڕێگر نین، بەڵکو جەنگاوەری پڕ چەکن و، ژمارەیەك ئەفسەر و سەربازی سوپای نیزامیشیان تێدایەو، بە چەند کۆمەڵە سەربازێك چاریان ناکرێ. ئەوێ هێندەی سەرباز لێ نییە و، ئەوانەیش کە لەوێن بۆ "کاری تر تەرخان کراون ". هەروەها وتی: بەم زووانە پێنج فیرقەمان دەگەنە ئەدەنە و، دەتوانین خێرا بۆ هەرێمەکانیان بنێرین; هەر کە بەفرەکەیش توایەوە، سێ فیرقەی تر لە باکوورەوە ڕەوانە بکەین.

وتی: خۆی نە خەڵك و نە ناوچەکە دەناسێ، بەلام سەرۆکی دەستەکەی شارەزایە. هەروەها درێژەی پێدا و، وتی: زۆر جێی مەترسیبوون و حەزیان لە شەڕ دەکرد. بەڕەنگار بوونەوەیشیان، بە هۆی نەبوونی پەیوەندی و سروشتی ڕێگە و هەرێمەکەوە، ئاسان نەبوە. بە قسەی ئەو، ئەگەر یاخییەکان لەو شوێنانەی

ئێستایاندا گەمارۆ بدرێن، زوو لەناو دەچن. بەلاَم کردەوەی نیزامیی دژی کورد، بەگشتیو دەبێتە مایەی ڕاپەڕینی هەموو کوردەکان.

کۆلۆنێل نەقیب فەیسەل بەگی سەرۆکی ئەرکان، لەو کاتەدا هاتە ژوورەوە .هەوڵم دا بیروڕای خۆیم پێ بڵێ، بەلاَم لەبەرئەوەی جەنەڕاڵ شوکری نایلی پاشایش لەوێ بوو، واتە بوونە دووکەس، هیچی نەدرکاند.

تێبینی:

زانیاریەکان لەسەرچاوەیەکی فەڕەنسییەوە وەرگیراون. گفتوگۆکە دوو بایەخی هەبوو:

یەکەم/ جەنەراڵ شوکری یەکەم جارە زانیاریی عەسکەرییم ئەداتێ.

دووەم/ دەرکەوتو بەڕای سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیران، تا ئێستا ئیجرائاتەکان ئەوانە بوون کە بۆ کۆنترۆڵکردنی بارودۆخەکە کراون.

پێم وایە "بۆ کاری تر تەرخانکراون" ی جەنەڕاڵ ئەوە دەگەیەنێ کە خۆیان بۆ شەڕی عێراق ئامادە دەکەن، یاخود لەبەر ئەوەی کە ژمارەیەك کوردیان تێدایەو سەرگەرمی ئاگادارکردنەوەی یەکترن.

وەزارەتیدەرەوە: ٢٦٢/٤٢٤، ل: ١٠٣-١٠٤ ، ژ: ٣/١٠٣

***   ***   ***   ***   ***

هاوپێچی (٤) ی ژمارە (٩)

زانیاری لەسەر بزواتنی سەرباز بەرەو ویلایەتەکانی ڕۆژهەلآت

بەپێی زانیاریی سەرچاوەیەکی فەرەنسی، دەستەی جەنەڕاڵی تورکی (٥) فیرقــە لەئەدەنــە کۆدەکاتــەوەو، بــەرەو ڕۆژهــەلآت (جــەرابلوس یــا ڕەئســـولعەین) بەشـەمەندەفەر و، پاشـان بـە ئاڕاستەی بـاکوور و بـاکووری خۆرهـەلآت بـەپێ، بـۆ پاککردنەوەی ولآت لەیاخیان ڕەوانەیان دەکات.

نایشیانەوێ، تا ئەو کاتــەی بەفرەکـە دەتوێتــەوە، هیـچ کردەوەیەکی سـەربازی لەناوچەی سەختی باکووری ڕۆژئاوای دیاربەکر دەست پێ بکەن.

برگەیـەك لەڕۆژنامەیـەکی نـاوخۆوە دەرکـەوت کـە تێیـدا هـاتووە: مۆڵــەتی دەسەلاتدارانی فەڕەنسە بۆ گواسـتنەوەی سـەربازەکان، بەسـەر ئـەو بەشـەی هێڵـی ئاسنی بەغدادا کە بە دەست ئەوانەوەیە، وەرگیراوە.

ڕێبوارێك کە ٢٧ شوبات ئەدەنەی بەجێ هێشتبوو، ئەم زانیاریانەی پێدام:

١- چوار ڕۆژ پێشتر، کاتێك لە (دۆرت یۆڵ) بووە، هیچ سەربازێکی لێ نەبوە.

٢-٢٥ی مانگ عەرەبانە لەئەدەنەدا دەست نەکەوتووە. ئەوسەرکارەی کـە زووتـر ئیشی لا کردبوو، پێی وتبوو: سوپا داوای هەموو ئەسپە بە کەلکەکانی کردووە.

٣- هـەموو تورکـەکان کـە هاتبوونــە شــارەکەوە، لەگــەڵ جەندرمــەدا تێکــەڵ بووبوون و خۆیان کۆ کردبووەوەو، خەریکی ڕێ ڕۆیشتنی عەسکەری بوون. ئـەو ڕۆژە کە ئەوێی بەجێ هێشتبوو، (٥٠٠)کەس لە وێستگەکە بووبـوون و مەشـقیان کردبـوو. (١٠) عەرەبانـە - بلێـین: سـێ سـەد کـەس- بــە شــەمەندەفەری قوسـتەنتەنییەوە بەسترابوون، ئەمانە لە یەنیجـەی خاڵی گەیشتن بە مارسین[1]، کە وارگۆنێك چـاوەڕێی

[1] ویلایەتێکی تورکیایە لەسەر باکووری ڕۆژهەلاتی دەریای سپیی ناوەڕاست. (س)

کردبوون، وەستاون و بە هێڵی مارسینادا نێردراونەتە خوارەوە. ئەو دەیزانی کە هیچ شەمەندەفەرێکی سەربازی لە ئەدەنەوە بە رەو رۆژهەلآت نەرۆیشتووە.

٤- پیاوەکە، لە رێگەی قوستەنتەنییەدا، شەمەندەفەرێکی لە ئەسکیشەهر[1] و دوانیشی لە نێوان ئەو وێستگەیە و (ئیرمی Irmi) دا بینیبوو. هەریەکەیان (٥٠ پەنجا) عەرەبانەی داپۆشراویان پێوە بووە و، نیوە بوون لە خەڵك بەجلی سەربازی و کەل و پەلەوەو، لە سەربازی تازە نەچووبوون.

هێندەی بینیبووی، تەنها نیوەیان برنەویان پێ بوو بوو و، چەك لە سەر شەمەندەفەرەکە نەبوو بوو، ڕەشاشیشی بەدی نەکردبوو.

تێبینی:-

هەر عەرەبانەیەك ئەگەر (٢٠) کەسی بۆ گەشتێکی دوور تێدا بووبێ، ئەوا دەکاتە (١٠٠٠) کەس لە هەر شەمەندەفەرێکدا. پێم وایە ئەو سەربازانە بەشێك بوون لە فیرقەی (٨)ی ئەنگۆرە و (٢٣)ی ئیزمیت. هەر فیرقەیەك (١٥٠٠)کەسە.

ناتوانم هۆی ڕۆیشتنیان بۆ مارسینا، ئەگەر بۆ مەبەستی ئاسایشی ناوخۆنەبێ، دیاری بکەم و ، هیچ زانیارییەکیشم لە بارەی نا ئارامیی ئەو ناوچەیەوە نییە.

وەزارەتی دەرەوە ٤٢٤/ ٢٦٢، ل: ١٠٤، ژ: ١٠٣/٤

*** *** *** *** ***

[1] ویلایەتێکی باکووری رۆژاوای تورکیایە (س).

ژ: ١٠

لە مستەر لیندسەوە بۆ مستەر ئۆستن چامبرلەین- (١٦ مارس گەیشتووە)

(ژمارە: ١٩٩)

قوستەنتەنییە، ١٠ ئاداری ١٩٢٥

گەورەم ،

من بۆ تەواوکردنی برووسکەی ژمارە ١٧٨ی سێی ئەم مانگەم، سەبارەت بە هەڵوەشاندنەوەی کابینەکەی فەتحی بەگ، دەمەوێ پێتان بڵێم: دەقی ئەو پێشنیارەی کە لە کۆبوونەوەی پارتی گەلدا لە دژی ئەو دەنگیان لە سەر دا، ئاشکرا نەکرا. هەرچەندە بە شێوەیەکی گشتی وا هەست دەکرێ تاکە هۆکار کە تەرازووەکەی لە دژی ئەو لاسەنگ کردبێ، خۆ هەڵقورتاندنی بووە لە چەنە بەرچەنە وەستانەوەی مستەفا کەمال پاشادا. ئەمەش ڕووناکییەکی سەیر دەخاتە سەر باری سیاسیی تورکیا. ئەنجامی دەنگدانەکە لە ناوپارتەکەدا (٩٠) بەرامبەر (٦٠)بووە .زیادبوونی (٣٠ یان ٤٠) ئەندامی ئاشکرا کراوی ئۆپۆزسیۆن بۆ ئەمەی دوایی، ڕێگە بۆ کاریگەریی سەرۆك خۆش دەکات و، ئاشکرا دەبێ کە بە ڕاستی پێویستە حکوومەتی عیسمەت پاشا تەنها کەمینەیەکی سیاسەتمەدارە قەناعەت پێکراوەکانی ئەنجومەن پشتگیریی بکەن. کەس پێی وانییە ئەم کابینەیە هیچ پشتیوانێکی ماددی و سۆزی ڕاستەقینەی دەوڵەتی بە گشتی مسۆگەر کردبێ.

٢- ئەم بۆچوونانە هیچ جیاوازییەك بۆ کردارەکەی حکوومەت دروست ناکەن، چونکە ئەندامانی پارتی گەل هەر بیروڕایەکی تایبەتی خۆیانیان هەبێ دەبێ بە پێی ڕێنوێنی کۆبوونەوەی لیژنەی ڕێکخستنی پارتەکەیان دەنگ بدەن. کابینەی ئێستا کە سەرۆك پاڵپشتیەتی، لە چاوئەوەی پیشوودا کاریگەریی زیاتری دەبێ بۆ دابینکردنی ئارامی. قەیرانەکە مستەفا کەمالی بە ئاشکرا ناچار کرد هەست بەو سڵەمینەوەیە نەکات کە چەند مانگێکە کردوویە و، پێدەچێ وەکو فەرمانڕەوایەکی ڕاستەقینەی

وڵات دەریبکەوێ. ناوبراو نەك تەنها خۆی (فەتحی)ی سەرووەزیری دەرکرد بوو، بەڵکو وەك لە بڕگەی چواری خوارەوەدا دەبینری، دەبوو بە ڕەسمی بەو ئیجرائاتانەی کە بە پێی یاسای نوێی نائاسایی بۆ بوژاندنەوەی نیزام و ڕیکو پێکی وەرگیراون، ڕازی بێ. بەم جۆرەش بۆماوەی دووساڵ بەڕێوەبەرایەتیی D.O.R.A ی تورکی[1] دەکات.

٣- بەیانیی چواری ئادار پارتەکە کۆبووەوەو، بەرنامەی حکوومەتی نوێی تێدا ڕاگەیەندراو، بڕیاری لەسەر دراو ، نیوەڕۆی هەمان ڕۆژ خرایە بەردەمی ئەنجومەن .عیسمەت پاشا لەبارەی خواستی سەرجەم وەزیرەکانەوە بۆ پەیوەندیی دۆستانە لە دەرەوە و چاکسازی لە ناوخۆی وڵاتدا، دووا. سەبارەت بە پێداویستی هەنووکەیش، دوو ڕێوشوێن کە بریتیبوون لە:

یەکەم: یاسای "سەقام گیر کردنی هێمنی"

دووەم: دامەزراندنی دوو دادگەی ئیستیقلال[2]، ڕاگەیەندران.

پارتی پێشکەوتنخواز بە توندی دژایەتیی هەردوو کردارەکەی کرد، بەڵام بێ هوودە بوو و، هەمان ڕۆژ کرانە یاسا، ئۆپۆزسیۆن ئاماژەی بەوە کرد کە فەتحی بەگ تەنها هەفتەیەکە بەکۆی دەنگ بڕوای پێبەخشراوە و، پرسی: دەبێ چی ڕوویدا بێ کە بووبێتە هۆی لە کارلابردنی. وەڵامی عیسمەت پاشا پێچەوانە بوو و، کەمێك زیاتر لەو مامەڵە بەهێزەی وا تا ئێستا لە تەك قەیرانەکەدا کراوە، بە پێویست زانی.

٤- دادگەکانی ئیستیقلال دوانن و، یەکێکیان لە ئەنگۆرەیە و، ئەویتریان شوێنی دیاریکراوی نییە، بەڵام نیازوایە لە ناوچەکانی یاخی بووندا دابنرێ. حوکمی مردن کەلەمەی دواییانەوە دەردەچێ، دەبێ خێرا جێبەجێ بکرێ، هی ئەوەی ئەنگۆرەیش پێویستە ئەنجومەن بڕیاری لە سەر بدات. یاسای بووژاندنەوەی نیزام و ڕێکو پێکی، ماوەی دووساڵ کاری پێ دەکرێ. حکوومەت، بەم پێیە، لە سەر بڕیاری

---

[1] دەبێ کورتکراوەیەکی تورکی بێت ساختەکرایەوە.

٢ لە بەرنەوەی لە ڕۆژنامەوانیی کوردی ئەو سەردەمەیشدا، ئەو دادگایە بە (ئیستیقلال) ناوی ڕۆیشتووە، پێویست بینرا هەروا بهێڵرێتەوە. (س)

سەرکۆمار و بە فەرمانێکی کارگێڕی دەشێ هەر ڕێکخستنێك یا دوور بینییەکی کاردانەوە یاخود یاخی بوون بۆ شێواندنی سروشتی سیستەمی کۆمەلایەتی و ئارامی و ئاسایشی گشتی قەدەغەبکات. ئەم جۆرە تاوانانەیش دەخرێنە بەردەم دادگەی ئیستیقلال.

٥- ئەنجومەن بەرهەڵستیی یاساکەی کرد، چونکە ئاڵۆز بوو. بێگومان ئاسان نییە هەست بەوە بکرێ کە چۆن تۆڕی سەر کوتکردن هەڵدەدرێ تا ڕووبەرێکی فراوانتر بگرێتەوە، لە بەرئەوەی حکوومەت بۆ ماوەی دووساڵ سەرپشك دەکات هەر نیازێکی هەبێ بە کردەوە جێبەجێی بکات. بەرامبەر کێکە، بووە تەقینەوەیەکی بەهێزی ڕەجەب بەگ بە ڕووی چاپەمەنیەکانی قوستەنتەنییەدا: بە قسەی ئەو، بیرۆکەی یاساکە ڕەوا بوو، ڕۆژنامەکان لانەی ماران بوون، دەبوو دەمکوت بکرێن و، لە ناو ببرێن و، پاك بکرێنەوە. تا ئەمانەیش نەکرێن، وڵات ئاشتی و ئارامی بە خۆوە نابینێ. کاریگەریی دیاری یاساکە لە سەر چاپەمەنیەکانە، حکوومەت وتبووی سانسۆر نییە، ئەوی ڕۆژنامەکان ئێستا، لەبەر ئەم یاسا نەرمەی چاوترسێنکردن بە دیمەنێکی دادگەیی و هەروەها ڕێوشوێنێکی نەرم بەر لە دانیشتنی دادگەی ئیستیقلال، لە هەل و مەرجێکی زیان لێ کەوتووی ئەنگۆرە دا دەیلێن، خۆ ئەگەر سانسۆرێکی توند و تیژ هەبێ، ئەوا بە دەگمەن دەوێرن بدوێن. ٦ ئادار و ڕۆژێك پاش دەرچوونی یاساکە، سێ ڕۆژنامەی قوستەنتەنییە داخران کە بریتی بوون لە (تەوحیدی ئەفکار) ی زمانی حاڵی ئیسلامیی موحافیزکار کە زۆرترین خوێنەری لە وڵاتدا هەیە و، دوو ئێوارە بڵاوکراوەی بچووکتر(سۆن تێلیگراف Son Telegraph) و (ئیستیقلال . ,Istiklal)دوو ڕۆژنامەیش لە تەرابزوون و، یەکێك لە ئەسکیشەهر و یەك لە ئەدەنە و سێ چوار بڵاوکراوە و گۆڤاریش، هەمان ڕیوشوێن لە دژیان گیرایەبەر. تا ئێستا ڕۆژنامەکان خۆیان لە بڵاو کردنەوەی هەندێ گوتار بە دوور دەگرن و، دووسێ ڕۆژی یەکەم زاتیان نەدەکرد هیچ هەواڵێکی ویلایەتەکانی ڕۆژهەڵات بڵاوبکەنەوە. حوسەین جاهیدی (تەنین)ی تاکە ڕۆژنامەی ڕاستەقینەی تورکیا، ڕایگەیاند: ئیتر

بابەتی سیاسی بلاوناکاتەوە و ستوونی سەرگوتارەکەی پڕبوو لە بیرەوەریی دوورخستنەوەی بۆ ماڵتا و، ئەم یادەوەریانەیش سەرزارەکی بوون و، دژی بریتانیا نەبوون.

٦- هیچ گۆڕانێکی دیاری زادەی ئەم ڕژێمە نوێیە، لە ڕووەکانی ترەوە، تێبینی نەکراوە. بەلام ناشێ ڕێکخستنی شارو شارۆچکەکانی پارتی پێشکەوتنخواز، ئەگەر بە تەواوی هەڵیانەوەشێننەوە، گەڕیان پێ نەکرێ. دادگەکانی ئیستیقلال دامەزرێنراون و، دادوەرەکان دیاری کراون کە هەموویان پشتیوانی توندڕەوی مستەفا کەمالن و، تەنها سەرۆك قلیچ عەلی لە برووسکەکانی پێشوودا ناوی هاتووە .تاکاتی نووسینی ئەمە، هیچ حاڵەتێك نەخرابووە بەردەم ئەم دادگە تازانە.

٧- پڕۆپاگەندەی زۆر لەبارەی یاخی بوونەکەوە هەن کە پشت ڕاستکردنەوەیەکی هێندە کەمیان هەیە ناتوانرێ متمانەیان پێبکرێ. دوو سێ ڕۆژ بوو چاپەمەنیەکان هیچیان نەبوو بیڵێن، ئەوە نەبێ کە هێزەکانی سەرکوتکردن بەم زووانە دەکەونە خۆ. ئەمڕۆ بەگشتی بلاویان کردەوە کە (٥٠٠٠) یاخی پەلاماری دیار بەکریان داوەو، بەرپەرچیان دراوەتەوە. یا ئەوەتا ئەم هەواڵە و وێنەکەیشی لەلایەن حکوومەتەوە دراون، یاخود سبەینێ هیچ ڕۆژنامەیەکی قوستەنتەنییە نابینرێ و هەموویان دادەخرێن. مستەر نایتم نارد بۆ تەرابزوون بۆ ئەوەی هەندێ هەواڵمان دەست بکەوێ.

ئەوەی کە ئێستا لە ئارادایە لە ڕاپۆرتی ڕائید (هارینك) ی پاشکۆی عەسکەریی ئەم باڵیۆزخانەیەدا هاتووە، بە خۆشحاڵییەوە لەگەڵ ئەمەدا بۆتان بەرزدەکەمەوە[1].

ئار. ئێس. لیندسەی

وەزارەتی دەرەوە ، ٢٦٢/٤٢٤ ، ل: ١١٢-١١٤، ث: ١١٣

*** *** *** *** ***

---

[1] چاپ نەکراوە

ژ: ١١
لە مستەر لیندسەیەوە بۆ مستەر ئۆستن چامبرلەین - (٣٠ مارس گەیشتووە)
ژمارە (٢١٩)
قوستەنتەنییە ٢٣ ئاداری ١٩٢٥

گەورەم،

لەو شەش ڕۆژەدا کە لە ئـەنگۆرە بەسـەرم بـردن، سـێ گفتوگۆی سـەبارەت بـە بابەتی گشتی و تایبەتیم لەگەڵ عیسمەت پاشا و ، بەلای کەمیشـەوە سیانم لەگـەڵ تۆفیـق ڕوشـدیی وەزیـری کاروبارەکـانی دەرەوەدا کـرد. وەزارەتــی دەرەوە بـاش شارەزای ئەوەی پێشـوویانە و، پێویسـت بـە ناسـاندنی زیـاتر ناکـات. بـەڵام تۆفیـق ڕوشـدیی وەزیـری دەرەوە، کـارێکی باشـی نـەکردە سـەرمن. بـە ڕواڵـەت خـۆش مەشرەبە، بێگومان نەویستراوترین شێوازی پیا هەڵدانی توانـج ئـامێزی هەیـە، بەڵام ڕاڕایە و، بڕوای بە خۆی نییە. چەنە بازەو قسەکانیشی بێ ناوەرۆك و واتان. لە بەڵگە هێنانەوە و پێ داگرتنە نا دڵسۆزانە کانیشیدا، بـە دڵ گەرمییـەوە دەدوێ. لەوانەیـە هەندێ لە قسەکانیتان پێ ڕاگەیـەنم. بـەڵام لـە یـادم نییـە بـاوەڕم بـە هیـچ کـام لـە قسـەکانی کردبـێ. نـاوبراو خۆشـبەختانە بایـەخێکی ئـەوتۆی نییـە و، لــە ڕاسـتیدا عیسمەت پاشا خۆی سیاسەتی دەرەوە بەڕێوە دەبات.

٢- ئەو باسانەی کە لە نێوان من و هەردوو وەزیـردا وتوێژیـان لـە سـەر کـرا، بـە پێی تەوەرەکان و هەر سەرنج و تێبینیەکی پێویستیشیان لە بڕگەکانی داهاتوودا بۆ دەنووسم. دووسێ بابەتیش بۆ ڕاپۆرتەکانی تر دەهێڵمەوە.

٣- عیسمەت پاشا لەوەڵامی پرسیارە هەمە جۆرەکانمدا لە سەر ئـاژاوە و یـاخی بوونی کوردستان وتی: بە بارودۆخەکە نیگەران نییە. بە قسەی ئەو: یاخی بوونەکـە لەو هێرشەی ئەم دواییانـەدا کـە کرابـووە سـەر دیاربـەکر و بـە تـەواوی تێکشکابوو .گەیشتبووە لوتکە. هێزە عەسکەریەکان کۆکراونەوە و، یاخی بوونەکە بە ماوەیەکی

کورت دادەمرکێنرێتەوە. هەروەها ترسی نەبوو لە بڵاوبوونەوەی نا ئارامی بۆ وان و بدلیس، چونکە دانیشتوانی ئەو ناوچانە دڵسۆز بوون. لەوەش زیاتر قایمکاریی باشی کردبوو. پێشبینیی گیروگرفتی لەو هەرێمانەدا نەدەکرد کە کوردنشین نەبوون. دەبوو نیزام و ئارامی لە هەموو جێیەکی وڵاتدا بەرقەراربێن. ئەو هێزە تایبەتانەیش کە حکوومەت بردبوونی، ئەو دڵنیاییەیان پێ بەخشیبوو. تێبینی ئەوەم کرد، بە پێی چاپەمەنیەکان، (٥٠٠٠ پێنج هەزار) یاخی تەنها لە دەرەوەی هەرێمی دیار بەکر بوون. دەبێ هۆکاری ڕیشەیی و قووڵ بۆ ئەو سەرهەڵدانە هەبن. گومانی تێدا نییە کە حکوومەت دەیتوانی زوو یاخی بوونەکە دابمرکێنێتەوە، بەڵام پێشنیاریان چۆن بوو بۆ لەبن دەرهێنانی ڕەگ و ڕیشەی موحافیزکاریی خراپ و نەتەوە پەرستی و بۆچوونی دینی یان هەرشتێکی تر، تا بەر بە درێژەکێشانی نا ئارامی بگرن؟ من ئەم پرسیارەم کرد، چونکە لە بەرژەوەندیماندا نەبوو بێ سەرەو بەرەیی ناوخۆی تورکیا لە ڕێی پێکهاتنەوەی ئاشتیانە لابدات.

٤- عیسمەت لەوەڵامدا وتی: هەرگیز نایەوێ دەست لە سیاسەتی پێشکەوتن، کە هەمیشە لە سەرەتاکانی پرۆگرامەکەیدا بووە، هەڵگرێ. لەلایەکی ترەوە ویستی بە پێداگرتن لە سەر ئەم سیاسەتە، کۆتایی بەو باسە بێنێ کە لە بارەیەوە دەدواین، دەیەکی ناوچەکوردنشینەکان لە لایەن سەر خێڵەکانەوە بەڕێوە دەبرێن و، بەمەش جڵەوی دەسەڵاتیان بۆ درێژە پێدانی ڕژێمی خێڵایەتی بە سەر جوتیاراندا گرتۆتە دەست. هەڵوەشاندنەوەی ئەمە، دەسەڵاتی سەرخێڵەکانی سەرچاوەی هەموو گرفتەکان هەرەس پێ دێنێ. کشتیار، کاتێك بەرووبوومی خۆی دەدوورێتەوە، ئیتر هەست دەکات لە زەوت و بێزار کردنەکانی ڕابردوو ڕزگاری بووە. چاکسازیی ئابووری چارەیەکی پێویستی سانا بوو، گۆڕانی سیاسیی نەویست.

٥-هەرچەندە عیسمەت ئەمەی پێنەوتووم، بەڵام هەل ڕەخساوە بۆ ئەوەی کە سیاسەتی تەواوکاری (تەکامول) بگیرێتەبەر. سەرۆکی دەستەکە بە پاشکۆی سەربازی ئیتالیای وت: ئێستا (٥٠٠٠٠٠) کورد لە تورکیادان و، بەم زووانە ئەم

ژمارەیە تەواو کەم دەبێتەوە. ئەوانەش کە دەمێننەوە، بۆ ئیشی کەرتی گشتی بەکەڵك دەبن. لە هەمان کاتدا تاکە شێخ یان ئاغایەك لە کوردستاندا ناهێڵرێ.

٦- ئەم گەشبینیەی عیسمەت، هەموو ئەو تورکانەی گرتۆتەوە کە قسەم لەگەڵدا کردوون، دیپلۆماتە ئەوروپیەکانی ئەنگۆرەیش، پێیان وایە ئەمە دێتەدی. من وتم هیوادارم تورکیا پەیوەندی بە کۆمەڵەکەوە بکات، مەسەلەکەم زۆر بە ئاسان لە قەڵەم داو، وتم: کۆمەڵە ناوەندی گشتیی کۆبوونەوە و وتووێژە کە نوێنەری هەریەك لە (٥٠) نەتەوەی جیاجیای تێدا دەتوانێ هەستێ و، ئەوەی دەیەوێ بیڵێ و ئەوانی تریش گوێی لێ بگرن. شتێکی بێ مانایە یۆنان و بۆلگاریا ئازادبن لەوەی کە هەستن و بدوێن، لە کاتێکدا کەسێك نەبێ نوێنەرایەتی تورکیا بکات و بیروڕاکانی دەربڕێ. بەلاّم باشترە تورکیا پەیوەندی بە کۆمەڵەکەوە بکات و، بە مەیش بچێتە ڕیزی برایەتیی نەتەوەکانەوە، نەك وەك ئێستا کە وا دەردەکەوێ دوورە پەرێزیی لە گۆشەگیرییەکی تەواودا بە پەسند تر بزانێ. بەمە یارمەتی کۆمەڵە دەدات، لە پەیوەندییە جیهانیەکانیدا بە دەوڵەتانی ترەوە، بڕوای بە خۆی زیاتر بێ. عیسمەت وتی: دوو دڵییەکی بنەڕەتی لە پەیوەندی کردنی تورکیادا بە کۆمەڵەوە هەبوە، بەلاّم ئەم پرسیارەی کرد کە زەکیش لە تۆی کردبوو: ئایا تورکیا ناتوانێ کورسییەکی لە ئەنجومەنەکەیدا هەبێ؟ منیش لەوەلاّمدا، هەروەکوو تۆ وتم: هەموو ولاّتەکان ئەمەیان ویستووە و، پەسەند کردنیشیان کێشەیەکی کۆمەڵەکە بوو. ئەمجا هەندێ حەساسیەتی لەوەی کە ئەگەر تورکیا داوابکاو وەرنەگیرێ، دەربڕی. من وتم ناتوانم بە ڕاستی لێرە دڵنیات بکەمەوە، چونکە کۆمەڵەبڕیاری لە سەر دەدات، هەروەها وتم هەرگیز ڕێیتێناچێ ئەم داواکارییە ڕەتبکرێتەوە و، ڕاڕایی تورکیایش لەم بارەیەوە هیچ پێویست نییە.

٨- کاتێك ئەم گفتوگۆیەم لەگەڵ تۆفیق ڕوشدیدا دووبارە کردەوە، پاش ئاماژە کردنی بەوەی کە ڕێباز و ڕێکخستنەکانی کۆمەڵە چەند کاری لە ئەو خۆی کردووە، لێی پرسیم: ئایا حکوومەتی خاوەنشکۆ پشتیوانی داوای تورکیا بۆ کورسییەك لە

ئەنجومەنی کۆمەڵەکەدا دەکات؟ منیش وتم: حکوومەتی خاوەنشکۆ ئەم داوایەی پێگەیشتووە و، بەگشتی پێی باش بووە پێش وەخت هیچ هەڵوێستێك وەرنەگرێ .باشترە تورکیا بچێتە کۆمەڵەکەوە و، ئەمجا بەهۆی بەشداریی لە کارە باشەکانیدا، جێی خۆی لە ئەنجومەندا بگرێ.

٩- وا هەست دەکەم حکوومەتی تورکیا دەچێتە کۆمەڵەکەوە و، پێشم وایە دواکار تا بڕیاری موسڵ دەرنەچێ، دەستی پێ ناکرێ. وا هەست ناکەم ئەمە چوونە ناو کۆمەڵەی تورکیا بە سروشتی بڕیارەکەوە ببەستێتەوە، چونکە تا ئێستا چاودێری پەسندکردنی بڕیارەکە دەکەم کە بە کردەوە پشت ڕاست کراوەتەوە. بەڵام تورکان حەز دەکەن جارێ خۆیان نەخەنە هیچ شتێکەوە سوور نەبن لەسەری و، ئەو مەسەلانە بۆ دواکات دوابخەن. بڕیاری کۆمەڵەیش کە لە ئان و ساتدایە، هەلێکیان بۆ دەرخسێنێ تا پەیوەندیکردنەکەیان دوابخەن. ئەمەش، ئەگەر بۆ کەس نەبێ، بۆ ئەمان جێی ڕەزامەندییە.

١٠- پەیوەندی ئابووری لەگەڵ بریتانیای مەزندا:

من بە عیسمەت و تۆفیق ڕوشدیم وت: هیوادارم تورکیا هەرچی زووە بە جددی بیر لە دامەزراندنەوەی پشتیوانەکەی لەگەڵ ئەورووپادا بکاتەوە و، سەبارەت بە بریتانیای مەزنیش ڕابردوو لە یاد بەرێتەوە. ئەوەم وە بیر هێنانەوە کە تورکیا زەبرێکی کوشندەی لەئەنجومەنی بەڵێندەران (حاملی العقود) ی دەرەوە و گرووپی هێڵی ئاسنی ئەنادۆڵ و کۆمپانیاکانی دەستەبەر کردن و برووسکەنێری ڕۆژهەڵات داوە. هەموو پسپۆڕێکی بەناوبانگی بەڕێوە بردنی دارایی‌ی شار لەفەرمانگەکانی ئەو گروپانەدا هەبوون و، ئێستا کە وشەی تورکیایان لا باس دەکرێ، تەنها بیرەوەریی تاڵیان دێتەوە یاد.

١١- عیسمەت بە دڵگەرمییەوە دەیگوت: پێشنیارێکی زۆر تەواوی سەبارەت بەقەرز لە لۆزان کردووە کە ڕەتکرایەوە. تورکیایش هەژارەوو ناتوانێ قەرزەکانی بداتەوە. من پێم وت: تۆ عەرەبانەکە لە پێش ئەسپەکە دادەنێی. تورکیا پێویستە

یەکەم جار دان بە پیرۆزیی بەڵێنەکاندا بنێ، ئەمجا باس لەمەسەلەی سووککردنی بارەکە بکات. لەوانەیە تورکیا ئەمەی بەلاوە گران بێ، بەلام ئەگەر بیەوێ وەك هێزێکی توانا و سەرکەوتوو خۆی پێکبێنێتەوە، ئەوا پێویستە بیکات. هاوکات ئاگادار بووم لەوەی مەسەلەکانی برووسکەنێری ڕۆژهەلات و هێڵی ئاسنی ئەنادۆڵ بەم زووانە هاتوونەتە پێش. هیواداربووم تورکیا بە وریاییەوە ئاگاداری هەردوکیان بێ و، دەروازەی بڕوای لەندەن لەخۆی بکاتەوە.

١٢- تۆفیق ڕوشدی وتی: ئاشکرایە "تورکیا" بەختێکی ڕەشی لەگەڵ ئەو ولاتە دا هەبوە. هاوکات ناوبراو ئەو باوەڕەی پەیداکردووە کە دەتوانرێ تەنها لە لەندەنەوە بڕێکی چاوەڕێکراوی سەرمایە بەدەست بهێنرێ. حکوومەتی تورکیا بە جددی بیری لە پشتیوان (اعتماد) ەکەی دەکردەوە و، بە کردەوەیش لەسەر تازەکردنەوەی مۆڵەتەکەی لەگەڵ بانکی عوسمانیدا ڕێکەوتبوو.

١٣- شارەزایانی ئەڵمانی بۆ باجی گومرگیی تورکیا:

بەتۆفیق ڕوشدیم وت: لەوکاتەوەی هاتوومەتە ئەنگۆرە، بیستوومە ئەوو عیسمەت پاشا لەو هەنگاوە دیبلۆماسیەی کە بۆ نوسرەت بەگم نابوو "بڕوانە برووسکەی ژمارە (پەنجا و چواری) شەشی ئادار"[1] و بە تایبەتیش لە وشەی ڕیسوا کردن کە بەکارم هێنا بوو نیگەران بوون، پێم خۆشبوو بزانم لەو بارەیەوە چی دەڵێ. ناوبراو بۆماوەیەکی درێژ کەوتە قسەی پڕ باق و بریق لە مەڕ نابەجێیی ئەو شتانەی کە لەسایەی سیستمی ئیمتیازاتی بێگانە دا ڕێیان تێ دەچێ و، ئەوەیش کە لێك جیاکردنەوەی مامەڵە لەلایەن شارەزایانەوە لە سێبەری ئەم ڕژێمەی ئێستای تورکیا دا گونجاونییە. منیش وەلامم دایەوە و، وتم: دەست تێوەردانی ئەڵمانیا هاوتاو تەنانەت زیاتریشە لەوەی پێش جەنگ و، بازرگانانی بریتانی دامەزراندنی ئەڵمانییەکان بە دوا قفڵ دانی دەرگا بەڕووی بازرگانیی بەرتانیادا لێکدەدەنەوە و، کارێکی خراپیش دەکاتە سەر باری دارایی. ئەمە لە کاتێکدایە کە ئێمە، بۆ

---

[1] چاپ نەکراوە

گێڕانەوەی بڕوای هاوبەش، ئارەزووی پەیوەندی سیاسیانە دەكەین. وەڵامی بەڕێزتان ئەوەی بۆ دەرخستم كە ئەو سەرنجانەی وا دابوومن بە نوسرەت بەگ، لە بیری كردوون. وام هەست دەكرد بە ئاگاداركردنەوەی توركیا لەو بۆچوونەی كەدەشێ بەسەریاندا تێپەڕبێ، كارێكی ڕاستم كردووە. دواتر ئەم قسانەم بۆ عیسمەت پاشا دووبارە كردەوە و، زانیم لە گفتوگۆكەم بێزارە، بەڵام وەڵامەكەی لە بارەی ئەو كێشانەوە كە بۆ بەگەڕ خستنی شارەزایانی بێگانە، لە چارەسەریان هیوای بڕوا بوو بوو تەنها قسەی زل بوو. پێم وایە باش نییە زیاتر لەسەر ئەم مەسەلەیە بڕۆم. لە بڕیاری حكوومەتی تورك دڵنیانیم و، دەبێ جارێ چاوەڕێ بكەین.

(پەیوەندی لەگەڵ هێزەكانی تردا)

١٤- لەگەڵ بریتانیای مەزندا:

بەعیسمەت پاشام وت چاوەڕێی بڕیاری كۆمەڵەی نەتەوەكانم لە بارەی مەسەلەی موسڵەوە دەكرد و، پێشبینی ئەوەم دەكرد كە ئەم بڕیارە بێ ئومێدی هەردوو لا نامێڵی. هەر كە دەریشچوو، هیوا داربووم لاپەڕەیەكی نوێ هەڵبەینەوەو، بڕوامان بەیەكتر زیاد كات. وام هەست نەدەكرد بتوانرێ پەیوەندی ئەنگلۆ-توركی بەم زووانە تەندو تۆڵبكرێ ، چونكە ڕۆژانێكی زۆری نزیكمان وا بەسەر بردووە، بەڵام بە تێپەڕ بوونی كات پەیوەندییەكان باش دەبن و، هاوكات باشترین شت بریتی‌یە لەگرتنە بەری سیاسەتێكی ئێجگار خراپ و، هەوڵدان بۆ بەرگرتن لە هەر گیر و گرفتێك كە لە نێوان هەردوو حكوومەتماندا دروست ببێ. ئەم وتوێژەم لە دوا چاوپێكەوتنی عیسمەت پاشادا كرد، ئەویش بە وردی گوێی لێ گرتم و، تەنها یەك دوو دەستەواژەی دووبارەی هەبوو و، هیچ وەڵامێكی تری وەك تێبینی نەبوو، بۆیە چووینە سەرباسێكی تر.

١٥- لەگەڵ هەرسێ هێزی هاوپەیماندا:

بە عیسمەتم وت: هەستم کردووە تورکیا، لەوکاتەدا کە هاوپەیمانـەکان دەستیان بە دانوستان لەگەڵ یەکتردا کردبوو، تا چ ڕادەیەك هەستیار بوو. تورکیـا هەمیشـە وا بـیری کردۆتـەوە ئـەوان پیـلان لـە دژی ئـەو دادەڕێـژن. هــەر ئەمــەیش مەبەسـتی سەردانەکەی کانوونی یەکەمی ڕابردووی پاریس و ڕۆمات بـوو. لـە ڕاستیدا وتم تاکـە گفتوگۆ لە سەر تورکیا ئەوکاتە کێشایەوە بۆ بڕیاری بەشان و باڵدا هەڵدانی. تورکیـا بەگشتی لە ئاستی ولاّتـانی هاوپـەیمان کـە بیریـان لـە شـتێکی تـر، واتـە مەسـەلەی ئاسـایش. دەکـردەوە، نـزمتر بـوو. ئەمـە وای لـە عیسـمەت کـرد پرسـیارم لەسـەر پرۆتۆکۆڵی جنێف لێ بکات و، منیش بەگشتی ئەوەی کە لەو بارەیەوە ئەمزانی، پێـم وت.

١٦- لەگەڵ یۆنان و ولاّتانی باڵکاندا:

عیسمەت پێی وتم زووتر کە لە پۆستەکەیدا بـوو، هەمیشـە بـۆ پـەیوەندیی بـاش لەگەڵ یۆنان تێکۆشاوە. لـەو کاتـەوە چـەندین ڕووداوی دیـاریکراو هاتوونـە ئـاراوە، بـەلاّم هێشـتا جێـی ڕەزامـەندی نـەبوونو، ئێسـتا هیـوادارە بگاتـە سـەقامگیرییەکی پەسند. هەروەها وتی، ناجێگیریی کابینەی یۆنان گرفتی سەرەکی بووە.

١٧- تۆفیـق ڕوشـدی پێـی وتم: ئاگـای لـە هـەموو مەسـەلەکانی یۆنـان هەیـەو، چاوەڕێی دانوستانیان دەکات کە بواری تەواوی ڕێککەوتن و ئەنجامێکی سەرکەوتووی تێدا بڕەخسێ. کار هەڵسوڕێن (قائم بأعمال) ی یۆنان پێی وتم کـە حکوومـەت گـۆڕا، چاککاری و پێشکەوتنی ڕاستەقینە ڕوویاندا. ئەمە لە کاتێکدا کە تورکیای سەردەمی فەتحی ئامادە نەبوو تەنانـەت لەسەر مەسـەلەی پاتریـارکی گفتوگـۆ بکـات. تۆفیـق ڕوشدی وتی: وەکو وەزیری دەرەوە، خۆی بۆ قسە لەسەر ئەم بابەتە ئامادەکردووە. بەلاّم ئەمە، چوار ڕۆژ دواتر، کاتێ والیی قوستەنتەنییە جارێکی تر داوای دابینکردنی پەساپۆرتی بۆ ئەو کەسانە کرد کە بڕیارە لە پایتەختەکاندا دابنرێن، هەڵوەشایەوە. وا هەست دەکەم وپەیوەندیی تورکیا و یۆنان باش بووە و، ئەو گوشارەی کـە یـاخی

بوونی ڕۆژهەڵاتی كورد خستوویەتییە سەر تین و تواناكانی حكوومەتی توركیا، بە ئامانجی سروشتی و حەتمیی خۆی لە سنووری Thrace گەیشتووە.

١٨- لەگەڵ دەوڵەتانی باڵكاندا:

عیسمەت، بە بایەخ و كەمێك سووربوونەوە، لێی پرسیم: ئایا بەڕای من كێشە لە ناو وڵاتانی باڵكاندا هەیە؟ پێم وت: ئەوان لەوە كفت و ماندوترن گرفت دروست بكەن. لەوە دەچوو گومانی كردبێ ئەو دەوڵەتانە لەدژی توركیا یەكیان گرتبێ، بەڵام نەمتوانی هیچی پێ بدركێنم و، باسەكەمان كۆتایی هات.

١٩- دەستە (ستاف) ەكەم ، شان بەشانی دانوستانە سیاسیەكەی خۆم، لەگەڵ ئەندامانی ناسەرەكیی وەزارەتی كاروبارەكانی دەرەوەدا و لەسەر چەند تەوەرێكی جیاجیا سەرگەرمی وتوێژبوون. ئەوانیش زۆر بە ڕیزەوە مامەڵەیان لەگەڵدا كردن و، هیچ هەوڵێكیان نەدا خۆیان لەمەسەلەكان بدزنەوەو، هەموو كارێكیان بۆ دەستەكەم ئاسان كرد، تا كارمەندە لێهاتوو و تایبەتمەندەكانی وەزارەتەكانی تر ببینن.

هاوكات ئەو وەزارەتانە، لە نوێنەرایەتی كردندا، زۆر وریا بوون. ئەوەی ئێستا ئەزانین ئەوەیە كە تەنها بابەتێك بڕیاری لەسەر دراوە و، بۆ ئەوانەی تر نامانەوێ جارێ لەسەریان بڕۆین، چونكە پێناچێ تا دوو سێ هەفتەی تر بزانین چیمان لەو مەسەلە بچووكانە بەدەست هێناوە.

٢٠- بە كورتی، بە كەشكۆڵێك بەڵێن و پەیمان و سەرنجی بێزاری و هیچی ترەوە گەڕاینەوە بۆ قوستەنتەنییە. پێشبینی هیچ ئاكامێكی خێراو بەرچاوم نەدەكرد. لە هەڵس و كەوتماندا لەگەڵ كارمەندان و ئەوانەی ئەنكۆرەدا، تێبینی گەورەترین ڕێزمان كرد كە هاوتای دوو ڕووییەكی تەواو بوو. هەمیشە، هەوڵم دەدا لە گفتوگۆكانم دا، بە ئینساف و ڕوون بم و، لەسەر بنەمای یەكسانی دانوستانیان لەگەڵدا بكەم و، دووركەومەوە لەوەی كە وەك كەسێكی پایە بەرزتر قسەبكەم، چونكە توركان نیمچە هەستیار ئاگاداری ڕاستیەكانن. هەروەها دەبوو هەر بەو جۆرە لەگەڵیاندا بدووامایە، چونكە ئەوان زۆرشانازی بەخۆیانەوە دەكەن. وا دیارە

کارەکەمان لە ئەنگۆرە بە تەواوکەر لەقەڵەم دراو، تورکەکانیش هەر بەو شێوەیە هەڵیانسەنگاند. دەبێ پێشبینی چەندین بێ هیوایی و کردەوەی بێ هۆی زیاتری حکوومەت بکەین. پێم وایە: هەفتەی ڕابردوو پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆی لە نێوان باڵوێزی خاوەنشکۆ و ئەنقەرەدا دانەمەزراند، بەڵام قۆناغێکی دیاری سەر ڕێگای گێڕانەوەی بڕوای نێوان هەردوو حکوومەتی دیاریکرد.

ئاڕ ئێس لیندسەی

وەزارەتی دەرەوە ، ٤٢٤/ ٢٦٢، ل: ١٢٥– ١٢٨ ، ژ: ١٢٨

*** *** *** *** ***

ژ: ١٢

لە مستەر لیندسەوە بۆ مستەر ئۆستن چامبرلەین- (٦ نیسان گەیشتووە)

(ژمارە: ٢٥٨)

قوستەنتەنییە ، ٣١ ئاداری ١٩٢٥

گەورەم،

بۆ تەواو کردنی ڕاپۆرتی ژمارە ١٩٩ی ١٠ ئادارم خۆشحاڵم پێتان ڕابگەیەنم بارودۆخی سیاسیی تورکیا سێ هەفتەی ڕابردوو لە پرۆسەی ڕەوینەوەی شەکەتی و ماندوویەتیی خۆیدا بوو. ئەنجومەنی مەزنی نیشتمانی بەردەوام و بە شێوەیەکی سەرەکی لە بەرامبەرکێی بودجەدایە. ئۆپۆزسیۆنێکی ئاوایش هیچ ڕۆڵێکی چ لە هۆڵی پەرلەمان و چ لە وڵاتدا نییە، جا ئەگەر بە تەواویش تێکنەشکێنرێن ئەوا هەردەمکوت دەکرێ. زستانی ڕابردوو جووڵانەوەکە کە دژی گەشەکردنی ڕژێمی پەرلەمانیی ڕاستەقینە هەستی پێ کرابوو کتوپڕ هەڵچوو و، نەتوانرا لە بەرامبەر دەسەڵاتدارێتی دەوڵەتی تاکە کەسدا بشاردرێتەوە، ئاسان نییە هەست بەوە بکەین کە چۆن ئێستا بەبێ هەوڵدان بۆ بەکارهێنانی توند و تیژی بەردەوام پەرە دەسێنێ و ئەمەیش لە خۆیدا شتێکی ناکۆکە. هەرچەندە لەوانەیە خەڵك لە ڕابردوودا بە گومانەوە سەیری کۆششەکانی پێشخستنی سیاسییان کردبێ، بەڵام ناکرێ سۆزی دەرەنجامی سەرنجدانی ئەو کوێرە ڕێیە بێ ئومێدە کە ئێستا تورکیا گرتوویە بەر، ڕابگیرێ.

٢- دادگەی ئیستیقلالی ئەنگۆرە دەستی بەکارەکانی کردووە و، لەهەرێمە جیاجیاکانی تورکیا و بە تایبەتیش لە سیلسیاوە تاوانباری بۆ نێردراوە، دوو ڕۆژنامە نووسی ئەدەنە بە تاوانی نووسینی کۆنە پەرستانە و پڕۆپاگەندەی نا دڵسۆزانە لە ناو سەربازاندا یەکیان بەسێ و ئەویتریان بە حەوت ساڵ زیندان حوکمدراون، ئەمەو والیش بە بیانووی ئەوەی کە لە شایەتیدا کەمتەرخەمیی کردووە، بە ٢٥٠ لیرەی

تورکی سزادراوە. ئەو دادگەیەی هەرێمەکانی ڕۆژهەلاتیش هێشتا نەکەوتۆتە گەڕ، بەلام خالێکی گومانلێکراو لە کۆبوونەوەی پارتی گەلدا، بۆ ئەوەی کات بە فیڕۆ نەدرێ، بڕیاری لەسەر دراوە. بەو پێیە: ئەو حوکمی مردنانەی وا دادگەی سەربازی لە هەرێمەکانی یاخی بووندا دەریاندەکات، دەشێ بە ڕەزامەندیی فەیلەقە عەسکەرییەکان و فەرماندەی فیرقەکان جێبەجێ بکرێن.

٣-سەرنجی جددی لە کارو بارە گشتیەکان لەم هەل و مەرجە خنێکێنەرە و چاپەمەنیەکاندا بە تەواوی‌ئیفلیج کراوە، حوسەین جاهیدی (تەنین) تەنانەت لە قسەی باشیش خۆی دوور دەخاتەوەو، ستوونەکەی تەرخاندەکات بۆ بیرەوەریی دەستگیرکردنی لە مالتاز بە داخەوە دەلێم: بە شێوەیەکی سەرەکی گلەیی و گازەندەی توندوتیژی تێدایە دژی ئەو گەمارۆیانەی کە لەو دوورگانەدا بەسەر خۆی و هاورێ زیندانیەکانیدا سەپێنرابوون. ڕۆژنامەکانی تر باس لە فرینی فرۆکە و شانۆی تورکی و ڕۆژووی ڕەمەزان و هەموو شتێکی جگە لە سیاسەتی ناوخۆ دەکەن. تەنها نوێنەری قوستەنتەنییە ماوەیەکی نا ئاسایی بێ ڕەخنەو هێرش بەسەردەبات.

٤- دوو ڕاپۆرتی ڕائید هارێنك، بە کورتەی زانیاریی ئەو ڕووداوانەوە کە ئێستا سەبارەت بە یاخی بوونی کوردستان ئێستا لەبەردەستدان، هاوپێچ دەکەم. هەندێ ئاماژەی تایبەت هەن ئەوە پێشاندەدەن کە شتەکان، بە پێچەوانەوەی ئەوەی وا پڕۆپاگەندە ڕەسمییەکان دەیانەوێ قەناعەتمان پێ بکەن، بە باشی بەڕێوە ناچن. شەڕ لە وارتۆ- باکووری خۆرهەلات - و سیلوانی باکووری ڕۆژهەلاتی دیاربەکر بەرپا بووەو، وا دەردەکەوێ یاخیەکان کوشتارێکی بەرچاوی خەلکە هاوسۆزەکانیان کردبێ. ڕۆژێك هەوالی دەست بەسەردا گرتنی مەلازگەرد لەلایەن کوردانەوە و نەمانی پەیوەندیی نێوان مووش و بدلیس بلاوکرایەوە، دوێنێ هاوکارە ئیتالییەکەم برووسکەیەکی بریکاری بەرپرسی قونسلخانەکەی کە تایبەت بوو بە پڕۆپاگەندەی ناوخۆ، لە تفلیسەوە پێگەیشت. بە پێی ئەو برووسکەیە یاخی بوون ئەرزڕۆم و وانی گرتۆتەوەو، سوپای ڕووس بۆ هاوکاریی تورك بەرەو سنوور جولاوە، بەڕای

بریکارەکە بۆڵشەفیکە ئەرمەنیەکان دەستیان لە یاخی بوونی کوردانددا هەیە بۆ "ئەوەی دەربیخەن دیاریکردنی سنووری تورکیا رووسیا پێویستە"، ئەمانە تەنها پروپاگەندەن و جێی متمانەنین، لەوانە گرنگتر بابەتێکی (حاکمیەتی میللی) ی نیمچە رەسمییە کە لە ئەنگۆرە دەردەچێ. دەڵێ: یاخیەکان لە نێوان دیاربەکر و سیوەرەکدا چالاکن و رێبەرە دینییەکان کاریان تێکردوون و بارودۆخەکەش هەرنا ئارام دەبێ، کۆمارەکە هەموو رێ و شوێنێکی پێویستی بۆ دامرکاندنەوەی یاخی بوونەکە گرتۆتە بەرو سەریش دەکەوێ، بەڵام نابێ ئەرکی زیاتر بۆ ریشە کێشکردنی پەتاکە ئە ئیجواشاتی ژیرانەی چاکسازی ئیداری و کۆمەڵایەتی، پاش گەرانەوەی سوپای سەرکوتکردن، لە یاد بکرێ و گومانیشی تێدا نییە کە نەخشەو پلان بۆ ئەو مەسەلەیە درێژراون، ئەم بابەتە بەبێ رەزامەندیی حکوومەت نەنووسراوە و، بایەخێکی تایبەتی هەیە، بە پێچەوانەی پرۆپاگەندەی رۆژانەوە کە هەمیشە ئەمە دەگەینن: پاش ئەوەی هێزی پێویست کۆکرایەوە ئێستا یاخی بوونەکە خەریکە دادەمرکێنرێتەوە، رەشبینی دەرەوێتەوە و، جەماوەر بۆ چاکسازی- بێگومان مۆڵەتی حکومیش بۆ خواستی ناوخۆ کە سروشتەکەی نە لە (حاکمییەتی میللی) و نە لە هیچ رۆژنامەیەکی تردا باس کراوە- ئامادە دەکرێ.

٥- گومانێکی کەم لەمەترسیداریی یاخی بوونەکەو ئەوەیش کە گوشارێکی زۆری خستۆتە سەر دەوڵەتی تورکیا، دەکرێ دەنگ لەسەر (١٠٠٠٠٠٠٠) دە ملیۆن، لیرەی تورکی بۆ سەرکوتکردنی دراوە و، ئەمەیش دەبێتە هۆی ئەوەی کە بودجەی ساڵی ١٩٢٥ و بەدواوە بۆ (٣٠٠٠٠٠٠٠) سی ملیۆن لیرە دابەزێ. دەیشبیستم ژمارەیەك کاری گشتیی گرنگی وەك دانانی هێڵی ئاسن راگیراون. ئەگەر سەرهەڵدانەکە بە خێرایی دانەمرکێنرێتەوە، ئەوا دەبێ بری پارەی تەرخانکراو زیاد بکرێ، هەر کە کۆنترۆڵ و دەستیش بە چاکسازی کرا، وەك (حاکمیەتی میللی) دەڵێ، خەرجیی زیاتر پێویست دەبێ، ئەم گرفتە داراییانە و کارە عەسکەرییەکەیش بە پلەی یەکەم دەبێ لە بێهێزکردندا کاریگەر بن. ناشێ وا هەست بکرێ حکوومەت خۆی نەخشەی

یاخی بوونەکەی لە پێناوی ئامانجەکانی خۆیدا کێشابێ، سەبارەت بە هاندانی دەرەکیش، پێم وایە پێویست ناکات بە دوایدا بگەڕێین. گومان بەهۆی گوتاری (Cuibono[1]) وە تەنها لە سەر ڕووسەکان بوو. تاکە پشتگیریش بۆ ئەمە تەنها برووسکە بێ ماناکەی تفلیسی ئیتاڵیا بوو کە لەسەرەوە باسم کرد.

٦- تورکەکان، کە ئێستا یاخی بوون بەرپابووە، بۆ هارینی ئۆپۆزسیۆن کەوا لە سەرتاسەری ولاتدا دژی خواستە عیلمانی و ڕادیکالییەکانی ڕژێم پەرەیان سەندووە و هەروەها بۆ بەهێز کردنی دیفاکتۆی تاك دەسەلاتیی (ئۆتۆکراسی)ی مستەفا کەمال قۆستوویانەتەوە، ئەمە ئەو قازانجە کەم و نەویستراوەیە کە لە هەلو مەرجێکی نالەباریان کردووە. ئایا هەر کە یاخی بوون تێکشکا، بۆ هەڵگێڕانەوەی سوپاکەیان بە مەبەستی هەڕەشە کردن لە سنووری باکووریی عێراق، یان وەك لە دوا بڕگەی برووسکەی ژمارە پێنجی هاوپێچکراوی ڕانید هارێنکدا هاتووە بۆ هەوڵی کودەتایەکی سەربازی دژی موسڵ، ئەم هەلە زیاتر دەقۆزنەوە؟ تورکیا بۆ ئەم دووهەڕەشەیە پێویستە یەکەم جار و هەرچی زووە یاخی بوونی کوردستان تێکشکێنێ و، زانیاریشمان ئێستا چ لەسەر فراوانیی سەرهەڵدانەکەو چ لە سەر کاریگەریی ئەو ئیجرائاتانەی کە لە دژی وەرگیراون هێندە کەم و گومان لێکراوە، دوو دڵم لەوەی باسی هەر فەرمانێکی بڕیارلێدراو بکەم. ئەگەر تەواو دامرکاندنەوەی یاخی بوون، هاوکاتی بڕیاردانی مەسەلەی مووسڵ بێ دژی تورکیا و، سەربازی پێویستیش کۆکرابنەوە، پێم وایە کودەتا دژی مووسڵ لە ڕوانگەی عەسکەرییەوە ڕێیتێدەچێ، بۆیە دەشێ پێویست بێ پێش وەخت لە بەرچاو بگیرێ، سەرجەم بارەسیاسییەکانی مەسەلەکە دژی ئەم ئیحتیمالانەن، چونکەپێویست دەبێ تورکیا بە تەنها خۆی بکەوێتە دژایەتی کۆمەڵەی نەتەوەکان و، دوژمنایەتی بریتانیای مەزنیش بکات. ئەمە لە کاتێکدا وەك خۆی دەزانێ تەنها ڕووسیا پشتیوانیی دەکات و خۆیشی ڕەزایەکی گرانی هەیە. هەرچەندە لەوانەیە هەندێ تورك بەم قسە زلانە

---

[1] ئەم وشەیە نە ئینگلیزییەو نە فەرەنسییە، ڕەنگە ناو بێ

ئاسوودە بن، بەلاَم باوەڕم نییە فەرمانڕەواکانی ولاَت بە جددی بیر لە مە بکەنەوە و، ئەم ڕێگا ترسناکە بگرنە بەر.

ئاڕ. ئێس لیندسەی

وەزارەتی دەرەوە ، ٤٢٤/ ٢٦٢، ل: ١٣٨– ١٣٩، ژ: ١٣٨

*** *** *** *** ***

ژ: ١٣

لە مستەر لیندسەیەوە بۆ مستەر ئۆستن چامبرلەین- (٢٠ نیسان گەیشتووە)

(ژمارە: ٣٠٥)

قوستەنتەنییە، ١٥ نیسانی ١٩٢٥

گەورەم ،

خۆشحاڵم لێرەدا ڕاپۆرتێکی تری ڕائید هارینکی پاشکۆی عەسکەریی ئەم باڵوێز خانەیەتان لەسەر بەردەوامیی ئۆپەراسیۆنەکانی دژی یاخی بوونی کوردستان پێشکەش بکەم.

٢– دەبێ بزانین کە هەموو هەواڵە دیاریکراو و پەیتا پەیتاکانی هەرێمی یاخی بوون لە ئۆفیسەکانی ئەنگۆرەی حکوومەتەوە دەگەن، بۆیە دەشێ گومانیان لێ بکرێ. زیاتر لە دووهەفتەیە زنجیرەیەك سەرکەوتن بە دەست هاتوون و، هێزەکان شوێنەکانیان یەك لە دوای یەك داگیر کردۆتەوە، باوەڕناکەم هیچ هۆکارێك هەبێ وامان لێ بکات گومان لەم ڕاستیە بکەین، چونکە کوردە یاخیەکان هۆی گواستنەوە و خزمەتی قۆمیسارێتییان نییە و ناتوانن هێزەکانیان ماوەیەکی زۆر بۆ بەرەنگار بوونەوەی هێزە نیزامیەکان کۆبکەنەوە. کەواتە دەبێ هێزەکانی دەوڵەت بە شێوەیەکی بەرچاو پێشڕەوی بکەن بۆ ناو هەرشار یان گوندێك کە قوماندارى باڵا فرمانی گرتنی بدات. ئێستا پرسیار ئەمەیە: ئایا یاخیەکان دەتوانن پارێزگاری لە

تین و توانەکانیان بکەن و، درێژە بەشەڕی پارتیزانی بدەن؟ ئەگەر بەڵێ، ئەی لە داهاتوودا تا چەند دەتوانن حکوومەتی پێ بێزاربکەن؟ من هیچ زانیارییەکی ووردم لەم بارەیەوە نییە. ڕۆژنامەکان یەك دوو هەواڵی شەڕی پارتیزانیان بلاّو کردۆتەوە و ، عیسمەت پاشایش هەفتەیەك لەمەوبەر لە ڕوونکردنەوەکەیدا بۆ ئەنجومەن (برووسکەی ژمارە ٢٨٩ی ٨ نیسانم) وتی: کردەوە عەسکەرییەکان هێشتا دوایی نەهاتوون. هەروەها پێشبینیی گواستنەوەی شەڕ و شۆڕی بۆ شاخەکان کرد.

٣- مەسەلەکە بۆ حکوومەتی خاونشکۆ بایەخی هەیە، چونکە ئەو پرسیارەی لەسەر دروست دەبێ کە ئایا تورکان دەتوانن هێزەکانیان بگێڕنەوە و، هەڕەشەی پێ بکەن لە عێراق؟ ئەم پرسیارەم لە برگەی شەشی برووسکەی ژمارە ٢٥٧ی ٣١ی ئاداردا باس کردووە. زانراوە زۆرێك لە تورکانی نامەسئوول ئەمەیان لە خەیاڵدایەو، وا دەردەکەوێ بابەتی سەرەکیی باس و خواسی ئەفسەرەکانیش بێ. ئەم ئاڕاستەیە دووهەفتەی ڕابردوو زیاتر تێبینی دەکراو، زاڵتر بوو بوو. چەند ڕۆژێك بوو هێرشێکی کەم دژی بریتانیا، بە تایبەتی لە مەڕ موسڵ لە چاپەمەنیەکاندا بەدی دەکرا .ئەمەش بەهۆی گەڕانەوەی جەواد پاشای یاریدەدەری لیژنەی کۆمەڵەی نەتەوەکانەوە بوو لە عێراق و، ڕێی قسەی بۆ ڕۆژنامە نووسان خۆشکردبوو، ڕۆژنامەکان کە ناتوانن باس لە سیاسەتی ناوخۆ بکەن، خۆشحاڵن مافی هێرشکردنە سەر ئیمپریالیزمی ئێمە بە خۆیان بدەن، هێرشەکان زۆر توند نەبوون، بەلاّم بە بێ ئەژمار برووسکەی یەکپارچەیی خوازی پڕکرابوونەوە و، باسیان لە ئیجرائاتی سەرکوتکردنی تورك دۆستەکانی ویلایەتی موسڵ دەکرد. ڕاگەیەندرا کە چەند کاربەدەستێکی تورکی بێزار و دوورخراوەی (لیڤان – Livan) کۆدەکرێنەوە و لە عێراقەوە دەنێردرێنە هەرێمی یاخی بوو. ڕێگەیش بە نەستۆرییەکان لە عێراق دەدرێ لە نزیك چاڵ (Chal) ەوە بکەونە پەلامار..

٤- قسەی ڕەجەب بەگ بۆ فەرماندە نەیرەوان (بڕوانە برگەی پێنجی نووسراوی ڕائید هارنێك کە لێرەدا هاوپێچ کراوە[1]) بایەخی خۆی هەیە. ڕەجەب لە ناو جەرگەی حکوومەتدایە و ئەوەی دەیڵێ نا مەسئوولانە و بێ پێزنییە. هاوکات لەوە ئاگادارە کە لەوانەیە قسەکانی بۆ باڵوێزخانەی بریتانیا بگێڕدرێنەوە. لە ڕاستی قسەکانشیەوە دەتوانین بگەینە ئەو ئەنجامەی کە دەسەلأتدارانی تورك بەلایانەوە گرنگ نییە حکوومەتی خاوەنشکۆ بەوە بزانێ وا ئەوان بیر لەوە دەکەنەوە کە هەڕەشە لە عێراق بکەن.

٥- سەبارەت بەمە ئەوەمان دێتەوە یاد کە زەکی بەگ داوای کردووە ڕاستەوخۆ کێشەی سنووری عێراق چارەسەربکرێ. باوەڕ ناکرێ بە جددی ئەم داوایەی کردبێ، چونکە هەرمانگێك پێشتر خۆت بەزەکیت وتبوو کە ئەمە پەسەند ناکرێ. پێدەچێ حکوومەتی تورکی ئەوەی لە ناو خۆیدا تاوتوێ کردبێ کە ئەگەر داواکەیان بخەنە ڕوو ئەوا هیچ زیانێك بەمەبەستەکەیان ناگەیەنێ؛ ئەگەر دواتریش ویستیان سیاسەتێکی دوژمنکارانە دژی موسڵ جێبەجێ بکەن ئەوا بۆ ڕای گشتیی تورکی سوود بەخشە ڕاستیی داواکەیان بلأوبکەنەوە. کە داواکاریەکە کرا، لەبەرئەوەی کە لە (دەیلی مەیل- Daily Mail) دا چاپکرا بوو، هەواڵەکە لە برووسکەکانی لەندەنەوە گەیشتە ئێرە. پێم وایە باڵوێزخانەی تورکی لەوێ بلأوی کردبووەوە.

٦- دواجار تورکان ئەوەیان دێتەوە بیر کە پایزی ڕابردوو خواستەکەیان لە باشووری ئامێدی Amadia و چاڵ بەسەرکەوتوویی جێبەجێ بوو و، گەورەترین بەشی دەستکەوتیان بە بەرچاوی کۆمەڵەی نەتەوەکانەوە هەبوو و لەلایەن حکوومەتی خاوەنشکۆیشەوە بۆ دواجار ئینزار کران.

٧- ئەم ئیحتیمالانە شایەنی بایەخ پێدانن. ئەگەر تورکە جددییەکانیش بیری لێ بکەنەوەو، تەنانەت بەو هیوایە نەخشە بکێشن، هێشتا ئەوە ناگەیەنێ، کە

[1] چاپ نەکراوە

بڕیاریانداوە بکەونە هێرشبردن یان هەڕەشە لە عێراق بکەن. وا هەست دەکەم ئەمە تەنها گەمەیەك بێ، چونکە وڵات لە هەل و مەرجێکدا نییە پاساو بۆ سیاسەتێکی سەرکێشی بهێنێتەوە.

گومانم هەیە لەوەی کە هێرش دژی عێراق، وەك سیاسەتێکی بێ هوودە، بێزاری کەم بکاتەوە،لەگەڵ ناپاکەکاندا بۆهاوکاریکردنی حکوومەت یەکبگرێ.

ئاڕ. ئێس لیندسەی

وەزارەتی دەرەوە ، ٤٢٤/ ٢٦٢ ، ل: ١٤٩– ١٥٠ ، ژ: ١٥١

*** *** *** *** ***

ژ: ١٤

لە مستەر لیندسەیەوە بۆ مستەر ئۆستن چامبرلەین - (٢٧ نیسان گەیشتووە)

ژمارە: ٣٢٢

قوستەنتەنییە، ٢٢ نیسانی ١٩٢٥

گەورەم،

خۆشحاڵم لە تەواوکاریی ڕاپۆرتی ژمارە ٣٠٤ی ١٥ی ئەم مانگەمدا پێتان ڕابگەیەنم کە شێخ سەعیدی سەرکردەی یاخی بوونی کوردستان و چەندشێخێکی تر و بیس کەسێك لە شوێنکەوتووانی گیراون و، بۆ وارتۆ نێردراون. دەڵێن ناوبراو لە دادگەی سەربازی خنسی زێدی باوباپیری و دادگەی ئیستیقلالی دیاربەکر، دادگەیی دەکرێ و، لە سێدارە دانیشی بەوهۆیەوە جێی گومان نییە. حکوومەت دەستگیرکرانی ئەو بەنیشانەی کۆتایی وادەی یاخی بوون دەزانێ و، ڕایشگەیەندرا کە ئیتر هیچ ڕاپۆرتێکی ڕەسمی لە بارەی کردەوەی عەسکەرییەوە دەرناچێ. تاکە هەواڵی تایبەت بەم مەسەلەیە کە هەفتەی ڕابردوو لە ڕۆژنامەکانەوە بڵاو بووەوە، پەرەوازە بوونی چەند باندێکی یاخیەکان بوو لە دەوروبەری سیلواندا حوکمی لەسێدارە دانی داداگای سەربازی زۆر جار باسی لێوە دەکرێ و، دادگەی ئیستیقلالی دیار بەکریش ئامادەیە دەست بەکاربێ. لێرەدا ڕاپۆرتی ڕووداوەکانی هەفتەی ڕائید هارینکی پاشکۆی سەربازیی ئەم باڵوێز خانەیەتان بۆ بەرزدەکەمەوە.

٢- ئەنگۆرە تێلیگرامز بە ئاشکرا دەڵێ هاندانی بریتانیا لە یاخی بوونی کوردستاندا بەهۆی بەڵگە نامە بەدەست هێنراوەکان و قسەی چەندشایەتێکەوە ئێستا سەلماوە. بەڵام ئەم تاوانبار کردنە، ئەگەر تاڕادەیەك وردبین بین، بۆ ساڵانی ١٩١٩و ١٩٢٠ی دەمێك کە ئۆتۆنۆمی کوردستان ئێجگار لە ئارادا بوو، دەگەڕێتەوە. هیچ ڕاستییەکی خێرایی ئەم هەڵگیرسانەی دوایی ئێستا لەبەردەستدا نییە.

لەلایەکی ترەوە هەواڵی ئـەوە هەیـە کـە ئێستا بریتانیـا نەستۆری و ئەرمەنیـەکانی هانداوە تا لە باشوورەوە بچنە کوردستانەوە.

٣-هەمیشە پێشبینی ئەوەم دەکرد کە سیاسەتێکی سـەرکوتکاری پێدەچـێ لـە سەرتاسەری تورکیا دا بەردەوام بێ ١٦ی‌مارس قوستەنتەنییە پێـی سـەیر بـوو بـلاو کـراوەی (تـەنین)ی حوسـەین جـاهید تـا کـاتێکی نادیـار ڕاگـیراوە و، سـێ کەسـی دەستـەکەی بـۆ ئـەنگۆرە ڕاپێچکـراون. کـاتێك دادگـەی ئیسـتیقلال لێکۆڵینـــەوەی لەگەڵدا کردوون و وتویانە ئەوان تەنها لاوەکی بوون و فەرمانیان لە حوسەین جـاهید وەرگرتووە. ئەمجا ئەم دەستگیرکراوە و یەکسەر ڕەوانەی ئەنگۆرە کراوە کە ئێستا بەزیندانی چاوەڕێی دادگەیی دەکات. ئەزانم هاوڕێکانی لـە چارەنوسـی دڵنیـا نـین. هێشتا هیچ هۆکارێکی قەناعـەت پێکـەر بـۆ داخسـتنی (تـەنین) لـە بەردەسـتدانییە، چونکە چەند هەفتەی ڕابـردوو چاپەمەنیـەکان بـە وریاییـەوە خۆیـان لـە هـەر جـۆرە بابـەتێکی سیاسـی، وەك مـانگرتنێکی ڕۆژنامـە نووسـی کـە دەشـێ کاربەدەسـتان بورووژێنـێ، بـە دوور گـرت. لــە ڕاسـتیدا ئــەو بــەهۆی بۆچوونـە دژە حکوومیــە ناسراوەکانیەوە حوکم دەدرێ، بەڵام گومانی تێدا نییە هەر کە دادگەییەکـە دەسـتی پێکرا هەندێ بەڵگەنامە بەردەست دەکەون کە دەتوانرێ لە سەریان تاوانبار بکرێ.

٤-بیستی نیسان و دوای کۆبوونەوەی ئاسایی کۆمیتەی ڕێکخسـتنی پارتییەکـە، ئەنجومەن کەوتە تاوتوێی مەسەلەی ڕژێمی ئایندەی ویلایەتـەکانی ڕۆژهـەلات. بـە ئاشکرا بڵێین: سیاسەتەکە سەرکوتکاریی هاوشانی سڕینەوەی نەریتی بەخشینی دە یەکە بەو ڕێژەیەی وا عیسمەت پاشا لە گفتوگۆی ئەنگۆرەمدا دیاریی کرد. حوکمـی عورفـی لـە ٢٤ی نیسـانەوە حـەوت مـانگی‌تر بـەردەوام دەبـێ و، دادگـەکانی سەربەخۆیش شەش مانگ زیاتر لەوەی بڕیاردرابوو دەمێننەوە.

حوکمەکانی دادگەی ئەنگۆرە بەبێ گەڕانەوە بۆ ئەنجومەن ، کە پێدەچـێ ئـەمڕۆ دوابخرێ ، جێبەجێ دەکرێ.

پێشکەوتنخوازەکانی ئەنجومەن دژایەتی ئەو دوو بڕیارەیان کردو، دوازدە بەرامبەر هەژدە دەنگیان هەبوو. ئەنجومەن حکومەتی بە شێوەیەکی گشتی بۆ چاککردنی ئیدارەی ویلایەتەکانی ڕۆژهەلات سەرپشك کرد. هیچ شتێك نییە ئەوە پێشان بدات کە چۆن پێشنیاری بەکارهێنانی ئەو فراوانییەیان کردووە. ئەمە لەبەر ڕۆشنایی وتەکەی جەمیل بەگی وەزیری ناوخۆدا کە پێشبینی یەکخستنی ویلایەتە بچووکەکانی بۆ یەکەی گەورەتر و دەست نیشانکردنی یەك پارێزگاری گشتی یان زیاتری بە دەسەلاتێکی فراوانترەوە لەوەی والییەکانی ئەمڕۆ هەیانە کردبوو.

ئاڕ. ئێس لیندسەی

وەزارەتی دەردوە ٤٢٤/ ٢٦٢، ل: ١٥٣- ١٥٤ ، ژ: ١٥٦.

****

هاوپێچی ڕاپۆرتی ژمارە (١٤)
لە ڕائید هارێنکەوە بۆ مستەر لیندسەی
قوستەنتەنییە، ٢١ نیسانی ١٩٢٥

گەورەم،

خۆشحاڵم لێرەدا چەند کورتەیەکی هەواڵی ڕۆژنامەکان سەبارەت بە سەرهەڵدانی ویلایەتەکانی ڕۆژهەلات، بۆ زانیاریتان، بخەمە بەرچاوتان[1]. داوای لێبوردن ئەکەم لەبەر ئەوەی کە ئەم هەفتەیە لە سمیرنا نەبووم نەمتوانی زانیاری زیاتر لە سەر ئەم مەسەلەیە کۆبکەمەوە..

٢- دوا ڕاگەیاندنی ڕەسمی (١٥)ی مانگ دەرچوو، دەڵێ: شێخ سەعید و چەند سەرکردەیەکی تر کە لە هەوڵی هەلاتندا بوون، بەرەو ڕۆژهەلات، لە باشووری وارتۆدا دەستگیر کراون. بەڵگەنامەی گرنگ و بڕێکی زۆر ئاڵتون لە کورتانی بار هەڵگرەکانی شێخ سەعیدا دۆزراونەتەوە. (گەنج)ی ناوەندی یاخی بوون لەلایەن هێزەکانمانەوە گیراوەتەوە. دەسەلاتی کۆمار لە سەرتاسەرەی هەرێمی نائارامدا سەقامگیر بووەتەوە. ئەو یاخیانەی کە بێ سەرکردە ماونەتەوە، خۆیان بە دەستەوە دەدەن، لەبەرئەوەی بەرگری کۆتایی هاتووە، کردەوە عەسکەرییەکان ڕاگیراون، ئیتر هیچ ئیعلانێکی ڕەسمی دەرناچێ.

٣-لەو ڕۆژەوە هەواڵەکان کەم بوونەتەوە، هێشتا چەند دەستەیەکی کەمی پەراگەندە لە ناوچە ئێجگار سەختەکاندا بەرگری دەکەن، بەلام چاپەمەنییەکان جەخت لە سەر ئەوە دەکەن کە ئەمانە بەزووترین کات چارە دەکرێ. ڕۆژنامەکان خۆیان چالاکی دادگەکانی ئیستیقلال و عەسکەری و ناوی دادگەیی کراوان و لە سێدارە دراوان تەرخان دەکەن. کاربەدەستان وتوێژ لە سەر چاکسازیی ئیدارەی

---

[1] چاپ نەکراوە

ئەو هەرێمانە دەکەن. چەند کۆمسیۆنێکیان بۆ لێکۆڵینەوەی بارودۆخەکە و ڕاپۆرت بەرز کردنەوە لەسەری ناردووە. پێویستە خێرا بڕیار لەو ڕیفۆرمانە بدرێ و .ئەنجومەنیش ڕازی بووە دادگەکانی ئیستیقلال شەش مانگ زیاتر لەو ماوەیەی مەبەست بوو، درێژە بە کارەکانیان بدەن.

٤- ئاشکرایە ئەو بەڵگەنامانەی کە لە ئۆپەراسیۆنەکەدا بە دەست کەوتوون. ئەوە دەگەیەنن کە دەسەڵاتدارانی بریتانی لە عێراق ئەگەر بە ڕاستی هاوکاریی سەرهەڵدانەکەیان نەکردبێ، پێی ڕازی بوون. ئەمانە هێشتا بە تەواوی سەیر نەکراون، بەڵام کورتەکانیان کە ئێستا بڵاوکراونەتەوە جگە لە خودی کوردەکان کەسی تر تاوانبار ناکەن. تووڕەییەکی زۆریش بەرامبەر کاری دەسەڵاتدارانی عێراق، بۆ جێگیر کردنی نەستۆریەکان بە درێژایی سنووری تورکیا لە ئارادایە.

٥- دەکرێ وا دابنرێ کە سەرهەڵدانە ڕێکخراوەکان لەم کاتەدا دوایییان هاتووە. بەڵام ئەمە ئەوە ناگەیەنێ کە خواستی سەرکردەکانی کورد بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردیی سەربەخۆ نەماوە. یاخود بنەبڕکراوە. ئەوەندە ماوە ببینرێ کە ئایا تورک دەتوانێ ئەو چاکسازییانە بکات کە کورد پێیان ڕازی بێ؟

ئار. ئی. هارێنك

وەزارەتی دەرەوە: ٢٦٢/٤٢٤، ل: ١٥٤-١٥٥، ژ١٥٦/١

ژ: ١٥

لە مستەر لیندسەیەوە بۆ مستەر ئۆستن چامبرلەین _ (٢٩ نیسان گەیشتووە)

(ژمارە: ٦٦)

قوستەنتەنییە، ٢٨ نیسانی ١٩٢٥.

گەورەم،

باڵیۆزی ئیتاڵیا پێم دەڵێ لە سەرچاوەیەکی بڕوا پێکراوی ئەنگۆرەوە بیستوویە کە ناوەندەکانی حکوومەت زۆر لە کاروباری هەرێمەکانی ڕۆژهەلاّت ڕازین .ژمارەیەکی زۆر سەربازیان لەو ناوچانەدا کۆکردۆتەوە. (دەڵێ ٦٠٠٠٠ هەزار چەکدار دەبن). ئەمە جگە لە ڕێکخستنی ناوخۆ گوشارێکی گەورە دەخاتە سەر نەك تەنها حکوومەتی خاوەنشکۆ بەڵکو کۆمەڵەیش. کە وەك هیوادار بوون، بەم جۆرە ناچار دەکرێ بڕیارەکەی بەقازانجی تورکیا بدات. من بڕوام بەو قسانەی سەرەوەی باڵوێزیئتاڵیانییە، پشتگیرشم نەکردوون. ئەو ئەوەیشی لەسەرچاوەیەکی بڕواپێکراوەوە وەرگرتبوو کە سەرۆوەزیر لەکاتێکدا دەیویست ئەم فشارە بەردەوام بێ، بە تەواوی دژی هەرکارێك بوو ببێتە مایەی کێشەی ترسناك لەگەڵ حکوومەتی خاوەنشکۆدا.

وەزارەتی دەرەوە: ٢٦٢/٤٢٤ ، ل: ١٥٥، ژ: ١٥٨

***　***　***　***　***

ژ: ١٦

لە مستەر ليندسەيەوە بۆ مستەر چامبرلەين - (٤ مايس گەيشتووە)

(ژمارە: ٣٣١)

قوستەنتەنييە، ٢٨ نيسانی ١٩٢٥

گەورەم،

بۆ تەواو کردنی برووسکەی ژمارە ٣٢٢ی ٢٢ی ئەم مانگەم، ئەمەوێ پێتان ڕابگەیەنم کە ٢٣ی مانگ کۆبوونەوەی ئەنجومەن بۆ کۆتاییی مانگی تشرینی یەکەم دواخرا. بڕیاری بودجە لە کاتی گونجاو دا درا، بەلاّم هێشتا دوا ڕادەی ئاشکرا نەکراوە. چاوپێکەوتنێکی وەزیری دارایی لەچاپەمەنیەکانەوە بلاّو بووەوە، ئەمە بەشێکی قسەکانیەتی بەفەڕەنسی.

"ناکرێ بە تەواوی باسی کورت هێنانی بودجە بکرێ. تیوریە کۆنەکان وبۆچوونە کلاسیکیەکان سەبارەت بەبودجە چیتر بیانووی مانەوەیان نەماوە"

"کەم و کوڕی لە بودجەماندا لە چ ئاستێکدایە؟"

"هیچ ژمارەیەك لەبارەی ئەم بابەتەوە نازانم تا بتدەمێ"[١]

هەوڵ ئەدەم درێژەی ئەم بابەتە بە دەست بخەم و، بۆ بەڕێزتانی بەرزبکەمەوە .بەلاّم بە قسەکانی وەزیر و بەهۆی بێدەنگیی ڕۆژنامەکانەوە، لەوانەیە کارێکی هەروا ئاسان نەبێ.

٢-سەبارەت بە یاخی بوونی کوردستان شتێکی وا نییە شایەنی باس بێ،ئەوە نەبێ کە بارودۆخەکە خەریکە ڕێچکەی ئاسایی خۆی دەگرێتەوە. تاقمی یاخیی دەوروبەری سیلوان تێکشکاون و، دەیشڵێن لە هەموو لایەکەوە شێخ و کشتیاران بە

[١] ئەم برگەیە فەڕەنسییە.

پەلە خۆیان بە تەسلیم دەکەن و، بەڵێنی ئەمەکداری دەدەن. ژیان بەرەو ئاسایی بوونەوە دەچێ و، رۆژنامەیەکیش نووسیویەتی بەشێکی هێزەکانی دامرکاندنەوە دەکێشرێتەوە، بەلاّم ئەمەیان دەشێ جێی گومان بێ، دەسەلاّتدارانی تورك پێناچێ تەنها ساتێکیش نە واز لە و دەستکەوتانە بێنن کە پێیان وایە بە درێژەپێدانی گوشارەکانیان بۆ سەر سنووری عێراق لە رێگەی ئەم مۆڵدانە عەسکەریەی ئێستاوە بەدەستیان دێنن و، نە دەیشیانەوێ ئەم هەلەی ئێستای سڕینەوەی رەگەزنامەی کورد لەدەست بدەن پێناچێ پێوەرێکی بڕواپێکراومان لە بارەی ئەوەی وا چەند هەفتەیەکە لەو هەرێمانەدا ڕوودەدا، یان ڕێ و شوێنەکانی سزادانی وەك لەسێدارەدان کە ئەمەیان بە دڵنیاییەوە تەواو زۆرەو، هەڵبەت پێویستیشی بەهێزی زیاتر دەبێ، چنگ بکەوێ .

٣- ئەم سیاسەتەی سەرکوتکردن دەبێ پەیڕەو بکرێ و، بەڵگەیش بۆ ئەمە لە قسەکانی دوێنێی عیسمەت پاشادا دەردەکەوێ کە لە کۆنگرەی (ئۆجاغی تورك)ی یانەکانی ڕاگەیاندنی ڕۆشنبیریی تورکیدا وتبووی:

(ئێمە بە ئاشکرا نەتەوە پەرستین. . . ناسیونالیزم تاکە هۆکاری یەکێتیمانەو، هیچ ڕەگەزێکی تر جگە لە زۆرینەی تورك، نفووزی نییە. ئەبێ بە هەر نرخێك بێ هاونیشتمانییەکانمان بکەین بەتورك و، ئەوانە لەناوببەین کە دژایەتیی تورك و تورکایەتی دەکەن. ئەمانەوێ ئەوانەی خزمەتی وڵات دەکەن، تورك و تورك پەرست بن، ئەڵێن گوایە ئێمە گرووپە دینییەکانمان فەرامۆش

کردووە، بەڵام ئێمە هەرکەسێك لەڕووماندا ڕابوەستێ و دین بکاتە ئامێرێك بۆگەیشتن بەئامانجەکانی، لەناوی دەبەین).

ئەم قسەیە بۆ ئەم کاتە سروودێکی سەیری سەرکەوتنە.

٤- حوسەین جاهید کە لەلایەن دادگەی سەربەخۆی ئەنگۆرەوە دەستگیر کراو، لەبڕگەی سێی ڕاپۆرتی ژمارە ٣٢٢ی هەفتەی پێشوومدا پێم ڕاگەیاندن، دوێنێ دادگەیی کرا، بەڵام کێشەکەی دواخرا. بە پێی ئەوەی کە ئەمڕۆ لەسەری بڵاوکرایەوە، وا دیارە یەکێك لە تاوانەکانی ڕۆژنامەکەی بووە کە لە سەردێڕی هەواڵی کارێکی پۆلیسدا دژی نوسینگەی قوستەنتەنییەی پارتی پێشکەوتنخواز ڕووداوەکەی بە "پەلامارێکی سەیر" لەجیاتی "ڕاست کردنەوەیەکی پێویست " ناوبردووە من پێشتر ئەمەم بیستبوو، بەڵام لەبەرئەوەی زۆر بێ مانا دیار بوو نەمویست بۆتانی بنووسم. سەرەڕای ئەوەی کە جاهید لە هەر ڕەخنە و باسێکی ئازاردەری سیاسی خۆی بواردبوو، ئەمە بۆ پاساوی دادگەیی کردنی بەسە.

٥- ڕاپۆرتێکی گرنگم لەم بارەیەوە بیستووە کە بەوپێیە حوسەین جاهید لەئەنجامی داوایەکی سەرۆکی دادگەی ئەنگۆرە دا بۆ غازی پاشا فەرمانی گرتنی دراوە و، تا ڕوودانی کارەکەیش عیسمەت پاشا لەمە بێ ئاگا و، پێشی ناخۆش بووە. ئەمەیش بێ گومان بە شێوەیەکی گشتی بێ سەرە و بەرەیی کاری سیستەمی حکوومەت و دەسەڵاتی فراوانی سەرۆك پێشاندەدات. هەروەها دەشێ ئەوە بگەیەنێ کەعیسمەت پاشا دەسەڵاتی خۆی لەدەست داوە، بەڵام باشترە جارێ حوکم لەسەر ئەمە نەدرێ.

٦–زۆر ڕێیتێدەچێ مانگی ئایندە غازی پاشا بێتە قوستەنتەنییە و، چەند هەفتەیەك لەكۆشكی بەگلەربەگ ، بەری ئاسیا، كە دەتوانرێ بە ئاسانی پاس بكرێ، بمێنێتەوە. لەمەوبەر چەند ڕاپۆرتێك لەسەر ئەم سەردانە لە ئارادا بوون، بەڵام ئەمڕۆ دەمو دوویەكی نوێی شیاو و ڕاستیان لە خۆگرتووە. مانگی ڕابردووكە لە ئەنگۆرە بووم (لە تیفەخانم) پێی وتم: ئەوو پاشا خوازیان ئەم هاوینە سەردانی قوستەنتەنییە بكەن. ئەمەیش لە خۆیدا پشت ڕاستكردنەوەیەكی ئەم هەواڵانەیە، سەرەتا دەوترا سەرۆك لێرەوە بۆ فەڕەنسە دەچێ، بەڵام چەند ڕۆژێك پێش ئێستا ئەمە بەدرۆ خرایەوە.

ئار ئێس. لیندسەی

وەزارەتی دەرەوە، ٤٢٤ / ٢٦٢، ل: ١٥٦– ١٥٧ ، ژ: ١٦٠

***   ***   ***   ***   ***

ژ: ١٧

لە مستەر لیندسەیەوە بۆ مستەر ئۆستن چامبرلەین - (٨ مایس گەیشتووە)

ژمارە: ٤٣٥

قوستەنتەنییە، ٢ حوزەیرانی ١٩٢٥

گەورەم ،

بۆ تەواوكردنی برووسكەی ژمارە ٣٨٦ی ٢٠ مانگی مایسم، پێتان ڕادەگەینم كە دادگەكانی ئیستیقلالی ئەنگۆرە و دیاربەكر بێ پسانەوە لەچالاكیەكانیاندا بەردەوامن. كێشەی سەرەكیی دووهەفتەی ڕابردوو هی سەید عەبدولقادری سیناتۆری پێشووی كورد بوو كەسالانی ١٩١٩–١٩٢١ پەیوەندییەكی باشی بە بزوتنەوەی ئۆتۆنۆمیی كوردستانەوە هەبوە. ناوبراو چەند مانگێك بوو لە قوستەنتەنییە دوور نەكەوتبوەوە، بەڵام لەگەڵ شەش كەسی تردا خرانە بەردەم دادگە و، دادگەیش بۆی

دەرکەوت کە ئەم بە ڕاستی دەستی لەم هەڵگیرسانەی دواییدا هەبوە. هەر بۆیە لەگەڵ هاوڕێکانیدا لە سێدارە درا. ئێستا باس باسی دادگەیی کردنی خودی شێخ سەعید و بیست کەسێکە کە لە گەڵیدا گیرابوون. ئەمانە چەند ڕۆژێك پێش ئێستا خرانە بەردەم دادگەی دیاربەکر.

٢- ناکرێ ئەم دادگەییانەت بەدرێژی بۆ بنوسم. هەرچەندە ئەوانەی دادگەی دیاربەکر تاڕادەیەکی زۆر چاپەمەنیەکانیان داگیر کردووە، بەڵام هێندە پچڕ پچڕن، پشتیان پێ نابەسترێ و، خوێنەریش ناتوانێ بیرێکی یەککگرتوو لە بارەی ڕووداوەکانەوە گەلاڵە بکات. بە پێی ڕۆژنامەکان بە گشتی چەند خاڵێك دەردەکەون:

أ- چاپەمەنیەکان شێخ سەعید بەکەسێکی توند و تیژ و نیمچە نەفام و شایستەی پێ ڕابواردن لە قەڵەم دەدەن. قسەکانی کە نووسراون لە هی کەسێکی سادە دەچن و، بە کاریگەیی هەڵسوڕاوێکی دینی مامەڵەی کردووە، بینیویەتی ویستەکانی حکوومەت هەڕەشە لە ئیسلام دەکەن و، بێگومان بە ئەرکی خۆی زانیوە هەستێ و بجەنگێ.

ب- تاوانباران بەدەستەی پێنج شەش یان بیست سی کەسی دەهێنرێنە دادگە. وا دیارە زۆر بەتوندی یەکتر تاوانبار دەکەن. هەریەکەیان دەیەوێ ئەوە بخاتە ڕوو کە کەسێکی تر زۆری بۆ هێناوە تا چەك هەلگرێ، ئەم یەکتر تاوانبارکردنانە هیچ لەمەسەلەکە ناگۆڕن و، تەنها دادگە دەخەنە پێکەنینن و ڕێی ئاشکرا بوونی بڕیارەکانی تاوانباری بۆ خۆش دەکەن. .

ج- شتێکی سەیرە وا تەنها کەمێك لەسەر دەست تێوەردانی بریتانیا لەجووڵانەوەی کورددا وتراوە یان هێڵراوە بوترێ. ئاماژە بە تامپلی Tampli یان تامپلین Tamplin ناوێك کراوە کە وامەست کراوە وەکیلی بریتانیا بووبێ، بەڵام ئاشکرا بووە کە کاری سیخوڕیی بۆ تورك کردووە و نازانم ئەم پیاوە کێیە. دەڵێین شێخ سەعید ویستوویەتی پاش گرتنی دیاربەکر لە ڕیگەی جزیرەوە پەیوەندی بە

دەسەلاتدارانی بریتانیاوە بکات. ئەمانە هەموو ئەوانە بوون کە لە بارەی کارەکانی بریتانیاوە تا ئێستا لە ڕۆژنامەکانەوە بلاو کراونەتەوە.

٣– ٢٦ی مانگی مایس قسەیەکی ڕەجەب بەگی وەزیری بەرگریی نیشتمانی لەسەر هەڵوەشانەوەیسووکە ڕەشبگیری (نفیر جزئی) و گێڕانەوەی ژمارەیەك هێزی یەدەگ بە لیواکانیانەوە بۆ ناوچەکانی خۆیان بلاو بووەوە، بە پێی قسەی ناوبراو هاوکات دەبێ شوێنی ئەمانە بەو سەربازە نوێیانەی وا لە باری ئاساییو هەرێمەکانی خۆرئاوادا بانگ کراون و ئێستا بەرەو ڕۆژهەلات دەهێنرێن، پڕبکرێتەوە بۆ ئەوەی سەربازی ئەم ناوچانە زۆر کەم نەبنەوە، بەم جۆرە ئەم بارودۆخە هێشتا ڕوون نییە، لێرەدا بڕووسکەی ڕائید هارێنکی پاشکۆی عەسکەریی ئەم باڵوێزخانەیەتان لە بارەی ئەم مەسەلەیەوە پێشکەش دەکەم.

٤–دوێنێ ڕاگەیاندنێکی غازی پاشا لەسەر ئەم بابەتە بلاو کرایەوە کە بەخۆشحاڵییەوە پێتانی ڕادەگەیەنم. تکایە سەرنجی ئەو دەمو دووە هەڕەشە ئامێزە سەیرە بدەن کە ڕاگەیاندنەکەی داگیر کردووە. لەبڕگەی یەکەمدا دەڵێ: سەربازە تازەکان بۆ (تەواو کردنی) فیرقە کاتییەکان کە بەهۆی تەسریح بوونەوە بێ هێز بوون، بەکاردێن. غازی ئەوەی یادی جەماوەر هێنایەوە کە دادگەکانی عەسکەری و ئیستیقلال هەر لە کاردا دەبن و، پاش پیرۆزباییکردنی لە سوپاو سەرۆکی ستافەکە، هەمیشە زۆر ڕێزی فەوزی پاشا دەگرێ، سێ جار زیاتر ئەوەی وتووەتەوە کە یەکەم ئەرکی سەرشانی سەربازانی یەدەگی تورك ئەوەیە کە بە خێرایی و خۆشحاڵییەوە بە پیر بانگێشتی چەك هەڵگرتنەوە بچن.

٥–ئەم شێوە زمانە هەڕەشە ئامێزە لە ئاستی ئەم کێشە ناوخۆییەدا قازانجی خۆی هەیە. هەروەها ئاڕاستەی بریتانیا بە پلەی یەکەم و فەڕەنسەیش، کە حکوومەتی تورك دەشێ حەزبکات لێی دڵنیا نەبن، کراوە. تورك تەنانەت بۆ هێشتنەوەی یەدەگەکان لەڕیزەکانی سوپادا، پارە خەرج دەکەن. دواخستنی بڕیاری کۆمەڵەی نەتەوەکانی تایبەت بە سنووری عێراق ئەو فشارەی کە لە سەر

سەرچاوەکانی تورکیایە و بەشداریهێشتنەوەی ئەو هێزە زۆرەی ویلایەتەکانی ڕۆژهەڵاتە، سێ مانگی تر درێژ کردووەتەوە. پێدەچێ تورکیا پێی باش بێ ئەم گوشارە لە سەرخۆی لاببات، بەڵام بە پێویستی نازانێ هیچ دڵە ڕاوکێیەك کە دەشێ دراوسێکانی باشووری هەستی پێ بکەن، بڕەوێنێتەوە.

ئاڕ ئێس لیندسەی

وەزارەتی دەرەوە ، ٤٢٤/ ٢٦٢، ل: ١٦٨ ، ژ: ١٧٥

***   ***   ***   ***   ***

هاوپێچی ڕاپۆرتی ژمارە ١٧
لە ڕائید هارینکەوە بۆ مستەر لیندسەی
قوستەنتەنییە، ٢ حوزەیرانی ١٩٢٥

گەورەم ،

دەمەوێ ئەوە بە بەڕێزتان ڕابگەیەنم کە نەمتوانیوە هیچ زانیارییەك بۆ سەلماندنی بەڕاستی کەوتنە تەسریحکردنی سەربازە یەدەگەکان بەدەست بێنم.

٢- ئەو زانیاریانەی کە لە سەرچاوەیەکی باوەڕپێکراوی ئێرەوە دەست کەوتوون دەڵێن: ٢٤ی مایس جموجۆڵێکی بەرچاوی سەربازی لە ناوچەی سمیرنا بەدی کراوە و ، ٢٤-٣٠ مانگ دوو شەمەندەفەری سەربازی کەوا مەزەندە دەکرێ (١٠٠٠ هەزار) کەسێکیان گواستبێتەوە، ڕۆژانە بە نێوان داربیسیە و موسلیمیەدا تێپەڕیون، بەڵام بە پێی زانیارییەکی قونسڵی حەڵەبی بریتانیای خاوەنشکۆ ئەو شەمەندەفەرانە بەتاڵ بوون و ، بۆ بەرەو ڕۆژئاوا گواستنەوەی ئەو یەدەگانە تەرخانکرابوون کە لە ویلایەتەکانی ڕۆژهەڵات پێویستیان پێیان نەمابوو. ئەم قسەیە لەگەڵ ڕوونکردنەوەی وەزیری جەنگی تورکیدا کە وتی ، ئەو یەدەگانەی (وا بەدەم داوای لیوای ناوچەکانی خۆیانەوە هاتبوون و کۆببووبوونەوە) ئێستا بۆ هەرێمەکانی خۆیان دەگێردرێنەوە، یەکدەگرێتەوە. لەلایەکی ترەوە باڵیۆزخانەی فەرەنسی هیچ زانیارییەکی لەسەر بارودۆخەکەوە نەبووە، کەچی ئێستا پاشکۆی عەسکەریی فەرەنسە لە هەرکەسێکی تری قوستەنتەنییە زیاتر زانیاری لە سەر جموجۆڵە عەسکەرییەکان هەیە. بۆیە ئەگەر حکومەتی تورکی بەڕاستی ویستبێتی یەدەگەکان تەسریح بکات، ئەوا ئەمە لە فەرەنسە شاراوەنییە.

٣-زانیاری سەرجەم ئەم قوتابخانە عەسکەرییانەی کە هەفتەی ڕابردوو سەرم لێدابوون، دەریانخست ژمارەی بەتالیۆنەکانی فەوجێکی پیادە لە دووەوە کراون بەسێ، ئەو پۆلە بە سەربازگیراوەی ئەمساڵ و ١٩٢٣ تا پایز دەمێننەوە، هەر

فـەوجێك بـەلای کەمـــەوە (٢١٠٠) و هــەر فیرقەیـەکیش (٦٣٠٠)ســەربازیان هەیــە .فیرقــەکانی: ٢، ٥، ٧ ، ١٢ ، ١٧، ٤١ و فــەوجی ٢٨ لەویلایەتـــەکانی ڕۆژهـــەلآت جێگیرکراون. بەم جۆرە، سەرجەمیان دەکاتە (٣٧٨٠٠) نێزەدار و (٣٠٠٠) شیروەشێن .خۆ ئەگەر فیرقەکان هەموو تۆپەکان (واتە ١٩٢ تۆپ) یان نزیکەی (٤٦٥٠٠) پیاویان هەبێ ...[١]

٤- ئەگەر ئەو یەدەگانــە کـە بۆ دامرکاندنـەوەی شۆڕشـی کـورد بـانگ کرابـوون تەسریحیش بکرێن، هێشتا نیوەی لەشکری تورك لە سێ گۆشەی دیاربەکر -بدلیس- جزیـرەی ئیـبن عومـەر[٢]دا هـەر لـە حاڵـەتی شـەڕدا دەمێنـنەوە. ئـا لــەم کاتەیشــدا هاوشێوەی ئەیلوولی ١٩٢٣ لە خۆیان ڕازین.

ئاڕ. ئی. هارینك

وەزارەتی دەرەوە، ٤٢٤، ٢٦٢، ل: ١٦٩ ، ژ: ١/١٧٥

***   ***   ***   ***   ***

---

[١] ئەم ڕستەیە بە ناتەواوی چاپکراوە

[٢] مەبەست ناوچەی " جزیرا بۆتان"ە. (س)

ژ: ١٨

لە سێر ئاڕ لیندسەیەوە بۆ مستەر ئۆستن چامبرلەین- (١٥ حوزەیران گەیشتووە)

(ژمارە: ٤٦٨)

قوستەنتەنییە، ٩ حوزەیرانی ١٩٢٥

گەورەم،

لەدووی حوزەیرانەوە کە برووسکەی ژمارە ٦٣٥ م ناردووە سەرنج ڕاکێشترین رووداو فەرمانی ڕەسمیی داخستنی ئۆفیسی سەرەکی و لقەکانی پارتی پێشکەوتنخواز بوو، ئەم بڕیارە ٣ی حوزەیران دراو، ڕۆژی دواتر بڵاوکرایەوە، دادگەکانی ئیستیقلال بۆیان دەرکەوت ژمارەیەك پێشکەوتنخواز، بە سوود وەرگرتن لە برگەی (ڕێزگرتنی بیروڕای دینی و داب و نەریت)ی پەیڕەو و پرۆگرامی پارتییەکە کاری کۆنە پەرستانەیان ئەنجامداوە، ئەمانە لەلایەن پیاوەکانی سوڵتان واحیدەدەین(Vahideddin)[١] ی پێشووەوە بزوێنراون و، ئێستایش حکوومەت دەبێ دەست لە میانڕەویی خۆی هەڵگرێ و، دوایی بە ڕێکخستنەکانی ئەو پارتییە بێنێ، حکوومەت هاووڵاتیانی کۆمار لە بەکارهێنانی دین (ڕێگەی پەیوەندیی ڕۆح و پەروەردگار) وەك ئامێرێکی سیاسی بۆ بەدی هێنانی ئامانجی تایبەتی ووریا دەکاتەوە،ئەم پێناسە عیلمانی و نوێیەی دین جێی سەرنجە و، دژی قسەکانی دادگەی دیاربەکری شێخ سەعیدە کە لە چاپەمەنیەکانەوە بڵاویووەوە، شێخ، بۆ پاساوی ڕاپەڕینەکەی، وتوویە: بەر لە هەموو شتێ بە پێی ئەو نامیلەکەیەی کە خوێندوویەتیەوە ناسیونالیستەکان وەك ئاژەڵ سەیری خەلیفەیان کردووە،

---

[١] مەبەست سوڵتان محەمەدی شەشەم (١٨٦١–١٩٢٦)ی دواهەمین سوڵتانی دەوڵەتی عوسمانییە لە (١٩١٨–١٩٢٢) کەخەلافەت لەسەردەمی ئەودا هەڵوەشێنرایەوە.(المنجد في الاعلام، حکومەتی ٦٣٨). (س)

خواجەیەك کە لە ئزمید بۆ ئەدەبانە لە بارەی پێغەمبەرەوە دوواوە و سەرەنجام بە باجی (١٠٠سەد) لیرەی تورکی سزادراوە، ئەنگۆرە حوکمەکەی هەڵوەشاندووەتەوە .هەروەها شێخول ئیسلام لە قوستەنتەنییە ڕاپێچ کراوەتە قوتابخانەیەکی کچان کە پیانۆی تێدا لێدراوە و، سەماکراوە.

٢– دادگەکانی ئەنگۆرە و دیاربەکر لە کارەکانیان بەردەوامن، بەڵام دادگەیی ی شێخ سەعید تەنها کەمێك چووەتە پێش و، کێشەکانی تر ناوکێش دەکرێن .ڕۆژنامەکان دەڵێن دەسەڵاتداران سەرگەرمی دۆزینەوەی ڕێکخستنێکی فراوان و نهێنین کە کاریان بۆ واحیدە دین کردووە و دادگەیی کردنیشیان هەندێ ڕاستی دەخاتە ڕوو.

٣–ڕۆژنامەکان هەندێ وردەکاریی باشیان لەسەر هۆکانی تاوانبار کردنی سەید عەبدولقادر و هاوڕێکانی بلاو کردووەتەوە. پارچەیەکی (ئاکشام Aksham) کە ئەم ئاشکرا بوونانەی تێدایە و، وێنەی لە سێدارە دانێکی بەوردی جێبەجێکراوی لە پێشەوەیە، هاوپێچ ئەکەم، (لە برووسکەی ژمارە ٤٣٥ی ٢ی ئەم مانگەو پبڕگەی یەکەمدا ئاماژەم بەم بابەتە کردووە، وەکیلێکی (کور سەعدیKeur Sadi) ناوی سەید عەبدولقادر پەیوەندیی بە (تامپلینگ – Tampling) ەوە هەبووە. تامپلینگ بە ناوی وەکیلی بریتانیاوە کاری کردووە، بەڵام لە ڕاستیدا ئیشی بۆ پۆلیسی تورك کردووە) .ناوبراو کور سەعدیی لە خشتە بردووە و، چەند پێشنیارێکی نووسراوی شێوە ڕێککەوتنی ئاست بەرزی لێ وەرگرتووە.

٤– دەزانم تامپلینگ سەرەتا لێرە پۆلیسی هاوپەیمانان بووە، بەڵام وازی هێناوە و وەك ئەندامێك بووەتە هەواڵدەر (مخابر) ی (Hulse)ناوێك. دەسەڵاتداریتیی بریتانیا بە چاوێکی زۆر جیاوازەوە سەیری ئەمانەی کردووە، چونکە زانیویەتی دەیانەوێ کار بۆ بێگانە بکەن، بەڵام هەندێ جار (سێر ئەی. بلۆك Sir A .Block) لە

سەرچەکی ساختەی بانك کاری پێ کردوون. ئەمانە بە دڵنیاییـەوە پـەیوەندییان بـە پۆلیسـی تورکـەوە هـەبوە. پێنـاچێ تـامپلینگ لـێرە مـابێ، بـەلام (Hulse) هێشـتا لێرەیەو، کار بۆ بۆڵشەڤیکە ڕووسەکان دەکات و، مووچەکەیشی لەوان وەردەگرێ.

ئار. ئێس لیندسەی

وەزارەتی دەرەوە، ٢٦٢/٤٢٤. ل: ١٧٣ ، ژ: ١٨٠

ژ: ١٩

لە مستەر هۆرەوە بۆ مستەر ئۆستن چامبرلەین — (٧ تەممووز گەیشتووە)

(ژمارە ٥١١- نهێنی)

تیراپیا، ٣٠ حوزەیرانی ١٩٢٥

گەورەم ،

خۆشحاڵم ئامـاژە بـە برووسـکەی ژمـارە ٨٧ی ١٧ی ئـەم مانگـەم سـەبارەت بـە جموجۆڵی عەسکەریی تورك، راپۆرتی پاشکۆی عەسکەریتان بـۆ بـەرز بکەمـەوە کـە تێیدا هاتووە: بە پێی ئەو زانیاریانەی کە توانـراوە دەسـت بخرێن، زیاتر لـە (٥٠٠٠٠ پەنجا هەزار) سەرباز لە ویلایەتەکانی ڕۆژهەلاتدان.

٢- ڕائید هارێنك دەڵێ: بـاوەڕی وایـە ئەگـەر بڕیاری موسـڵ بـە قـازانجی عـێراق بدرێ، ئەوا تورکەکان بۆ هەڵگێڕانـەوەی کاریگـەری بڕیارەکـە، بـیر لـە دروسـتکردنی چەند دەستەیەکی بەهێزی (چەتە) دەکەنـەوە و، پێشـدەچێ لـە سـەربازانی نزیکـی سنوور کە بۆ ئەو مەبەستە تەسریح دەکرێن پێکبهێنرێن. بێگومـان ویژدانـی سیاسـی تورك هێنـدە لاوازە دەیـەوێ لـە ڕێگـەی ئـەو باندانـەوە، بـە شـێوەیەکی نـاڕەسمی، عـێراق داگـیر بکـات، ئەمـە لــە تێبینـی هـاوپێچراوی راپۆرتــی ژمـارە ٤٦٩ی ١٠ی حوزەیرانی سێر ئاڕ لیندسەیدا زۆر بە ڕەهایی پشت ڕاست کراوەتەوە.

٣- سەرەڕای ئەمانەیش هێشتا زۆر زووە بڵێین خواستێکی هەڕەشە یـان جـەنگ دژی عێراق لە ئارادایە. ڕەوتی دادگەی ئیستیقلالی دیاربەکر و حوکمی درندانەی تورك لە بەرامبەر شێخانی کوردی تاوانبار بە بەشداری لەم ڕاپەڕینەی دواییدا بیانوویان بۆ مانەوەی هێزەکان لەو بەشەی وڵاتدا دروست کردووە، دواتر ڕاپۆرتێکی جیاتـان لـە سەر حوکمدانی شێخانی کـورد لەلایـەن تورکـەوە بـۆ بـەرز دەکەمـەوە ئەگـەر چـەند

هەفتەی ئایندە هیچ لە کوردستان ڕووی نەداو سەربازانی سەر سنووری عێراق کەم نەکرانەوە، دەبێ داوای بەڵێنی بەهێزتر، نەك دۆستانە، بکەین. بەڵام ئێستا پێم وایە تاکەمتر لە سەری بڕۆین باشتر بێ.

٤- پێویستە ئەوەیش بڵێم کە ماوەی دووهەفتەی ڕابردوو چاپەمەنیەکان دووجار ناردنەوەی بەرەو ڕۆژهەلاتی سەربازانیان بۆ تەسریح کردن ڕاگەیاندووە. ڕێ بە هیچ نیشانەیەکی گواستنەوەی سەرباز نەدراوە، بۆیە لەم حاڵەتەدا هیچ گومانی تێدا نییە کە ئەم نوسینانە دڵسۆزانە و بۆ بەرژەوەندی ئێمە چاپ نەکراون.

٥- کۆپییەکی ئەم ڕاپۆرتە بۆ بەغدا و بەیرووت دەنێرم.

ئار. ئێچ. هۆر

وەزارەتی دەرەوە، ٢٦٣/٤٢٤. ل: ١ ، ژ: ٢

*****

هاوپێچی (١)ی ژمارە ١٩
لە ڕائید هارێنکەوە بۆ مستەر هۆر

(ژمارە ١٦)

تیراپیا، ٢٥ حوزەیرانی ١٩٢٥

گەورەم ،

خۆشحاڵم ژمارەی هێزەکانی تورکتان لە ٢٠ی ئەم مانگە و ئەو جێیانەدا کە بە ویلایەتەکانی ڕۆژهەلاَت ناسراون، پێ ڕابگەیەنم. زانیاریەکانی پێش یاخی بوونی کوردستان لە وەزارەتی جەنگی فەیلەقەکانی سوپای تورك لەو ناوچانەداو هی ئەو یەکە جۆراوجۆرانەیشەوە کە لە سەرهەڵدانەکەوە بۆیان نێردراون، لە چەند سەرچاوەیەکی بڕواپێکراوەوە وەرگیراون. ئەمە فەیلەقی پێنجیش دەگرێتەوە کە ڕۆژنامەکان دەڵێن گوایە نێردراوەتەوە بۆ شوێنیپێشووی. بەلاَم تا ئێستا بەو بەشەی هێڵی ئاسنی بەغدادا کە دەکەوێتە ناوچەی ماندەیت (ئینتیداب)ی فەڕەنسەوە نەپەڕیوەتەوە.

کۆی گشتی بریتی‌یە لە ١٧٥٠ شیر و ٤٩٠٠٠ تفەنگ و ١٠٨ تۆپ. لە ڕاپۆرتەکانی ژمارە (٥، ١٤، ٧)مدا بۆ باڵوێزی بریتانیای خاوەنشکۆ لە قوستەنتەنییە، باسی بەکارهێنانەکانی ئەم ژمارە گەورەیەی سەربازانم کردووە، ئەو ئەنجامەم دەستگیر بووە کە تورکان پێیان وانییە کێشەکە شایستەی ئەوە بێ ئەمان هێرش بکەنە سەر عێراق.

هێشتنەوەی ئەو سەربازانەیش دوای یاخی بوون، لە سەرێکەوە بۆ ئەوە بووە کە دەستیان بە چاکسازی کرد هێزێکی زۆریان لە وڵاتدا جێگیر کردبێ، پەیوەندیەکان بە گشتی باشکراون و، وڵات مەدەنی کراوە، هەروەها لەوانەیە دەسەلاَتدارانی تورك ئەوەیان لە خەیاڵدا بێ کە کاتی بڕیاری ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان ئەو هێزە زۆرەیان لە نزیك سنووری موسڵ هەبێ.

کاتێك ڕاپۆرتەکانی (٥ ، ٧)م لە سەر ئەم مەسەلەیە نووسی، چاپەمەنیەکانی تورکیا کە کەم و زۆر شتەکانیان لە حکوومەتەوە وەردەگرن، باوەڕی تەواوی خۆیان لە چەند بابەتێکدا سەبارەت بە بڕیاری کێشەی سنووری موسڵ بە قازانجی تورکیا پێشان دا، بەڵام دوێنێ لە سەرچاوەیەکی تەواو بڕواپێکراوی ئێرەوە زانیم، ئەو بەرپرسانەی کە ئاڕاستەی سیاسەتی تورکیایان بە دەستە، نەك هەر لە ئاکامی کێشەکە دڵنیا نین، بەڵکو بە کردەوە باوەڕیان بەوە هێناوە کە بڕیارەکە بە قازانجی عێراق دەبێ.

ئەگەر ئەم زانیارییە ڕاست بێ، ئەوا ئەمە چارەسەرێکی باشە بۆ گرفتەکە .فەرماندەیی بالای تورك پێی وایە هێزە گەورە تورکیەکەی نزیك (چاناك Chanak)[1] بوو کە زۆری بۆ دانوستانەکانی (مودانیە) هێنابوو. کە مالەدین سامی پاشا وتی ئێمە لە دەرەوەی چاناك ترسێنراین. ساڵی ١٩٢١ فەرەنسییەکان بە تاکتیکی تورك بە دروست کردنی باندێکی زۆری چەتە و، دابینکردنی ڕەشاش و بڕنەوو تەقەمەنی بۆیان و، بێ دەنگکردنی ئەفسەرانی نیزامی لە ئاستیانداو، پشتگرتنیان لەلایەن هێزێکی توانای تورکەوە ناچارکران لە (مەرعەش Marash و عەینتاب Anitab) بکشێنەوە. وا دەردەکەوێ ئیحتیمالێکی کەمی ئەوە هەبێ کە فەرماندەیی بالای تورك، بەم دووکارە، بیەوێ بیر لە دوو بارەکردنەوەی هەمان مانۆڕی، بەڕای خۆی، سەرکەوتووی ساڵانی ١٩٢١ و ١٩٢٢ بکاتەوە.

پێم وایە ئەگەر هیچ هەواڵێکی ناردنەوەی فەیلەق و فیرقەی پێنج نەبێ، ئەوا زۆر ڕێیتێدەچێ تورك شالاوێکی چەتەیی هاوشێوەی ئەوەی کە بردییە سەر سیلسیا، بکاتە سەر عێراق.

ئاڕ. ئی. هارێنك

وەزارەتی دەرەوە، ٢٦٣/٤٢٤، ل: ٢ ، ژ ١/٢

****

[1] ڕەنگە مەبەست چەناق قەلعە بێ. (س)

هاوپێچی (٢)ی ژمارە (١٩)
ژمارە سەربازانی تورك لە ویلایەتەکانی ڕۆژهەلاتدا

٢٠ حوزەیرانی ١٩٢٥

هێزەکانی ویلایەتەکانی ڕۆژهەلات –١٥ی شوباتی ١٩٢٥: –

فەیلەقی (٧) :	شیر	تفەنگ	تۆپ
تیپی (٨)ی سوارە	٥٠٠	---	٨
فەوجی (٢٨)ی پیادە	---	٥٠٠	---
تیپی (١)ی سوارە	٥٠٠	---	٨
تیپی (١٤)ی سوارە	٥٠٠	---	٨
تیپی (٢)ی پیادە	٥٠	٣٠٠٠	٢٤
تیپی (١٧)ی پیادە	٥٠	٣٠٠٠	٢٤
سەرجەم	١٦٠٠	٦٥٠٠	٧٢

ئەو هێزانەی کە بە شەمەندەفەر بۆ ئەو هەرێمە نێردراون:

أ- فەیلەقی پێنج	شیر	تفەنگ	تۆپ
تیپی (٧)ی پیادە	٥٠	٦٧٥٠	٢٤
تیپی (٤١)ی پیادە	٥٠	٦٧٥٠	٢٤
سەربازانی فەیلەق	---	١٥٠٠	---
سەرجەم	١٠٠	١٥٠٠٠	٤٨

ب–بەهێز کردنەوەی فەیلەقی (۷)

	شیر	تفەنگ	تۆپ
کۆکردنەوەی فەوجەکانی پیادە بۆ بەرگری	--	۹۲۵۰	---
بۆ فیرقەی (۱) سوارە کەسەرەتای یاخیبوون	۵۰۰	---	---
تەفروتونا بوو بوو هەمووی	۵۰۰	۹۲۵۰	--
سەرجەمی أ+ ب	٦۰۰	۲٤۲۵۰	٤۸

ئەگەر دەستەیەکی تۆپخانە ۱۰۰ کەسەبێ. کۆی گشتی ئەو هێزانەی کە بە سەر هێڵی ئاسنی بەغدادا هێنراون، بە زیاد کردنی ۱۲۰۰ بۆ دەستەی تۆپخانە، دەکاتە ۲٥٤٥۰، ئەمەیش نزیکی ئەو ژمارەیەیە کە ئەفسەری پەیوەندیەکان لە بەیرووت داویەتی.

گومانی تێدا نییە کە فیرقەی (٥) لە هەرێمی تۆقاتەوە بەشداریی ئۆپەراسیۆنەکانی کردووە، کەواتە هێزەکان کاتی شەڕ بەم جۆرە بوون: –

	شیر	تفەنگ	تۆپ
فەیلەقی (٥)	۱۰۰	۱۸٥۰۰	٤۸
فیرقەی (٥)	٥۰	٦۷٥۰	۱۲
فەیلەقی (۷)	۱٦۰۰	۱٥۷٥۰	٤۸
سەربازی فەیلەقەکان	---	۳۰۰۰	---
سێ بەتالیۆنی بەرەی شەڕ	---	۳۰۰۰	---
جەندرمە	---	۷۰۰۰	---
سەرجەم	۱۷٥۰	٤۹۰۰	۱۰۸

کۆی گشتی بە زیاد کردنی ۲۷۰۰ ی تۆپخانە دەبێتە (٤٩٤٥٠)[1].

ئەم ژمارەیە، بە شێوەیەکی بەرچاو، کەمترە لەوەی جەنەراڵ[2] (سەرایل – Sarrail) (برووسکەی ژمارە ۲۸۷ی ٤ حوزەیرانیکۆمیساری باڵا لە بەغدا، بۆ سکرتێری وڵات بۆ کۆلۆنیەکان و هەروەها بە ژمارە ۱۹۵ بۆ قوستەنتەنییە) وا هەست دەکەم دەزگای هەواڵگری (مخابرات)ی فەرەنسی ژمارەی یەکە پیادەکانی فەیلەقی (۷) ی زۆر زیاتر داناوە.

وەزارەتی دەرەوە، ٢٦٣/٤٢٤ ، ل: ٢-٣، ژ ٢/٢

***   ***   ***   ***   ***

---

[1] هەڵە لە ژمارەکانی ئەم خشتەیەدا هەیە.

ژ: ٢٠

لە مستەرهۆرەوە بۆ مستەر چامبرلەین- (٧ی تەمووز گەیشتووە)

(ژمارە/ ٥٢٢)

تێراپیا، ١ی تەممووزی ١٩٢٥

گەورەم، بۆ تەواو کردنی ڕاپۆرتی ژمارە ٤٦٨ ی ٩ی مانگی ڕابردووی سێر ئار .لیندسەی ئەمەوێ ئەوەتان پێ ڕابگەیەنم کە ٢٣ی مانگی پێشوو دادگەیی شێخ سەعید و ئەوانەی وا لە یاخی بوونی کورددا دەستیان هەبوو، پاش ئەوەی مانگێکی خایاند، کۆتایی هات. درێژەی هیچ بایەخێکی گشتیی ئەو بەڵگانەی کە لەماوەی ئەو دادگەییانەدا خراونەتە ڕوو، بڵاونەکراوەتەوە، شێخ سەعید و چل کەسی تر بە مردنو ژمارەیەکی کەمتریشیان بە زیندان و کاری قورس سزادران. ڕائید قاسمی خێڵەکی کە لەماوەی دادگەییەکەیدا بەڵگەی بە دەوڵەت دابوو لەگەڵ ١٥-٢٠ کەسی تردا ئازاد کران. لەگەڵ ئەمانەیشدا دادگە فەرمانی دا خانەقاو خەڵوەتکەی ویلایەتەکانی ڕۆژهەلات. بە بیانووی ئەوە کە گوایە شێخەکان بۆ سەپاندنی دەسەلاتێکی ئەفسانەیی بێ مانا بەسەر خەڵکی نەفامدا بە کاریان هێناوە دابخرێن.

٢- ئاژانسی ئەنادۆڵ ڕایگەیاند کە سەرۆکی دادگە پاش دەرکردنی حوکمەکە بەم جۆرە لەگەڵ تاوانباراندا دوواوە:

" ئێوە هەندێکتان بۆ بەرژەوەندیی تایبەتی خۆتان کۆبوونەوە، ئەوانی تریشتان دوای پڕۆپاگەندەی بێگانە و ئارەزووی سیاسی کەوتن و هەمووتان بۆ هەمان ئامانج کە بریتی بوو لە دامەزراندنی کوردستانێکی سەربەخۆ کارتان دەکرد، ئێوە بە ڕێکخستنی سەرهەڵدانێکی گشتی کە چەند ساڵێك بوو بیرتان لێ دەکردەوە، ئەم هەرێمەتان تووشی شەڕکرد، یاخی بوونەکۆنە پەرستانەکەیشتان بە هۆی کاری بەهێزی حکوومەتی کۆمار و زەبری کەمەر شکێنی سوپای کۆمارییەوە بە زوویی دامرکێنرایەوە. ئێوەیش هەمووتان گیران و هێنرانە ئێرە، تا لە سایەی یاساو داد

پەروەریدا حسابتان لەگەڵدا بکرێ، دەبێ هەمووان ئەوە بزانن کە حکومەتی ئەم کۆمارە ساوایە هیچ جۆرە ئاژاوەو کارێکی خراپ دەرنابات و، بە هیچ شیوەیەکیش رێ بەم تاوانانە نادرێ خەڵکی بێ بەخت و دەرفەتی ئەو هەرێمانەی کە چەندین ساڵە لە ژێر ستەمی شێخ و ئاغاو بەگەکاندا هاڕدراون و سەرو ماڵیان کراوەتە قوربانیی ئەو کەسانە و، دواجاریش لە دەسەلاتی شەرەنگێزی ئێوە رزگار کراون، بە درێژاییی رێگەی خۆشگوزەرانی و بەرەوپێشچوونی کۆمارەکەمان لە ئاشتی و بەختیاریدا پێشدەکەون. هاوکات ئێوەیش لە بەرامبەر ئەو خوێنەی کە رشتووتانە و ئەو خانوانەی کە وێرانتان کردوون، ئەبێ پەتی سێدارەی دادپەروەری بکەنە ملتان، بەڵێ ئەم ەحوکمی یاساکانی کۆمارە".

٣–حاکمی گشتی دادگەی ئاگادار کردەوە: رازی نییە جێبەجێکردنی حوکمەکە سێ رۆژ دوابخرێ، بۆیە پێش بەرەبەیانی ٢٩ حوزەیران ئەو سزادراوانە بە مردن ، لە شوێنێکیئاوەلای نزیك دەروازەی کۆنی حەڵەب لەدیار بەکر لە سێدارە دران.

٤–رۆژنامە ناوخۆییەکانی تورکیا لە هەواڵی سزا توندەکانی لە سێدارەداندا کە پەیامنێرە تایبەتییەکانیان دەیاننارد، بە شێوە زمانی توندی خۆشحاڵی پیشاندەدا کە چۆن ئەو رۆژنامە نووس و پیشەکارانە و خەڵکانی تریش لەکێ بەرکێدا بوون بەشداریی تایبەتیان لە لەسێدارە دانەکاندا هەبێ و، بە درێژیش تێبینی و هەڵس و کەوتی تاوانبارانیان بڵاو کردەوە. چاپەمەنیەکان سەبارەت بە لەسێدارە دانی ئەو سەرکردانەی ئاژاوەکەی کورد، گەیاندیانە ئەو پەڕی و هیچیان نەهێشتەوە. ئەمەیش لە برووسکەی ژمارە ٤٣٥ ی ٤٢ حوزەیرانی باڵوێزی خاوەنشکۆدا ئاماژەی پێکراوە.

ئار. ئێچ. هۆر

وەزارەتی دەرەوە، ٤٢٤، ٢٦٣، ل: ٣–٤ ، ژ/٣

*** *** *** *** ***

ژ: ۲۱
لە مستەر هۆردوە بۆ مستەر ئۆستن چامبرلەین — (۱۰ ئاب گەیشتووە)
(ژمارە ٦۰۲)

تێراپیا ، ۹ ئابی ۱۹۲٥

گەورەم ،

خۆشحاڵم پێتان ڕابگەیەنم: ۲۳ی مانگی ڕابردوو کۆبوونەوەیەکی نا ئاسایی لە تەلاری ئەنجومەنی مەزنی نیشتمانی لە ئەنگۆرە کراو، سەرجەم نوێنەرەکانی سەر بە پارتی گەلی بە نامەی بەپەلە بۆ داواکران و ، سەرکۆمار و سەروەزیر و ئەو وەزیرانەی کە لە ئەنگۆرە بوون بەشدارییان تێدا کرد و، تا نیوەڕۆی خایاند. عەلی سائیب بەگی نوێنەری (کۆزانKozan) و ئەندامی دادگەی ئیستیقلال بۆ ویلایەتەکانی ڕۆژهەلات و ، فەیزی بەگی نوێنەری دیاربەکر و وەزیری کەرتی گشتی کابینەکەی فەتحی بەگی پێش ئەم کابینەیە، ئامادەی کۆبوونەوەکە بوون. لەبەرەئەوەی ئەنجومەنی مەزنی نیشتمانی ئێستا لەوەرزی پشوویەکی درێژدایەو، لەم حاڵەتەیشدا کەس لە ئەنگۆرە نامێنێتەوە، هەرچەندە ئەتوانن ئەمە نەکەن، ژمارەی ئامادەبووانی کۆبوونەوەکە تا ڕادەیەك کەم بوو

۲– مەبەستی کۆبوونەوەکە، بە پێی ئەو ڕاپۆرتانەی وا گەیشتوونەتە قوستەنتەنییە. ، وتووێژ بووە لە سەر، بە شێوەیەکی گشتی، ئەو ڕێبازەی کە دادگە دەیەوێ بۆ چارەسەرکردنی دەرەبەگایەتی بیگرێتە بەر و، بە تایبەتیش ئەو مەسەلەیەی کە لە ئەنجامی بەلگەیەکی بەرچاوی دانیشتنی ڕۆژی ۲۲ حوزەیرانی دادگەی سەربەخۆی دیاربەکردا هاتبووە ئاراوە.

۳–ئەمە کورتەیەکە سەبارەت بەو مەسەلەیە کە (ئۆغلۆو حوسەین) ی تاوانبار بە بەشداری لە یاخی بوونی کوردا، ورووژاندوویەتی. کاتێك ناوبراو هێنراوەتە بەردەم دادگەی ئیستیقلال و، عەلی سائیب بەگ پرسیاری لێ کردووە، ئاشکرای کردووەکە

فەیزی بەگ گفتوگۆی لەگەڵ گوندنشینێکی هەرێمی دیاربەکردا هەبوە. هەروەها لەوەلامی پرسیارێکدا لەسەر ڕژێمی نوێی کۆمار، وتوویە: دین لە دەوڵەت جیاکراوەتەوەو، غازی پاشا نوێژ ناکات و ، دەخواتەوە. پرسیارەکانی تری عەلی سایب بەگ بۆ ئەوە بوون کە تێوەگلانی فەیزی بەگی لە یاخی بوونەکەوە بۆ پشت ڕاست ببێتەوە. (٢٤) حوزەیران فەیزی بەگ ڕەتکردنەوەی ئەم پڕۆپاگەندانەی بڵاوکردەوە، ئیتر مەسەلەکە ماوەی مانگێك دامرکایەوە. پێم وایە لەو مانگەدا حکوومەت لە گفتوگۆی ئەوەدا بوو بێ کە ناوبراو دادگەیی بکرێ یان نا؟ بە ئاشکرا بڕیاردرا: لە بەرئەوەی دانیشتووی دیاربەکرە باشترین ڕێگە ئەوەیە کە هەلێکی شیاوی بۆ بڕەخسێنرێ تا دان بە ئەمەکداریی خۆیدا بنێ و، پێشانی بدات نوێنەری دیاربەکر پشتیوانی ئەو بیر و ڕایانەی نەکردووە کە بوونەتە مایەی یاخی بوونی کورد، لە بەرئەوە، بانگهێشت کرا تا لە کۆبوونەوەکەدا قسە بکات. ئەویش لە وتەیەکی درێژدا جارێکی تر تۆمەتەکەی ڕەتکردەوەو ڕێزی خۆی بۆ سەر کۆمار و عیسمەت پاشا دەربڕی.

٤–ئەمجا کەوتنە باسی بارودۆخی ویلایەتەکانی ڕۆژهەڵات و ، ڕاگەیاندرا کە بەکۆی دەنگ بڕیاری ڕیشەکێش کردنی (پاشماوەی دەرەبەگایەتی) یان لەو بەشەی وڵاتدا داوە.

٥–(وەقت) ی ٢٩ و (ئاکشام) ی ٣٠ تەمووز سەرگوتارەکانیان بۆ ئەم بابەتە تەرخانکرد بوو، ئەوەی پێشوو ڕایگەیاند ئەگەر حکوومەت بیسەلمێنێ جگە لە یاساو دادپەروەری هیچ دەسەڵاتێکی تر لە وڵاتدا نییە، ئەوا دەرەبەگایەتی لە ڕووی چاکسازیدا هەرەس دێنێ. ئەوەی دوایش دەری خست: بەگ و ئاغا و شێخەکان نەك هەر زیادەن، بەڵکو سەرچاوەی تێکدانی سیستەمی کۆمەڵایەتین، ڕزگار بوون لە دەست ئەمانەکارێکی ئاسانە و ، شۆڕشی تورکی پاشماوەی گرنگتری وەك خەلافەتی سڕیوەتەوە. ڕۆژنامەکە دەستخۆشیی بڕیارەکەیشی لە حکوومەت کرد.

٦- لەم بارەیەوە دەڵێم: هەفتەی یەکەمی مانگی تەمووز، جەمیل بەگی وەزیری ناوخۆ لەگەڵ ڕەفیق بەگی وەزیری تەندروستی گشتیدا بە گەشتێك ئەنگۆرە ی بەرەو ناوچەکانی ڕۆژهەلات بەجێهێشت. ١٧ تەمووز کۆنفرانسێکی لەگەڵ والییەکانی هەرێمەکەو، زەکی بەگی فەرماندەی جەندرمە و مدحەت بەگی توێژەری کۆمەڵایەتی کە لە شیاوترین شێوازی دابەشکردنی هەرێمەکەی دەکۆڵییەوە بۆ مەبەستی ئیداری، سازدا. ٢ ی ئەم مانگە جەمیل بەگ گەڕایەوە ئەنگۆرە و بە دڵنیاییەوە هەرکە ئیجرائاتەکانی ویلایەتەکانی ڕۆژهەلات، وەك عیسمەت پاشا لە قسەی ٧ نیسانی ئەنجومەنی مەزنی نیشتمانیدا پێشبینیی کردبوو، بڕیاریان لە سەردرا، ئەوا ڕاوبۆچونەکانی، بە دڵنیاییەوە، جێی خۆیان دەگرن (برووسکەی ژمارە ٢٨٩ی نیسانی سێر ئاڕ لیندسەی).

ئاڕ. ئێچ. هۆر

وەزارەتی دەرەوە ، ٢٦٣/٤٢٤ ، ل: ١٦، ژ: ١٦

***   ***   ***   ***   ***

ژ: ٢٢

لە مستەر هۆرەوە بۆ مستەر چامبرلەین (٢٤ی ئاب گەیشتووە)

ژمارە: ٦٣٨

تیراپیا/١٧ی ئاب ١٩٢٥

گەورەم،

خۆشحاڵم، ئاماژە بەڕاپۆرتی ژمارە(٦٢٣)ی (١١)ی ئەم مانگەم بدەم و، پێتان ڕابگەیەنم کە دادگای ئیستیقلالی ئەنگۆرە (٧) کەسی، بەتاوانی پێڕەویی "تەریقەتی سەلاحیە"و ئاڕاستەکردنی دژی کۆمار، دادگایی کردووە. بڕیاری دادگاکە خوێندرایەوەو، لەدواییدا باسی بەرهەڵستییەکانی "تەریقەتی سەلاحیە"ی کردو، جەختی لەسەر ئەو ڕاستییە کردەوە کەتەنها تاوان و ناپاکیی دوای ڕاگەیاندنی لێبوردنی پاش ڕێکەوتنی لۆزان، ڕەچاو کراون. نامەکەی مستەفا کەمال پاشایش کەبۆ دادگا نێردرابوو وتێیدا هاتبوو: خۆی دەستی لەداوای دادگای لوتفی فیکری بەگ هەڵگرتووە، خوێندرایەوەو، سەرجەم چاپەمەنییەکان بەگەرمی پێشوازییان لەم بڕیارە کرد. سەرەڕای لوتفی فیکری بەگ، (٣٥) کەس لە تاوانبارکراوەکان ئازادکران. دادگایی موزەففەر ئەمین بەگ (کە لە بەغداو موسڵ دژی تورکیا درێژە بەکارەکانی دەدات)، ئاڕاستەی دادگای ئیستیقلالی هەرێمەکانی ڕۆژهەڵات کرا. موستەفا بەگی نوێنەری پێشووی یەمەن، ڕەگەزنامەی تورکیی لێ سەندرایەوەو، حەوت کەس بە (٥)و شەشیش بە (١٠) ساڵ زیندانیو حەوت بە (١٦) ساڵ زیندانیو کاری قورس و زیادە بەمردن سزا دراون. هەروەها دادگا بڕیاریدا (بکوژانی دکتۆر ڕەشید پاشا) بەجیا دادگایی بکرێن.

٢- یازدە کەسە حوکمی مردن بەسەردا دراوەکان، بەیانی(١٦)ی ئەم مانگە لە باخێکی بەرامبەر ئەو بینایەی کە پێشتر شوێنی کۆبونەوەی ئەنجومەنی

مەزنی نیشتمانی بوو و ئێستایش سەرکردایەتیی پارتی گەلە، لەسێدارە دران‌و، ئەمانە کەمال بەگی سەرۆکی شارەوانیی "یەنی کۆی"و عیسمەت بەگی ئەفسەری ئەرکانی جەنگی (قیراز-kiraz)و حەمدی پاشاو نووری عوسمان‌و داوەری فرۆشیاری دەرمانی نەخۆشی-dystol- یان تێدایە.

٣- هەفتەی رابردویش، دادگای ئەنگۆرە کۆتایی بەدادگایی بیست کەسی‌تر بەتاوانی پڕۆپاگەندەی کۆمۆنیستی هێنا. سێ کەس لەمانە ئازادکران‌و، ئەوانی تر بە(٧-١٥) ساڵ زیندانی حوکم دران. ئەمانە تەنها دکتۆر شەفیق حوسەینییان ناسراو تێدایە کە چەند مانگێك لەمەوبەر نامیلکەیەکی بەناوی(یەکی ئایار) چاپکردووەو، هانی کرێکارانی تورکیای تێدا داوە تا یاخی ببن‌و، بەمیش ناوبانگی دەرکردووە. شەفیق حوسنی، لە پاشملە، حوکمی پازدە ساڵ زیندانیی بەسەردا درا.

٤- هەفتەی پێشوو، دادگای ئیستیقلالی هەرێمەکانی رۆژهەڵات چەند دانیشتنێکی کەمی هەبوون‌و، لێکۆڵینەوەیان تێدا لەگەڵ رۆژنامەوانان: فەوزی لوتفی‌و سەدری ئەدهەم‌و عەبدولقادر کەمالی‌و وەلید بەگدا کرابوو. دادگاییەکان کەلە چاپەمەنییەکانەوە بڵاو دەکرێنەوە، تەواو جێی سەرسامین، بەڵام مەبەستی سەرەکی دیارەو، دەیانەوێ هەروەك حوسەین جاهید کەلەڕاپۆرتی ژمارە(٣٨٦)ی ٢٠ مایس "سێر رۆلاند لیندسەی" دا هاتووە، رێوشوێنێکی بەرپرسانەیان لەسەر راپەڕینی کورد لەتەکدا بگرنەبەر.

ئار. ئێچ. هۆر

وەزارەتی دەرەوە، ٢٦٣/٤٢٤، ل: ١٩، ژ: ١٩

ژ: ٢٣

لەسێر ئار. لیندسەیەوە بۆ مستەر ئۆستن چامبرلەین(٢١ی ئەیلوول گەیشتووە)

(ژمارە ٧١٧)

تیراپیا، ١٦ی ئەیلوولی ١٩٢٥

گەورەم،

ڕۆژانی ڕابردوو چەند نیشانەیەکی ئـەوە هـەبوون کـە حکومـەتی تـورك توندیی سیاسەتە سەرکوتکارییەکەی تاڕادەیەك کەم کردووەتەوە.

٢- پێش هەموو شتێ، ئەو ڕۆژنامەوانانەی کە بەتاوانی هاندانی کـوردان بەنووسـینەکەیان خرانـە بـەردەم دادگـای ئیسـتیقلالی ویلایەتـەکانی ڕۆژهەڵات(بڕوانە راپۆرتی ژمارە(٦٢٣)ی ١١ ئابی مسـتەر هـۆر[1] یـەکێکیان نەبێ، هەموویان ئازاد کران. ئەو کەسەیش سەرنووسەری (تۆك سـەوز- Tok Seuz) ی ئەدەنەیە کە دادگـا درەنگـانێك بڕیـاری دا رەوانـەی دادگـای ئەنگۆرەی بکـاتو، ئێسـتا کێشـەکەی حەواڵـەی ئـەوێ کـراوە. سـەبارەت بەڕۆژنامەوانـەکانی تریـش، وابـڵاوە کـەچوار لەسـەرکردەکانیان، ڕۆژانـی سەرەتای گیرانیان، داوایەکی درێژیان بۆ سەرکۆمار ناردووە کەشـێوە دان پێدانان (ئیعتیراف) ێکی لەخۆگرتووەو، جگەلە پیاهەڵدانێکی دوو ڕووانەی غازی، ناڕازی بوون لـەوەی کەهەسـتی کۆمـار خـوازیو ئەمـەکدارییان بـۆ حکوومـەت خـاوێن نـەبووە. هـەروەها دانیـسان بەسروشـتی لـەڕێلادەری هەندێ لەنوسینەکانیاندا ناوەو، وتیان ئەگـەر کـاتی خـۆی ڕاستییەکەیان بزانیایە، ئەوانـەیان نەدەنووسـی. ئەوەیشـیان خسـتووەتە ڕوو کـەنیازیان

[1] چاپ نەکراوە

وایە دەست لەڕۆژنامەوانی هەڵگرن. ئەم بروسکەیە هیچ بایەخێکی پێنەدراوەو، دادگاییەکە چەند ڕۆژێکیتر بەردەوام بووە. تاوانبارەکان ئاسایی پرسیارو لێکۆڵینەوە لەوەڵامەکانی پێشوویان وبیروڕاو نووسینەکانیان کراوە. لەکاتێکدا دادگاییەکە بەرەو کۆتایی چووە، ڕۆژنامەوانەکان بروسکەی دووەمیان بۆ غازی ناردووەو، ئەمجارەیان هەردوو لایان ئیمزایان کردووە. ئەمەیان لەوەی زوو زۆر کورتترەو، دان پێدانانێکی کەمتریشی پێوە دیارەو، لەڕوویەکەوە پێچەوانەی ئەوی پێشووە: ڕۆژنامەوانەکان خۆیان بەخزمەتکارو ئەمەکداری کۆمار ناوبردووەو، داوای لێبوردنو میهرەبانیی سەرۆکیان کردووە بۆ ئەوە کە بەوریاییو نیاز پاکییەوە بگەڕێنەوە سەر کارەکانیان. نووسیویشیانە کە ئازادکردنیان بێ فەزڵو لێبوردنی بەرێز بەس نییە. ئەمجا هەرزوو ئازادکران.

٣- وەلید ئەبو زیازەیدی سەرنووسەری" تەوحیدی ئەفکار"ی ڕۆژنامەی ئیسلامیو نەتەوە پەرستو موحافیزکاری لەپێشدا داخراو، بەگرنگترین کەسی ئەو ڕۆژنامەوانانە دادەنرێ. ناوبراو کەسێکی کەللە ڕەقەو ناکۆکییەك لەنێوان ئەو سەرۆکدا هەیە، چونکە کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٢٤ کە مستەفا کەمال ویستی خەلیفە دوور خاتەوە، سەرجەم ڕۆژنامەوانانی بۆ چاوپێکەوتن لە سمیرنا بانگ کردبوو، بەڵام لەبەر ئەوەی کەوەلید ((قایل نەبوو داوای بەپیرەوەچوونی ئەم کارە لەخەڵك بکات))، بەشداریی ئەو کۆبوونەوەی نەکردبوو. ناوبراو تەنها بروسکە کورتەکەی دووەمی ئیمزا کردووە. وامەزەندە دەکەم حکومەت لەئازادکردنی ئەو ڕۆژنامەوانانە دوو دڵ نەبووبێو، وەك هەنگاوی یەکەم پێی لەسەر پەشیمان بوونەوەیان داگرتبێ. برووسکەی یەکەم، چونکە ئیمزای وەلیدی پێوە نەبوو، بەناتەواو لەقەڵەم دراوە. ناوی ئەم ڕۆژنامەوانە، لەوی

دووەمدا، هاتووەو، حکومەتیش بەپەرۆشەوە چاوەڕێی ئەمەبوو. بێگومان دیارە وەلید نەیویستووە، بەهۆی سەرسەختی ئەوەوە، هاوەڵە گیراوەکانی دووچاری هەمان چارەنووسی ئاشکرایی خۆی بکات.

٤- دادگایی ئەندامانی کۆمەڵەی خێرخوازی عەرەبیش، بەهەمان شێوە، بەئازادکردنیان دوایی‌ی هات. درێژەی ئەمەیش، هەروەك ئەوانی‌تر، لێڵ و ناڕوونەو، هەرچەندە ڕۆژنامەکان چەندین ستوونیان بە پرسیارو وەلام پڕکردووەتەوە، ئێمە لێرە تێیان ناگەین. ئەوشتانەی کەزۆر جێی بایەخ بوون، ڕێی بڵاوبوونەوەیان نەدراوە.

٥- قلیچ عەلی بابەتێکی سەیری لە" حاکمییەتی میللی"دا بڵاوکردووەتەوە. ئەم، دۆستێکی سەرکێش و شانازیکەری مستەفا کەمال پاشاو ئەندامی دادگای ئیستیقلالی ئەنکۆرەیەو، بە(پاڵەوانی عەینتاب) ناسراوە. هەرچەندە پێم وایە، نەك بەشمشێر، بەڵکو بەسێدارە خەڵکێکی زۆری لەناو بردووە. ئێستایش دەنەڕێنێ و بەچاپەمەنیەکانی تورکیا دەڵێ: ئەوان درێژە بەدڵەڕاوکێیەکی نەخوازراو دەدەن. پێویستە لەپارە وەرگرتن و کەسایەتی و شوێنی ژیانی کارگێڕی و کۆمەلایەتیی وڵات دوورکەونەوەو، لادانەکانی کارمەندانی حکومەت بخەنەڕوو. ئەبێ دادگاکان بزانن ڕێگەی پێشکەوتن دانەخراوە، بەڵکو ئەوە ڕۆژنامەکانن کە لە بارودۆخ و کاروباری ڕۆژ بێدەنگن.

٦- میانڕەویی حکوومەت تەواو ئاشکرایەو، دەکرێ باس بکرێ، بەلام ئێستا نازانرێ بایەخی چەندە. پێم وایە بارودۆخەکە پێویستە زیاتر هێور بکرێتەوەو، ئەمان لەم کاتەدا دوژمنەکانیان ببەخشن بۆ ئەوەی کاتێك ئەنجومەن دەیبینێ بڕیاری دادگایی‌ی سەرکردەکانی پارتی جوانە مەرگی پێشکەوتنخواز دەدرێ، زۆر هەوڵی تۆڵە سەندنەوە نەدرێ.

ئاڕ.ئێس. لیندسەی

وەزارەتی دەرەوە، ٢٦٣/٤٢٤، ل: ٢٨-٢٩، ژ: ٣١

ژ: ٢٤

لە سێر ئار. لیندسەیەوە بۆ مستەر ئۆستن چامبرلەین (١٢ی ئۆکتۆبەر گەیشتووە)

ژمارە: ٧٥٦

قوستەنتەنییە، ٦ی تشرینی یەکەمی ١٩٢٥

گەورەم،

برووسکەی ژمارە (١٢٥) ی یەکی ئۆکتۆبەری بەڕێزتان ، کە ئاماژەتان تێدا بۆ هەواڵی یاخی بوونەوەی ئەم دواییەی کوردان کردووەو، پرسیوتانە ئایا هیچ زانیارییەکم لەمەڕ راست و دروستی ئەم هەواڵە هەیە،پێم گەیشت. بەداخەوە ئەڵێم هیچ هەواڵێکی تایبەت بەم مەسەلەیە نییە ، ئەویش چونکە ئەورووپیەکان زیاتر لە شاری سەر کەناراوەکاندان و ، لەو ناوچانە دوورن‌و ،ڕۆژنامە تورکیەکانیش هیچ پەیامنێرێکیان لەو هەرێمانەدا نییە .تەنانەت هەواڵەکانی کاتی گەرم وگوڕیی یاخی بونەکەیش ، حکومەتی ئەنگۆرە دەیداتە ڕۆژنامەوانانی ناوخۆ .

٢-زۆرجار لێرە دەبیستم، دەڵێن: دەسەلاتدارانی تورك هێشتا گومانیان لە بارودۆخی کورد هەیە .تۆفیق ڕوشدی بەرلەوە بچێتە جنێڤ ،لە گفتوگۆیەکدا دڵنیای کردمەوە کە حکومەت پێویستە چاودێری وردی گشت یاخییەکان بکات . ماوەیەکە ،لەسەرچاوەیەکەوە کەپێم وایە بڕواپێکراوبێ ، لەبارەی کوردەکانەوە بیستوومە کە دۆخەکە بەم جۆرەیە : تەنیا چەند خێڵێکی کەم بەشداریی یاخیبونەکەیان کردووە و،تیرەو سەرۆکە بەناوبانگەکان‌و، بەتایبەتیش ئەوانەی ناوچەی دەرسیم، دوورەپەرێزبوون . بۆیە لەسەرکوتکاری پاش شکانی شێخ سەعیدو شوێن کەوتووانی قوتار بوون، بەلام هەمان تووڕەیی‌و بێزاریی یاخییەکانیان هەبووە. دەڵێن حکومەتی تورك ناوێری هەوڵی تێکشکاندنی تین‌و توانی ئەو خێڵە بەهێزانە بدات، نەبا سەرهەڵدانێکی ترسناکتر لەسەر دەستی ئەمان‌و لەم کاتە ناسکەدا بقەومێ.

٣- دیارە هیچ زانیارییەکیشم لە مستەر نایتی کونسوڵی تەرابزوونەوە پێنەگەیشتووە. ئەو لەوە ئاگادارە کەحکوومەتی خاوەنشکۆ ئەبێ ئاگای لەم مەسەلەیە هەبێ‌و، وابزانم لەکاری ئەم وەزیرەدا چەند زانیارییەکی ئەرزۆم کۆدەکاتەوە.

ئار. ئێس. لیندسەی

وەزارەتی دەرەوە، ٢٦٣/٤٢٤، ل: ٣٧-٣٨، ژ: ٤٦

ژ: ٢٥

لەسێر ئار. لیندسەیەوە بۆ مستەر ئۆستن چامبرلەین-(٢٦ی تشرینی یەکەم گەیشتووە)

(ژمارە: ٧٨٥)

قوستەنتەنییە، ١٦ی تشرینی یەکەمی ١٩٢٥

گەوردم،

تورك هەرگیز لەوە ماندوو نابێ کەبڵێ موسڵ تاکە کۆسپی ڕێی دۆستایەتیی ئەنگلۆ- تورکییەو، ئەم دەستەواژەیەش، تەنها ژاوەژاوی تووتی نییە، بەڵکو تاڕادەیەك ڕاستە. ئەمەیش ڕێیتێدەچێ، چونکە چەند ساڵی ئایندە هەلومەرجی گشتی سیاسەتی جیهانی، بۆ گێڕانەوەی بڕواو پەیوەندیی ئارەزوومەندانەی نێوان تورکیاو بریتانیای مەزن لەباردەبێ.

<u>ڕوسیا :</u>

٢- تورکیا سەرباری خواستو پەرۆشیی دوای ساڵی (١٩٢٠)و پەیوەندیی توندوتۆڵی ئەمڕۆ، ئاگاداری چالاکیەکانی ڕوسیایە بەرامبەر بەباشوورو، گۆڕانکاری لەدروشمەکاندا دەکاتو، پەی بەوە دەبات کە جیاوازییەکی زۆر لەنێوان سیاسەتی یەکێتی سۆڤیەتو ئیمپراتۆریەتی کۆندا هەیە. هیچ هیوایەکی ئارامی لە داهاتوو بەدی ناکرێ، چونکە پێشبینی ناکرێ بیری سیاسیی ڕووس، لەکاتێکدا بەلای ڕاستدا دەڕوات، بەرەو چەپ بگۆڕێ. ئەگەر ئینتەرناسیونالیزمی ئاشکرای ئێستا نەمێنێ، ئەوا تەنها بەدەستکەوتە دیارەکانی ڕۆژانی زوو جێگەکەی پڕدەکرێتەوە. ئاوابوونی ئەڵمانیاو لەبەریەك هەڵوەشانی ئیمپراتۆریەتی هەنگاری- نەمسایی، لە لایەکیترەوە، دوو دەستکەوتیان لەناوبرد کە ڕووسیا سەبارەت بە تورکیا مەبەستی بوون.

بەریتانیای مەزن:

٣- پەیوەندی تورکیاو بریتانیای مەزن، دەبوو بەهەمان شێوە تارادەیەك سیمای جارانی وەرگرێتەوە. پێشبینییەکانی نوێنەرانی ئینگلیز لەقوستەنتەنییەوە تا (ڤلادیڤۆستۆك- Vladivostok)[1]، هەروەك هی ئەوانەی زووە. ئەوە بەقازانجی ئیمپراتۆریەتە کە هاوکاریی دەوڵەتانی بێلایەن بکات. ئەو دەوڵەتانەیش، بەهەڕەشەو گوڕەشەو دەست بەسەرداگرتن و بەگژیەکداکردنی بێسنووری باکوورو باشوور، ئەوە دەسەلمێنن کەنفووزی بریتانیا لەسەربوونی نەتەوەیی ئەوان خۆپارێزی دەگەیەنێ، هی رووسیش واتە داخوران. دامەزراندنی پەیوەندییەکی باشی ئەنگلۆ-تورکی، لەوانەیە بۆ بریتانیا ئاسانتربێ، چونکە کێشەی کەمینە مەسیحیەکان کەم بووەتەوەو، ئەو کاریگەریەی جارانی نەماوە. لەلایەکی تریشەوە، پێویستی ئەمە، لەبەربوونی ناسیۆنالیزمی سیاسی- دینی لەهندستان و چەند شوێنێکی تری موسوڵمان نشیندا، زیاترە.

تورکیا:-

٤- ئەمرۆ کۆماری ساوای تورك لەگەڵ سەرتاسەری جیهاندا، پاش دەرس و پەندی پازدە ساڵی جەنگ، ئەیەوێ پشوویەك بداتو، گەورەترین قازانجی لێوەرگرێ. تازەگەری، ناوەرۆکی سیاسەتیەتی و، ناسیونالیزم و عیلمانییەت دوو خزمەتکاری پێویستین. شێواندنێکی زۆر لەمانەی کە تورك لەوێ دەیانکات، هەن و هەردەشبن، بەڵام بۆ چوونیان راستەقینەیەو، بەسۆزو عاتیفە لەشتەکان دەڕوانن. ئەمان لەبەشی تازەگەریی بەرنامەیاندا، نموونەی ژاپۆنیەکانیان خستووەتە بەرچاوی خۆیان و، نایەنەوێ تەنها بەوانە ئاشنابن کە بەرهەمی هەڵم و نەوت و کارەبان، بەڵکو مەبەستیشیانە دەستوورو دەزگا کۆمەلایەتی و کارگێڕییەکانیان سەرلەنوێ دابرێژنەوە. نابێ عیلمانییەت، وەك دەست دانە بێ باوەڕییەکی تەواو وڕەها، تەماشا

---

[1] شارێکی ئەوپەڕی رۆژهەڵاتی رووسیایە لەسەر دەریای ژاپۆن.(س)

بکرێ. ئەمە وەك كارێكی خۆویستی وڵات، بۆ جێبەجێکردنی پرۆگرامی تازەگەری دانراوە، چونکە نووسەرە ئەورووپییەکان بەمە گوێیان پڕکردوون و، تورکەکان تێگەیشتوون کە ئیسلام بەرگێکی تەسکەو، چاکسازیی تێدا تاسێنراوە بیری نەتەوەیی چەند ساڵێکە لەئارادایە، بەڵام رووداوەکانی ئەم دواییە لەدڵی خەڵکدا کردیانە هیوایەکی زیندوو. ئەمە بەگشتی، ئێستا، بووە هێزی هەڵسووڕانی پرۆگرامەکەی حکومەت. لەمەیش گرنگتر ئەوەیە کەخەڵکی ئاسیا چییان لەڕێگەی عیلمانییەتدا لەدەست چووبێ، هەندێکیان بۆ قەرەبوو دەکاتەوە. ئامانجی سەرەکی حکومەت: دروستکردنی دەوڵەتێکی پتەوی لاکێشەی ئەنادۆڵە کە ئامێز بۆ هەر کشتیارێکی بەتورکی قسەکردوو لەجیهاندا بکاتەوەو، هاوپەیمانانی ناوێ، بەڵام کوردەکان بەخراپەکارێکی پێویست دەزانێ، ئومێد وایە بەم پرۆگرامە، کەبەندەکانی بەتوندی پێکەوە بەستراون، تورکیا لە چەند ساڵێکی کەمدا وای لێبێ بەتەواوی بڕوا بەخۆبوونەوە بتوانێ بەرەنگاری هەر هەڕەشەیەکی باکوور یان باشوور ببێتەوە. ئێستا هیچ دوژمنکارییەك لەسیاسەتی دەرەوەی تورکیادا نییە، جائەگەر حکومەتی خاوەنشکۆ دەزانێ لەئایندەی ئەم خاڵە دڵنیاکراوەتەوە، ئەوا لەقازانجیدایە ئەم هەوڵەی تورك سەربگرێ.

<u>کوردستان:</u>

٥- یاخیبوونی بەهاری کورد زەبرێكی ترسناك بوو بۆ ئەم سیاسەتە. هەستێکی نەتەوەپەرستی لەکوردستاندایە، بەڵام کوردییە نەك تورکی. ناسیۆنالیزمی تورکی، کە حکومەت حسابی بۆ نەکردووە، هێندە تەسكو بەسیفەت تیرەگەرە، ناتوانێ کوردە کۆنەپەرستەکان بەبەرنامە بێزراوەکەی عیلمانییەت رازی بکات. بۆیە گەلێ کەمن ئەوانەی کەیاخی بوونی خێڵەکییەکانیان پێسەیرە. حکومەت، بۆ زیاتر قەناعەت پێکردن، کەوتووەتە چاکسازیی دارایی((واتە: هەڵوەشاندنەوەی دەیەك)). هەروەها هەست دەکات ئەم جۆرە شەڕو شۆڕانە هەموو پرۆگرامەکەیان خستووەتە مەترسییەوەو، ئەبێ بەهەرنرخێك بێ ناسیۆنالیزمی کورد سەرکوت بکات. دەیشزانێ

حکومەتی خاوەنشکۆ نەخشەی دامەزراندنی نیشتمانی نەتەوەیی‌ی کورد لەوبەری سنووری باشوری ئەواندا دەکێشێ ، ئەمەیش هەرەشەیەکی ڕاستەوخۆیە بۆ سەر سیاسەتی تورکیا. دورەپەرێزی حکومەتی خاوەنشکۆ و، بەگوێرەی توانای ، کەم ڕەفتارکردن لەگەڵ تورکیادا شتێکەو ، ئاراستەکردنی گوڕێ کاریگەریش لەمەبەستەکە شتێکی ترە . لێرەدا دەچینەوەسەر ئەوخاڵەی سەرەتا کەمەسەلەی موسڵ تاکە کۆسپی ڕێی دۆستایەتی بریتانیاو تورکیایە. پاش دڵەڕاوکێی یەك دوو مانگی پێشوو، تۆپەکە، وادەردەکەوێ ، لەدەستی حکومەتی خاوەنشکۆدابێ و ، ئەتوانێ‌چۆنی بوێ ، هەڵیسوڕێنێ ، بەلأم باشترە ئەوە بزانێ کە نەك هەر هێڵی سنوور ، بەڵکو زیاتریش لەمەترسیدان . بێگومان ، حکومەتی خاوەنشکۆ بەناچاری بیری نەتەوەیی (ناسیونالیزم)ی کوردستانی باشووری پەروەردەکردووە ، ئەگەرنا ! هۆکاری بەهێزتر هەن کە بمانەوێ کۆمەڵەی نەتەوەکان هیچ مەرجێك بەسەرمێزی دەسەلأتداردا نەسەپێنێ .کۆپییەکی ئەم ڕاپۆرتەم بۆ کۆمیساری باڵای حکومەتی خاوەنشکۆ لە عێراق ناردووە .

ئار.ئێس لیندسەی

وەزارەتی دەرەوە، ٤٢٤/٢٦٣/ل: ٤١–٤٢،ژ:٥٠

ژ:٢٦

لەسێر ئار. لیندسەیەوە بۆ مستەر ئۆستن چامبیر لەین (٢٦ی ئۆکتۆبەر گەیشتووە)

(ژمارە: ٧٩١)

قوستەنتە نییە ، ٢٠ی تشرینی یەکەمی ١٩٢٥

گەورەم ،

چەندتێبینیەکم لەسەر پەیوەندیەکانی داهاتووی تورکیا- بریتانیا کە تا مەودایەکی دیاریکراو بەسیاسەتی ناوخۆی ئەم وڵاتەوە بەستراوە، لەراپۆرتی ژمارە(٧٨٥)ی (١٦)ی ئەم مانگەمدا بەرزکردەوە. وا لە راپۆرتێکی جیادا،بەتایبەتی درێژە بەورپایانە دەدەم کەلێرە سەبارەت بەناسیۆنالیزمی تورکیی، ئەمڕۆ، لەئارادان.

٢- خەریککردنی مێشکی خەڵکی بەلەخۆپرسینەوەوە، زیاتر کارەساتە وەك لەوەی خۆشگوزەرانیو سەرکەوتن بێ، بێسەرەو بەرەییو نائارامیی کاروبارە نیشتمانییەکان، باشترین هەلی داماڵینی گەندەڵی لەجەستەی دەوڵەت بۆ ریفۆرمخواز دەرەخسێنێ. ئەم بیست ساڵەی دوایی، ئەو بیرانەی کەدەشێ پێیان بوترێ ناسیونالیزمی رۆژهەڵاتی ، چەندین وڵاتیان گرتەوە. کەچی لەگەڵ ئەوەیشدا کەئەوانیتر ژیانێکی سەلامەتیان بەسەربرد، تەنها تورکیا لەدەمی گوشارەکاندا کەوتە بەرکاریگەری ئەم. ئەمە جگە لەوە کەسیاسەتو توانایی تورك، لە پشتیوانیی چاکسازیی خاکی رۆژهەڵاتدا، لە ریفۆرمخوازەکان زیاتر دەستیان رۆیشتووەو، تەنانەت لێرە، پێش جەنگی گەورە، شتیوا کراوە کە بۆ نموونە لە میسری ئەرتۆدۆکسیدا هەرگیز رێی تێنەچووە. کاتی شەڕ، تەنها تورکیا لە وڵاتانی موسوڵمان، پشتگیریی لایەنە چەوتەکەی کرد. ئەو نەهامەتیو چەرمەسەرییانەی کە لە داگیرکردنی قوستەنتەنییە لەلایەن هاوپەیمانانەوەو ئەنادۆڵی رۆژهەڵاتیش لەلایەن یۆنانییەکانەوە کەوتنەوە، بەشێوەیەکی فراوان هاندەری پێکەوە بەستنی میللەتو

كارئاسانیی تازەكردنەوەبوون. هاوكات تورك هێندە كەم هەست كرابوو، سەرەڕای ناچالاكیی و كارلەسەركراویی خۆی، هیچ هەستی بەو زەبرە كاریگەرانە نەدەكرد كە رژێمەكانی دووریان دەهەژاند. ئەبێ ئەوەیشمان لەبیربێ كەئێستا ئەم، لەچاو هاودینە سەركەوتووەكانی ناوچە بەختەوەرەكانی تردا، ئەتوانێ زیاتر خۆی ڕاگرێ.

٣- ڕۆژانی زوو دەوڵەت وەكو موڵكی تایبەتی خێزانی عوسمانی سەیردەكراو، سەربازی تورك بۆ سەربەرزیی بنەماڵەی فەرمانڕەواو ئەو دینەی كەسەرۆكەكەی سەركردەیەكی دان پێدانراو بوو، دەجەنگی. وافێركرابوو بەخۆی بڵێ عوسمانیی و وشەی (تورك) یەكێك بوو لە نەنگییەكان. ئەمانەیش كاری بەربەریی و كۆنەپەرستانەبوون. هیچ شتێكی نەتەوەیی لە ئیمپراتۆریەتی عوسمانیدا نەبوو، بەڵكو لەڕاستیدا دژە نەتەوەییبوو. چەند ساڵێك پێش ئێستا پرۆسەی دژ بەعوسمانیچێتی لەڕێچكەیەكەوەو لەشێوەی جووڵانەوەیەكی ئەدەبیدا دەست پێكرا. هەرچەندە دەستەی كۆمسیۆنی سەرەكیی ئیتیحادو تەرەقی ناسناوی عوسمانییان بۆ خۆیان هەڵگرت، بەڵام وشەی (تورك)یان بەپلەو پایەیەكی نوێوە، سەرەڕای بەرزكردنەوەی نەتەوە، نەك ڕێبەرە خەیاڵییەكەی، وەك ئامانجێك كەتازانجی سەرجەم هەوڵە نیشتمانییەكانی لەپێناودا بخرێتەگەڕ، خستەناو سروودە نیشتمانییەكانیانەوە. وڵاتانیتر بەسەركەوتوویی بنەماڵە شاهانەكانیان بەتەواوی بەگەڵەوە بەست، بەڵام هیچ هەوڵێكی بەم ئاراستەیە لەتوركیا نەدراو، ئەمەیش دۆكەی ئازادەیەك بۆ سیفەتی بێكەڵكیی شازادەكانی عوسمانی دەگەڕێتەوە، چونكە خەلیفە بەشێوەیەكی سەرەكی وەك سەركردە دینێكیتوندوتیژ چاوەڕێی لێ نەدەكرا رابەریی جوڵانەوەیەكی چاكسازیی وا بكات كەخەسڵەتێكی عیلمانیی هەبێ. بەپاستی، ڕێی پێچەوانە، بەتایبەتی لەم ساڵانەی دواییدا، گیرایەبەر. هەموو كۆششێك لەپێناوی نزمكردنەوەی شانوشەوكەتی بنەماڵەی عوسمانیدا دراو، بەئاسانیش سەركەوتنیان بەدەست هێنا. چ مێرێك لە ڕووداوەكانی ئەم دەساڵەدا كە نەتەوەیان لە بناغەوە بزواند، بچووكترین پلەو پایەی تایبەتی دەستكەوتووە؟

ڕۆژنامەیەك وێنەیەکی شازادەی بچووکی وەك شتێکی تەنز ئامێز بڵاوکردووەتەوەو، لەژێریدا نووسیویەتی ((ئەمەیە نەوەی سەلیمی مۆن؟)). سڕینەوەی عوسمانیچێتی ڕێگەیەکی زۆری بڕیو، خێزانی عوسمانی لە قوڕدا نوقم کرانو، شانو شکۆیان لە دەست داو، هیچ دۆستێکیان لە ڕۆژهەڵاتدا نەبوو. لەلایەکی ترەوە، ((تورکیزم)) هەروەکو پێی دەڵێن، بەپێچەوانەوە بەرزکراوەتەوە. فەرمانڕەواکانی ئەمڕۆ هەموو هەلێك بۆ خۆناساندنیان بەمیللەت دەقۆزنەوە. تەنانەت لادێییەکانی ئەنادۆڵ دەزانن مستەفا کەمال یۆنانی فڕێدایە دەریاوەو، شارنشینەکانیش هەر ئاگادارن عیسمەت ڕێکەوتنی لەگەڵ هاوپەیماناندا ئیمزاکردو، بەهۆیەوە هاوڵاتییەکانیان لەدەرەوە ئیمتیازە بێزراوەکانیان لەکۆڵ بووەوە.

ناسیۆنالیزمی ڕۆژهەڵات ئامانجی دیاریکراوو خاسیەتی ڕاستەقینەی نیشتمانپەروەریی زیاتری لەتورکیا، لەچاو وڵاتانی تری ئیسلامیدا، دەستەبەرکرد. بناغەی پتەوی وا دانرا کە بتوانرێ بەشەکانی سەرەوەی لەسەر هەڵبچنرێ.

٤- پێویست ناکات ئەوە بێنینە بەرچاومان کە پرۆگرامی ئەو بەعیلمانی کردنو نوێکردنەوە بە بەربڵاوی جێبەجێکراوەی ئێستا، تورکیا دەکاتە دەوڵەتێکی بەهێز، چونکە هەرچەندە دەشێ ڕای سەرەکیی حکومەتی ئێستا بناغەی پتەوی بێ، بەڵام هێشتا تورك بەوەناسراوە کە ئامانجی ڕوون نییەو، شێواوی‌و ئیدارەی خراپ‌و گەندەڵییش وەك هەمیشە زۆرن. پەیامبەرێکی چاکسازی لەجیاتی قسەی پڕوپووچی لەڕاددەبەدەر، باشتربوو هاوار لەخەڵك بکاتو بڵێ: ((دڵتان بدڕن، نەك جلەکانتان)).

٥- کەس جەخت لەسەر ئەوە ناکاتەوە کە ریفۆرمە توندو تازەکان، لەخۆیاندا، ئاشکراو زانراون. بچووکترین‌و دیاریترین بێزارییە بۆ خەڵکی هەژار کەپێویستە پارە لەجلوبەرگی تازەدا بەخەرج بدەن. زۆرێکیش هێشتا هۆگری تەکیە بەزۆر داخراوەکانن. بەڵام عەقڵانییەت یاخود بێدینی لەوچینەدا، کەلەبەر نەبوونی نەخشەیەکی باش لەوانەیە پێی بوترێ ((ڕووناکبیری))، بەجۆرێك بڵاوبووەتەوە کە

دۆزینەوەی سەرکردەیەکی بۆ کاردانەوەی دینیی دژی سیاسەتی توندی سەپاندنی ئەم حکومەتەی لە ڕۆژئاوای ئەنادۆڵدا سەخت و گران کردووە. هەروەها پێدەچێ یاخیبوونی ئیسلامی، بەهۆی ئاڵۆزیی تێکەڵیی بەبنەماڵەی ئیمپراتۆریەتی پێشووەوە، ئاستەنگی خرابێتەرێ. شازادەی عوسمانی ئەمڕۆ، جگە لە کوردستان، لەهیچ جێگەیەکی‌تر نرخی نییە. هاوکات خولی ئێستای پرۆگرامی تازەکردنەوە هیچ گۆڕانێکی لە سوپادا نەکردووە، بەڵکوو چ ئەفسەر و چ سەربازەکانی دیارترین و،لەئاست پرۆپاگەندە نەتەوەیی و نیشتمانیەکاندا هەستیارترن. ئەفسەرەکان، لەچاو کارگوزارەکانی تری حکومەتدا، مووچەی زیاتریان پێدەدرێ و هیچ هۆیەك نییە تاوا دابنێین دوو دڵن لە لەناوبردنی داواکەرانی یاسای شەرعی، وەك ساڵی (١٩٠٩) کردیان. مردنی سەرۆکی دەوڵەت، بەدڵنیاییەوە، ئەبێتە مایەی بێهێزیی کۆمارەکە. ئاسان نییە ببینین چۆن کاردانەوەیەکی دینی، هەرچەندە عەقڵ نایبڕێ، تەنها وەك دەرەنجامی چەند کارەساتێك کە وڵاتیان گرتبووەوە، توانیویەتی بێتە ئاراوە. ئەمە بە لەبەرچاوگرتنی سووربوونی کاربەدەستانی ئەنگۆرە و ئەو شێوازەی کەبەهۆیەوە سەرباز و ئەفسەرەکانیان بەسەرکەوتوویی لەدەوری ئالا نوێکەیان کۆکردەوە.

٦- کوردستان ترسناکترین هەڕەشەیە بۆ سەر ئەم ڕژێمە. عەبدولحەمید بەشێوەیەکی سەرەکی مامەڵەی لەگەڵ ناسیۆنالیزمی کورددا دەکرد بۆ کشکردنی[١] ئەرمەنیەکان، بەڵام لە ڕێی سوارەی حەمیدییەیشەوە هەوڵی ئەدا کوردان بۆخۆی ڕاکێشی و، خێڵ و سەرە ناکۆکەکان بەگژیەکدا بکات. تورکەلاوەکان، تەنانەت بەر لەکۆتاییی فەرمانڕەواییی عەبدولحەمید لەگەڵ ناسیونالیزمی کورددا هەر لە کێشمەکێشدا بوون و، هەر کە ئەرمەنیەکان نەمان، دوا هۆکارەکانی تەحەممولکردنی کوردیش ڕەوینەوە. حکومەتی ئیسلامی لەوەبوو حسابی بۆ بکردایە، بەڵام ئەم و کۆماری ساوای عیلمانی، جگە لەدوژمنایەتیی شەڕخوازانە هیچی‌تر لە نێوانیاندا

---

[١] کشکردن: زاراوەیەکە لە یاریی شەترەنجدا بۆ ترس خستنەبەر دێ.

نییە، تاکە پرسیار ئەوەیە: ئایا لەبارێکدا کەکۆمار بەردەوام بیٚ و هیچ شتێکی وارووو نەدات لەبناغەوە لەگەڵیدا ناکۆك بیٚ، زنجیرە یاخیبوون و سەرکوتکردنێکی‌تر ئەبینین؟ یان وەزعەکە بۆ ئیمکانیەتی حکومەت زۆر گەورەیەو، کوردستان بەتەنیا لەگەڵ ئیدارە ناوخۆییەکەی و شێخ و بەگەکاندا، وەك ئەلبانیای زوو، دڵرەقانە فەرامۆش دەکریٚ؟

٧- کۆپییەکی ئەم نووسراوە بۆ کۆمیساری باڵای خاوەنشکۆ لەعێراق دەنێرم.

ئار. ئێس. لیندسەی

وەزارەتی دەرەوە، ٢٦٣/٤٢٤، ل: ٤٢-٤٤، ژ: ٥٢

ژ: ٢٧
لەمستەر ئۆستن چامبرلەینەوە بۆ سێرئار. لیندسەی(قوستەنتەنییە)
(ژمارە: ١١٥١)

وەزارەتی دەرەوە، ٣٠ی نۆڤەمبەری ١٩٢٥

بەڕێز،

راپۆرتـی ژمـارە(٧٨٥)ی (١٦) ئۆکتۆبـەرتم پێگەیشـت کـە لـەدوا برگـەیدا نووسـیبووت: هـۆی بـەهێز هـەن وا لەئەنجومـەنی نەتـەوەکان دەکـەن بـۆ پەروەردەکردنی ناسیۆنالیزم لە کوردستانی باشوردا، بەهیچ جۆرێـك تـەنگ بـەهێزی ئینتیدابی سەر عێراق هەڵنەچنێ.

٢- من بەتـەواوی ئـەو قسـەیەت هەڵنەسـەنگێنم کـە دەڵێـی: پەیوەندییـەکانی بریتانیا- تورکیا ، ئەگەر رێگەی نەهێشتنی((هەڕەشەی راستەوخۆ بۆسەر ناوەندی سیاسەتی تورکیا)) کە لە پرۆژەی دامـەزراندنی جۆرێك لـە نیشـتمانی نەتـەوەیی کوردیدا لـە بـاکووری عێراق و بەرامبـەر بـە سـنووری باشـووری رۆژهـەڵاتی تورکیـا هاتووە، بدۆزرێتەوە، ئەکرێ لەسەر بنەمایەکی پەسەند دابنرێ.

٣- حکوومەتی خاوەنشکۆ، تاڕادەیەکی دیارو بەرچاو، لەم مەسەلەیەوە گلاوە. ئـەو لیژنەیـەی کـە ئەنجومـەنی کۆمەڵـە دیـاری کـردووە، لـەدوا ئەنجامـەکانی راپۆرتەکەیدا وەك مەرجێکی بنەڕەتی بۆ یەکگرتنی هەموو هەرێمی باشـووری هێڵی Brusel [١] لەگەڵ عێراقدا ، ئەوەی چەسپاند کە ((ئەبێ خواستی کوردەکان بۆ دانـانی

---

[١] برۆکسیل کە هێڵی سنووری باکووری نێوان عێراق و تورکیایە. سەرەتای دامەزرانی دەوڵەتی عـێراق، دوای چەندین کێشـەی ئـەو دوو وڵاتـە لـەو بەشـەی سـنووردا، ئەنجومـەنی کۆمەڵـەی نەتـەوەکان بـە بەشـداریی نوێنەرانی ئیسپانیاو ئۆرۆگوای ١٥ تشرینی دووەمی ١٩٢٤. بڕیاری یەکجاریی لێدا(الدکتور فاضل حسـین، مشکلە الموصل، ط٢، مطبعة اسعد- بغداد ، ١٩٦٧، ص ٥٥-٥٨). (س)

کارمەندی کورد لەفەرمانگەکانی ناوچەکەیانداو، دابەشکردنی دادوەری و خوێندنی قوتابخانەکان و، بەکوردی بوونی زمانی رەسمیی ئەو دەزگا خزمەتگوزارییانە)) رەچاو بکرێ. کۆمسیۆنەکە پێی داگرت کەئەگەر ئەو مەرجە جێبەجێ نەکرێ، یان پێویست بێ ساڵی(١٩٢٨) و کۆتایی رێکەوتننامەی ئێستای ئەنگۆ عێراقی، کۆنترۆڵی کۆمەڵەی نەتەوەکان دوایی بێ، باشترە ناوچەکە لەسایەی سەرداریی تورکیادا بمێنێتەوە. ئاشکرایە، ئەنجومەنی کۆمەڵە نایەوێ رێنوێنییەکانی لیژنەکە کە بۆمەبەستی ئاشکرای خستنەڕووی ((هەرزانیاری و پێشنیارێکی یاریدەدەری گەلاڵەکردنی بڕیارێك))دەست نیشانی کردووە، فەرامۆش بکات . بەوپێیە مستەر ئێمری (AMERY) سێی ئەیلوول ئەنجومەنی ئاگادارکردەوە : ((حکومەتی خاوەنشکۆ بە خۆشحاڵییەوە دوپاتی دەکاتەوە: ئەم سیستمەی ئێستا کە تا ئاستێکیباش فەرمانی کۆمسیۆنە کە جێبەجێ ئەکات، بەردەوام وئایندەش کاریگەر تردەبێت.))ڕۆژیدوایش (٤ئەیلوول) بەهەمان جیدێتییەوە وتی ((ئێستا گەلی کورد ئۆتۆنۆمییەکی نەژادییان پێبەخشراوە و، ئەمانەوێ فراوانی بکەین .)) تێبینی ئەکەم نوێنەری لەهیچ کام لە قسەکانیدا نەیوتووە:ئەگەر ئەو ناوچەیە بدرێتە تورکیا ئەوا ئەم وڵاتە ئەو ئیمتیازانە دەداتە کوردان . بۆیەپێویست بوو بپرسم :ئایا حکومەتی تورکیا ئامادەیە کۆمەڵە دڵنیا بکاتەوە لەوەی ئێمە چیمان بەکوردبەخشیوە) ئەوەیان بداتێ (ئەوانەی کەلە تورکیان یادەشێ بێنە تورکیاوە)؟ تۆفیق ڕوشدی لە دوا وەڵامیدا ئەم خاڵانەی ڕەتکردەوە .

٤-ئێستا حکوومەتی خاوەنشکۆ ناتوانێ لەم پەیمانانە پاشگەزبێتەوە و، بێگومان دیارە گەر ئەمە بکات ، یا ڕاگەیاندنی جنێڤ ڕەتکاتەوە ، ئەوا وا لە ئەنجومەن دەکات ئەو ناوچەیەی ناکۆکییە ، بەپێی ڕێنوسیی کۆمیتەکە وەك لەسەرەوە باسکرا ، بداتە تورکیا .

٥-قازانجی تایبەتی بریتانیا ، لەڕوانگەی دیپلۆماسییەوە ، لە کەمکردنەوەی ئەو کوردانەدایەکە کاربەدەستانی عێراق بەرپرسی بەڕێوەبردنیانن و، لەڕووی

کارگێڕیشەوە، دەستەی تێکدەری کوردی باکووری عێراق بەردەوام سەرچاوەی گیروگرفتن. هێشتنەوەی هەرێمی کوردان کەزۆرترین بەشی ویلایەتی موسڵ پێکدێنێ ، مەرجێکی پێویستی هەرعێراقییەکە. ڕاگوێزانیشیان ئەو بارو دۆخە ئەخولقێنێ کە مستەر ئێمری لە جنێڤ بەرچاوی خستووە:

((هەر سنوورێك عێراق لەناوچەی دانەوێڵەو بەشی پێویستی داهاتیو باشترین ماددەی مرۆیی بۆ هێزەکانی بێبەش بکات و، لەڕوی عەسکەرییو داراییەوە بە لاوازی و لە کێشەی پارێزگاری ئەوسنوورەدا کە لەڕووی ستراتیجییەوە بەرگریکردنی گرانە ،بهێڵێتەوە ،ئەوا شتێکی بەسەردا ئەسەپێنێ کە لە وزەی ئەم بەدەرە . بۆئەمەش کۆمەڵە نەیتوانیوە پێشبینی ئەوە بکات کە حکومەت یان باجدەری بریتانی خۆیان بەلێپرسراوی بزانن)).

٦-بێگومان دۆزینەوەی ڕێگەچارەی هێورکردنەوەی ترسی تورك لە کوردستانی نیمچە ئۆتۆنۆمی بۆ سەر سنوورەکەیان، چ بۆپەیوەندیەکانی تورکی بریتانی بەگشتی و چ دەستەبەرکردنی ئارامییەکی پەسەندی سنووری ناکۆکی عێراق ، مایەی قازانجە . پێم وایە سەبارەت بەو پرۆژەو پێشنیارانەی کە حکومەتی خاوەنشکۆ بۆ بەرپرسیارێتی عێراق بەکۆمەڵەی نەتەوەکانی داوە ، ناشێبەسەندنەوەی ئۆتۆنۆمیی بەخشراو بەکوردی عێراق یان فراوانکردنی بەپێی ڕوونکردنەوەکەی جنێڤی مستەرئێمری ، ئەم ئامانجە بپێکین .سەرەڕای ئەوەش ، هیچ، بیرێك بۆدروستکردنی شێوە دەوڵەتێکی ئۆتۆنۆمیی کورد لە هەرێمی کوردنشینی عێراقدا یاخود ژیاندنەوەی ئەو بەرنامەیەی کەلە ڕێکەوتننامەی سیڤەردا بیری لێکرابۆوە، لەئارادانیە .وابزانم هیچ بیانویەك نییە، لەکاتێکی شیاودا ئەمە بۆ تورك ڕوونەکەیتەوە.

ئۆستن چامبرلەین

وەزارەتی دەرەوە،٤٢٤/٢٦٣،ل: ٦١-٦٢،ژ:٦٣

ژمارە : ٢٨

لەمستەر هۆرەوە بۆ مستەر ئۆستن چامبرلەین-(٢٢ی ئادار گەیشتووە)

(ژمارە: ١٢٠)

قوستەنتەنییە، ١٧ای مارسی ١٩٢٦

گەورەم،

خۆشحاڵم پێتان ڕابگەیەنم، (٢٨) ی مانگی پێشوو، ئەنجومەن خێراو بێدوو دڵی پێشنیاری حکومەتی بۆ درێژکردنەوەی ماوەی دادگاکانی ئیستیقلالی بۆ شەش مانگیتر پەسەند کرد. ئەم دادگایانە کە ئێستا لە ئەنگۆرەو ئەلعەزیزن، بەردەوام ئەرکەکەیان بۆ نەهێشتنی هەموو جۆرە بەرهەڵستییەکی دژی حکومەت جێبەجی ئەکەن.

٢- تشرینی یەکەم کاتێك لە قوستەنتەنییە بووم، دادگای ئیستیقلالی ئەنگۆرە ڕایگەیاند: لێرە پیلانێکی بۆ دەرکەوتووە کە لق و پۆپێکی فراوانی لە ئەرزرۆم و مەرعەش و چەند شوێنێکیتر هەن. قەشەیەکی پیری ئەستەمبووڵ کە وەك لەڕاپۆرتی ژمار (٩٣٩)ی ٣٠ کانوونی یەکەمی سێر ئار. لیندسەیدا ئاماژەی پێکراوە، چەند ساڵێك لەمەوبەر نامیلکەیەکی دژی بیری ڕۆژئاوایی بڵاوکردبووەوە، لەگەڵ موفتییەکدا کە لە چەند ڕوویەکەوە هاوڕای‌بووە، لە سێدارە درا. چەند کەسێك، بە بەهانەی ئاژاوەگێڕی: هاندانی کڵێسەو مزگەوتەکان بۆ دەرپەڕاندنی فەرمانبەرانی خۆجێیی و شکاندنی زیندانەکان و کۆنترۆڵکردنی شارەکەیان، لەمەرعەش دەستگیرکران و، بیست کەسیان خنکێنران. بەهەمان شێوە، ژمارە یەکیش لە برووسە گیران و، چواریان بەتاوانی((کۆنەپەرستی)) لەسێدارەدران.

.... کە دەڵێن دوژمنی هەرە دیاری مستەفا کەمال پاشایە لەوێ، کتوپڕ بۆ دادگایی نێردرایە ئەنگۆرە، بەپێچەوانەی ئەوەی کەچاوەڕێ دەکرا، فەرمانی دوور

خستنەوەی لەتەرابزوون درا [1] . نفووزی ئەم لەو ناوچەیەدا دادگای خستبووە گومانەوە، ئایا لەوێ وازی لێبێنێ یا لەسێدارەی بدات. هەروەها هۆی ئازادکردنی عەبدولقادر کەمالی بەگی ڕۆژنامەوانی ئازادیخوازی ئەدەنەو ژمارەیەکی تری هەمان شار، نادیارە. ئاشکرابووە بەکر سامی بەگ کەزووتر وەزیری کاروباری حکومەتی کەمالی بووەو ئێستاش نوێنەرێکی نەناسراوە، بەشداری هەوڵی دامەزراندنی حکومەتێك بووە کە کەمو زۆرنوێنەرایەتی خەڵك بكات. تەنها هەفتەیەك پێش ئێستا، سەرۆکی شارەوانیی گوندی میلاس((Milas)) ی ئەوپەڕی خوارووی ڕۆژهەلاتی ئەنادۆڵو چەند کەسێکی تری ئەوێ خنکێنران، هۆکەیشی ئاشکرانییە، بەلام وادەردەکەوێ ناڕەزاییان دژی ڕۆژئاوایی‌بوونو ڕژێمی کەمالی بەگشتی دەربڕیبێ.

٣- ئەوکەسانەی وا پەیوەندییان بەتورکە دوورخراوەکانی دەرەوەی ولاتەوە هەبوو، ئیجرائاتیان لەگەڵدا کرا. چەند ئەفسەرێکی خانەنشینی کۆتایی‌ی کانوونی دووەم، بەهۆی پیلانگێڕان لەتەك ئەدهەم چەرکەسیی نەیاری کەمالیی بەناوبانگدا کەئێستا لەئەسینایە، لەسێدارە دران. هەفتەی دواتر، ڕایگەیەندرا دووان لەناپاکەکانی میسر، قوبروس، یۆنان، سووریاو... هتد (موفتیو نوێنەرێکی پێشوو) بێئاگا گەڕاونەتەوە بۆ تورکیاو گیراون، چونکە نامیلکەیەکی ((دژی کۆمار)) یان لەمیسر بلاوکردبووەوە جارێ ئاکامیان نادیارە.

٤- ... لەم خنکاندنە ناو بەناوانەی ناڕازیانی، سەرجەم چینەکان لەئەنگۆرە هێزیان لەو ئیجرائاتانەوە وەرگرت کەپێیان وایە بۆ قازانجی نەتەوەن... [2] . نوێکردنەوەی زیاتر کەئێستا لەچاپەمەنیەکاندا تاووتوێ دەکرێ، لەئەلفوبێی ئەورووپیو تورکیو قورئانی تورکییەوە، نەك لەنوێژکەرانی عەرەبی ناو

---

[1] ئەم ڕستەیە ناتەواوە.

[2] ئەم رستەیە ناتەواوە.

مزگەوتەکانەوە، وەرگیراوە.قورئانەکانی تورك هەردەم لە کرینو فرۆشدا بوونو، ئەوەش ڕاگەیەندرا کە نوێژکردن بەتورکی، هەرچەندە بەزۆرنییە، بەلاّم ڕێی پێدراوە.

٥- درێوترین کوشتنی یاسایی‌ی دادگاکانی ئیستیقلال، ئەوی" نیکۆلا یەفگینۆ پاولۆ"ی رووس بوو کە نووسینگەیەکی زانیاریی بازرگانیی لەغەڵەتە (Galata)[1] هەبوو و، زیاد لەپێویست زانیاریی لەسەر مەسەلەی قازانجی ئابووری‌و یاسایی‌و مێژوویی بۆ بازرگانو رۆژنامەوانو کەسانی‌تر دابین کردبوو. ئەم پیاوە بێزیانە، وەك پەندێك بۆ تاوانبارانی ڕاستەقینە، بەتاوانی سیخوڕی لەسێدارە درا. دادگای ئیستیقلال، لە هەوڵێکدا بۆ پینەکردنەوەی ئەم کارە نابەجێییەی خۆی، میهرەبانییەکی زۆری لەئازادکردنی دوو یۆنانیی تری تاوانبارکراودا تەنها بە ڕەخنەگرتن لەخاپوورکردنی کڵێسەیەك لەلایەن شارەوانییەوە، نیشان دا.

٦- لەکاتێکدا یەکێك لە دادگاکان بەم جۆرە لەئەنگۆرە سەرقاڵە، ئەویتریان لە ئەلعەزیز سەرگەرمی دەرەنجامەکانی یاخی‌بوونی پاری کوردە. فەرمانی خنکاندنی ناوبەناو دەردەکرێ. رۆژێك (١٨) کورد کە زیانی گەورەیان لە فەوجێك دابوو، لەسێدارە دران. حکومەتی تورکیا پێویستیی بەم دادگایەیە بۆ ئەوەی کورد بەئارامی بهێڵێتەوە، بەهەمان شێوەیش ئەوی ئەنگۆرەی بۆ سەرکوتکردنی بەرهەڵستیی تورکان مەبەستە.

٧- کۆپییەکی ئەم نووسراوە بۆ جێگری کۆمیساری باڵا لەعێراق دەنێرم.

ئار. ئێچ. هۆر

وەزارەتی دەرەوە، ٢٦٤/٤٢٤ ، ل: ٤٤-٤٥، ژ: ٤٥

[1] غلگە، ناوچەیەکی ناو ئەستەموولە.(س)

ژ: ٢٩

لەمستەر هۆردوە بۆ مستەر ئۆستن چامبرلەین-(٢٩ی ئادار گەیشتووە)

(ژمارە: ١٣٠)

قوستەنتەنییە، ٢٣ی مارسی ١٩٢٦

گەورەم،

پێم خۆشە، ئاماژە بە برگەی پێش کۆتاییی راپۆرتی ژمارە(١٢٠)ی (١٧)ی ئەم مانگەم ، ئاگادارتان بکەمەوە کە، ئەوەی وائاشکرایەو لەسەر دەستی کوردان بەسەر سەربازانی تورکدا هاتووە، بەپێی چەند زانیارییەکی بەرچاوخراو، کارەساتێکی مەترسیدارە. وادیارە ئەمە دەوروبەری دوایی کانوونی دووەم یان (٥) شوبات روویداوە. بەرەسمییش نکوڵی لەوە کراوە کە (٢٠٠) کەس تیاچووبن. لەگەڵ ئەمەیشدا ئەوە کە کوردەکان لە باتمان (نزیك حەزۆ)ی نیوەی رێی نێوان بدلیس — دیاربەکر، داویانە بەسەر قەوجێکداو، فەوجەکە چەکەکانی لەدەست داوەو، ژمارەیەك کوژراوو برینداری هەن‌و، زیاد لە (١٠٠) کەسیش لەئاودا خنکاون‌و، دانی پێدانراوە. وەك دەردەکەوێ تەفرو توونا بوون. کەواتە هەرچۆنێك بێ لەوکاتەدا جۆرە بەرەنگارییەکی رێکخراو لەکوردستاندا هەبوە. حکومەت، بە دڵنیاییەوە، دەسەڵاتی ئەو هەرێمەی وەرگرتووەتەوە، چونکە دادگای ئیستیقلال رایگەیاندووە: زیاد لە (١٠٠٠ هەزار) کەس گیراون‌و، هەروەها دەیەوێ بەو ناوچانەدا بگەڕێ بۆ چارەکردنیان. ئەوەیش کە دوو مانگو نیو پێش (١٥)ی شوبات، زیاتر لە (٩٠٠) کەس، نیوەیان بەبێ ئامادەبوونی خۆیان دادگایی کراون‌و (٥٧)یش لەسێدارە دراون، دانی پێدانراوە. بێگومان حکومەت ئەبێ بۆ ماوەیەکی درێژخایەن بەتوندی کۆنترۆڵی ناوچە کوردییەکان بکات.

٢— کۆپییەکی ئەم راپۆرتە بۆ کۆمیساری باڵا لەعێراق دەنێرم.

ئار. ئێچ. هۆر

وەزارەتی دەرەوە، ٢٦٤/٤٢٤، ل: ٤٩، ژ:٥٢

ژ: ٣٠

لە سێر ئار. ليندسەيەوە بۆ سێر ئۆستن چامبرلەين..(٥ی تەمووز گەيشتووە)
(ژمار: ٣٢٨)

نوێنـەری قوستـەنتەنییەی خاوەنشـکۆ بەشـی تەواوکـەری ئیشـەکەی دەخاتـە بەردەم وەزیری بۆ کاروباری دەرەوە، هەروەها کۆپیی برووسـکەیەك و دوو راپۆرتـی کونسوڵی تـەرابزوونی خاوەنشـکۆو کورتـەی نامەیـەکی ئـەنگۆرەی مستـەر نۆکسـی سەبارەت بەبارودۆخی ئەنادۆڵی رۆژهەلاّت ناردووە.

قوستەنتەنییە، ٣٠ی حوزەیرانی ١٩٢٦

**** **** **

هاوپێچی(١)ی ژ: ٣٠

کۆپیی بروسکەیەکی تەرابزوون بۆ قوستەنتەنییە.

(ژمارە: ٢٢)

٢ی حوزەیرانی ١٩٢٦

لەسەرچاوەیەکی بڕواپێکراوەوە بیستوومە: (١٠) رۆژی پێشـوو کوردانـی بایـەزید کـە هاوولاّتیانیـان لـە ئێرانـەوە هێزیـان بـۆ دەنـێرن، یـاخیبوون و، تۆپخانەیـەکیان تێکشکاندووەو، فەوجێکی ناوخۆیان پەرەوازە کردووە.

* * * *

هاوپێچی (٢)ی ژ: ٣٠
لەکونسوڵ (نایت)ەوە بۆ سێر ئارِ. لیندسەی

(ژمارە: ٢٤)

تەرابزوون، ١٥ی حوزەیرانی ١٩٢٦

گەورەم،

هەموو ئەفسەرە بڕوا پێنەکراوەکانی پێشوو کە بوونەتە هاوولاتی تورك، لە قارس و ئیغدیر(Igdir)[1] و شارەکانی تری سەر سنوورەوە کە زووتر هی روسیا بوون بۆ قەستەمونی (Castamuni)[2] دوور دەخرێنەوە. ئەڵێن نزیکەی دوازدە خێزان گەیشتوونەتە ئەو جێیە، هەندێکی تریش بەڕێوەن و، ئەوانەی کەماون ئەبێ پێش تەمموز ئەو ناوچانە جێبێڵن. ئەم راگوێزانە کە لە هەلومەرجێکی ئێجگار سەختدا بەڕێوە دەچێ، دەرهاویشتەی ترسی تورکەکانە لە فرۆفێڵی بۆلشەڤیکەکان، یان بەپێچەوانەوە، لەژێر فشاری سۆڤیەتدایە.

ئاشکرایە شۆفێرانی روسیای سپی، لێرە رێیان دەدرێ بێنە ناوەوە، بەڵام ئەوانەی کە پارێزگاریی سۆڤیەتیان پەسەند کرووە، مۆڵەتیان نادرێ. هەرچەندە گەشتیارانی رووسیای سپی بەئازادی لە "سامسون" دادەبەزن، کەچی رووسی هەڵگری پەساپۆرتی سۆڤیەت، لە رێگەیاندا بەرەو "باتووم"[3]، نەهێڵرا لەوێ لابدەن.

دەبڵیوو. ئێڵ. کەی. نایت

* ****** *

---

[1] قەزایەکی باکووری ویلایەتی بایەزیدە، نزیکی چیاکانی ئاگری. (س)

[2] ویلایەتێکی بەشی سەرووی ناوەڕاستی تورکیایە لەسەر دەریای رەش. (س)

[3] شارێکی گورجستانە لەسەر دەریای رەش نزیکی سنووری تورکیا.(س)

هاوپێچی (٣)ی ژ: ٣٠
لەکونسوڵ(نایت)ەوە بۆ سێرئاڕ. لیندسەی

(ژمارە:٢٥)

ئەرابزوون، ١٦ی حوزەیرانی ١٩٢٦

گەورەم،

ئاماژە بەبرووسکەی ژمارە(٢٢)ی ١٠ حوزەیرانم، راپۆرتەکان لە بایەزیدەوە ئەوە ئەگەیەنن کە گرفتەکە هێشتا ماوە، بەلام زانیارییەکی ئەوتۆ لەمەڕ رووداوەکان نییە. دەڵێن: فیرقەیەك لە قارس و ئەرزرۆمەوە، لەگەڵ (١٢) تۆپی (٦)و(٨)ی (١٢)گرێ (ئینج)ی بەجێهێڵراوی روسەکاندا، بۆ دامرکاندنەوەی ئەو یاخیبوونەی کە بۆ بەرەنگاریی راگوێزان بەرپابووە، نێردراوە. ئەم ئیجرائاتە جێی ناڕەزاییە، چونکە کوردەکانی بایەزید بەشدارییان لە یاخیبوونی پاردا (نە؟) کردووە. گەشتیاران رایانگەیاند ژمارەیەکی زۆر کوردیان بەخاوو خێزان و مالاتیانەوە ، کە دەشێ بەرەو ئەنگۆڕەو ئەنادۆڵی رۆژهەلات چووبن، بەدرێژایی رێگەی ئەرزرۆم- ئەرزنجان بینیوە. سەرجەم گوندەکان راگوێزراون و، بازرگانی لەهەرێمێکی فراواندا پەکی کەوتووە.

لەسەرچاوەیەکی بڕواپێکراوەوە زانیومە، کارگەیەکی دروستکردنی گوللەی تفەنگ و تۆپ لە ئەرزرۆم هەیە.

دەبلیو. ئێڵ. کەی. نایت

* *******

هاوپێچی (٤)ی ژمارە: ٣٠
کورتەی نامەی ئەنگۆرەی مستەر نۆکس

١٧ی حوزەیرانی ١٩٢٦

نوێنەری پۆڵەندی پێی وتم لەزمانی((سوریتز Suritz)) ەوە بیستوویە: لێپرسراوانی تورك لە ئیمزاکردنی رێکەوتننامەکەوە گفتوگۆیەکی باشیان بۆ چارەیەکی خێرای مەسەلەی کەمینەی کورد بەرێگە تەقلیدیەکان لەناو خۆیاندا کردووە. بەیدەر(Bader) خۆی داوای مۆڵەتی بۆ چەند کەسێك لە کۆمسیۆن(مفوضیة) ی پۆڵەندی لە تاران کردبوو کەبە بایەزیددا بۆ ئەورووپا بچنەوە، بەلاّم راستەوخۆ "لەبەر هۆی سەربازی" رەتکرابووەوە.

١٩ی حوزەیرانی ١٩٢٦

دوێنێ، کە وتووێژێکی کورتم لەگەڵ" سوریتز" دا کرد، بوارم بۆ رەخساو لێم پرسی: ئەزموونەکەی لەکاری عەمەلیی کێشە خێلاّیەتیەکانی سەرسنووری تورکیا– روسیادا چۆن بووە؟ ئەویش لە وەلاّمدا وتی: جێی خۆشحاڵی نەبوە. کۆمیتەی دیاریکردنی سنوور، پێناچێ هیچ پێشکەوتنێکی بەدەست هێنابێ‌و، سەرەرای رێکەوتنی ئێستای لەوەرگاکان کە هێشتا وادەردەکەوێ پێشێلکرابێ، یاخرابێتە لاوە، بەردەوام لەسەر ئەو زەویانە ناکۆك بوون. قسەکانی زۆر بەسوود بوون، بەلاّم بەداخەوە گفتوگۆکەیان پێبرین.

ژ: ٣١

لە سێر ئاڕ. لیندسەیەوە بۆ سێر ئۆستن چامبرلەین (١٢ تەممووز گەیشتووە)
(ژمارە: ٣٣٩)

قوستەنتەنییە، ٥ تەممووزی ١٩٢٦

گەورەم،

خۆشحاڵم، ئاماژە بەڕاپۆرتی ژمارە(٣٢٨)ی ٣٠ حوزەیرانم، تایبەت بەمەسەلەی کورد، رایبگەیەنم: مستەر نۆکس ئاگاداری کردوومەتەوە کە لە ئەنگۆرە لە نوێنەری ئەلبانیای بیستووە، حکومەتی تورکی لە هەوڵدایە لەگەڵ حکومەتی سرب- کروات- سلۆڤیندا رێك بکەوێ بۆ گواستنەوەی موسوڵمانە ئەلبانی نەژادەکانی هەرێمی کۆسۆڤۆ بۆ تورکیا.

٢- مەبەست لەمە ئەوەیە: ئەم پەنابەرانە جێی ئەو کوردانە بگرنەوە کە بڕیارە بۆ ئەنادۆڵی رۆژهەڵات رابگوێزرێن. ئەمە لە کاتێکدایە کە، وەك دەوترێ، زەوی بەگە راگوێزراوەکانی‌تر بەخۆڕایی بەسەر جوتیاراندا دابەش کراون.

٣- کۆپیی ئەم نووسراوە راستەوخۆ بۆ کۆمیساری بەغدای خاوەنشکۆو نوێنەری خاوەنشکۆ لەتاران ئەنێرم.

ئاڕ. ئێس. لیندسەی

وەزارەتی دەرەوە، ٢٦٥/٤٢٤، ل: ٥، ژ: ٤

**** ****

ژ: ٣٢

لەسێرجی کلارکەوە بۆ سێر ئۆستن چامبرلەین(٦ی دیسەمبەر گەیشتووە)

(ژمارە: ٦٢١)

ئەنگۆرە، ٢٤ی نۆڤەمبەری ١٩٢٦

گەورەم،

ئاماژە بەراپۆرتی ژمارە(٦٢٠)ی ئەمڕۆم، یادداشتێکی سێر هنری دۆبسی کۆمیساری باڵای عێراقتان لەسەر چاوپێکەوتنی لەگەڵ وەزیری کاروباری دەرەوەو سەرکۆماردا بۆ دەنێرم.

٢- ئەترسم قسەکەی پاش نانخواردنی دوێنێ شەوی تۆفیق روشدی بۆ سێر هنری دۆبس، زۆر جێی بەو هاوسێیەتییە باشە لەق کردبێ کە ڕەنگ بوو ئەم گفتوگۆیانە هاندەری بوونایە. قسەکەی تۆفیق لەو بارەیەوە بووە کە حکومەتی تورکی سوورە لەسەر ڕاماڵینی کورد لە دۆڵەکانیدا کە ئەمڕۆ دەوڵەمەنترین بەشی تورکیان و، جێگیرکردنی کشتیارانی تورك لەجێی ئەوان. بەڕێزی هەروەها وتوویەتی بەهەمان شێوەی ئەرمەنیەکان مامەڵەیان لەتەکدا دەکرێ.

٣- پێناچی کورد هەروا بێدەنگ و دەست بەستە ئەمە قبووڵ بکات، بەڵام ئەگەر لە وڵاتی خۆیان وەدەربنرێن، بەئەستەم دەتوانن بەسەلامەتی خۆیان بگەیەننە عێراق یان ئێران. ئەو کێشەیەی کە لەم جووڵانەوەیەوە بۆ ئەو دوو وڵاتە دروست دەبێ، ئەگەرچی نازانرێ چەند کاریگەری دەبێ، دەشێ پێشبینی بکرێ. ڕەنگە تۆفیق روشدی ئەم قسانەی بەجیددی کردبێ، بەڵام لەوەناچێ بتوانرێ ئەم نەخشەیە بەو فراوانییە جێبەجێ بکرێ. ئەگەر دەرفەت هەبوو، هەوڵ ئەدەم وەزیری کاروباری دەرەوە زیاتر لەم مەسەلەیە ئاگادار بکەمەوە.

٤ـ پێویستە ئەوەیش بڵێم کە سەردانەکەی ئەنگۆرەی سێر هنری دۆبس، سەرکەوتووبووە، تورکەکان خۆشحاڵ بوون پەیوەندیی شەخسیی پێوە بکەن و،

هەموو تین‌و توانێکیان بخەنە گەڕ، ئەمە لەکاتێکدایە کە بەڕاشکاوی نەك هەر کارێکی باشی کردووە، بەڵکو بناغەیەکی دۆستانەی وای دامەزراندووە کە پەیوەندیی داهاتووی عێراق –تورکیا کەهەلومەرج ئاڵۆزی کردووە، وەك ئومێد دەکرا، بەنیاز پاکییەوە لەلایەن هەردولاوە دانوستانی لەسەربکرێ.

٥- کۆپییەکی ئەم نوسراوە بۆ بەغدا دەنێرم .

جۆرج ئار. کلارك

وەزیری دەرەوە، ٤٢٤/٢٦٥، ل: ٥٠، ژ: ٤٦

* * *

هاوپێچی ژ : ٣٢

یاداشت

نیوەڕۆی ٢١ی تشرینی دووەم بەر لەوەی سەرۆك ببینم، وتووێژێکی کورتم لەگەڵ وەزیری دەرەوەدا کرد.

تۆفیق بەوە دەستی پێکرد کە بەپەرۆش بووە بۆ ناسینم، چونکە چەندین ڕووداو بەردەوام لەسەر سنووری عێراق – تورکیا دەقەومێن‌و، دیارە هێورکردنەوەی باروڕۆخێکی لەم جۆرەش، ئەگەر کەسێتی ئەو دیوو پەیوەندییەکە بناسرێ، ئاسانترئەبێ. هەروەها هیوادار بوو ئەو ڕووداوە بچوکانە، هەرچی زووە، کەم ببنەوە، حکومەتی تورکی فەرمانێکی توندوتیژی لە پێناو کۆنترۆڵکردنی خێڵەکاندا بۆ کارمەندەکانی خۆی دەرکردبوو، لەو زانیارییە گەیشتووانەی عێراقیشەوە زانیبووی کەئیدارەی ئەوێ دەسەڵاتی تەواویان بەسەر خێڵەکاندا هەیە. خۆزگەی خواست من دەرك بەوە بکەم کە وەزعی حکومەتەکەی ئەو قورسترە لەوەی ئیدارەکەی عێراق، چونکە حکومەتی تورکی سیاسەتی مامەڵەی ڕاستەوخۆ لەگەڵ تاك‌و تێکشکاندنی هێزی سەرۆك هۆزەکانی گرتووەتە بەر، بەڵام عێراق توانیویە

مامەڵە لەتەك سەرۆکەکاندا بکاتو دەسەڵاتیان بەسەر تیرەکانیاندا بەکاربێنێ. تورکیا بۆیە ئەم سیاسەتەی ئێستای گرتووەتەبەر کە ڕێی پڕۆپاگەندەی رووسەکان لە وڵاتەکەی بگرێ. هەڵبەت ئەوە بەئارەزوو دژی دەسەڵاتداریتیی ئەم وڵاتە دەیانکرد، بەڵکو ئەگەر بەسیاسەتی لیبراڵو دیموکرات کاریگەریی سیستمی سۆڤیەتیی لەخۆی دوور نەخستایەتەوە، ئەوا تەنها ڕۆڵی پروپاگەندەیەکی شۆڕشگێڕانەی لەسەر سنوورەکەی دەبینی.

ئاشتی قازانجی هەرە گەورەی تورکیایەو، ناوبراو لەوە دڵنیابووە کە هی بریتانیای مەزنیشە کەوا ئێستا خواستی سەرەکیەتیو، ئەتوانێ بەرژەوەندییەکانی ئەم کاتەی پتەوبکات، ئەو سەرنجی بۆ ئاکامە نایابەکانی باش لێککەیشتنی تورکیاو فەرەنسە، سەبارەت بەسنوور، ڕاکێشام، لەو کاتەوە کەئامادەکاری لەگەڵ مسیۆ دوژفونێڵ (de Jouvenel)دا کراوە، تورکیا ئەرکەکانی خۆی لەسەر سنووری سووریا دەزانێو، سەرەنجام ئێستا حەڵەبو باشووری سووریا تاکە ناوچەن کەفەرەنسییەکانیان تێدا ئارامە.

لەوەلامدا وتم: خۆشحاڵبووم ئەم خواستو ئاواتە دۆستانەیەمان بۆ ئایندە دەربڕیو، وتووێژمان لەسەرکردن، زانیم دڵە ڕاوکێیەك، لەبارەی سیاسەتی ئیدارەی عیراقەوە بەرامبەر بەکورد، لەدامو دەزگاکانی حکومەتی تورکیا هەستی پێ دەکرێو، من بەشێوەیەکی تایبەتی ویستم لەم مەسەلەیە دڵنیای بکەمەوە. بەپێی لە ڕێنوییەکانی ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان سەبارەت بەو کوردانەی کەخرابوونە سنووری کارگێڕیی عیراقەوە، ئاگاداربووە، عیراق ئەبێ، بەهەموو تینو توانێکەوە، ئەو ڕێنوێنیانە جێبەجێ بکاتو، هەروەها بەرنامەی دامەزراندنی فەرمانبەری کورد، تابکرێ لە ناوچە کوردنشینەکانو، ڕێدان بەبەکارهێنانی زمانی کوردی، پێڕەو بکات.

بەلام ئیدارەی عیراق دژایەتیی هەموو جۆرە ئۆتۆنۆمی یان ڕەگەزنامەیەکی جیایی خوازی کوردی، جا ئێرانی بێ یا تورکی، کردووەو، تەئکید دەکاتەوە کە

کوردان ناتوانن یەك بگرن‌و، سەربەخۆیشیان دەبێتەمایەی چەتەیی‌و تاڵانچییەتی لە هەرێمە سنوورییەکاندا.

تۆفیق وتی بەم دڵنیاکردنەوەیە دڵخۆشەو، ئێستا حکوومەتی تورکیا گومانی لە کوردی عێراق نییە، بەڵام ترسی لە کوردەکانی ئێران جێی هەڕەشەیە بۆ سنووری شەمزینان کە کۆنترۆڵی ئێرانی تێدا زۆر کزە، ئەمجا لەبارەی ژێرخانی سوپای ئێرانەوە درێژەی بەقسەکانی داو، پێی وابوو ناتوانێ ئاسایشی ناوخۆ سەقامگیرو کەمترین بەرگری لە بەرامبەر هێرشی دەرەکیدا بکات. هەروەها وتی: نەتەوەیەکی وەك فارس نەیتوانیوە دەرك بەو قوربانییە ترسناکانە بکات کە سوپای نوێی سێیەکی داهات تێدا خەرجکراوی تورکیا بەهۆی زیادە پارێزییەوە دەیانداو.

پاشان پرسیم، ئایا بە وتووێژەکانی لیژنەی هەمیشەیی سنوور کە لە زاخۆیە، رازییە، وتی: بەڵێ. دەرەنجامی نایاب بەدەستهاتووەو، نوێنەری تورك رایگەیاندووە کەنوێنەری عێراق زۆر دۆستانە هاتووە پێش. بەقسەی ئەو، تەنها یەك شت بەناجێگیی‌ر مابووەوە، ئەویش هەرچەندە زۆر روونی نەکردەوە، بەڵام خۆم تێگەیشتم کەمەسەلەی بازرگانیی ترانزێتیی نێوان تورکیاو ئێرانە بەناو عێراقدا، هەروەها وتی: ئەبێ جارێ چاوەڕێی بکەین، تاعێراق‌و ئێران لەسەر ئەم مەسەلەیە رێك دەکەون.

من وتم: چارەی ئاوارە کوردەکانی (گۆیان) بۆ عێراق زۆر گرنگە، ئاسان نییە ئەم وڵاتە بەزەبری هێز ئەو ژمارە زۆرە لەسنوور راماڵێ‌و، بوونیشیان لەوێ هەڕەشەیەکە بۆ ئاسایشی سنوور، ئێمە بێ هیوابووین، چونکە تورکیا نەیدەویست وەریانگرێتەوە، تۆفیق وتی: (بەداخەوە ناتوانین خۆزگەکانتان بۆ ئەم مەسەلەیە بێنینەدی)و، هیچ پاساوێکیشی نەهێنایەوە، بەڵام دڵنیا بوو لەوە کە باری ئابووری وردە وردە ئاوارەکانی گۆیان ناچار دەکات دوور لەسنووری تورکیاو لە دەشتەکانی عێراقدا بژێویی خۆیان پەیدا بکەن، بەم جۆرەیش، پێدەچێ کێشەکە نەمێنێ. من وەڵامم

دایەوەو وتم: لەوانەیە ئەمە ڕاست بێ، بەڵام پرۆسەیەکی خاوەو، هاوکات، ئەترسم ببنە مایەی سەر ئێشەی هەردوو حکومەت.

جالەبەرئەوەی کە ئەمزانی خۆیان بەبێ ئاگاداریی رەسمیی دەسەڵاتدارانی تورك کەم کەم دەکەونە گەڕانەوە بۆ تورکیا، ئیتر زۆر لەسەر ئەمە نەڕۆیشتم.

لەتۆفیقم پرسی: کەهێڵی ئاسنی عیراق گەیشتە موسڵ، ئایا هیچ کارئاسانییەك بۆ بازرگانیی نێوان قوستەنتەنییەو نسێبین دەکرێ؟

ئەمە پرسیارێکی گرنگ بوو وتی: پەرەپێدانی هێڵی ئاسنی نسێبین - حەڵەب، بەهۆی کێشەی دارایی‌ی ئەو کۆمپانیا فەرەنسییەی وا ئەو بەشەی هێڵەکە بەڕێوە دەبات، تەواو سست بووە.

ئەمجا تۆفیق بەرقێکی زۆرەوە لەویستی هاوچەرخی عەرەب دووا، بەقسەی ئەم، ئەوان هێشتا سروودەکانی سەردەمی عومەر دەڵێنەوەو، پێیان وایە ئەتوانن شکۆی هاروونە رەشید بگێڕنەوەو، دەست بەسەر ئاسیادا بگرن، ئەوان چەندین سەدە لەدواوەن، تاکە فەرمانڕەوای عەرەب (ئیبن سعوود Ibn Saud)ە کە ئەم پەیوەندیی توندوتۆڵی لەگەڵدا هەیە، ئیبن سعوود ئەزانێ هێزەکەی لەبەرامبەر سوپای نوێدا کەلکی نییە، بۆیە ئەبێ تین‌و توانی خۆی بۆ نیوە دورگەکەی کەم بکاتەوە. سیاسەتیشی، بەهۆی شوێنی جوگرافیی لەگەڵ بریتانیای مەزنداو کاری ماددی‌و مەعنەویی تورکیاوە کە تائێستا لەو ناوچانەدا هەیەتی، بریتییە لە دامەزراندنی پەیوەندیی دۆستانە لەگەڵ ئەم دوو وڵاتەدا.

دوایی تۆفیق بە ئۆتۆمبیلەکەی بردمی بۆ ماڵی سەرۆك‌و، بەوی ناساندم. سەرۆك بەتورکی‌و منیش بە فەرەنسی قسەم دەکردو، تۆفیق رۆڵی وەرگێڕی دەبینی. دانیشتنەکەمان نزیکەی دوو سەعاتی خایاندو، هەر سەرۆك قسەی دەکردو، منیش جارجار بەقسەی کورت هەڵمدەدایی‌و دەمبزواند.

سەرۆك زۆر دڵخۆش دیاربوو و، ناوبەناو زەردەخەنەیەکی دەگرت، ئەویش، وەك تۆفیق، بەباسی قازانجی ئاسینی شەخسی دەستی پێکرد.

پاشان تۆفیق ناوەڕۆکی قسەکانی تایبەت بەسیاسەتی کوردی بۆ دووپات کردەوە، سەرۆك وتی: ((خۆشحاڵم ئەمە ئەبیستم)). ئەکرێ زۆر لەسەرمافی چارەنووس و مافی کەمینەکان بڕۆین، بەڵام ئەبێ لە مافەکانی زۆرینە جیا بن، کورد، بەقسەی ئەو، بۆ چەند نەوەیەکی تریش ناتوانێ خۆی بەڕێوەببات، ئەمجا هەمان ترسی تۆفیقی لەمەڕ مەترسیی کوردانی ئێران بۆ سەر سنووری شەمزینان دەربڕی، لێرەوە کەوتە نیشاندانی سیاسەتەکەی. سەرۆك پێی وابوو هەڵەی ڕۆژهەڵات ئەوەیە باوەڕی بەتیۆری هەیەو لەراستییەوە دوورە، ئیمپراتۆریەتی تورکی بە باوەڕە خەیاڵییەکەی کە کۆکردنەوەی هەموو گەلانی موسڵمان بوو لە یەکێتییەکی سەرتاسەریی ئیسلامیدا، هەرەسی هێنا، ئەمەیش گومانی لای هێزەکانی تر دروستکرد. جا بۆ ئەوەی ئەم بێ عەقڵییە دووبارە نەبێتەوە، خەلافەتی هەڵوەشاندەوە. هەمیشە زۆر لە پێش شەڕەوە وتوویە: پێویستە تورکیا لە ئەلبانیو بولگاریو عەرەب دوور کەوێتەوەو، زیاتر خۆی بگونجێنێ، ئەم پێشکەوتنانەی دوایی زادەی سیاسەتەکەی ئەمن، بەڵام ئەمە وەزعێکی روو لە هەورازو سەختە. مێژوو نووسێکی ئینگلیزی وتوویە: ئیمپراتۆریەتی تورکی هێندەی ماوەی نێوان مەسیحو محەمەد لە دواوەی گەلانی رۆژ ئاواوەیە، ئەو کاتە لەدەست چووەیش، ئەبێ ئێستا قەرەبوو بکرێتەوە. ئەمە مەسەلەی هێڵی ئاسنو کارگەو تەلەگراف نییە، بەڵکوو هی گۆڕانی ریشەییی بیروهۆشی خەڵکە. سەرۆك پێی وابوو تورکیا ئەو یارمەتییە خێر خوازییەی بریتانیای ، بەو برە زۆرەی کە داوا دەکرێ، پێدەگات.

من وتم: دەکرێ بەڕێزی هەڵویستی بریتانیای مەزن لەزاری باڵوێزی ئینگلیزەوە بزانێ، بەڵام بەش بەحاڵی خۆم بەپچڕانی پەیوەندیی کۆنی ئەنگلۆتورکی زۆر نیگەرانو، بەم بووژانەوەیەی دواییش دڵخۆش بووم.

ئەبێ، ئەوەندەی بکرێ، هەموو هەلێك بۆ پتەو کردنی ئەم دۆستایەتییە بقۆزمەوە.

پاش چەند قسەیەکی تر مۆڵەتم خواست و بەجێم هێشت.

ئێچ. دۆبس،
کۆمیساری باڵا لەعیراق، ئەنگۆرە، ٢٢ی نۆڤمبەری ١٩٢٦
وەزیری دەرەوە، ٤٢٤/٢٦٥، ل:٥٠-٥٢، ژ ١/٤٦

ژ: ٣٣

لەسێرجی کلارکەوە بۆسێر ئۆستن چامبرلەین - (١٧ی کانونی دووەم گەیشتووە)
(ژمارە: ٢١)

ئەنگۆرە، ٤ی کانوونی دووەمی ١٩٢٧

گەورەم،

لەراپۆرتی ژمارە (٦٢١)ی (٢٤)ی نۆڤەمبەردا، لە راگەیاندنی ئەو سیاسەتە توندەی. دژ بە کوردان کەوەزیری کاروباری دەرەوە لە گفتوگۆیەکدا لەگەڵ کۆمیساری باڵای عیراقدا باسی کردبوو، ئاگادارم کردنەوە.

٢ـ دوێ شەو لە دیداری تۆفیق روشدیدا ئەمەمان خستە بەرباس، وەك ئەوکاتەی کە قسەی لەگەڵ سێر هنری دۆبسدا کردبوو، هەرئامادە نەبوو. تەنازول بکات. ئەو ئاماژەی بەتیۆریی فەلسەفە مێژووییەکەی کرد: میلی بەندۆڵە کە لە نێوان سەردەمی ئیمپراتۆریەتی یەککگرتوو (فیدرالی)و هی نەتەوەو رەگەزە سەربەخۆکاندا دێو دەچێ، تەنها ئیمپراتۆریەتی بریتانیا لە مێژوودا لە رووی سیاسییەوە ژیربووەو، لەگەڵ گەشەکردنی هێزە جیایی خوازەکاندا خۆی گونجاندووەو، بەمەیش پێکهاتەی خۆیی پاراستووە، ئێستا بەندۆڵەکە لەوپەڕی گوژمیدا بەرەو نەتەوە تاكو جیاکانو، ئەگەر ئیمپراتۆریەتەکان نەبن، تێبینی گەڕانەوەیشی بۆ لای گرووپەکان دەکرێ، پرۆسەکەیش شتێکی حەتمییە، بەڵام ئەبێ چەند یەکەیەکی بچووکی نیشتمانی لەم رێیەدا تیا بچن، یاخود بەشلۆقی رزگاریان بێ، چونکە بەکارهێنانیان لەلایەن یەکێ لە هاوسێ بەهێزەکانیانەوە واتە شەڕ لەگەڵ ئەوانی تردا. بۆیە لێرەدا سەربەخۆیی ی

میللەتـە بچوکـە یـەك دوو میلۆنییـەکانی وەك ئـەلبانیا هـەرگیز شـیاو نییـە. کەواتــە کوردەکانیش بێ بەش دەبن، سەرەڕای ئەمەیش ئاسـتی رۆشـنبیرییان هێنـدە نـزم و عەقڵیان وا لە دواوەیە کە ناتوانرێ لـە بنیـاتی سیاسیی گشـتیی تورکیـادا بەشـدار بکرێـن، خـۆ ئـەمانیش، وەك بـەڕێزی وتـی((هندۆسـەکانی ئـەمریکا) کـە دیـار بــوو مەبەسـتی هندییـە سـوورەکان بـوو، دەبڕێنـەوە، لـەرووی داراییـەوە لـە کێبـەرکێی تورکە روناکبیرو پێشکەوتووەکاندا کـە لـە هەرێمـە کوردییـەکاندا جێگیـر دەکرێـن، شەڕی مانەوەیان پێ ناکرێ. دوای هەموو ئەمانیش ئـەمڕۆ کـەمتر لـە (٥٠٠٠٠٠ پێنـج سەد هەزار) کورد لە تورکیادان کە دەتوانرێ زۆرترین ژمارەیان لێ بنێردرێنە عـێراق و ئێران و، ئەوانی تریشیان بەپرۆسەی سڕینەوەی لایەنە نەشیاوەکانیاندا تێدەپەڕن.

٣ـ سەختە بڕوابکرێ کـە ئەمـە راوبۆچوونـی وەزیرێکـە، بـەڵام مـن بـاوەڕم وایـە. سەیرتر لە کەم عەقڵیی ئەمانــە، ئەوەیـە کـە بەسـووکی سـەیری گرفتـەکانی تورکیـا ئەکەن، (٥٠٠٠٠٠) کوردەکەی تورکیا لای تۆفیـق روشـدی، بەهـەموو پێوەرێکـی بڕوا پێکراو، زۆر لـە ژمـارە راسـتیەقینەکە کـەمترە، رۆژانـــی رابـردوو فەرمانڕەوایــەکی قەیسەری پێی وتم پێش شەڕ بەلای کەمەوە (٢,٥) ملیۆن کورد لە تورکیـا دابـوون و، ئێسـتاش ناشـێ (١,٥) ملیـۆن کـەمتری تێدابـێ و، تـورك هـەرگیز ناتوانـێ کۆتاییــان پێبێنێ. ئێمە لەوەی وا لە کوردستاندا روو دەدا، بێ ئاگـاین، بـەڵام ئـەزانین تورکیـا سـوپایەکی لـەوێ مۆڵداوە و، رێژەیـەکی زۆری داهـاتی تێـدا خـەرج دەکــات و، هیــچ نیشانەیەکی لەناوچوونی کوردیش نییە.

کۆپیی ئەم نوسراوە بۆ بەغداو تاران دەنێرم.

جۆرج ئاڕ. کلارك

***   ***   ***

ژ: ٣٤

لە سێرجی. کلارکەوە بۆ سێرنۆستن چامبرلەین (١٧ی کانونی دووەم گەیشتووە)
(ژمارە : ٢٢)

قوستەنتەنییە ، ١٢ی کانونی دووەمی ١٩٢٧

گەورەم ،

پێتان ڕادەگەیەنم دادگای ئیستیقلالی ئەنگۆرە بەم دواییە ڕاپۆرتێکی کورتی سەرژمێریی کارەکانی بلأوکردەوە کە جێی بایەخ پێدانە . ئەمە خوێندنەوەیەکی توندە و، پێدەچی'وا هەست بکرێ تاوانکارانی سیاسی زۆر زیاترین لەوەی کە دانی پێدانراوە.

٢- ڕاگەیەندراوە لەسەرەتای ئازاری (١٩٢٥) ەوە کە دادگاکە کەوتووە گەڕ، زیاتر لە(١٠٠٠هەزار) کەس بەگوناهی سیاسیو (٨٠٠) یش بەدزیو جەردەیی تاوانبارکراون ، بۆ یە ئەشێ هاوڵاتییەکی ئاسایی دڵخۆش بێ بەوەی کە ئەم دادگا تەمەن کورتە کارێکی بۆ کەمکردنەوەی جەردەیی ، کە برینێکی تورکیای زوویش بووە، کردووە، بەڵام، بەهەمان شێوە، ترسیشی لە لێکۆڵینەوەو بەدوادا چونە سیاسیەکان هەبێ.ئەمیش چونکە ئاسایشی ڕۆژئاوای تورکیا، هەرگیز وەك ئێستا باش نەبوە بەڵام هەرچەندە ئەندامانی دادگای ئیستیقلال بۆ هەرشوێنێك چووبن خەڵك بە هەموو جۆرێك مل کەچیان بوون ، بەڵام خەڵك خۆشیان ناوێن .زۆربەی خەڵك ، ئەگەر وەك تورکیش (سلبی)بن، لەوانەیە تازەگەرییان بەڕێگەی خۆیان پێباشبێ. دادگای ئیستقلالی ئەنگورە بۆ ئەوە هاتووەتە گۆڕێ کە بزانی ئایا تورك لەسەر شێوازەکەی غازی، ئەو پرۆسەیەی کە ئەمساڵ خنکاندنی (١٢٥)و زیندانیکردنی زیاتر لە (٥٠٠) کەسی بەپێویست زانی، خۆیان چاك دەکەن؟

٣- ڕای تایبەتی غازی ئەوەیە کە وڵات پێویستی بە فەرمانڕەوایەکی ستەمکاری چاكو پێداگری حکومەتێکی کۆماری هەیەو، ئەوشتانەی سەرەوەیش کە دەشێ

بەکەم بگیرێن، دەرهاویشتەیەکی ئەم بۆچوونەن. ئەمەیش ئەوە ناگەیەنێ کە شتێك نییە بۆ ئەم سیاسەتەی بوترێ. ئەگەر وڵات بەدەستێکی بەهێز بەڕێوە نەبرێ، ئەوا ڕێپێنەدەچێ ململانێیەك کە هەردوولای تێدا زەرەرمەندبن، خۆ ئەگەر بێگانەیش نەهێنێتە وڵاتەوە، هەروەك دادگاکانی ئیستیقلال، ببێتە مایەی نەهامەتییە راستەقینەکانی مرۆڤ.

٤- دووری وای کردووە هیچ شتێك لەبارەی کارەکانی دادگای ئیستیقلالی ئەلعەزیزی نزیك خەرپووتەوە کە بەشێوەیەکی سەرەکی کوردنشینە، نەزانین. دان بەوەدانراوە کە کاری هێورکردنەوە هێشتا زۆری ماوەو، تا کوردە نادڵسۆزەکان ریشەکێش دەکرێن، دادگاکە پێویست دەبێ. لەبەریەك هەڵوەشاندنی خێڵەکانو چەککردنی هەموانو، هەرچۆنێك بێ، راگوێزانی سەرۆك تیرەکان هەر بەردەوامە. یاسای عەسکەری لە ویلایەتەکانی رۆژهەڵاتدا بۆ (٢٣)ی تشرینی دووەمی داهاتوو درێژکراوەتەوەو، نزیکەی نیوەی سوپا بۆئەم بەرنامەیە تەرخانکراون. مانگی رابردوو چاپەمەنیەکان، بۆ لێدانی خێڵی (قۆچ- ئوشاغی، K0tch- Ushaghi)ی دەرسیم کەبەئاشکرا بەرەنگاری هەوڵەکانی لێپێچانەوەی کاربەدەستە عەسکەریەکان بووبوونەوە، دەستخۆشییان لە سوپا کرد.

٥- لیستێکی تایبەت بەجێگیرکردنی خێزانە کوردە راگوێزراوەکانی بایەزیدو ناوچەکانیتر، دا ئەوانەیان کە لە پرۆسەی راگوێزاندا ماون، لە ئەنادۆڵی رۆژئاوا، پێشکەشی ئەنجومەن دەکرێ، بەڵام لەبەر ئەوەی کە تەنها ٢٠٠٠ کەس لە خۆدەگرێ، ئەوە دەگەیەنێ، یان سەربازەکان نەیانتوانیوە زۆرێك لە کوردە ئاژاوە گێڕەکانیان چنگ بکەون، یاخود ئەوانەی کە هەر جۆرە پەیوەندییەکیان با بەیاخیەکانەوە هەبوەو رزگاریان بووە، لە گیراوان زیاترن.

٦- نیشتەجێکردنی پەنابەران بۆ پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییەی کە ڕاماڵینی کورد لە هەرێمە کوردیەکاندا دروستی کردووە، بیری لێ کراوەتەوە، بەهیوان پەنابەری

موسڵمانیان لە یۆگۆسلاڤیاو بولگاریــاو دۆبروجـا (Dobruja) [1] و قوبـروس و قۆقـازەوە دەست بکەوێ. بەڵام ئەگەر حکومەتی ئەو وڵاتانە فشـاریان نەخەنـە سـەر، پێنـاچی ئـەم هیوایـە بێتـە دی، لەوانەیشـە خوێنێکـی زۆری تێـدا بـرژێ. تاقیکردنـەوەی نیشتەجێکردنی موسڵمانانی یۆنان لە تورکیا، هاندەرنین. پێناچێ ئـەو کشـتیارانەی کە لـە زەویـی گاورەکاندا گوزەرانیـان باشـەو، رەنگـە فێسـەکانیان لەسـەر بنێـن و، بێهیچ سووکایەتی پێکردنێك نوێژەکانیان بکەن، بۆ دەست پێکردنی ژیانێکی نـوێ و لـە بـەرگێکی رۆژئـاواییدا، خوازیـارین لـە هـەرێمی سـەختی کوردسـتاندا نیشـتەجێ بکرێن. تورکیا ئێستا ناتوانێ، وەك دارولئیسلامەکەی زوو، خەڵك بۆخۆی رابکێشێ.

٧- کۆپییەکی ئەمە بۆ کۆمیساری باڵای خاوەنشکۆ لەبەغدا دەنێرم.

جۆرج ئار. کلارك

---

[1] ناوچەیـەکی رۆمانیـاو بۆلگاریایـە لـەنێوان دەریـای رەش و رووبـاری دانووبـدا (المنجد فـی الاعـلام، گ٩، ص٢٨٩). (س)

ژ: ٣٥

لە سێر ئۆستن چامبرلەینەوە بۆ سێرجی. کلارك-(قوستەنتەنییە)
(ژمارە: ٧١)

وەزارەتی دەرەوە، ٢٨ی کانوونی دووەمی ١٩٢٧

بەڕێز،

ئەمڕۆ باڵوێزی تورکیا بۆ یەکەمجار دوای گەڕانەوەی لەئەنگۆرە، سەری لێدام ئەو، خۆشحاڵیی حکومەتی تورکیی بۆ دامەزراندنی بەڕێزتو ئەو پەیوەندییەی کە کردووتە پێیانەوە بەگەرمی باسکردو، کەسەرنجیدا: دەزانم چەند بەپەرۆشەوە حەز بەدەست پێکردنی دۆستایەتی ئەنگلۆ- تورکی دەکات، دەربڕی دڵی بەو نیشانانەی هەستی تورك بەرامبەر بەئێمە خۆشە کە بە وتوێژ لەگەل سەرکۆمارو سەرۆکی ئەنجومەن و وەزیری دەرەوەدا بۆی دەرکەوتبوون.

ئەمجا داوای لێکردم داواکانی تورکیا بۆ هەڵگرتنی قەرزەکان کە ڕوون بووەتەوە پەسەندکردنیان بەڕاستی لەقازانجی بەڵێندەرانی ئینگلیزدا نییە، وەرگرم. هەروەها بەگفتوگۆکانی پاریسیدا زانیبووی، ئێستا کێشەکان لە"سێر ئادەم بلۆك_ Sir Adam Block"ەوەن، نەك لە فەڕەنسەوە کە گەورەترین قازانجی دەست کەوتووە. ئەو تەواو دانی بەوەدانا کە سێر ئادەم بلۆك نە کارمەندی حکومەتی بریتانیاو، نە کۆنترۆڵی بەدەست ئێمەیە، بەڵام جەختی لەسەر کردەوەو کە حکومەتی تورکی تا ئێستا داوای بەڵێندەرانی پەسەند نەکردووەو، زۆر جێی داخ دەبێ ئەگەر رێك نەکەوین. ئەوەیشم بەبەڕێزی وت: تۆ شتێکت لەسەر ئەمە بۆ نووسیمو، منیش داوایەکم هەبوەو، بۆ ئەوەی کە لە شوێنی خۆیدا دڵنیا بکرێتەوەو بزانرێ ئاخۆ ئەتوانین بەشێوەیەکی بەسوود هیچ ئامۆژگارییەك بکەین، لەگەڵ گەنجینەدا راوێژی لەسەر کراوە.

پاشـان باڵوێزەکـە دلوای زانیـاریی لـەبارەی جیاوازییـە دەرکـەوتووەکانی نێـوان حکومەتەکانی یۆگۆسلاڤیاو ئیتاڵیاوە لەسـەر رێککـەوتی تیارنا کـرد. ئـەمجا چووە سەرباسـی سـەردانی مسـتەر چـەرچڵ بـۆ رۆمـاو دانوسـتانی لەگـەڵ سـینیۆر (مۆسـۆلینی)دا. گفتوگۆکانی ئـەمان، بیرو هۆشـی خـەڵکێکی زۆریـان لـە تورکیـا وروژاندووەو، ترسێکیان هێناوەتە ئاراوە کە قسەی جارجاری سینیۆر (مۆسۆلینی) لەمەڕ پێویستی بوارێك بۆ فراوانکردنی دانیشتوانی ئیتالیاو، ئیشارەتدانی بە ((ئاسیا یان ئەفریقا)) بۆ ئـەم مەبەستە، دروسـتیان کـردووە. ئـەم قسـانە، نائاسـایی، حکومەتی تورکیایان وریا نەکردەوە کە ناچاربوو ئامادەکارییەکی دیـاری عەسکەری بکاتو پارەیـەکی زۆر لـەم مەرامـەدا بەخـەرج بدات، کـە دەشـیا بـۆ ئامـانجێکی بەسوودتر تەرخانی بکردایـە. مـن بـە باڵوێزەکـەم وت: گەشتەکەی مسـتەر چـەرچڵ تەنها پشووەو، لەسـەر داوانامـەی هاوڕێیـەکی دێریـن بـووە کـە ئێسـتا فـەرماندەیی گەلەکەشیتی بریتانیـانی لـەدەریای ناوەڕستدا دەکـات . مسـتەر چـەرچڵ کـارێکی سیاسیی نەکردووەو ، هەرچەندە کە گەڕایەوە لەم بارەیەوە قسەم بۆدەکات ، بەلاّم قسەکانی ئەسیناو ڕۆمـای لـەوجۆرەنین کـە هیچ ڕاپۆرتێکم لەسـەریان بـۆ بنێرێ . ئەوەندەی کە من لە قسەکانی ڕۆمای بزانم ، هی چاوپێکەوتنی چاپەمەنیەکان بووە کە لە ڕۆژنامەکانی ئیتاڵیادا ڕایگەیاندووە . باڵوێزەکە وتی ،بێهیچ داوایەکی ڕەسمی ، خۆشحاڵە بزانێ ئایا رازی ئـەبین کونسـڵی گشـتی تورکیـا لـە بـەغدا دەستنیشـان بکرێ ؟ پێیشی لەسەر ئەو ڕاستیە داگرت کەنایەوێ لە موسلّ دایبنێ ، چونکـە وتـی : کـارێکی لـەو جـۆرە ، پێدەچیگومـان دروسـت بکـات و ، ئاکـامی سیاسـی خراپـی لێبکەوێتەوە . تورکیا قازانجی ئیش و کاری لەبەغدادا هەیە . بـەردەوام دەیپرسـی : ئایا هیچ میکانیزمێکی گونجاو نییە کاری پێبکرێ ؟ هیواداریـش بـوو پێـی بڵێم ئایـا ئەگەر داوای ڕەسمی هەبێ ، پەسەند دەکرێ؟ بەڵێنم دایە لەم بارەیەوە لە ئۆفیسـی کۆڵۆنییەکان بپرسم ، کە بـێ گومـان پـەیوەندی بەحکومـەتی عێراقـەوە دەکـات و ، دواتریش وەلاّمەکەی بدەمەوە.

باڵوێز وتی : دوو سێ شتی تر هەن ، لەبەر ئەوە کارێکی خراپیان کردووەتە سەر مێشکی حکومەت ، دەیەوێ نارەسمیو بەگیانێکی دۆستانەوە ئاماژەیان پێبکات . ئەو کاتە داوای هیچ ڕوونکردنەوەیەکی لەسەر ئەم مەسەلەیە نەکرد ، بەڵکو تەنها ویستی سەرنجم بۆ ئەم خاڵە بچووکانە ڕابکێشێ : یەکەمیان ئەوەبوو کە کاتێك حکومەتی فەرەنسی بەیەك چاو سەیری بیانی (رعایا) ی هێزەکانی ئەورووپاو تورکیای لە سوریا دەکرد، ئەم ڕێککەوتنە بۆ میسرو عێراق کە بریتانیا دەسەڵاتی تێیاندا هەیە ، ڕەتکرایەوە. من وتم زانیاریم لەم بارەیەوە نییە ، بەڵام لێی ئەکۆڵمەوە.

خاڵی دووەم کە بەڕێزی باسی کرد، ئەوەبووکە تورکیا دەخوازی باڵوێز خانەکەمان لە ئەنگۆرە بێ. من لە وەڵامدا وتم : گرفتی ماددیمان لەڕێی ئەم گۆڕانەدا هەیە. ئەنگۆرە جێیەکی پەسەند نییەو، گوزەرانی باڵوێزیش دیاریکراوە. بەڕێزیشت وتت ئەتەوێ زیاد لەئاسایی جاران لە ئەنگۆرەبیو، منیش وام حەزدەکرد. ئەشێ ساڵانی ئاییندە چەند چاکسازییەك لە گوزەرانی تۆدا بکرێ، بەڵام ئێستا باری دارایمیان، بەهۆی کێشە پیشەسازییەکانی دوازدە مانگی ڕابردووەوە، زۆر خراپەو، گەنجینە هەموو ڕادەکانی بۆ کەمترین ئاست دابەزاندووە.

دیسان باڵوێزەکە پرسیی: ئایا بەم کێشە مادییانەوە، لەم بارەیەوە هیچ ڕێککەوتنێك لەنێوان ئێمەو حکومەتی فرەنسەدا نییە؟ وتم : بێگومان وایە ، بەڵام ڕێککەوتنێکی وا کە هەردوولا هەتاهەتایە پێکەوە ببەستێ، لە ئارادانیە. ئەو بەپێویستی زانی پێش ئەوەی هەر گۆڕانێك ڕوویدات، ڕاوێژ بەحکومەتی فەڕەنسە بکەم. بەپێویستی نازانم لەسەر هۆکانی بەگوڕ کردنی ئەم ڕێکەوتننامەیە، وەك هەنگاوی یەکەم، بدوێم. پێم وایە باشتربێ ئێستا لەهەر گۆڕانێکدا جەخت لەسەر گرفتە مادددییەکان بکرێتەوە.

دواجار وتی: زانیویەتی چاپکراوێك بڵاوی کردووەتەوە کە کارمەندانی کونسڵخانەمان لەڕۆژئاوای ئێران، هانی بیری دژی تورکیان لە ناو کورداندا داوە. من

وتم: ئەم گومانە هیچ بنچینەیەکی نییەو، بەپێچەوانەوە، ئەزانم کارێکی لەم جۆرە پەیوەندییە دۆستانەکانمان کەلەپەیماننامەی موسڵدا دامەزراوەتەوە، دەخاتە بەر مەترسیو، لەجیاتیی کێشە نانەوە لەناو کورداندا، ئەمانەوێ بەئاشتیو بەختەوەری لەسایەی فەرمانڕەوایی تورکیادا بیانبینین، چونکە دەزانین تورکیا چەند بەم بابەتە حەساسەو، چەندیش لەسەر پێیە کە هەر تەنگو چەڵەمەیەك رووی‌دا لێمان بەگومانبێ‌و، ئەم گومانەیش چەند زیان لەو پەیوەندییە باشانە دەدات کە مەبەستمانە بیانپارێزین. بەباڵوێزم وت: ئەتوانی ئەم دڵنیا کردنەوەیە، بەڕەسمی وەك سیاسەتی حکومەتی خاوەنشکۆ، بۆ حکومەتەکەی دووپات بکاتەوە.

ئۆستن چامبرلەین

وەزارەتی دەرەوە، ٤٢٤/٢٦٦، ل: ٢٢–٢٤، ژ: ٧.

ژ: ٣٦

لەسێرجی. کلارکەوە بۆ سێر ئۆستن چامبرلەین(٢٥ نیسان گەیشتووە)
(ژمارە: ١٩٢)

قوستەنتەنییە، ٢٠ی نیسانی ١٩٢٧

گەورەم،

خۆشحاڵم لە ڕاگەیاندنێکی ئەمڕۆی ڕۆژنامەی" وەقـت" ئاگادارتـان بکەمـەوە کـە دەڵێ حکومەت داوای لە حکومەتی ئێران کردووە هێرشەکانی سمکۆ لە ئێرانـەوە بـۆ سەرخاکی تورکیا ڕاگرێ.ئەگەر ئەمە ئەو ڕاپۆرتەی گوشاری تورك نەبێ کە پاشکۆی عەسکەری ئێران لەلای رائید هارێنك (بڕوانە نووسـراوی ژمـارە(١٢٢)ی (٥)ی مـانگی رابردووی رائید هارێنك) [1] گازندەی لە سەرکردبوو، وادەردەکـەوێ تورکـەکان هـەوڵ بدەن فارسەکان هانبدەن بۆ شەڕی کورد.

٢– ویلایەتـەکانی ڕۆژهـەڵات هێشتا بـەڕووی گەشـتیاراندا داخـراون، هـەواڵی سـەرکەوتنەکانی سیاسـەتو ڕێبازەکـانی تـورك بـۆ هێمنکردنـەوەی کوردسـتان، زۆرکەمن. "میللییەت" لەسـەر گوتـاری (١٧)ی ئـەم مانگـەیدا، زۆرکـەم لەسـەر ئـەم بابەتەی نووسیبوو، بەڵام لەکاتێکدا شتەکان ((لەچاو ساڵانی پێشوودا)) زیاتر پشت ڕاستکەرەوەن، نەیتوانیبوو بارو دۆخی گشتیی ویلایەتـەکانی ڕۆژهەلاتبداتـە ناسـین. ئەمـەیش ئـەو گومانـەی مـن نیشـاندەدات کـە لـە هەلومەرجەکـەم هەیـە. واتـە: ناوچەکەیەکی بەرفراوان هەیە کـە حکومـەت سـەرەڕای کۆششـەکانی، نـەیتوانیوە دەسەڵاتی خۆیی بەسەردا بسەپێنێ. دەڵێن: (١٢٠٠٠) کەسی ئەندامی ئەو بنەماڵانەی کە یـاخی بووبـوون، نێردراونـە هـەندێ شـوێنی ڕۆژئـاوای دوورتـرو، (٣٠٠) یتریـش

---

[1] ئەم نووسراوە چاپ نەکراوە.

دەنێردرێن. ئاساییە بڕیارێك هەبێ– وەك بەئاشکرا هەبوو– بۆ ئەوەی کە هیچ فەرمانبەرێکی کورد لە ویلایەتەکانی ڕۆژهەڵات کاری پێنەکرێ. چاپەمەنیەکان بڵاوی دەکەنەوە: ئەبێ ئۆجاغ(یانە)کانی تورك کەڕۆڵی گەورەیان لە تازەگەریی ی کوردان خۆیاندا هەبوو، کوردیش بکەنە هاوولاتیی باش. سێ مانگ لەمەوبەر دەنگی لێبوردنێك بۆ کوردستان لەناودابوو، بەلام هیچ لەئەنجومەنەوە دەرنەدەچوو. بێگومان واهەست دەکەن هێشتا ئەم جۆرە کارە زووبێ.

٣– پێویستە تێبینیی ئەوەبکرێ کەسەر گوتاری لەسەرەوە باسکراوی "میللیەت" ، گلەیی لە سنوور بڕین بەگشتیی و، بەتایبەتیش هی سنووری سوریا کردووە.

٤– کۆپیی ئەم راپۆرتە بۆ کۆمیساری بالای خاوەنشکۆ لەبەغداو بالوێزی خاوەنشکۆ لەتاران دەنێرم.

جۆرج ئارِ. کلارك

وەزارەتی دەرەوە، ٢٦٦/٤٢٤، ل: ٥٥، ژ: ٣٢

ژ: ٣٧

لەسێرجی. کلارکەوە بۆ سێر ئۆستن چامبرلەین-(٢٧ی حوزەیران گەیشتووە) (ژمارە:٣٢١)

تیراپیا، ٢٢ی حوزەیرانی ١٩٢٧

گەورەم،

ئەو برگەیەی(٢٠)ی حوزەیران رۆژنامەیەکی تورکیا لەسەر بڕیاری حکومەتی تورك بۆ داخستنی سنوور بەرووی خێڵەکانی عێراقدا(وەك لە ڕاپۆرتی ژمارە(٢١٣)ی(٤) مایسمدا ئاماژەم پێکردبوو، کە لێرەدا هاوپێچیم کردووە[1] ، شایەنی گرنگی پێدانە.

ئەم یاسایە، بەکردەوە ئەو دەسەڵاتە بەحکومەتی تورکیا دەبەخشێ کە ژمارەیەکی نەزانراو کوردو رەگەزی تری بەسەرپێچیکەری کاربەدەستانی ئەنگورە دانراو، لەویلایەتەکانی رۆژهەلات راگوێزێ، واتە حکومەت، بەپێی ئەم یاسایە، (٢٠٠٠) خێزانێکی یاخی لەناوچەکانی کوردستان بەگشتیو، بایەزید (نەك دەرسیم کە لە رۆژنامەکە بەهەڵە نووسیویە) بەتایبەتی، رادەگوێزێ. حکومەتی تورکی وەك لەڕاپۆرتی ژمارە(١٩٢)ی(٢٠) نیساندا هاتووە، کەوتووەتە جێبەجێکردنی ئەو سیاسەتە، دژی کوردەکان، کە ساڵی ١٩١٥ بەسەرکەوتوویی لەدەست ئەرمەنیەکان رزگاری کردو، ئەمەیش شەرکردنە دژی ئەو کوردانە. ئەمە فێڵێکی سەیری چارەنووسە کە دەبێ کوردەکانی بزوێنەرو هاندەری سەرەکیی راگوێزانی ئەرمەنیەکان، پاش دوازدە ساڵ، بەرەو رووی مەترسی هەمان چارەنووسی ئەوان

---

[1] ئەم ڕاپۆرتە چاپ نەکراوە.

بنەوە. هیچ هۆیەك نییە كە واهەست بكەین حكومەت هەوڵ ئەدات، بەهەمان پێوەری ساڵی (١٩١٥)، بكەوێتە راگوێزان.

٣- ئەنجومەنی مەزنی نیشتمانی یاسایەکی دەرکرد کە مافی داواکردنی حسابی موڵکەکان دەداتە راگوێزراوان، بەڵام کەمیی ئەو ماوەیەی کە پێیان دراوە، بەهای ئەم ئیمتیازەی پووچەڵ کردووەتەوەو، ناشتوانم بڵێم ئایا داواکان تاچەند گوێیان لێدەگیرێ؟

٤- هیچ ئاماژەیەك نەکراوە کە بۆ چ هەرێمێك دەنێردرێنو، دەیشکرێ بپرسین: ئایا چەند لەهەژارەکان دەگەنە جێوشوێنی دیاریکراویان؟

٥- مانگی پێشوو رۆژنامەی حکومەت، جارێکیتر لە باسی ویلایەتەکانی رۆژهەڵاتدا، ئەوەی رەتکردەوە کەکەمیی بودجەی دیاریکراو، جێبەجێکردنی پرۆگرامی چاکسازییەکەی راگرتبێ. هەموو ئەم شتانە، هەر لەرێکخستنی دەستەی پشکنیارانو دەست بەسەرداگرتنەوەی چەكو رێکخستنەوەی دادگا یاساییەکانەوە تاسەرژمێریو دامەزراندنی تۆمارگەی زەویەکانو هەڵوەشاندنەوەی تیرەو هۆزەکان، کە بێگومان بەئارەزووی حکومەت دەکرێ، پارەیان دەوێ. بۆیە مەحموود بەگ وتی: ئاساییە وا هەست بکرێ کە رێفۆرمەکە بە هێواشی بەرێوە دەچێ. سەرەڕای ئەویش کەئاژاوە لەناوەوەو دەرەوەی تورکیا پێشو دوای دامەزراندنی رژێمی ئەنگۆرە بەرپابووە، هەستێکی نەتەوەپەروەریی جێی لێدوانی وا، ئۆفیسی دەرەوە تورکی بێ یان کوردی، لەناوچە کوردییەکاندا نییە، لەبەر ئەوە پێشوازیی خواستی وەزیری پەروەردەی کرد بۆ بەرێوەبردنی قوتابخانەکانی رۆژهەڵات بەو مامۆستایانەی کە مێشکیان بەبیری نوێی تورکی زاخ دراوە.

٦- لیستی لێبوردنی کوردان بۆ ماوەیەك بەدەست کۆمسیۆنی یاسایی پەرلەمانەوەبوو، بەڵام ئێستا وادیارە تەنها بۆ تاوانەکانی پێش یاخیبوونە. ئەمە بەگشتی ئەوە دەگەیەنێ کەحکومەت زیاتر سەرگەرمی دەست بەسەرداگرتنەوەی

چەکەکانو ریشە کێشکردنی بنەماڵە دەستڕۆکانە، نەك نواندنی هەندێ لەنەرمی وەك مەسەلەی قوتابخانەکانو دادگا یاساییەکانو تۆماری زەوییەکان.

جۆرج ئاڕ. کلارك

وەزارەتی دەرەوە، ٤٢٤/٢٦٦، ل: ٨٥-٨٦، ژ: ٤٩

ژ: ٣٨

لەسێرجی. کلارکەوە بۆ سێر ئۆستن چامبرلەین(١٥ ئاب گەیشتووە)

(ژمارە: ٤١٧)

تیراپیا، ٩ی ئابی ١٩٢٧

گەورەم،

وەك لەو نوسینانەم ئاگادارن کە بە ڕاپۆرتی ژمارە(٣٢١)ی(٢٢) حوزەیران دواییان هات، دووساڵەحکومەتی تورکی پابەند کراوە، کوردو ئەو ڕەگەزانەی تر کە لە دامەزراندنی ئەم ڕژێمەوە بەردەوام سەرچاوەی کێشەبوون، لەهەرێمەکانی ڕۆژهەلاتی فوراتەوە بۆناوچەکانی تری تورکیا بگوێزێتەوە. لەگەڵ ئەوەدا کە تا دوو مانگ لەمەوبەر ئەم گواستنەوانە بەپێوەرێکی دیاریکراو ئەنجامدەدرا، بەلاَم ئێستا ئاشکرایە دوای پەسەند کردنی ئەو یاسایەی کە لە ڕاپۆرتی ناوبراودا زانیاریم لەبارەوەدابوو، کار بەپێوەرێك دەکەن کە تاڕاددەیەکی زۆر لە ڕاگوێزانی بەکۆمەڵی ساڵی (١٩١٥)ی ئەرمەنیەکان دەچێ.

٢- هەموو دەڤەری کێشەکە تەواو لە جیهانی دەرەوە دابڕاوەو، چاپەمەنیەکانیش هەر لە مەسەلەکە بێدەنگن، بۆیە هیچ ڕێگەیەك نییە تادڵنیابین ئایا ئەو ڕاگوێزانە زۆرە ملێیە هیچ کارێکی کردووەتە سەر بارودۆخی ئێستا یاخود

ژمارەی خەڵکەکە؟ پێناچێ زیادە ڕۆیی بێ، گەربڵێم زیاد لە (٢٠٠٠٠) پیاو و ژن‌و منداڵ پێش کۆتاییی ڕاگواستن بەزۆر لەخاکی خۆیان هەڵکەندراون.

٣- تەنها یەك ڕاپۆرتی کونسوڵی تەرابزوونی خاوەنشکۆم سەبارەت بە چارەنووسی ئەو خەڵکە بێبەختەو هەلومەرجی ڕاگوێزانیان پێگەیشتووە، کە بەو پێیە چەند ڕۆژی ڕابردوو (٦٠) پیاوی کوردی دەست بەستراو دوو دوو زنجیرکراو بەپێ بەناو تەرابزووندا براون‌و، واباوەڕدەکرێ خرابنە سەر کەشتییەکی هەڵمییی تورکی‌و بەرەو قوستەنتەنییە ڕاپێچکرابن. ئەمانە بەپێ‌و لەڕێی ئەرزڕۆمەوە برابوون، بەڵام مستەر نایت نەیتوانیبوو بزانێ لەکوێوە هێنرابوون. هیچ ڕاپۆرتێك لەمەڕ گەیشتنی ئەم کوردانە لێرە بڵاونەکرایەوە، بەڵام ڕێی تێدەچێ بۆ سمیرنا یا پشت کە ناراوەکان گوێزرابنەوە . ساڵی ڕابردوویش، ژمارەیەکی بەرچاوی خێزانی دەستڕۆی کورد بۆ ئەم جێیە ڕاگوێزراون.

٤- ئەم بڕگەیەی خوارەوە کە لەسەر ئەم مەسەلەیە ڕاستەوخۆ لە ڕاپۆرتەکەی پاشکۆی عەسکەرییەوە تایبەت بە دوا گەشتی بۆ ڕۆژهەلاتی ئەنادۆڵی ناوەڕاست دەنووسمەوە، تیشکێك دەخاتە سەر شێوازی ڕاگوێزانەکە:

((سێ قافڵەی جیای کوردم لە پرۆسەی ڕاگواستندا بینی،یەکیان لەنێوان (نیغدە- Nigde) و(دەڤەلی قەرەحەسار- Develi Kara hissar)[1] دابوون، لە(٣) پیاو و نزیکەی (١٥٠) ژن و منداڵ پێکهاتبوو. کەلوپەلەکانیان لەسەر عەرەبانەی بە گاڕاکێشراو بوون و، زۆربەیان بەپێ دەڕۆیشتن و، تەنها یەك دووئافرەتی پیر لە سەر گوێدرێژو ئەسپ و عەرەبانە بوون و، (١٠) جەندرمە پاسیان دەکرد. دووەمیشیان، هەر بە پێ، لەنێوان قارەمان وقۆنیادا بوو، بەهۆی گەشتیارێکی ترەوەو لەسەر شەمەندەفەرەکە پێم زانی و، نزیکەی (٣٠٠) کەس دەبوون. لە(چومرە- Chumrah)[2]ی نزیك قۆنیایشدا، کامپێك هەیەو، نزیکەی (٦٠٠) کەسی تێدایە.

---

[1] ناحیەیەکی باشووری ڕۆژئاوای ویلایەتی قەیسەرییە لەبەشی خوارووی ناوەڕاستی تورکیا. (س)

[2] قەزایەکی باشووری ڕۆژهەلاتی شاری قونیەیە.(س)

بەیاریدەدەری بنکەکەم وت: قەرەج لەم ناوە زۆرن. ئەو بۆی ڕاستکردمەوەو وتی: ئەوانە کوردی ڕاگوێزراون. هەرلەویٚ بەتالیۆنێکی پیادەو نیو دەستەی ئەندازە هەن، بەپێی قسەی یاریدەدەرەکە، دووهەفتەیە گەیشتوون و،بۆپاسەوانیی کوردەکان نێردراون.))

((ئەوانەی کەلەقافڵەی سەر ڕێگەکەدا بوون، وادیاربوو دڵخۆش بوون. هەرچەندە جەندرمەکان، لەکاتێکدا قسەم لەگەڵ یەکێك لەپیاوەکاندا دەکرد، دووریان خستمەوە، بەڵام لەوە نەدەچوو بە ناهەمواری ڕاپێچکرابن یان مامەڵەی ئەرمەنیەکانیان لەتەکدا کرابیٚ.))

٥- ئەگەر وەك ڕائید هاینك وتوویەتی، شوێنی داهاتووی ئەم کوردانە دەشتیٚ بەپیتی قۆنیابیٚ، ئەوا دەشیٚ بە تێپەڕبوونی کات خۆیان بەژیانێکی کشتیاری ئارامەوە خەریك بکەن و، واز لە بێزارکردنی دەوڵەت بێنن. ئەمانە ناوچەیەکی بەتاڵ لەدوای خۆیان جێدێڵن کەهەرگیز پڕدانیشتوان نەبوە. چەند نیشانەیەکیش هەن کەوا ئیدارەی ناوەندی بەشوێن ڕێگەیەکدا دەگەڕیٚ، تائەو جێیانە پڕکاتەوە. یەکەمجار هەوڵیان دا، بەنیشتە جێکردنی هەزاران موسوڵمانی ئاڵوگۆڕکراوی یۆنانی، ئەم کارەبکەن، بەڵام ئەمە شکستی خواردو، حکومەت ناچار دەستی لیٚ هەڵگرت.

٦-جێگرەوەی ئەمە، خۆی لە و(٤٠-٥٠) هەزار موسڵمانە قۆقازیەدا دەبینێتەوە کە لە ڕاپۆرتی ژمارە (٣١٠)ی(١٦) حوزەیراندا ئاماژەم پێکردبوون. ئەمەش هەر گرفتی لەڕێدایە، چونکە چەند ڕۆژی پێشوو ڕۆژنامە ناوخۆییەکان ئەم هەواڵە گرنگەیان بڵاوکردوەو: ئەو شارەزایەی پەنابەران بۆ چاوپێکەوتنی خەڵکی جێی مەبەست نێردراوەتە دەوڵەتانی قۆقاز، بەوەزیری ناوخۆی ڕاگەیاندووە: هەندێکەس ئامادەن لەسایەی ڕێککەوتنامەیەکی‌تورکیا-ڕوسیا دا ڕەگەزنامەی تورکی هەڵگرن، بەڵام هەندێکی تریان ڕازی نین، بۆ چارەسەری ئەمانەی دوایی، بۆڕێککەوتنێکی تازە لەگەڵ ڕوسیادا گفتوگۆ بکریٚ. لێرەوە دەتوانین بڵێین کاری شارەزاکەی پەنابەران،بە پێچەوانەی ئەوەوە کە ئومێد دەکرا، سەرکەوتوو نەبوە.

٧- لەکونسوڵی تەرابزوونی خاوەنشکۆوە زانیومە، حکومەتی سۆڤییەت زۆر حەز بە دوا داوای حکومەتی تورکیا بۆ ئاوەدانکردنەوەی ویلایەتە راگوێزراوەکانی رۆژهەلات ناکات. بەپێی قسەی هاوکارە رووسەکەی مستەر نایت، حکومەتی تورکیا هێشتا داواکەی نەخستووەتە بەردەم سۆڤییەتیەکان کەپێیان وایە قازانجێکی ئەوتۆی نییە. هاوڕێ(ئێتینگۆف- Etingoff) ئەوڕایەی پێ سەیربوو کە (٤٠,٠٠٠) هاوڵاتیی ئازادو خۆشگوزەرانی یەکێتی سۆڤیەت، بەختو بەشی خۆیان بەئاوارەکانی خاکێکی بێپیت کەوا رێژەیەکی تری گەورەی پەنابەری موسڵمانی تێدا لەناوچوون، بگۆڕنەوە. ئەو بەگومان، بوو لەوەی کەزیاتر لە (٠.١٠/.) ی ئەو ژمارەیە بەڕاستی لەخشتەبرابن، تائەم ئەزموونە چارەنووسازە ئەنجام بدەن.

٨- کاتیک دەستم کردە نووسینی ئەم راپۆرتە، گوتارێکی عەلی سائیب بەگی تائەم دواییە ئەندامی دادگای ئیستیقلالی رۆژهەلاتم لەرۆژنامەکاندا لەسەر بارودۆخی ویلایەتەکانی رۆژهەلات خوێندبووەوە. بەقسەی ئەم، ئەم کاربەدەستە دەسەلاتدارەی هەرێمەکە کەتازە ئەوێی جێهێشتووە، نیزامو ئاسایش دامەزراونەتەوەو، چەندین خێزانی نیشتەجێ بەهۆی یاسا نوێکەوە بۆ ئەنادۆڵی رۆژئاوا راگوێزراون. ئەو ریفۆرمەش کە حکومەت بڕیاری لەسەر دابوو، بەوریاییو بەردەوام جێبەجێ دەکرێ. درۆی سەرەتاکانی ئەم گوتارە، هیبەردەوامیی حوکمی عورفیو هێزە زەبەلاحە پرچەکەکانەو، خوێندەوار پێویستی بەهاوێنە(عدسە)ی گەورەکەر نییە تا ئەوڕاستییە بدۆزێتەوە کە دەکرێ لە دێڕەکانی دوابەشی ئەم گوتارە بێمانایەدا بخوێنرێتەوە.

٩- کۆپییەکی ئەم راپۆرتە بۆ بریکاری کۆمیساری بالای خاوەنشکۆ لە عێراق دەنێرم.

جۆرج. ئار. کلارک

وەزارەتی دەرەوە، ٢٦٧/٤٢٤، ل: ٦٣-٦٤، ژ: ٢٤

ژ:٣٩

لەسێرجی. کلارکەوە بۆ سێر ئۆستن چامبرلەین-(١٤ نۆڤەمبەرگەیشتووە)

(ژمارە:٥٥٥)

قوستەنتەنییە، ٩ی تشرینی دووەمی ١٩٢٧

گەورەم،

ئەمەویٚ ئاگـادارت بکەمــەوە کەســەرۆکی ئەنجومــەن، (٥)ی تشــرینی دووەم، سیاسەتی گشتیی کابینە نوێکەی لە بەردەم ئەنجومەنی نیشتمانیدا ڕاگەیاند. دەقی قسەکانی عیسمەت پاشا کەلە ((میللییە))دا بڵاوبووەوە، لێرەدا هاوپێچ دەکەم[1] .

٢- عیسمەت پاشا سەبارەت بەسیاسەتی گشتی، چ ناوخۆیی یا دەرەکی، تەنـها کەمێکی خستەسەر ڕاگەیاندنی دوایی‌ی پرۆگرامی پارتی گـەل. تێبینییـەکانی لەمـەڕ بارودۆخی ویلایەتـەکانی ڕۆژهـەڵات جێـی سـەرنجن، ئەگـەر بـۆ حوکمـی هەڵـە(mis-statement)یش بـن، بـۆ چاککردنی هەلومەرجەکـە بەپێویسـتی زانـین. لەڕاسـتیدا ناڕەزایی‌ی زۆر دەربڕی‌و، بە پێداگرتنەوە بیٚ خەمییەکی تەواوی نیشان دا، ئەمـەش کاریگەرییـەکی پێچەوانـەی هـەبوو. برووسـکەی ئـەم دواییـــەی کونسـوڵی حەڵـەبی خاوەنشکۆ دەڵیٚ: شاندی تورکی بەدوای کارناسـانیی زیـاتردا دەگـەڕیٚ، تـا سـەرباز بـەڕێی ئاسـندا بنێرێتـە کوردسـتان. ئەمـە تێبینییـەکی گرنگـە لەسـەر پــیٚ نـازینی عیسمەت پاشا بەوەی کە پۆلیس‌و پاسەوانانی نـاوخۆ تـەواو پیٚبـەپێی بارودۆخەکـە دەجووڵێنـەوە. لەباسـی سەرژمێرییەکەیشـدا، وەك کـارێکی ئاسـاییی حکومـەت لـە شوێنە دوورە دەست‌و نەزانراوەکانی وڵاتدا، خۆشحاڵ نەبوو. لای هەمووان ئاشکرایە کە کاری سەرژمێریی ناوچەکانی ڕۆژهەڵات، مەحاڵە.

---

[1] دەقی ئەم قسانە چاپ نەکراوە.

٣- ئەم بابەتە لەراپۆرتێکی جیادا زیاتری لەسەر دەنووسمو، لێرەدا سەرنجتان بۆ راگەیاندنی ئەنجامەکان لەلایەن سەرۆك وەزیرەوەو، پێشوازیی گەرمو دەستخۆشانەی (١٤) ملیۆن کەس رادەکێشم.

٤- عیسمەت پاشا بەچەند تێبینیەك، لەبارەی دارایی‌و ئابوورییەوە،کۆتایی‌ی بەقسەکانی هێنا. ئەوەی شایانی باس بێ، بانکی دەوڵەتە. حکومەت بەنیازە، لە دوازدە مانگی داهاتوودا، ئەم دەزگایە دامەزرێنێ.

٥- دوایی ئەنجومەن، بەگوێ رایەڵییەوە، بەکۆی دەنگ متمانەی خۆی بە حکومەتە تازەکە بەخشی.

جۆرج ئار. کلارك

وەزارەتی دەرەوە، ٢٦٧/٤٢٤، ل: ١٠٩-١١٠، ژ: ٥٥

ژ: ٤٠

لە مستەر هۆرەوە بۆ سێر نۆستن چامبرلەین-(٥ دیسەمبەر گەیشتووە)
(ژمارە: ٥٨٨)

قوستەنتەنییە، ٣٠ نۆڤەمبەری ١٩٢٧

گەورەم،

ئەمەوێ پێتان ڕابگەیەنم (٢٢)ی ئەم مانگە حوکمی عورفیی ویلایەتەکانی ڕۆژهەڵات دوایی هات، چاپەمەنییە ڕەسمییەکان بڵاویان کردەوە: هەرگیز جارێکیتر بەوشێوەیەی زوو تازە ناکرێتەوە. دەڵێن فەرمانی دامەزراندنی پێشنیارێکی گشتی بۆ ویلایەتەکانی ڕۆژهەڵات کە لە دیاربەکردا دابنیشێ، خەریکە دەردەچێ، حکوومەت ئیبراهیم تالّع بەگی نوێنەری لە دامەزرێنانی پارتی گەل و ماوەیەکی کورتیش باڵوێز لەوارشۆی بۆئەم پۆستە هەڵبژاردووە. واڕادەگەیەنرێ: دەشێ حوکمی عورفی بۆ ناوچەیەکی دیاریکراو دەرچێ و، ئیبراهیم تالّع بەگ و ڕاوێژکارەکانی هەلی لێکۆڵینەوەی هەلومەرجەکەیان بۆ بڕەخسێ. هاوکات ئەگەرچی حوکمی عورفی لەڕووی یاساییەوە نەماوە، گومانی تێدا نییە کە هێشتا هەرکاری پێدەکرێ. تاکەکاری ناوازە کە ئێستا دەکرێ، پێی دەڵێن((یاسای سەقامگیرکردنی هێمنیی گشتی)). ئەم یاسایە، بەڕەزامەندیی غازی و بێ گەڕانەوە بۆ ئەنجومەن، بەهەموو شێوەیەك حکوومەت والێدەکات هەموو جۆرە کاردانەوەو ئاژاوەیەك دامرکێنێتەوە. ئەمە لەسەرتاسەری تورکیا پێڕەو دەکرێ.

٢- پێشکەوتنی ڕاستەقینەی حکوومەت لە هێورکردنەوەی ئەو ناوچەیەدا کەڕازی نییە پێی بڵێ کوردستان، گرانە حوکمی لەسەر بدرێ. هەر (١٠٠)کەس لە خێزانە ڕاگوێزراوەکانی کوردە یاخییەکان، لێرە بۆ شوێنی وەك سیمرنا ومەغنیسا (Manissa) کە بە پارێزراو دا دەنرێت، دەگوێزرێنەوە، بێگومان ئەمانە دەبێ لەوێ شەری نەبوونی و بێبەشی بکەن، نەخشەی کردنەوەی چەند هەزار خانوویەك

لەویلایەتەکانی ڕۆژهەڵات بۆ پەنابەرانی قۆقازی کە هەرگیز پێناچێ بگەنەجێ، داڕێژراوە. (١٥٠) مامۆستا کە ئامادەکراون، دەنێردرێنە ناوچە کوردییەکانو، یانە تورکەکان، (ئۆجاغ) بۆ دروستکردنی نەتەوەیەکی شیاو لە کوردەکان بەکار دەهێنرێن. بەڵام ئەبێ وا دابنێین کە ئەم ڕێو شوێنانە تەنها لە قەراغەکانی کوردستان جێبەجێ دەکرێن. ڕەنگە پشکنیاری گشتی لەدیار بەکر تەواو سەلامەت بێ، بەڵام حاڵەتەکە لەناوچەرگەی کوردستاندا، جیا دەبێ. ئابلۆقەی توندی سەرگەشتەکانو، هێرشی یەك لەدوای یەکی یاخییان بۆ سەر بایەزیدو، ئەوڕاستیەی کە نزیکەی نیوەی سەربازان لە کوردستاندان، ئاشکراو بەڵگە نەویستن، پێدەچێ کێشەی کورد بۆ ماوەیەکی درێژتر لای ئێمە بمێنێتەوە.

٣ـ کۆپیی ئەم نووسراوە بۆ بریکاری کۆمیساری باڵا لە عیراقو باڵوێزی خاوەنشکۆ لەتاران دەنێرم.

ئار. ئێچ هۆر

وەزارەتی دەرەوە، ٢٦٧/٤٢٤، ل: ١١٨-١١٩، ژ:٦٣

ژ: ٤١

لەمستەر هۆرەوە بۆ سێر ئۆستن چامبرلەین (١٢ی کانوونی یەکەم گەیشتووە)
(ژمارە: ٦٠٧)

قوستەنتەنییە، ٧ی دیسەمبەری١٩٢٧

گەورەم،

ئامـاژە بەنووسـراوی ژمـارە(٥٨٨)ی (٣٠) تشـرینی دووەمـم، خۆشـحاڵم پێتـان ڕابگەیەنم کە پشکنیاری گشتی تازەی ویلایەتەکانی ڕۆژهەڵات، دەبێتە سوپەر-والی و، جگە لە دەسەڵاتی ئاسایی بەسەر جەندرمەو پۆلیسدا، هێزە سەربازییەکانیش بەر فەرمانی دەبن. هێزە سەربازییەکانی سنووری دەسەڵاتی ئەو،بۆ بـاری ئاسـایی کـەم دەکرێنــەوە، بــەڵام جەندرمــەکان دەکرێنــە دوو ئــەوەندەو، ویلایەتــەکانی ئەلعـەزیز(خـەرپووت)، ئورفـە، بدلیـس، هـەکاری، سعرت، مـاردین، وان و دیاربـەکر، هەرێمی ئەو دەبن. ئەمەیش ئەوە دەگەیەنێ کە بەشی باکووری ناوچـەی نائـارام لـە سـایەی فـەرمانڕەوایی سـەربازیدا دەمێنێتــەوە. هاوکـات ئەنجومـەن یاسـایەکی دەرکردووە کە یەکەم:ڕێ بە ڕاگوێزراوەکان دەدات بگەڕێنەوە بـۆ خـاکی خۆیـان و، دووەم: مۆڵەتی سێ مـانگ بـەیاخییان دەدات بێنـەوە بـۆ ناوخێزانـەکانیان. مسـتەر ماتیۆس لەتەرابزونەوە ڕاپۆرتێکی لە بارەی ڕاگوێزانەوە ناردووەو، دەڵێ: ژمارەیـان تەنها (١٥٠٠) کەسە کە هەمویان ژن ومناڵ و بنەماڵەی ئاغا وبەگە کوژراوەکانن.

٢- ئـەم سیاســەتە نوێیــە، بــەکردەوەی ئاشــت بوونــەوە (مصالحــە) کــەیدا وادەردەکەوێ، داننانێك بێبەوەدا کە ئــەو دڵڕەقــی و بــێ ڕەحمییــەی پێش ئێسـتا، نوشوستیان هێناوە.پێـم وایـە دەسـت نیشـانکردنی شـوکری قایـا بـەگ بـۆ پۆسـتی وەزیـری نـاوخۆ، کـەتا دەرەنگــانێك زیــاتر خــەریکی کاروبــاری دەرەوە بــووە وەك لەناوخۆ، بۆئەوە یەکە کەمێك زیریی سیاسیانە لە بەڕێوەبردنی کاروباری کوردستاندا بخرێتە گەڕ. (٥)ی ئەم مانگە شوکری قایا بەگ ڕێو شوێنە تازەکـانی لـە ئەنجومـەن

ئاشکرا کردو، جەختی لەسەر ئەوەکردەوە کە یاخی بوون لە ناوچەی پشکنیاری نوێدا تەنها هێرش و پەلاماری ڕەشەولاغ بوون وهیچیتر. ڕژێمی دەرەبەگایەتی سەرکوتکراوەو، ئێستایش کاتی ئیدارەیەکی ئاساییتر هاتووە. بەردەوامیی ڕژێمی سەربازی، نیشانەی لاوازییە. ئێستا شتەکان ئاسایی بوونەتەوە، بەڵام پێشبینی کێشەی تر لە بەهاردا دەکرێ. هەنگاوە تازەکان قۆناغی گواستنەوە بوون لەنێوان یاخیبوونو تەواو ئاسایی بوونەوەدا.

٣- (٥)ی ئەم مانگە، جێگری وەزیری کاروبارەکانی دەرەوە سەرنجە جێی بایەخەکانی خۆی لەسەر ئەم سیاسەتە تازەیە بۆ مستەر هێلم دەربڕی. وتی: حکومەت بڕیاری داوە حوکمی عورفی هەڵوەشێنێتەوەو، ئێستا زیاتر سەرقاڵی جێبەجێکردنی سیستمی نوێی کارگێڕییە. ناوبراو نەیدەتوانی هیچ وردەکارییەکی هێشتا بڕیاری لێنەدراوی مەسەلەکە، بدرکێنێ، بەڵام بەقسەی ئەو: ئیبراهیم تالع بەگ دەبێتە فەرمانڕەوای گشتیی ویلایەتەکانی ڕۆژهەلاتو، دەسەلاتێکی یەکجار فراوانی دەبێ. ئەو کەسێکی تواناو لەسەرخۆیەو، کاتی خۆی پزیشکی سەربازیو، دواتر دیپلۆمات بووە. سیاسەتی ڕاگوێزان، ئەبێ دەستکاری (تعدیل) بکرێو، گۆڕانەکانی ئایندەیش بۆ تورکیاو عیراقی هاوسێی خوارووی ڕۆژهەلاتی بەسوودبن. ئەو نەیوت ئابلۆوقەی گەشتکردن بۆ ویلایەتەکانی ڕۆژهەلات خێرا هەڵدەگیرێ، بەلام درەنگو زوو کەوتووە. تورکیا گیرۆدەترین لایەنی ئەم بنەمایانەیە کە دەمێکە زاڵن. حکومەت سوورە لەسەر کۆنترۆڵی ڕێگەی تەرابزوون- بایەزید کە بایەخێکی ئابووریی بۆ تورکیا هەیە. ڕژێمی سەربازی زۆر باشە، هەرچەندە، ئەو پێیوایە، کارە باشە لەژمارە نەهاتووەکانی لەلایەکەوە، هاوتای زیانەکانین لەلایەکی ترەوە. سەربازەکان بەهۆی مەشقەکانیانەوە زۆر بیرتەسکن.

ئار. ئێچ. هۆر

وەزارەتی دەرەوە، ٢٦٧/٤٢٤، ل: ١٢١، ژ: ٦٧.

ژ:٤٢

لە مستەر هۆرەوە بۆ سێر ئۆستن چامبرلین (١٩ی دیسەمبەر گەیشتووە)

ژمارە (٦١٨)

قوستەنتەنییە، ١٤ی کانوونی یەکەمی ١٩٢٧،

گەورەم،

زۆر بەدەگمەن ئەتوانرێ زانیارییەکی ویلایەتەکانی رۆژهەڵات دەستبخرێ، بۆیە گرنگە راپۆرتێك لەسەر گفتوگۆیەك کە لەسەرچاوەیەکی بڕواپێکراوەوە زانیومە، بەرزیکەمەوە. رائیدێکی جەندرمە کە پشوویەکی کورتی لە دیاربەکرەوە وەرگرتبوو، بەهاورێیەکی وتووە: بێز لەو کارانە دەکاتەوە کە دەبوو بیانکاتو، دەیەوێ بگوێزرێتەوە، ئەو، بەدرێژایی ماوەیی هێورکردنەوە کە لەویلایەتەکانی رۆژهەلات بووەو، کوشتو بڕی پیاوو ژنو منداڵ ماندووی کردووە، وڵات ئێستا تۆقێنراوەو، ئەگەر ئەوهێزە گەورە عەسکەرییەی ئەوێ لابرێ، ئەوا هەرگیز ئارام نابێ، کوردەکان (٩٠٪)ی چەکەکانیان شاردووەتەوە.

٢- رائیدەکە درێژەی بەقسەکانی داوەو، وتوویەتی: لێکۆڵینەوەی لەگەڵ زۆر زیندانیدا کردووەو، بەتاوانی هاندانیان لەلایەن ئینگلیزەوە حوکمی داون، بەڵام ئەوان هەمیشە ئەم تۆمەتەیان رەتکردووەتەوەو، وتوویانە ئینگلیزیان خۆش دەوێ، وەك خەڵکی عیراق لێی تێگەیشتوون، بەڵام ئەوان هانیان نەداون، بەڵکو، بەر لە هەموو شتێ، ئەوان چەکیان دژی حکومەتی عیلمانیی ئێستای تورکیا هەڵگرتووە.

٣- ئەگەر هەڵسەنگاندنی رائیدەکە بۆ عەقڵییەتی کورد لەراستییەوە نزیك بێ، ئەوا ئیحتیماڵو پێشبینییەکەی شوکری قایا بەگ بۆ گێڕانەوەی باری ئاسایی بۆ ویلایەتەکانی رۆژهەلات (بڕوانە راپۆرتی ژمارە (٦٠٧)ی (٧)ی ئەم مانگەم) کزن.

ئار. ئێچ. هۆر

وەزارەتی دەرەوە، ٢٦٧/٤٢٤، ل:١٦٥، ژ٧٢

ژ: ٤٣

لە سێرجی. کلارکەوە بۆ سێر ئۆستن چامبرلەین (١٦ کانوونی دووەم گەیشتووە)

(ژمارە: ١٧)

قوستەنتەنییە، ١١ی کانوونی دووەمی ١٩٢٨

گەورەم،

پێتان رادەگەیەنم: حکومەتی تورکی بۆ درێژەدان بە سیاسەتە نوێیەکەی کە لە نووسراوی ژمارە(٦٠٧)ی (٧)ی مانگی رابردووی مستەر هۆردا هاتووە، ناوی (٧٨١)کوردی ڕاگوێزراوی بڵاوکردەوە کە ئێستا ئەتوانن بەماڵو مناڵەوە بگەڕێنەوە. بۆ ماڵەکانیان لەویلایەتەکانی بایەزید، مەلاتیە، ماردین، ئورفە، سعرت، ئەرزنجان، بدلیس، ئەرزرۆم، وانو دیاربەکر. زۆرکەم لەمانە، وەك ئەفسەرو سەرۆکی شارەوانیو نوێنەری زووترو، هەندێکیشیان وەك نەوەی سەرتیرەکان، ناویان لەم لیستەیەدا هاتووە.

٢- ئەزانم ئەم سیاسەتە نوێیە، بەهۆی بزووتنەوەیەکی رەخنەگریی ناو پارتی گەلەوە، بەسەر عیسمەت پاشادا سەپێنراوەو، لەسەرنجەکانی شوکری قایا بەگەوە بۆ وەزیری دادی عێراق دەردەکەوێ: وەزیر خۆی باوەڕی بەم سیاسەتە نەبێ کە پێویستە جێبەجێی بکات. سیاسەتی پێشووی سەرکوتکاریی، بەپێی راو بۆچوونی دەرەوەی دامودەزگاکانی حکومەت، کوردی بەجۆرێك بێزار کردووە کە ئەم سیاسەتە تازەیەی ئاشتبوونەوە ئێستا سەرنەگرێ. هەندێکیش پێیان وایە سەرکوتکردن دەسەڵاتی حکومەتی، بەپێچەوانەی زووەوە، بەسەر کوردەکاندا بێهێز کردووە. دەڵێن کوردەکانی دەرسیم، لە هەر کاتێکیتر زیاتر، لە کۆنترۆل دەرچوون. هاوکات ئەنجومەن دەنگی لەسەر تەرخانکردنی (١٥٠٠٠٠٠) لیرە بۆ زیادکردنی ژمارەی جەندرمە لە ویلایەتەکانی رۆژهەلات داوەو، ئیبراهیم تاڵع بەگ کە وەك پشکنیاری گشتی موعجیزەی ئاشتبوونەوەی لە ئەستۆدایە، (٨)ی ئەم مانگە چوو بۆ دیاربەکر.

٣- کۆپییەکی ئەم راپۆرتە بۆ کۆمیساری باڵا لەبەغدا دەنێرم.

جۆرج. ئار. کلارك

وەزارەتی دەرەوە، ٤٢٤/٢٦٨، ل: ٣٠، ژ: ٨

ژ: ٤٤

لە مستەر نۆکسەوە بۆ سێر ئۆستن چامبرلەین(١٦ی نیسان گەیشتووە)

(ژمارە: ١٨٥)

ئەنگۆرە، ٩ی نیسانی ١٩٢٨

گەورەم،

خۆشحاڵم لێرەدا کۆپیی راپۆرتێکی کونسوڵی تەرابزوونی خاوەنشکۆتان بۆ بەرزبکەمەوە کە تایبەتە بەگەڕانەوەی چەند سەد کوردێك، کەوا بەهۆی رووداوەکانی پێش‌وپاش یاخیبوونی ئاداری (١٩٢٥)ی ویلایەتەکانی رۆژهەڵاتەوە راگوێزرابوون.

٢- گەڕانەوەی راگوێزراوەکان یەکەم بەرهەمی ئەو گۆڕانی سیاسەتەیە کە مستەر هۆر لە نووسراوی ژمارە(٦٠٧)ی (٧) دیسەمبەری پاردا پێی راگەیاندبوون. سێ‌مانگی رابردوو رۆژنامەکانی تورکیا لیستی (٢٠٠٠) ناوێکیان بڵاوکردەوە، کە مۆڵەتیان دراوەتێ بگەڕێنەوە کوردستان، ئەوانەی کە ئەم دواییە بەتەرابزووندا تێپەڕیون، دەشێ پێشڕەوی ئەو کۆمەڵە هەڵبژاردەیەی کوردە ئەمەکدارەکان بووبن. ئەو کوردانەی کە دەگەڕێنەوە، بەپێی راپۆرتەکەی مستەر ماتیوس، واتێبینی دەکرێ تەنها خەڵکی ئاسایی‌بن. ئەمەش ئەوە دەسەلمێنێ کە من لە لێکۆڵینەوەی لیستە بڵاوکراوەکاندا هەستم پێکردووە، واتە: حکوومەتی تورکیا لە کاتێکدا دەیەوێ میهرەبانییەك نیشان بدات، هێشتا ئامادەنییە رێی گەڕانەوەی بنەماڵە رێبەرەکانی کورد کە بەدەرەبەگ ناویان دەباتو، بەکۆسپی راستەقینەی رێی جێگیرکردنی رژێمی کۆمارییان لە ویلایەتەکانی رۆژهەڵاتدا ئەزانێ، بۆ کوردستان بدات.

٣- هاوکات تەنها نیشانەیەکی کەم هەن کە بەرنامەی هێورکردنەوە تا ئێستا ئەنجامی زۆر گرنگی بووبێ. بەم دواییە پشکنیاری گشتی لەگەڵ کارمەندە گرنگەکانی ناوچەی ژێر دەسەڵاتی خۆیدا لەماردین کۆبوونەوەو، بەپێی چاپەمەنیەکان کە کۆنفرانسەکەیان بەرز نرخاند: بڕیاری بایەخدار بۆ ئیدارەو پێشخستنی هەرێمەکانی رۆژهەڵات دراون. بارودۆخە راستەقینەکە هێشتا هەر

تەمومژاوییەو، ئـەو راپۆرتانـەش کـە دەگەنـە دەسـتم، بەکـەڵك نـین. هـەروەها هیـچ ئاماژەیەکی هەڵگرتنی ئابڵووقەی هاتوچۆ، کەسێ ساڵە فوراتـی کردووەتـە سـنووری خاکی قەدەغەکراو، لەئارادا نییە.

جی. جی. نۆکس

* * *

هاوپێچی ژ: ٤٤

لەکونسوڵ ماتیۆسەوە بۆ مستەر نۆکس

(ژمارە: ٢٩)

تەرابزوون، ٢٦ی ئاداری ١٩٢٨

گەورەم،

واڕادەگەیـەنن چـەندین کۆمـەڵو دەسـتە کـورد، چـەند مـانگی رابـردوو، کـە بەڕێوەبوون بۆ سەر خـاكو ئـاوی خۆیـان لەویلایەتـەکانی ڕۆژهـەلات، گەیشـتوونەتە ئێرە. دەڵێن یەکـەم دەسـتە دوا دواییـەکانی کـانوونی دووەمو، دوا کۆمـەڵ نزیکـەی هەفتەیـەك لەمەوبـەر، بەکەشـتیەکی هـەڵمیی کۆمپانیـای (Seir-I-Sefain) گەیـەنراون. واهەسـت دەکـرێ ئەمانـە هـەموویان کەنزیکـەی (٤٠٠) کـەس بـوون، بەتەرابزووندا تێپەڕیبن. دەڵێن ئەو کوردانەی کە دەگەڕێنەوە بۆ نیشـتمانی خۆیـان، بەپێچەوانـەی ئەوانـەوە کـە سـاڵی رابـردوو بـەم شـارەدا راگوێـزراونو لـە راپۆرتـی ژمارە(٥٣)ی (٢١) نۆڤەمبەردا ئیشارەتم پێدابوون، لە خـەڵکی ئاسایین. هـەندێکیان هیچ سەرچاوەیەکی ژیانیان نییـەو نـاتوانن گەشـتەکەیان تەواوبکـەن، تـا حکومـەتی مەرکەزی مافی دابینکردنی خەرجی بەدەسەڵاتە خۆجێییەکان نەبەخشێ.

دەبلیوو. دی. دەبلیوو. ماتیۆس

وەزارەتی دەرەوە، ٢٦٨/٤٢٤، ل: ٦٨–٦٩، ژ: ٣٨

ژ: ٤٥

لە سێرجی کلارکەوە بۆ سێر ئۆستن چامبرلەین-(٢١ی مایس گەیشتووە)

(ژمارە: ٢٣٩)

قوستەنتەنییە، ١٦ی مایسی ١٩٢٨

گەورەم،

ئاماژە بەنووسراوی ژمار(١٨٥)ی(٩) نیسانی مستەر نۆکس، پێم خۆشە پێتان رابگەیەنم (٧)ی ئەم مانگە ئەنجومەنی مەزنی نیشتمانی یاسای لێبوردنی بۆ کوردە یاخییەکان دەرکرد، بەمەرجێ لەماوەی سێ مانگدا لە ویلایەتەکانی دیاریەکر، ئەلعەزیز، وان، بدلیس، هەکاری، ماردین، ئورفە، سعرت، بایەزید، مەلاتیەو سێ قەزای خنس[1] وکیغیی[2] وبەهەسنی[3] خۆیان بەدەستەوە بدەن. واتە یاساکە سەرجەم ناوچە کوردییە نائارامەکان دەگرێتەوە.

٢- ئەم هەنگاوە نەنراوە پێشبینی دەکرێ، وەك بەشێك لە بەرنامەی ئاشت بوونەوە، ئومێدی بەرچاوی لە پشتەوەن. وا راگەیەندرا کە ئیبراهیم تالع بەگی پشکنیاری گشتی گەشتێکی پشکنینی قەراغی باشووری ناوچەکە بەناو میدیاتو ماردینو جزیردا دەست. ئەمە، ئەگەر بتوانی زیاتر بەرەو سەر بڕوات، کاریگەرتر دەبێ.

٣- کۆپییەکی ئەمە بۆ کۆمیساری باڵا لەبەغدا دەنێرم.

جۆرج ئار. کلارك

وەزارەتی دەرەوە، ٢٦٨/٤٢٤، ل: ٩١، ژ: ٦٠

---

[1] قەزایەکی باشووری رۆژهەڵاتی ویلایەتی ئەرزرۆمە.(س)

[2] قەزایەکی باشووری رۆژهەڵاتی ویلایەتی ئەرزنجانە.(س)

[3] قەزایەکی باشووری رۆژهەڵاتی ویلایەتی غازی عێنتابە.(س)

ژ: ٤٦

لە سێرجی كلاركەوە بۆ سێر ئۆستن چامبرلەین (٢ ی تەمووز گەیشتووە)
(ژمارە: ٣١٢)

قوستەنتەنییە، ٢٦ی حوزەیرانی ١٩٢٨

گەورەم،

خۆشحاڵم، ئاماژە بەنووسراوی ژمار(٢٣٩)ی(١٦) مایسم ، لێرەدا وەرگێڕدراوی راگەیاندنێكی بڵاوكراوەی ئەم دواییەی پشكنیاری گشتیی ویلایەتەكانی رۆژهەڵات، كە وەك ئاماژەیەكی تایبەت بەڕاگەیاندنی لێبوردن لەلایەن حكومەتی توركیاوەو وەك زادەی ئەو یاسایەی كە (٩)ی مایس دەنگی لەسەردرا، بۆ بەرێزتان بنێرم.

٢– ئەم راگەیاندنە هەركاتێك بێ، بەڵام بەتایبەتی ئێستا بایەخی هەیە، چونكە بۆ بێگانە نییە هەواڵی رووداوەكانی رۆژهەڵاتی فورات كۆبكاتەوە، لەبەرئەوەی وادیارە شتەكان وەك پێویست بەڕێوە ناچن. لێبوردنەكە زۆر سەركەوتوو نەبوەو، تەنها كەمێك لەو كوردانەی كە بۆ ئەنادۆڵی رۆژهەڵات راگوێزرابوون، لە شوێنە كۆنەكانی خۆیان نیشتەجێ بوونەتەوە. پێویستە ناڕازییەكان بەقسەی خۆش وایان لێبكرێ خۆیان تەسلیم بە دەسەڵاتی فەرمانڕەوا بكەن. ئەمەی دوایی، لەم بەڵگەنامەیەدا، دان نانێكی بێپەردەیە بەوەدا كە ئەگەر بەخشراوەكان لەئایندەدا جارێكیتر لەرێ لابدەنەوە، ئەوا بەرەو رووی سزایەك دەبنەوە كە لەگەڵ قەوارەی تاوانی لێبوردن بۆ دەرچووی ئێستادا بگونجێ. بەم جۆرە قسانەدا دەردەكەوێ، ئایندە جێی بڕوا نییە، بۆیە سەیر نییە كە وەزیری ناوخۆ دەیەوێ گەشتەكەی، وەك بەڵێنی دابوو، بۆ ویلایەتەكانی رۆژهەڵاتی بكات، بۆ ئەوەی خۆی بارودۆخەكە هەڵسەنگێنێ.

٣–كۆپییەكی ئەم راپۆرتەم بۆ كۆمیساری باڵا لەبەغدا ناردووە.

جۆرج ئاڕ.كلارك

وەزارەتی دەرەوە، ٤٢٤/٢٦٩، ل: ٧، ژ: ٢

هاوپێچی ژ: ٤٦[1]

ڕاگەیاندنێکی نوێی ئیبراهیم تالع بەگ

بۆ ویلایەتەکانی ڕۆژهەڵات

ئیبراهیم تالع بەگی پشکنیاری گشتیی ویلایەتەکانی ڕۆژهەڵات ئەم بەیاننامەیەی بۆ دانیشتوان دەرکردووە:—

هاووڵاتیانی بەڕێز،

حکومەتی تورکیا کەئامانجی هەر ئەوەیە ببینێ دانیشتوان سەرگەرمی کاری خۆیانن، بێ ئەوەی دەستدرێژی بکاتە سەر شەرەفو ژیانو خێرو بێریانو وڵاتەکەی ببێتە مەڵبەندێکی پێشکەوتوو و دڵخۆشکەر بۆیان، لێبوردنی بۆ قوربانیانی نەفامیو ساویلکەیی دەرکردو، هەلی بۆ ڕەخساندن بگەڕێنەوە بۆ ماڵەکانیانو بەئارامی بژین.

ئەو خەڵکانە کە لە ناوچەکانی ڕۆژهەڵات ڕاگوێزرابوون، گەڕاونەتەوە بۆ شوێنەکانی خۆیانو، هەموو مافو ئازادییەکی نیشتمانییان هەیەو، سەرجەم ئەرکەکانی هاووڵاتی جێبەجێ ئەکەن.

کۆماری تورکیا (٩)ی ئایاری(١٩٢٨) یاسای ڕاگرتنی ڕاوەدوونانی بەرپرسانی کاری توندو تیژیی ماوەی حوکمی عورفی تێدا ڕاگەیەندراوی ئەو ناوچانەی دەرکرد. گیراوەکان ئازاد کرانو، ئەو تاوانبارانەش کەمتمانەیان پێبەخشراوەتەوە، ئێستا هەموو مافو ئازادییەکی تایبەت بەگەلەکەیانیان هەیەو، لەئازادییەکی تەواودا دەژین.

جا حکومەتی کۆماری بۆ زیاتر فراوانکردنی ئەو بڕیارەی کە(٩)ی ئایاری (١٩٢٨) دەرچووبوو، بڕیارێکی تری لەپێناو ڕاگرتنی ڕاونانو دەستگیرکردنی ئەوانەی واهاندەری کاری توندو تیژی بوون، یان ئاگرەکەیان خۆشکردووە، دەرکردووە کە تا (٣٠) ئایاری (١٩٢٨) بێنەوە هۆش خۆیانو خۆبەدەستەوە بدەن. حکومەتەکەمان

[1] ئەم ڕاگەیاندنە فەرەنسییە.

ویستی لەڕێی ئەم یاسایەوە ئەوپەڕی پەرۆشیو سنگ فراوانیــی خـۆی بـۆ رۆڵـەکانی وڵاتەکەی بسەلمێنێ.

هاوڵاتیانی خۆشەویست،

ئەو ماوەیەی کە حکومەت بۆ ئەم لێبوردنـەی کـاری تونـدو تیژیـی دانـاوە، سـێ مانگەو، لە (١٤) ئایاری (١٩٢٨)ی رۆژی دەرچوونی ئەم بەیانەوە دەست پێدەکـات. داواکارم لەو هاوڵاتییانەی کەخۆیان تەسـلیم بـە دەزگـا تایبەتمـەندەکان نـەکردووە، سوود لەم دەرفەتە وەرگرن بۆ ئەوەی بگەڕێنەوە بۆ نـاو خـێزانو ژنو منداڵـەکانیان کە چاوەڕێیان دەکەن. بێگومان بەهێمنی دەژیـنو، سـەرقاڵی کـارو پیشـەی خۆیـان دەبن.

پێویسـتە هـەمووان دڵنیـابن کــە کــەس، بــەهیچ شـێوەیەك، بـەگوێ رایـەڵیی فەرمانەکانی حکومەت ناگیرێو زیندانی ناکرێو سزا نادرێ. بەڵام ئـەبێ بشـزانن کـە سزای بچووکترین سەرپێچی یاسا، بەلە بەرچاوگرتنی هەڵەو کارە خراپەکانی پێشـتر بەخشراو، زیاد دەکات.

پێویستە هاووڵاتیانمـان خـێرا بچنـە لای نـاوەندە بەرپرسـەکانو شـوێنی خۆیـان لـەتۆمارەکانی بـاری شارسـتانێتدا بچەسپێننو، بەمـەیش قــازانج لــەم ســەلماندنە تازەیەی میهرەبانیی حکومەتەکـەمان وەرگـرن. ئـەبێ هـەموو کـارێکی پێویسـت بـۆ رێکخستنی دۆسـیەکان، کـاتی داوای دادگاکـان یـان قازییـەکانی لێکۆڵینـەوە، تـەواو بکـەن، ئەمـەش بـۆ ئـەوەی بتوانـن مافــەکانیان تــەواو وەربگرنــەوەو، ســەربەرزو شەرەفمەندانە لەتەك هاووڵاتییەکانی تریاندا بژین.

ئێمە، بـە تێکدانـی ژیـان یـان رووخـاندنی مـاڵی هیـچ هاونیشـتمانییەك، هیچمـان دەست ناکـەوێ. کـاری لـەم جـۆرەش، شایسـتەی پیـاوی مـەردو شۆڕەسوار نییـە. ئەرکی سەرشانی هەر هاووڵاتییەکی تورکیـا، لـەوەدا خـۆی دەبینێتـەوە کـە نـاو و یـادەوەریی سـەرۆك خـێزانێکی بـەڕێزو پیاوچـاك، ئــەویش خزمــەتی ســوودبەخش لەنیشتمانەکەیدا کە تورکیایە، بەبنەماڵەو مناڵەکانی ببەخشێ.

بەم جۆرە، لەجیاتی گرتنە بەری ڕێگای پیلانگێڕیی کەسانێکی دیاریکراو، هەوڵبدەن بەخاوەندارییی کێڵگەی کشتوکاڵیو خانوو وماڵ خۆتان دەوڵەمەندو ماڵو منداڵتان بەختیارو خۆشگوزەران بکەن. باشترین شت مرۆڤ بتوانێ لەم جیهانەدا بیکات، ئەوە نییە کە ئەوەی هەیە بیپووخێنی، بەڵکو ئەوەی نییە دروستی بکاتو بەرهەمی بێنێ.

پشکنیاری گشتی

ئیبراهیم تاڵع

وەزارەتی دەرەوە،٤٢٤/٢٦٩،ل: ٨-٩، ژ: ١/٢

ژ: ٤٧

لەسێرجی. کلارکەوە بۆ لۆرد کوشندەن (٢٠ ی ئاب گەیشتووە)

ژمارە: ٢٨٤

قوستەنتەنییە، ١٤ ی ئابی ١٩٢٨

گەورەم،

خۆشحاڵم، ئامـاژە بـەڕاپۆرتی ژمـارە(٣١٢)ی (٢٦) حوزەیـران،م ئاگـادارت بکەمەوە کە کاربەدەستانی حکومەت لە ماردین، بەپێی هەواڵێکی چاپەمەنیەکان، پێشوازیی خۆ بەدەستەوەدانی شێخ عەبدولڕەحیمو شێخ مەهدیی برایانی شێخ سەعیدی ڕێبەری سەرەکیی یاخیبوونی ١٩٢٥ یان کردووە. دەڵێن ئەم دوو سەرکردەیە بەپێی مەرجەکانی لێبوردنەکە بەخشراونو، مۆڵەتیان دراوە بگەڕێنەوە بۆ ماڵەکانیان.

٢- سەختە لێرە حوکم لەسەر بایەخی ئەم ڕووداوە بدەین، بەڵام دیارە ئەمە دەستکەوتێکی باشە بۆ بڕوای سیاسەتی ئاشتبوونەوەکە. هەروەها ئەگەر هەواڵەکە ڕاست بێ، ئەوا دەبێتە نیشانەی پێشکەوتنێکی ڕەوشتی سیاسی، چونکە سەردەمی

سوڵتانەکان ئەوانەی وا لە سایەی پەیمانی لێبوردنـەکاندا خۆیـان بەدەستەوە دەدا، هەمیشە لە دڵە راوکێدا بوون.

٣- ئیبراهیم تاڵع بەگی پشکنیاری گشتیی ناوچە کوردیەکان چـەند رۆژێك لێرە بوو، پێدەچێ بۆ ئەوە بووبێ کەفەرمانی غازی لەم بارەیەوە وەربگرێ.

٤- ئیبراهیم تاڵع بەگ، لە وتووێژێکدا لەگـەڵ کارهەڵسووڕێنی عێراق، وتـی: بـە سیاسەتی بەرامبەر بە کـوردی عـێراق تـەواو دڵخۆشـە. بـەڵام سـەبیح بـەگ پێـی وتم وەزیرەکان هەموویان وەك شوکری قایا بەگی وەزیری ناوخۆ نـین‌و، بڕوایـان بـەنیاز پاکیی‌و کردەوەی عێراق‌و حکومەتی خاوەنشکۆ نییە. هەرچەندە پێـی وابـوو غـازی بڕوای بەئەمەك‌و دڵسۆزی ئێمە هەیە.

٥- وێنەیەکی ئەم نووسراوە بۆ کۆمیساری باڵای خاوەنشکۆ لەبەغدا دەنێرم.

جۆرج ئار. کلارك

وەزارەتی دەرەوە، ٢٦٩/٤٢٤، ل: ٢٠، ژ: ١٣

ژ: ٤٨

لە سێرجی کلارکەوە بۆ لۆرد کوشندەن(١٢ ی تشرینی دووەم گەیشتووە)

ژمارە: ٤٨٤

قوستەنتەنییە، ٨ نۆڤەمبەری ١٩٢٨

گەورەم،

لە تێبینیی ناوبەناوی چاپەمەنیەکانەوە دەردەکەوێ کە بەرنامەی لەمەڕ کـوردی حکومــەت، وەك لــەڕاپۆرتی ژمــارە (٣٨٤)ی (١٤) ئـابمدا بـاستمکردووە، هــەندێك سەرکەوتنی بەخۆوە بینیوە.

٢- کاربەدەستان بەدرێژایی‌ی هاوین بـەردەوام ئـەو خێزانانـەیان بـۆ کوردسـتان دەگێڕایـەوە کــە بــۆ رۆژئــاوای ئــەنادۆڵ راگوێــزراون. دواتــر، وەك بــەڕێزتان لــە زانیاریەکانی بەغداوە ئاگادارن، دوو کوڕی شێخ سەعیدو برایەکی سەید تەهاو چـەند

سەرکردەیەکی تری کوردی پەنابەر لە عێراق هاتوونەتەوە ئەم دیو سنوورو، خۆیان تەسلیمی دەسەڵاتدارانی تورکیا کردووە. گەشتەکەی باکوور تا (وان و بدلیس)ی ئیراهیم تالّع بەگی پشکنیاری گشتی، کە ساڵێك لەمەوبەر زۆر جێی مەترسی بووە، نیشانەیەکی تری باشتربوونی بارودۆخەکەیە.

٣– ئێستا راگەیاندنەکانی حکومەت، لەجیاتیی هێمنیو ئاسایی بوونەوەی ویلایەتەکانی رۆژهەڵات، گرفتی دەستکەوتنی مامۆستاو پزیشكو کارمەندیتر کە بۆ ئەو ناوچانە بنێردرێن، باس دەکەن. دروستکردنی رێگەوبان بەشێکە لە چاکسازیی ژیرانەی دەستپێکراو. رێگەیەك ئێستا لە خەرپووتەوە، بەناوچەی دەرسیمدا، بۆ ئەرزنجانو، یەکێکیتر لەئایندەدا لەنێوان(ئۆڤاجك Ovajik[1] وخۆزات –Hozat)[2] دروست دەکرێن. پشکنیاری گشتی روونیکردەوە کە سەرجەم سیستمی نوێی رێگەوبان، سێ چوار ساڵی تر تەواو دەبێو، وان تەنها (٥) رۆژ لە ئەنگۆرەوە دوور دەبێو، ئەوە تەنها سەختیی کوردستان بووە کە هەمیشە بووەتە کۆسپو تەگەرەی رێی کارگێڕانی تورکیا. کە رێگەوبان گەیشتنە رۆژهەڵات، ئیتر کورد باشتر کۆنترۆل دەکرێو، کارمەندانی تورکیش راستەقینەتر لە کێشە تایبەتەکانی هەرێمی کوردان تێدەگەن. هەڵبەت مافی موڵکایەتی یەکێکە لەو گرفتانەو، حکومەت بۆ چارەسەری ئەمە، بەنیازە زۆر پارچە زەوی بەسەر خێڵەکیەکاندا دابەش بکات.

٤– وێنەیەکی ئەم راپۆرتە بۆ کۆمیساری باڵای خاوەنشکۆ لە عێراق دەنێرم.

جۆرج ئار. کلارك

وەزارەتی دەرەوە، ٢٦٩/٤٢٤، ل: ٤٢، ژ: ٣٦

---

[1] شارۆچکەیەکی باکووری رۆژئاوای تونجەلیە.(س)

[2] شاری (تونجەلی) ی ئێستایە لە ناوچەی دەرسیمی باکووری ویلایەتی ئەلعەزیز (ئەلازیگ). (س)

ژ: ٤٩

لە مستەر ئەدمۆندزەوە بۆ لۆرد کوشندەن(٣ی کانوونی یەکەم گەیشتووە)

ژمارە: ٥٠٢

ئەنگۆرە، ٢٦ی تشرینی دووەمی ١٩٢٨

گەورەم،

خۆشحاڵم کۆپییەکی نووسراوی ژمارە (٤٩)ی (٢٠)ی تشرینی دووەمتان لێرەدا بۆ هاوپێچ بکەم کە لە کونسوڵی مەرسینای خاوەنشکۆوە سەبارەت بە هەڵاتنی میر لیوا حوسەین پاشا لە قەیسەرییەوە بۆ سووریا پێم گەیشتبوو. ئەم رووداوە کرابووە بابەتی راپۆرتی ژمارە (٤٥)ی (١٧)ی ئۆکتۆبەری حەڵەب بۆ کۆمیساری باڵا لە عێراق. مستەر مۆنك مەیسن وێنەیەکی ئەم راپۆرتەی دوایی‌ی یەکسەر بۆ نووسینگەی دەرەوە ناردبوو.

٢- کەزانیاریی مستەر چافی لەبارەی هەڵاتنی حوسەین پاشاوە بێبایەخ نەبێ، حەز ئەکەم سەرنجی بەڕێزتان بۆ دوا بڕگەی راپۆرتەکەی رابکێشم. سەرەڕای سەختیی هاتوچۆ بۆ رۆژهەڵاتی تورکیا بەهۆی کاری ئەو ئابڵۆوقەیەی ئێستاوە، بەڕێوەبەرانی ناسەرەکیی بانکی عوسمانی کە سەرچاوەی هەمە جۆری زانیارییان هەیە، زیاتر شارەزای باروودۆخی ناوخۆن. بۆیە گرنگە زانیاریی لەم جۆرە سەرچاوەیەی بۆ چوون، کە لە نووسراوی ژمارە (٤٨٤)ی (٨)ی تشرینی دووەمی سێر جی. کلارکدا ئاماژەی پێکراوە، وەربگیرێ. بەپێی ئەم سەرچاوەیە ئەم سیاسەتەی حکومەتی تورکیا بەرامبەر بە کورد تاڕادەیەك سەرکەوتووەو، بەتورککردنی ویلایەتەکانی رۆژهەڵات وردە وردە بەرەو پێش دەچێ. یاخیبوونەکەی شێخ سەعید کەسێ ساڵ لەمەوبەر هەڕەشەی لە ئارامیو سەقامگیری حکومەتی تورکیا دەکرد، ئەمڕۆ دەبێ تەنها وەك پەندێك ببێتە بیرۆکەی نواندنێکی شانۆیی لە تورکیا و، ئەمەش بایەخی خۆی هەیە. رای چەند سیاسەتوانێکی کورد لە عێراق: کە کوردی ئەمڕۆی تورکیا شکستی ئومێدبڕی خواردووە، بەشێوەیەکی گشتی دژی ئەو

بۆچوونە نییەکە، بەڕای حکومەتی تورکی: ئەو سیاسەتە لەوەیە سەربگرێ. ئەمە لە ڕاپۆرتێکدا کە دڵنیام بە بەڕێزتان گەیشتووە، باسکراوە، بەڵام کۆپییەك هەر هاوپێچ دەکەم.

وێنەیەکی ئەمە بۆ کۆمیساری باڵای بریتانیا لەبەغدا دەنێرم.

دەبلیوو. ئێس. ئەدمۆندز

وەزارەتی دەرەوە، ٢٦٩/٤٢٤، ل: ٤٧، ژ: ٤١

هاوپێچی ژ: ٤٩

لەکونسوڵ چافییەوە بۆ مستەر ئەدمۆندز

ژمارە: ٤٩

مەرسینا، ٢٠ی تشرینی دووەمی ١٩٢٨

گەورەم،

ئاماژە دەدەمە ڕاپۆرتی مستەر مۆنك مەیسنی کونسوڵی حەڵەب لەسەر هەڵاتنی میر لیوا حوسەین پاشای کوردی دوورخراوە لە قەیسەرییەوە بۆ سووریا کە چەند کۆپییەکی بۆ باڵوێزخانەی قوستەنتەنییەو ئەم کونسوڵخانەیەو، بەژمارە (٤٥)ی (١٧)ی مانگی ڕابردوویش، بۆ کۆمیساری باڵای خاوەنشکۆ لەعێراق نێردراون.

٢- دوو مانگ پێش ئێستاو کاتێك لە قەیسەرییە بووم، هەواڵی هەڵاتنی پاشایەکی گرنگی دوورخراوەی کوردم بیست کە پێم وایە ئەم کابرایە بووە.وادەردەکەوێ ڕانەکردنی دابێ، بۆیە ڕێگەی درابوو بەئازادی لەشاردا پەیمانی بێتوبچێ. ئەویش بۆ ئەوەی کە گومانی لێنەکرێ، بەشێوەیەکی نموونەییهەڵسوکەوتی کردبوو و،ئەمجا کتوپڕ سەد مەترێك ڕایکردبوو و، لەگەڵ دەستە هاوەڵێکی هەڵبژێردراودا ئەمجا کتوپڕ سەد مەترێك ڕایکردبوو و،

لەگەڵ دەستە هاوەڵێکی هەڵبژێردراودا بەسەرکەوتوویی دەرباز بوو بوو. پێیان وتم غازی زۆر لەمە تورە بوو بوو و، وەك ناڕەزاییەك، سەردانە بڕیاردراوەکەی بۆ قەیسەرییە راگرتبوو و، سەرۆکی پۆلیسی لەکار لادابوو.

٣- دەڵێن پێشتریش چەند کوردێکی دوورخراوە لەم شارە، مۆڵەتی چوونەوە ماڵی خۆیان پێدراوە. بەڕێوەبەری بانکی عوسمانی کە زووتر لە ئورفە بوو و، کوردباش دەناسێ، رای وایە کە کێشەی راستەقینە لەکوردستاندا نەماوەو، خێڵە کوردەکان کە لەناوخۆدا ناکۆکن، هەرگیز ئێستا ناتوانن یەکبگرنەوەو، بەرەنگاری بەتورککردن ببنەوە. بەڵام زانیاریی لەبارەی گرفتی ئەم دواییەی کوردستانەوە نەبوو.

٤- بەڕێوەبەری بانکەکە ئەوەشی پێ وتم کە باڵوێزخانەکە دەیزانێ. واتە: سەرجەم ئەو کارمەندانەی کە تورك نەبوون، بە بەڕێوبەرو نیمچە بەڕێوبەرەکانیشەوە، لە لقەکانی ناوچە سنوورییەکانی توركیا (ئەرزڕۆم، بایبورت، ئەلعەزیز، دیاربەکر، ئورفە، عەینتاب)ی بانکی عوسمانی لە کار لابراون.

ئەمجا وتی: سەرەنجام خەریکە کاری ئەو ناوچانەی بانکەکە کز دەبێ.

٥- ئەوەی وا حکومەتی تورك باوەڕی پێیە، یان دەیەوێ وا لە خەڵك بکات باوەڕی پێ بکەن، ئەوەیە کە: یاخیبوونی کورد ئێستا کۆن بووەو بەسەرچووەو، ئەمیشیان لە نواندنێکی پروپاگەندەیی یەکجار بێ‌مانای پێرێ شەوی کۆمەڵێك شانۆکاری گەڕۆکی قوستەنتەنییە لە مەرسینا نیشان داو، منیش بینیم. ئەم کارە هونەرییە منداڵانەیە، یاخیبوونی شێخ سەعید بەچیرۆکێکی مێژوویی شیاوی پەندو عیبرەت دادەنێ. ئەمانە خانوویەکیان، لەنواندنەکەدا، بۆ خنکاندن دانابوو و، وەك پێویست گاڵتەیان بەنەریتە رۆژهەڵاتییە نامۆکانی ئەو یاخیبوونە کۆنە گاڵتە جاڕانەیە دەکردو، قاقایان لێدەداو، کاتێك کە یاخیبوونەکە بەچەند لەرزینێکی میلۆدرامی زیانی پێکەوت، لە خۆشیدا هاواریانکردو، دواجار لاشەی شێخ سەعید

(کەبەشاراوەیی داهێنانێکی فێڵاویی هیت رۆبنسن[1] ، لەکەمەرەوە راگیرابوو)، بە بەرچاویانەوە بە سێدارەکەیدا هەڵواسرا. کاربەدەستان دڵخۆش بوون، کاتێك دییان گوند نشینو جوتیاران کە ژمارەیەکیان کورد بوون، لەناخەوە خۆبەخۆ بەم کارە رێکخراوە سانایە پێدەکەنین.

ئارـئی. دەبلیو. چافی

وەزارەتی دەرەوە، ٤٢٤/٢٦٩، ل: ٤٧-٤٨، ژ: ١/٤١

ژ: ٥٠

لە سێرجی کلارکەوە بۆ مستەر ئێی. هندرسن (١٥ ی تەممووز گەیشتوە)

ژمارە: ٣٠٥

قوستەنتەنییە، ١١ی تەممووزی ١٩٢٩

گەورەم،

خۆشحاڵم لێرەدا کۆپیی راپۆرتێکی مستەر هێلم لەمەڕ گەشتەکەی بۆ رۆژهەڵاتی توركیا كە لەنامەی (٦)ی مایسی نووسینگەی سەرکاتبدا راگەیاندراوە، پێشکەشی بەڕێزتان بکەم.

٢- لەیاخیبوونی ساڵی ١٩٢٥ی کوردەوە، بۆ بێگانە نییە بچێتە رۆژهەڵاتی فورات. بۆیە راپۆرتەکەی مستەر هێلم بایەخێکی زۆری هەیەو، ئەو ڕاستییەیش کە حکومەت مۆڵەتی گەشتەکەی داوەن نیشانەی بەڕێزیو سەنگینییەتی لە ئەنکۆرە. هەلومەرج بواریان نەدایە مستەر هێلم، کە گەیشتە دیاربەکر، مەبەستی سەرەکیی خۆی بۆچوونە رۆژهەڵاتی دوورتر جێبەجێ بکات. بەڵام منیش لەوەدا لە گەڵیدا

---

[1] هیت رۆبنسن– Heath Robinson نووسەرێکی کۆمیدیی بریتانی بووەو، ساڵی ١٨٧٢ لە لەندەن لەدایك بووە، لە خێزانێکی هونەرمەند بووە. رۆبنسن خاوەنی رێبازێکی تایبەتی نووسینو نواندن بووەو، کارەکانی هاوتای ئەوانی Rube Goldbergی ئەمریکین. ساڵی ١٩٤٤ کۆچی دوایی کردووە.
(http: //www. wikipedia . com / wiki / heath+ robinson)

یەکدەگرمەوە کەئەو ڕێگەیەی (دیاربەکر– مەلاتیە– سیواس– گیرەسون[1]) وائەو گرتیەبەر هەرچەندە دەکەوێتە ناوچەیەکی زۆر نزیکترەوە، ئەنجامی بەدەستهاتووی بەنرختری لەچاو هی ئەوپەڕی ڕۆژهەلاتی تورکیادا هەبووە.

٣– مستەر هێلم دەڵێ جوڵانەوەی کورد، وەك حکومەت هەمیشە جەختی لەسەر دەکاتەوە، چیتر نەماوە. سەرانی کورد بەڕاستی بێهێزو کەم تین کراون. دەستکەوت هەرچەندە سلبییە، بەلام شتێکە سوڵتانەکان هەرگیز پێی نەگەیشتوون، چونکە مەسەلەی کورد هەمیشە لەگەڵ ئەواندا بووە. بەلام ئێستا کە حکومەتی تورکیا پێویستی بەکاری بنیاتنان و دامەزراندن هەیە، وەك پێشبینی دەکرا، وادیارە باش بەڕێوە ناچێ. مستەر هێلم پێی وایە گوشاری ئابووری و کشتوکاڵیی، ڕۆژهەلاتی تورکیا هێندە زۆرە، بووەتە هەڕەشە بۆسەر بەردەوامی ڕژێمی ئەنگۆرە. ئەوە گەشتیارانی سەرلێداوی ئەو هەرێمە سەرسام دەکات کە حکومەتی تورکیا کەمتەرخەمە کەوا نایەوێ هەوڵی بەدەست هێنانی هاوکاری و ڕاوێژی بیانی بدات بۆ چاککردنی بەروبوومی بێکەڵکی ئەو دانیشتوانە دوور لەیەك نیشتەجێیە.

جۆرج ئاڕ. کلارك

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧١/٤٢٤، ل: ٢٨، ژ: ١٠

---

[1] ویلایەتێکی باکووری تورکیایە لەسەر دەریای ڕەش، لە ڕۆژئاوای ویلایەتی تەرابزوونە.(س)

هاوپێچی ژ: ٥٠

سەرنج لەسەر گەشتێکی ٩-١٩٢٩/٦/٢٩ لە ئەنگۆرەوە بۆ حەڵەب، دیاربەکر، مەلاتیە، سیواس، کەناری دەریای ڕەش.

ئەو گەشتەی کە ئەمڕۆ تەواوم کردو، سەرجەم ناوەڕاستو ڕۆژهەڵاتی تورکیای گرتەوە، کارێکی زۆری، لەچەند ڕوویەکەوە یەکجار ناکۆکی، کردە سەرم. هەوڵدەدەم یەکەمجار لەم تێبینیانەوە هەستو تاقیکردنەوەکانی ڕۆژانەی خۆم باس بکەمو، ئەمجا بەلەبەر چاوگرتنی هەموو شتێکو، پاش لێکۆڵینەوەی خێراو سەرپێی ئەو بارودۆخەی وا ئەمڕۆ باڵی بەسەر ویلایەتەکانی تورکیادا کێشاوە، دوا ئاکامەکان پوختە دەکەم.

٢- گەشتەکەم بە ئاگاداریو ڕەزامەندیی حکومەتی تورکیابوو و، بۆیە هیچ ڕێگرییەکم لەسەردانی ئەو ناوچانەدا، کە چەندین ساڵ بۆ بیانی قەدەغەن، نەهاتەڕێ. گەشتەکەم زۆر فراوان نەبوو، چونکە ڕێگەکانی تورکیا سەختو، هەندێکیان تەواو نالەباربوون، لەلایەکیترەوە، هەمان ئەم هۆیە، ڕووی ئەم وڵاتەی زیاتر خستە بەرچاو. ئەمە جگەلەوەی مانگی مایس باران لەسەرتاسەری تورکیادا، بەبڕێکی زۆرو نائاسایی، دەباری. جا لەبەر ئەمە، کێڵگەو لەوەڕگاکان لە باشترینو ڕێگەکانیش لە خراپترین باردابوون. دەسەڵاتدارانی تورک لە هەموو شوێنێك پێشوازیی گەرمیان لێکردمو هاوکارم بوون.

٣- لەئەنگۆرەوە بۆ حەڵەبو لەوێشەوە تا ماردین، بەشەمەندەفەر چووم. لە ئەنگۆرەوە بۆ حەڵەب، ئەوی شایەنی باس بێ، کەمی بەرویبوومە. ئەمە ئەو ناوچەیەبوو کە بەدەست وشکەساڵی ١٩٢٨ەوە زیاتر دەیناڵاندو، دەرەنجامەکانیشی تەواو ئاشکرابوون. کاربەدەستانی تورك خۆیان دانیان بەوەدانا کە ئەمساڵ تەنها (٢٥٪)ی ڕووبەری ئاسایی‌ی ناوچەکانی سەروو ئاستی ئاوەکان (دێم) چێنراون. ئەو

ناوچە داچێنراوانە بەرهەمیان باشە. قۆنیاو قارەمان[1] کە هەرێمێکی دەوڵەمەندی دانەوێڵەیەو دووساڵ لەمەوبەر بینیبووم، کشتوکاڵی باشی تێداکرابوو، ئێستا کێڵگەکان ئەبینرێن زۆر کەم بەرهەمن. بەچاوی خۆم قسەی نوێنەرێکم بۆ دەرکەوت: گوند نشینەکان، پاش ئەوەی سەرجەم ئاژەڵو ماڵاتەکانیان لەدەست دابوو و، دەرکیان بەوەکردبوو کە ئەبێ، بۆ خۆپاراستن لەبرسێتی، خۆشیان بۆ قۆنیاو شارۆچکەکانیتر کۆچ بکەن، گوندەکانیان هەموو چۆڵ کردبوو. کشتوکاڵو بەروبوومی باش تەنها لە ئەرەگلی[2] بەدیدەکرێن‌و، پێم وایە ئەمەیش بەسۆنگەی سیستمی پێشکەوتووی ئاودێرییەوەیە. خۆ ئەگەر ئەم سیستمە لە شوێنەکانی تر بخرایە گەڕ، بێگومان ئەمەش دەشێ، دەکرا لە کاریگەریی چوار وەرزی وشکی یەك لەدوای یەك زیاتر بەدوور بوونایە.

٤- تاریکی نەیهێشت دەشتی سیلسیا ببینم، بەڵام بۆ بەیانی کە چووینە سوریا، بەپیتیی خاکەکەو کشتوکاڵی چڕوپڕو ئەو ژمارە گەورەیەی خەڵك کە لە کێڵگەکاندا کاریان دەکرد، زۆر سەرسامیان کردم. فرۆکەخانەیەکی فەرەنسی نزیك موسلیمییەیەو[3]، هەردوو جارەکەش سێ فرۆکەم لەکاتی فڕیندا بینی.

٥- زۆر نیشانەی پێشکەوتن لەحەلەبدا هەن. شەقامەکان ، بەتایبەتی سەرەکییەکانیان، چاککراون‌و، دووکانەکان پڕ لەکەلوپەلن‌و، بژێوی ئاسانە. فەرەنسە لە دروستکردنی رێگاوباندا زۆر چالاکەو، ئەمەش وەك کارێکی خێرا بووەتە مایەی گەشەی وڵات. کونسوڵی خاوەنشکۆ، بە پێچەوانەی خەڵکەوە، پێی وانیە حەڵەب لەبەر نزیکیی لە سنووری تورکیاوە بێ ئومێد بووبێ. ئەو دەڵێ: بازرگانی وردە وردە گەشە دەکات. بەم دواییە، هێڵی ترانزێتیش، بەهۆی تێپەڕبوونی کەلوپەلی بێ باج هێنراوی ئەسکەندەرونە بۆ رۆژهەڵاتی تورکیا بەرادەیەکی بەرچاو

---

[1] قەزایەکی باشووری رۆژهەڵاتی ویلایەتی قۆنیەی رۆژئاوای تورکیایە. (س)

[2] قەزایەکی ئەوسەری باشووری رۆژهەڵاتی ویلایەتی قۆنیەیە.(س)

[3] شارۆچکەیەکی نزیکی باکووری شاری حەڵەبە.(س)

بووژاوەتەوە، هەرچەندە رەنگە ئەم بازرگانییە تەنها کاتی بێ‌و، لەگەڵ دانانی هێڵی ئاسنی دیار بەرکر- قەلەر (Keller)دا نەمێنێ، سەرەڕای ئەمە، مەرسینا مونافیسێکی بەهێزی ئەسکەندەروونەیەو، حکومەتی تورکیاش هانی ئاڵووێر لە بەندەرەکانی تورکیا دەدات، ئەمە، لەم حاڵەتەی ئێستادا، واتە گواستنەوەی درێژو گرانبەهای تری هێڵی ئاسن‌و، بەپێی سەرچاوە تورکییەکانیش، دواخستنی زیاتر، چونکە کاربەدەستانی فەڕەنسی یان سوری بەهانەیان بۆ ڕاگرتنی ئەو کەلوپەلانەی وا بەشەمەندەفەر لەمەرسیناوە بەناو حەڵەبدا بۆیان دەهێنرێن یان دەبرێن، دۆزیوەتەوە، لە ڕاستیدا بازرگانیی تورکیا لەڕێی حەڵەبەوە تاڕادەیەك وەك یەك لەنێوان ئەسکەندەرونەو مەرسینا دابەشکراوەو، ئەوی پێشوویان کەلوپەلی نێردراو ئەمیان هی هێنراوی زۆرە.

٦- بەپێی قسەی کونسوڵی خاوەنشکۆ لە حەڵەب، ئەلف‌و بێی نوێی تورکیا سنجەقی ئەسکەندەروونە بەرەو پێشتر دەبات، پڕوپاگەندەی تورکیایش، بە دڵنیاییەوە، بەم شێوەیە دەردەکەوێ، مستەر مۆنك مەیسن پێی وایە هیچ جۆرە پڕوپاگەندەیەکی ئیتاڵی لە دەڤەرەکەدا نییە.

سنووری سووریا

٧- هێڵی ئاسنی ڕۆژهەڵاتی یەنیجە کەلە "چۆبان بەگ"[1]یەوە تا دەرباسییە[2] (نزیك ماردین) سنووری تورکیاو سووریا پێکدێنێ، لەدەست فەڕەنسیەکاندایەو، هەرچەندە هێواشەو، ٤١١ کیلۆمەتری حەڵەب بۆ ماردین هەژدە سەعاتی دەوێ، باش بەڕێوەدەبرێت، وارگۆنی شەمەندەفەر پاك‌و خاوێنەو، جێی ڕەزامەندییە. لەلایەکی ترەوە، تورکان گلەییی ئەوەیان دەکرد کە فەڕەنسیەکان هێڵە ئاسنەکەیان پشتگوێ خستووەو، چییان دەست دەکەوێ دەیبەن‌و، هیچ خەرج ناکەن، چونکە دەزانن ئەبێ، بەتێپەڕبوونی کات، بۆ حکومەتی تورکیای بەجێ بێڵن. ئەگەر پایز

---

[1] ناحیەیەکی باشووری ڕۆژهەڵاتی ویلایەتی غازی عێنتابە لەسەر سنووری سووریا. (س)

[2] شارۆچکەیەکی سووریایە لەسەر سنووری تورکیا لە ئاستی ویلایەتی ماردین. (س)

خزمەتگوزاریی ئەو ئۆتۆمبیلانەی کەجێی نووستنیان هەیە، بگاتە نسێبین، لەوانەیە گەشتیاران بیزوێنێ، بەڵام سەفەر مایەی ماندوویی و بێزارییەو، گەرمەو، ناکرێ خەڵکی بۆهان بدرێ.

٨ـ خاکەکە لە موسلیمییەوە تا جەرابلوس سوورەو، بەدیمەن بەپیتە، کرێکاران (کە زۆربەیان ئافرەتن) زۆرن، بەڵام بەروبووم کز دیارە. هێڵە ئاسنەکە جارێکیتر لە "غۆبانی بەگ"دا دێتەوە ناو تورکیا، ئەفسەری گومرگەکە بەئەدەب بوو، بەڵام هاوکارەکەی کە تایبەت بوو بە پاسپۆرت، سەری لە ڤیزەکەم سوڕماو، دۆش داما، پاش ئەوەی چەند دەقیقەیەك پاسپۆرتەکەمی ئەم دیو و ئەو دیو کردو، ویستی (سەرەوژێر) چەند لاپەڕەیەکی، کە جگە لەڤیزەی تورکی هەموو شتێکیان تێدابوو، بخوێنێتەوە. داوای کرد شوێنەکەی بۆ بدۆزمەوەو، ئەوی نووسراوە بۆی بخوێنمەوە.ئەمجا لەوەیش زیاتر، نووسینی ناوەکەم لەلیستەکەیدا، بە هەزار بێنەو بەرە، نزیکەی دە دەقیقەیەکی تری خایاند.

٩ـ کاتێك لەجەرابلوس بەڕێی پردێکی بەهێزی ئاسندا لە فورات دەپەڕیتەوە، ئیتر ناوچە بەپیتەکە دوایی دێ،تا عەرەب پینار (Arappinar)[1]ی نزیك ئورفە، کەوا هەستدەکەم مەڵبەندی ناوچەیەکی گرنگی بەرهەمی دانەوێڵە بێ، جگە لە چەند رەشماڵێکی کوردان، شتێکی تر لەو زەوییە رووتەدا نابینرێ، ئەمە ئەگەر چی دەشتێکی بەپیت بەدرێژایی١٠ میل لێرەوە دەست پێدەکات.

هێڵەکە بە جێییەکدا تێدەپەڕێ کە لە بەراوی سەوزە دەچێ، ئاوێکی زۆری هەیەو، رووەکی زۆری تەماتەیشم تێدا بەدیکرد، هەر لێرە، چەندین دێی لە قوڕ دروستکراو هەن و، خانوەکان لە شێوەی گومەزدان و، لە دوورەوە تەنها لە لۆدە دەچن.

١٠ـ هەر لەو کاتەدا واقم وڕما، کە لەبەری سووریای هێڵە ئاسنەکەدا، کە لەخەیاڵ دەچێ، کشتوکاڵی باشتر کرابوون و، ئاژەڵ و مەڕ، ماڵات و بەتایبەتی رەشەوڵاغ

---

[1] شارۆچکەیەکی باشووری رۆژاوای شاری ئورفەو لەسەر سنووری سووریایە. (س)

هەبوون، هاوکات تەنها مەرِم لەدیوی تورکیا بینی، دوای گوڵتەپە کە نە گرد هەیەو نە گوڵێك رووا‌وە، هەرچەندە دەتوانرێ ئاوێکی باش لەبیرەکانی دەربهێنرێ، جگە لە وێرانە هیچی تر نییە، کەس تێیدا نە نیشتەجێ بووەو نە کشتوکاڵی کردووەو، بەدەگمەن زیندەوەرێکی تێدا دەبینرێ، تەنها سێچوار مەتر لە خوارووی هێڵەکەوە بێ کۆتا، بەردی سنووری دانراون کە تا لە شوێنێکی رۆژئاوای "رەئسولعەین"دا تاریك داهات، نۆسەدو سیو چواریانم ژمارد.

١١ـ گەشتی ناخۆشی ئەو چەند رۆژە، تەنها خۆراکێکی بەمێشکم دا: پاسەوانانی تورك لەسەرجەم بنکەکانو، جارجاریش لەنێوانیاندا دەبینران، گاردە فەرەنسیەکان لە پۆستێکی بەهێزی ئاقچەقەلعە بەدەر، لەجێیەکی تر بەدی نەدەکران، هەرچەندە ئەمیش ئەوە ناگەیەنێ کەلەوێ نەبوون. لەهەردوولای هێڵەکەدا تێبینی رێگە دەکرێو، ئەفسەرێکی تورکیش دانی بەوەدانا کەئەوەی بەری سووریا رۆژانە لە لایەن دوو لۆرییەوە بۆ ئامادەکردنی پۆستە فەرەنسییەکان بەکاردێت، بەڵام هی دیوی تورکیا تەنها جارجار ئۆتۆمبیلێکی بەرەو ماردین پێدا تێدەپەرێ. راستە تورکیا یەمەنی لەدەست داوە، بەڵام سوپا هێشتا یەمەنی خۆی لەسنووری سوریا دا هەیە، زۆر کات خۆراكو پێداویستی بەنارێکوپێکی دەگەنو سەربازانی تورکیش بەوەدڵیان ئاو دەخواتەوە باڵندە تەریوەکانی تاکە نیشانەی ژیانی جگە لەخۆیان، دەدەنە بەر گولله. گوێم لە ئەفسەرێك بوو، بە هاوولاتییەکی دەوت: نوێنەرەکان کە لە ئەنگۆرە خۆش بژینو، هەر مووچەیەکیان بوێ بە خۆیانی ببەخشن، کەی دەتوانن لەبرسێتیی ئەم سنوورە چۆڵەدا بژین!!!

١٢ـ سنوورەکە عەقڵ نایبرێ. پێناچێ کێشەی ئەوتۆ لە رۆژهەلاتی ئاقچەقەلعەدا هەبێ، چونکە بەلگەیەکی نیشتەجێ بوونی تێدا نییە، بەڵام سنووری رۆژئاوای ئەم جێیە تەواو ناسروشتییە. گوندەکان کە تەنها ١٠٠ سەد یار لەیەکەوە دوورنو، دەکەونە هەردوو دیوی هێڵە ئاسنەکەوەو، دانیشتوانەکانیان یەك زمانو دابو

نەریتییان هەیە، لە دوو دەوڵەتی جیاوازدان. لەمــەیش زیاتر، زەویەکـە بـەدرێژایی‌ی سنوور تەواو تەختە، ئەمەیش وا دەکات کاتی کێشەو ئاژاوە بەرگریی تێدا نەکرێ.

١٣. بەداخەوە بۆم دەرکەوت کـە گـیروگرفت لـەماردین‌و دیاربـەکر مـاون. ڕۆژانـە ڕووداوی بچووك سـەرهەڵدەدەن. قاچاخچێتی بـڵاوە. لـە قاوەخانەیـەکی دیاربـــەکر بتڵێك شەمپانیایان بـەپێنج شـلنگ دامـێ. هەوڵـەکانی تورکیـایش بـۆ کۆنـترۆڵکردنی ئەمە، زۆر سەرکەوتوو نەبوون. دانیشتوانی هەردوو دیوەکە چەکدارن‌و، خێڵەکان زوو زوو پەلامار دەدەن‌و، کێشەی خوێن لە زۆر شوێندا لەناودایە. هەموو ئـەو تورکانـەی کە باسی سنوورم لاکردوون، ئەگەرچی دەڵێن ڕەنگـە هـەردوولا هەڵـەیان هـەبێ، زۆر بەڕەقی دواون. بێگومان پێدەچێ جۆرە ئاگربەستێك بۆ تـاوو توێکردنـی بارودۆخی ئێستای سنووری سوریا بێتەکایەوە.

ماردین‌و سنووری عێراق

١٤. ڕێگەکە لەبنکەی ماردینــەوە، بـەدرێژایی‌ی شـەش میـل، بـۆ شـارۆچکەیەکی تابلۆ ئاسای ژێر لوتکەی گردێکی قووچەکیی لەبەردی کلسی ساف پێکـهاتووە، کـە ماڵەکانی چین چین لەسەر یەك هەڵچنراون، ١٢٠٠ پێ بەرزدەبێتەوە. قەڵایەکی دێرین لە لوتکەی ئەم گردەدایەو، پێی دەڵێن: Shubha . باوەڕوایە ئەم قەڵایـە بـەمێژوو هی سەردەمی ڕۆم بێ‌و، عەرەبەکانیش بەزەبری هێز نەیانتوانیبی بیگرن. کوردێکـی بەتەمـەن چاوساغی کـردم بـۆ قەڵاکـەو، بەخۆشـییەوە دەیگێڕایــەوە چــۆن کـاتێ ئیمانداران گرتوویانە، شازادە مەسیحیەکە لە جێی بەرگریی سەر قەڵاکەو فڕێدراوەتە خوارەوەو، پاشـان بـراوە بـۆ شـاخێکی چـەند میـل دوورتـر. شـوێنەکەوتووانی ئـەم شازادەیە هەموویان یا بەشمشێر لە ناوچوون، یاخود بەسەر دیوارەکـاندا خراونەتـە خوارەوەو مردوون. ئەمجا دەمێکی تەقاندو، وتی: چارەنووسێکی شیاوبوو بۆ هەموو گاورەکان. کەتەنیابووم پشوویەکم دا، بەڵام هەرزوو خزمەتکارە تورکەکەم هاتەلام‌و، لێی تێکدام.

١٥. دانیشتوانی ماردین نزیکەی ٣٠ هەزار کەسن‌و، هەشت هەزاریان یەعقووبیی سوورین کە پاتریارکەکەیان لە ماردینە، (٢٠٠) نەستۆری‌و (١٢٠) پرۆتستانت‌و، (١٠٠٠) یشیان کاتۆلیکی ئەرمەنین. هەروەها والی پێی وتم دانیشتوویەکی زۆری مەسیحی لەمیدیات دەژین‌و، زۆرینەی دانیشتوان کوردنین، بەڵام زمانەکانی کوردی‌و عەرەبی لەهی تورکی زیاتر قسەیان پێدەکرێ. شارۆچکە کە پاک‌و خاوێنەو، خانوەکانی لەبەردن‌و، میوانخانەکەیشی لەسەروو ئاستی ناوەندیی ئەوانی تورکیاوەیە. شوێنەکە بەگشتی کۆنترۆڵ دەکرێ، چونکە ئەم شارۆچکەیە دەشتەکەی بەرەو باشوور گرتووەتەوە. چۆل " Chul" ی زوو کە ناوچەیەکی گرنگی بەرهەمهێنانی لۆکەو دانەوێڵە بوو، ئێستا بەرووبوومەکەی تەنها بەشی ناوخۆ دەکات‌و، بووەتە لەوەڕگا. شەوانە، رووناکی پۆستێکی فەڕەنسی، لەدووریی چەند میلێک لەمیوانخانەکەوە، دەبینرێ. پێیان وتم: نسێبین دوور ترو لەباشووری رۆژهەڵاتدا گیان ئەدات‌و، شارۆچکەیەکی تازەی سوری لەودیو سنوورەوە جێی‌گرتووەتەوە. ئەمڕۆ ماردین بۆی لواوە، چونکە قافڵەکانی بازرگانیی خوارووی رۆژهەڵاتی تورکیا، بۆ ئەوەی بگەنە هێڵی ئاسن، پێویستە بەوێدا بڕۆن. بەڵام بەدڵنیاییەوە، هەرکە هێڵی ئاسنی دیاربەکر تەواو بوو، ئەوا چارەنووسی ئەمیش وەک هی نسێبین دەبێ.

١٦. ماردین، دوا چارەنووسی هەرچییەک بێ، ئێستا بایەخێکی گەورەی سیاسیی هەیە، چونکە جیا لە بازرگانیەکەی، ناوەندێکی پێشکەوتوویشە کە تورکیا کۆنترۆڵی سنوورەکانی رۆژهەڵات، سوریاو عێراقی خۆیی لێوە دەکات. جێی سەرسوڕمان نییە کەتۆفیق هادی بەگی والی تورکێکی قوتابخانە نوێیەکەیەو، گەنج‌و توانایەو، تەواو قەناعەتی پێکراوە کە تورکیای تازە شتی باش دەکات. ئەوی تایبەتیێ بەویلایەتەکەی، ئەوەیە کە چەند نیشانەیەکی رواڵەتیی گەشبینیم هەست پێکرد. نیزام‌و رێکوپێکی زۆر باشن‌و، دانیشتوان بەگشتی خاوێنن. خوێندەواری بەرەوپێش دەچێ‌و، شەقام دروست دەکرێ‌و، یەکێک لە شتە سەیرەکانی تورکیا، لە هەموو

لادانێکی ڕێگە سەرەکیەکاندا، هەرچەندە کەمن، تابلۆی ناوی شوێن‌و دوورییەکانیان دانراون. بەڵام هەرکەس بێتە شارەکە، یان لێی دەربچێ، لەجێیەکی تری خۆرهەڵاتی فورات ڕادەگیرێ‌و داوای ناسنامەی لێدەکرێ‌و، کۆنترۆڵی سەربازیش ئاسان دەرکی پێدەکرێ. لەگەڵ ئەمەیشدا، تێبینیی ئەوەم کرد کە ئەفسەرەکان، تەنانەت لەو پارچە دوورانەدا، دیمەنێکی زۆر تایبەتیان هەیە. هەموو بەیانییەك ریش ئەتاشن‌و پووت‌و پشتێنەکانیان پاك دەکەنەوە. وام هەست دەکرد ئەمانە پەرۆشن تا بنەمایەك دابنێن. خۆ ئەگەر یەکێك لەمیش سەرسام نەبێ، لەو بەڵگەیەی پێشکەوتن ڕادەمێنێ کە فۆتۆگراف[1] لەهەموو جێیەکدا هەیەو، ماردین بووەتە ڤالنسیا [2]. فۆتۆگراف لەئەنادۆڵ زۆرەو، سەرەڕای بەهاکەیان، ئەوانە نەبن کە لە میدڵسێکس دروستکراون، هەرگیز شتی وام لە سەرتاسەری تورکیا بەدی نەکردووە.

١٧. تۆفیق هادی بەگ، وەك هەرکەسێکی تر، بەهەستێکی زۆر، بەڵام بەگیانێکی ملکەچانەوە، باسی سنووری سوریای کردو، دانی بەوەدانا کە ئەمە لەم بارەی ئێستادا شتێکی حەتمییەو، بەچارەیەکی هەمیشەیی دانەنا. والی توانیی قسە لەسەر سنووری عێراق بکاتو، وتی ئێستا هەموو شتێك جێی ڕەزامەندییە (بڕوانە پاشکۆی أ)[3]. ئەو عێراقییانەی کە پەساپۆرتەکانیان ڕێکوپێکن، ئێستا دەتوانن بێ ئەوەی بچنە جەرابلوس، لەهەر خاڵێکی ڕەسمیی سنوورییەوە بپەڕنەوە. کۆچی خێڵەکانی ئەو دیو سنووریش کە لەگەڵ سوریادا گرفتی زۆری دێتە ڕێ، بەڕێکوپێکی‌و بێ هیچ ڕووداوێك بەڕێوە دەچێ. ئەو خۆشحاڵبوو کە هەردوولا زیاتر متمانەیان بەیەك کردووەو، هیواشیی خواست هەرزوو بازرگانیی عێراق‌و تورکیا پەرەبسێنێ.

---

[1] گرامەفۆن.

[2] شارێکی گەورەی ڕۆژهەڵاتی ئیسپانیایە لەسەر کەنداوی ڤالنسیای سەر دەریای سپیی ناوەڕاست. (س)

[3] ئەم پاشکۆیە چاپ نەکراوە.

دیاربەکرو کوردستان

١٨. ڕێگەی ماردین بۆ دیاربەکر (پاشکۆی ب[١])، سەرەتا بەجێیەکی رووتەن‌و چۆڵدا دەڕوات، بەڵام ئەم ناوچەیە سەخت نییە. هەندێ دارو درەختی کورت لەسەر گردەکانن‌و، دۆڵێکیش کە ڕێگەکەی پێدا تێدەپەڕێ، داری تێدایەو کشتوکاڵیشی تێدا کراوە. جەندرمە جارجار دەبینرێ‌و، نیشانەی هاتوچۆی ماتۆڕیش بەدی دەکرێ. دەڤەرەکە لە نیوەی رێدا فراوان دەبێ‌و، کشتوکاڵیشی سەرکەوتووترە، بەلام تەنها بەشێکی کەمی ئاسانە. پێناچێ قازانج لە دیجلە بکرێ، چونکە لێرەدا جێی هیوا نییەو، مرۆڤ دەتوانێ لێی بپەڕێتەوە. دواتریش ئاگادارکرام کە ناوچەیەکی فراوان کشتوکاڵی تێدا نەکراوە، چونکە کەسی تێدا نیشتەجێ نەبوە. پێیان وتم ئەوەی کە ئینگلتەرە پێی وایە بەرهەمێکی باشی گیا هەیە، نەچێنراوەو، دیارە ناشیدوورێتەوەو، ئەمەیش سەرسامی کردم. ساڵی رابردوو دەبوو بایی نزیکەی چوار ملیۆن لیرەی تورکی دانەوێڵە بهێنرێتە هەرێمی دیاربەکر کە ڕۆژانی پێش جەنگ ناوچەی ناردنە دەرەوەی دانەوێڵە بووە، کەچی ئەمساڵ سەرەڕای بارانی زۆر، رەنگە بەهۆی کەمی چاندنەوە بەروبوومی زیادەیان نەبێ. بەرهەمی سەرەکی جگە لەدانەوێڵە، بریتییە لەمەڕو بزن‌و خوری‌و پێستەو برنج.

١٩. دیاربەکر لە دووریی بیست کیلۆ مەترەوە دەبینرێ‌و، گەشتیار کە دەیگاتێ سەری لەدیمەنی دەسوڕمێ. پردێکی کۆنی رۆمەکانی دوو کیلۆمەتری باشووری شارۆچکەکە، سەرنجی مرۆڤ رادەکێشێ. ئەم پردە یەکێکە لەوانەی کە ئەمڕۆ لە رۆژهەلاتی تورکیا ماون‌و، رێگەی بدلیس بەسەر رووباری دیجلەدا دەبات. شارۆچکەکە کەوتووەتە بەرزایی ٤٠٠چوار سەد پێی سەرووی دیجلەوەو، باخچەی لێژایی خوار دیوارەکانی جێی سەرنجە. کاتێك دەگەیتە دیوارە لەبازڵتی رەش دروستکراوەکان، ئیتر شارۆچکەکە نابینرێ. بەڕاستی، سیفاتی زۆرن. ئەگەرچی حەزم نەدەکرد تێیدا بمێنمەوە، بەلام پاش دوو رۆژ مانەوە یەکجار سەرنجی

ڕاکێشام. ئەم لەسەرجەمی ئەو شارۆچکانەی تری تورکیا کەبینیومن، تەواو جیاوازەو، پێناچێ شێوەی بۆ چەند سەدەیەك گۆڕابێ. بەپێی قسەی والی، هەرچەندە بەدێی کوردان دەورەدراوە، بەڵام کورد لەناوەوەی دیوارەکاندا نییە، پێدەچی ئەمەش زیادە ڕۆیی بێ. ئەم شارە، بەپێچەوانەی ڕاپۆرتەکانی پێشووەوە، کێشەو تەنگو چەڵەمەکانی ساڵانی ڕابردوو زیانیان لێ نەداوەو، جگە لە دەروازەی باکوور، یان (ئەلعەزین)، دیوارەکان وەك خۆیان ماون. بەداخەوە کاولکارییو دەروازەی سەروو سەرەتای کۆتاییە، چونکە پێیان وتم دیوارەکان بۆ دروست کردنی خانوو ورێگە بەکار دەهێنرێن. ئەم وێرانکردنەی شوێنەوارەکان تاوانە. بەڵام وادیارە نارەزایی قازانجی نییە. شەوانە دەرگاکان داناخرێن، بەڵکو بەوردی پاس دەکرێن.

٢٠. ئەم شارە لە ناوچەیەکی بچووکتردایەو، لە ژمارەی دانیشتوانیشدا لەدوای ماردینەوەیە، کەچی پیسو چەپەڵ دیارە. شەقامەکان خراپ قیرتاو کراون. دووکانەکان، ئەگەرچی شتی زۆرو باشیان تێدایە، بەڵام بچووكو پیسن. خانوەکان لەسەر شەقامی تەسکنو، دیوارەکانیان بێ دەرگاو پەنجەرەنو، ناخۆشن. بەڵام ناوەوە زۆر جیاوازە. ئەوانەی کە بینیمن، حەوشەی خۆشو پرگوڵو گوڵزارو نافوورەیان هەیەو، دیوارو ناوفەرشی ژوورەکانیان بەردنو پاكو خاوێنن. وادیارە بژێویو خۆراکی خەڵکەکە باشنو، تەنها چەند سواڵکەرێك لەو ناوەدان.

٢١. سەرباز کۆنترۆڵی هەموو شارەکەی کردووە، چونکە دیاربەکر مەڵبەندی کارگێڕی سەرجەم ڕۆژهەلاتی فوراتی تورکیایە، بۆیە لە چەند ڕوویەکەوە، دوای ئەنگۆرەو قوستەنتەنییە، بە گرنگترین شار دادەنرێ. تەنانەت هێزی سەربازی لەدەست پشکنیاری گشتیدایە. شەقامەکان پڕ لە ئەفسەرو سەربازنو، بەهۆی کارمەندێکی زۆری مەدەنیو خێزانەکانیانو خانەوادەی ئەفسەرانەوە کە لە قوستەنتەنییەوە هاتوون، خەڵك ڕەنگە بۆچوونێکی خراپی بۆ شوێنەکە لا دروست بێ. ئەمەیش لەوانەیە لەئەنجامی ئەوەوە بێ کە مانگی ڕابردوو کارەبای بۆ ڕاکێشراوەو، کارگەی سەهۆڵی تێدا دامەزراوە. بەم جۆرە، هێما ڕاستەقینەکانی

پێشکەوتن، بەدی دەکرێن. جا ئەگەر بۆچوونەکەم تەنها لەسەر دیاریەکر بنیات بنێم، ئەوا گەشبینیەك لەدەرەوە هەیەو، پێویستە بۆ دوو دڵی بڵێم تورکیای نوێ کاری باش دەکات.

٢٢- زۆر رێیی تێدەچێ شارەکە، بەدرێژایی زەویە بەرزەکە، بەرەو باکوور بکشێ. بەمەش بەسەر دیمەنی جوانیو بەپیتیو پڕ کشتوکاڵیی دۆڵی تەسکی دیجلەدا دەڕوانێ. دوو قوتابخانە لە لێژاییی دەرەوەی دیوارەکەدا دروستکراونو، دوو کیلۆمەتر دوورتریش فرۆکەخانەیەكو سێ دەستەی عەسکەرین. ئەو بەیانییە کە جێم هێشت، حەوت فرۆکەم لەئاسماندا بینی. هەروەها نەخۆشخانەیەکی تێدایەکە هێڵی ئاسنی قەلەر– دیاریەکری لەنزیکەوەیە، ئەمە جگە لە پارکێك کەنزیکەی ٢٠٠ دوو سەد یاردی چوارگۆشەیەو، بەتەلی دڕکاوی دەور دراوەو، سەکۆیەکی نواندنو مۆسیقا لەناوەڕاستیدایە. شەوی هەینی، تیپێکی عەسکەری ئاهەنگێکی رۆژهەڵاتیی لێرە پێشکەشکرد کە هەموو خەڵکی خۆشحاڵ کرد. مۆسیقاکە هێندە باش لێدەدرا، منیش، وەك ئەو ژمارە گەورەیەی ئەفسەرانی ئامادە، واقم وڕما. زۆربەی ئافرەتان رووبەندیان پێوە نەبوو. دەشتێکی فراوان لەدەرەوەی دیواری رۆژهەڵات، بەرەو باشوورو رۆژهەڵاتیش، باخو باخاتو ئاوی زۆر هەن. دیسان هەر لێرە، ئاشی ئاردو برنج هەن، بەڵام هەموویان کۆنن؛ سەرەڕای ئەمە، ژمارەیان پێداویستیی ئامێرو کەرەستەیانیان قەرەبوو کردووەتەوە. زیاد لەپازدە ئاش ئەو ئاوە بەکاردێنن کە لە شارەکەوە بۆ دیجلە دێتە خوارێ. دووکارگەی ئاوریشمیی لە شاردان، بەڵام بایەخیان نییە.

٢٣- هەموو ئەو خەڵکە کارمەندو ناکارمەندانەی وا قسەم لە تەکدا کردن، کۆکبوون لەسەر ئەوەی کە باری ئابووری مەترسیدارە. ساڵی رابردوو هەموو شوێنێك کارەساتبار بووەو، پێشبینی لەوە خراپتریشیان دەکرد. سنووری سوریاو نەبوونی پەیوەندی، هەلومەرجەکەیان ئاڵۆزتر کردووە، خۆشبەختانە بارودۆخەکە ئەوەندە بەخراپی نەماوەو، ئەگەر، بۆ نموونە، بازرگانیی لەگەڵ عیراقدا پەرەی

پێبدرێ، ئەوا شتەکان باش دەبن، ئەمڕۆ بازرگانی لە دیجلەوە ناکرێ، کەچی بەرلەجەنگ هەمیشە بەلەم هاتوچۆی پێدا دەکرد.

ساڵانی داهاتوو، ڕێگەی نوێی ئاسن قازانجی بۆ ئەم مەسەلەیە دەبێ، بەڵام هێشتا زۆری ماوە یەکەم شەمەندەفەر بگاتە دیاریەکر.

٢٣ . دەمویست لەدیاریەکرەوە بۆ بدلیس و لەوێوە بە دەریاچەی وان و قەرە کۆسە[١]دا بچمە ئەرزڕۆم، بۆ ئەمەیش مۆڵەتی پێویستم لە ئەنکورە وەرگرتبوو ڕێگەکە ڕاستەوخۆ بەوناوچانەدا دەیبردم کە ساڵانی ڕابردوو جێی کێشە بوون. ئەم ڕێگەیەش گرفتی زۆربوو، بەڵام گرنگییەکی یەکجار زۆری دەبوو. تەنانەت لە ماردین گومانم لە جێبەجێبوونی ئەمە دەکرد، والی ساردی کردمەوەو، هەروەك ئەو ئەفسەرو شۆفێرانەی کە لێم پرسیبوون، پێی وتم: بارانی خوڕ ڕێگەی ئەو دیو دەریاچەی وانی تەواو تێکداوە، بەداخەوە کە لە دیار بەکربووم پشکنیاری گشتی لەوێ نەبوو، بەڵام مومتاز بەگی جێگیریم بینی. ئەمیش هەر دووپاتی کردەوە کە ڕێگەکە تەواو سەختە. ئەمتوانی تا بدلیس، یان تەنانەت ئەرجیش بەئۆتومبیل و، پاشان بەئەسپ بڕۆم، جالەبەرئەوەی ئەو هەرێمانە بەگشتی هێمن بوون، ئەو بەچوونم نارازی نەبوو. لەگەڵ ئەمەیشدا ڕێیتێدەچوو، ئەگەر پاسەوانیشم لەتەکدا بوایە، تووشی هەندێ مەترسی بهاتمایە، چونکە بەداخەوە ، پێشبینی ڕووداوی بچوك دەکرا، بۆیە ئامۆژگاریی کردم ڕێگەیەکی تر بگرم، منیش زۆر بەمە نارازی نەبووم، هەروەها لەبەر ئەوەی زانیاریی تارادەیەك باشم هەبوو، بڕیارم دا شوێن قسەکانی مومتاز بەگ بکەوم و، بە ئەلعەزیزو مەلاتیەو سیواسدا، بچمە دەریای ڕەش و، ئەرزڕۆم کە ساڵی پار کونسوڵی خاوەنشکۆ لە تەرابزوون سەری لێدابوون، واز لێ بێنم. بەم جۆرە توانیم چەند شتێك لە ناوەڕاستی تورکیا ببینم و، پێشدەچێ لەوەی کە لە دەستم چووە، زیاترم دەستکەوتبێ.

---

[١] قەزایەکی ڕۆژاوای ویلایەتی بایەزیدی ڕۆژهەڵاتی تورکیایە. (س)

٢٤- بێگومان ئارامی باڵی بەسەر رۆژهەڵاتی فوراتدا کێشاوەو، ئاشکرایشە ئەم هێمنییە پشت ئەستوورە بەهێز. بەشی گەورەی سوپای تورك لەو هەرێمانەدایەو، سروشتی شاخاویی ناوچەکەو دووریی نێوان شارو گوند، وا لەمرۆڤ دەکەن ئاسان دەرك بەو تەنگوچەڵەمانە بکات کە تورکەکان بۆ دامرکاندنەوەی یاخیبوون‌و چارەکردنی ئاڵۆزی‌و نائارامی هاتووتە رێیان، یەك لەو چەکە گرنگانەی کە بەکارهاتوون، راگوێزانی بنەماڵە بەهێزو دەوڵەمەندەکانی کورد بووە. هەندێك لەمانە لەسایەی لێبوردندا گەڕاونەوە، بەڵام سەرجەم موڵك‌وماڵیان لەم پرۆسەیەدا لەدەستداوە.

پێشییان وتم: ئەمڕۆ تاکە کوردێکی دەوڵەمەندو بەهێز. لە کوردستانی تورکیادا نییە.

٢٥- یەکەم هەنگاو چەککردنی گوندنشینەکان بووە. ئەم بەرنامەیە چوار ساڵە لەئارادایە، بەڵام هێشتا چەك زۆرەو، بۆ ئەمەیش گلەیی لە سنووری سووریا دەکرێ‌و، چەتەیش جارجار روو دەدات، هێشتا ناوچەکانی مووش‌و بایەزید هێور نەبوونەتەوە. گرنگە بیستنی هەندێ لەئەفسەرەکان بەزەییان بەو گوندنشینە چارەڕەشانەدا، کە دەڵێن بەکولەمەرگی دەژین، دێتەوە. ساڵانی شەڕو بێ سەروبەرەیی وڵاتیان وێران کردووەو، ئیتر ئەمانیش دەبێ یا چەتەیی بکەن، یاخود لەبرساندا بمرن. بۆیە ئەمانە زۆرجار، لەبێ هیواییدا، ناچار دەبن تەقەلە جەندرمەیەك بکەن‌و کاروانێك تاڵان بکەن، هەرچەندە دەشێ دواییش تووشی سزای توند بین. دڵنیایان کردمەوە کە ئەمە ئاکامی گشتیی بێ سەرەو بەرەیی ئێستای ویلایەتەکانی رۆژهەڵاتەو، منیش پێم وایە راست بێ.

٢٦- ئەوی مایەی. خۆشحاڵییە، لێرە بەرنامەیەکی بنیاتنەر هەر کە ئەگەر پێڕەو بکرێ، دەشێ سەرکەوتووبێ، بنەمای ئەم بەرنامەیە دروستکردنی رێگەو بانە، رێگەیەکی تازە لە دیاربەکرەوە بۆ سعرت راکێشراوەو، ئەم ساڵیش تا بدلیس‌و، لەوێوە بۆ باکوور تەواو دەکرێ، دەڵێن بدلیس تەواو کاول بووەو، وانیش کەمێك لەو

باشترە، کە لە دیاریەکربووم، ئیبراهیم تاڵع لە وان بوو. ئەویش، لەبەر رێگەکە، زۆر بەگران گەیشتبووە ئەوێ، ئاگاداریش کرامەوە کە گشت دەستەو دایەرەکەی، جگە لە جەندرمە، ورد پاسی رێگە سەرەکییەکانی رۆژهەڵاتی فوراتیان کردووە.

٢٧ـ جۆرێك ئاسایش لەئارادایە، بەڵام پێویستە کاری زیاتر بکرێ تا جێگەکە پەسەندبێ. هەروەها دەبێ رێبازە چاککراوەکانی پەیوەندی یارمەتیدەربن،و یەك دوو بەروبوومی باش قازانجییان هەبێ، بنیاتنانی هێواش و لەسەرخۆ سەردەکەوێ، نەك ستەمکاری، چونکە کوردستان دەڤەرێکی جیاوازە.

زمانی کوردی، تا فورات، لەتورکی زیاتر بەکاردێ‌و، سەیرە کە مامەڵە تا سیواس تەنها بە دراوە زیوە کۆنەکان دەکرێ‌و، سوالکەرێکی مەلاتییە دراوێکی کانزایی نوێی وەرنەگرت. بەڕێوەبەری بانکی عوسمانی پێی وتم هەر خێرا پارەی کاغەز دەگۆڕنەوە بەئاڵتوون کە زووتر هاوشانی دراوی زیوی تورکیی تاکە دراوی سوریا بووە، هێشتا تا ئاستێکی دیار لە رۆژهەڵاتی تورکیا مامەڵەی پێدەکرێ.

٢٨ـ بۆ تورکیا جێی خۆشحاڵییە کە، وەك ئەفسەرانی سوپا ئاماژەیان پێکرد، مومتاز بەگ سۆزێکی بەرچاوی بۆ دانیشتوانی ناوخۆ هەیە، ئەو وتی: هێورکردنەوەو پێشخستنی کوردستان، کاری سەرەکیی ژیانی ئەوە. پارەنییەو کەرەستەیش کەمە، بەڵام سەرکەوتن هەر بەدەست هاتووە. خوێندن خێرا گەشە دەکات،و هێڵی ئاسن‌و رێگەوبان گۆڕانی گەورە دێننەکایەوە، ئومێدی زیاتر بە سەرنج‌و ئامۆژگارییەکانی شارەزای کشتوکاڵیی هەنگاری بەدی دەکرێ، کە ئەم دواییە دەست نیشانکرا بۆ ئەوەی سەر لێرە بدات،و راپۆرت لەسەر ئەو شتانە بدات کە ئەکرێ لە ویلایەتەکانی رۆژهەڵات بکرێن. بەکورتی لە دیاریەکر، نەك هەر لەودیو دیوارەکانەوە، بەڵکو لەفەرماندەیی سوپاو فەرمانگەکانیشەوە، هەستم بەهەمان ئەو گیانی کارو پێشکەوتنە کرد کەئەمڕۆ ئەنگۆرە دەبووژێنێتەوە.

دیاربەکر تا فورات

٢٩- ڕێگەکە لە دیاربەکرەوە تا ٤٠ کیلۆمەتر بەدەشتێکی بەپیتی چێنراودا تێدەپەڕێ کە بەتایبەتی گەنمەشامیی وەك رووەکی سەرەکی خۆراك تێدایە. ئەمەیش بەڵگەی باشیی بەروبوومی ئەم ساڵە. لەوەدوا ڕێگەکە، کە وەك زۆرینەی جادەکانی تری تورکیا باش دانراوە، بەلاَم ریکخستنی لاوازە، دەچێتە ناوچەی شاخاوییەوەو، نزیك ئەرغەنیو مەعدەن زۆر باش دەبێ، کانە مسەکە ئێستا کاری تێدا ناکرێ، بەلاَم ئەندازیارێکی ئەڵمانی ماوەیەکە لەوێیەو، ئامادەکاری بۆ ئەوە دەکرێ کەهێڵی ئاسنی قەلەر-دیاربەکر گەیشتە ئەرغەنی[1]، کانەکە بخرێتەوە گەڕ، لەم بارودۆخەی ئێستادا، ناکرێ هیچ هەلێك بەسەرکەوتوویی بقۆزرێتەوە، چونکە گواستنەوە ئاسان نییە. بەڕێکەوت خەڵك دەرك دەکەن کە دامەزراندنی هێڵی ئاسن وەزیری دەرەوە لێهاتووییەکی گەورەی ئەندازەییە. نیشانەکانی سەر رووی شاخەکان دەریدەخەن کە نەخشەی هێڵە ئاسنەکە کێشراوە، بەلاَم لەبەرئەوەی هەرێمەکە تەنها لە چیاو دەربەند پێکدێ، دەربەندەکان، بەهۆی کووڕیو لێژیی دیوەکانی دیجلەوە، بەهەزار حاڵ بواری ڕێگەیەکی تەسك دەدەن، ئەم پرۆژەیە زۆرترین خەرجیی تێدەچێ. دەزانم هێڵە ئاسنەکە لەمەلاتییەوە بۆ (١٧) کیلۆمەتری باشووری ئەلعەزیز دەڕوات، لقێکی بەموورادسۆدا درێژ دەبێتەوە بۆ مووشو وان. ئەمجا لەوێیشەوە، بەبەری دەریاچەی قەشەنگی "گولجك"[2]دا بۆ ئەرغەنیو مەعدەن[3]و شارۆچکەی بچووکی "عوسمانییە"ی چوار پێنج کیلۆمەتری سەر ڕێگەی سەرەکیی باشووری ئەرغەنی کە ئێستا شوێنەوارێکی نەماوە، بۆ دیاربەکر دەکشێ. ئەم ڕێگە ئاسنە بەهرەیەکی خوایە بۆ دیاربەکرو ئەرغەنیو مەعدەن، بەلاَم پێویستە مەبەستەکەی زۆر ستراتیجی بێ.

---

[1] قەزایەکی باکووری رۆژاوای ویلایەتی دیاربەکرە. (س)

[2] دەریاچەیەکی بچووکی نزیکی باشووری رۆژهەلاتی شاری ئەلعەزیزە.(س)

[3] قەزایەکی باشووری رۆژهەلاتی ئەلعەزیزە.(س)

٣٠ـ ڕێگەکە لەناو کێوەکاندا ترسناکە. ماوەیەك لەمەو پێش جەردەی زۆر بوو، بەڵام ئێستا باشە. جارێکی تر جەندرمە لەو بەشانەدا زیاد کراونەوە، لەکاتێکدا دەرکم بەوە دەکرد کەپێدەچێ هەموو جموجووڵکانم لەو بەشەنەدا چاودێری بکرێ، چاودێری ئەگەر هەبووبێ، زۆر هەستی پێنەدەکراو، منیش پێی نیگەران نەبووم، هەستم بەوە نەدەکرد کەبەلای کەمەوە چەند جەندرمەیەك، بۆ سەلامەتیی من، لەوێ بن، بەڵام کە لەلای جۆگەیەکی بچووك بۆ خواردنی نیوەڕۆ وەستاین، دووان بێ ئەوە کە بزانم لەکوێوە پەیدابوون‌و، ماوەیەك دواتریش دووانی تر ئۆتۆمبێلەکەیان ڕاگرت‌و، پرسییان: چی لەسەر باڵوێزەکەی ئینگلیز کە ئەو بەیانییە ئاگادار کرابوونەوە چاودێریی بکەن، دەزانن؟ ئەمەش زۆر سەرسامی کردم.

٣١ـ پاش ماوەیەکی زۆر شاخەکانمان جێ هێشت‌و، ڕوومان کردە دەشتی بەپیتی مورادسۆو، دوای بڕینی چەند میلێك باخ‌و باخات‌و گوندێکی زۆری لەقوڕ دروستکراوی دڵفڕێن، گەیشتینە ئەلعەزیز. کە دانیشتوانی سیازدە هەزار کەسە، مەڵبەندی فەرمانڕەوایی‌ی قەرەباڵغترین‌و یەکێك لە گەورەترین ویلایەتەکانی تورکیایە، ئەم تاڕادەیەك تازەیەو، وەك دیاربەکریش ناخۆشە، چونکە سادەو بێ ڕەنگ‌و ڕووەو، هەمووی لەدارو تەختە دروست کراوە. تادرەنگانێك ئەم شارە بچووك بووە، بەڵام ئەو دانیشتوانەی خەرپووتی سەرگردێکی لێژی باکووری کە لەتەنگ‌و چەڵەمەکان ڕزگاریان بوو، ئێستا هاتوونەتە خوارەوە، بۆشارە نوێیەکەی سەر دەشتەکە.

٣٢ـ ڕۆژانی زوو خەرپووت شارێکی ئاوەدان بووەو، دانیشتوانی بەزۆری ئەرمەنی بوون، هەروەها کۆلێجێکی ئەمریکیی تێدا بووە کە بەباخ‌و بێستان دەورە درابوو. بەڵام ئەمڕۆ نە ئەرمەنی‌و نەباغ‌و بێستان ماون‌و، سەربازان کە زۆر شڕو شێواون، لە بینای کۆلیجە ئەمریکییەکەدا جێگیرکراون‌و، شارەکەیش کەم‌و زۆر بەهەمان چارەنووسی گوندە ئەرمەن نشینەکانی تورکیا چووە. بەدەگمەن ئەبینرێ بەردێك بەسەر یەکێکی ترەو مابێ.

٣٣ـ لەگـەڵ ئەمانـەدا، گرنگـە ئـەو راسـتییە بزانـین کـە ئـەو قسـانەی وا ئەرمەنییەکانی خەرپووت کردوویانە، ئێستا تورکەکانی ئەلعەزیزیش دەیانکەنەوە. زۆرێك لە ئەرمەنیەکان چوونەتە ئەمریکاو، جارجار لەوێوە پارە بۆ خزم و کەسوکاری ئێرەیان دەنێرنەوە. ئەمڕۆ کاری سـەرەکیی بـانکی عوسمـانیی ئەلعـەزیز، گـەیاندنی حەواڵـەی تورکـە پەنابـەرەکانی وەك ئەرمەنیـەکانی نیشـتەجێی ئەمریکایـە بـە کەسوکاریان. خۆ ئەگەر ئەمـە نـەبێ، ئـەوا پـارە کەمـە. کشتوکاڵ و چـاندن بـەهۆی نـەبوونی پـەیوەندیی و دووریـی ماردینـەوە ٢٦٠ کـم- کـە دەروازەی ئێسـتایە،تەنـها بەشـی نـاوخۆ دەکـەن. پـار ئەمـە نـەبوو. دەبـوو دانەوێڵـە لـەدەرەوە بهێنرایـەو، ئەمڕۆیش باری ئابووری هەر خراپـە. هەرچـەندە ئـاو زۆرەو خاکەکە بەپیتـە، بـەڵام پارەو کەمێ کۆششی پێویستن. سەرەڕای ئەمەیش، دووکانەکانی ئەلعەزیز کەلوپەلی باشیان تێدایە. بەرهـەمی نـاوخۆ، وەك هـی هەرشـوێنێکی تـری ئـەم بەشـە، زۆر هەرزانبەهایەو، سێچوار هێلکە بە پێنییەك دەکڕدرێن.[1]

٣٤. گرنگترین خاسیەتی رێگەی ئەلعەزیز- {مەلاتیە پاشکۆی د }[2]، ئەوەیە کـە بەسەر فوراتدا تێپەڕ دەبێ. لەئەلعەزیزەوە تا فورات، شتێکی وانـەبوو جێـی سـەرنج بێ، ئەوە نەبێ کە (٣٠) کیلـۆ مـەتری سـەرەتا دەشـتێکی بەپیت بـوو. لـەخانکۆڤ (Hankov)[3] کـە (٢٠) کیلۆمـەتر لـە ئەلعـەزیزەوە دوورە، باشـترین بـەروبوومی دانەوێڵە هەیەو، تائێستا شتیوام لەسەرتاسەری تورکیا نـەبینیوەو، ئەمـەیش دیـارە بەهۆی پەینەوەبووە. هەروەها تێبینـی بـەروبوومێکی کزوکـەم دەکـرا، هۆیەکەیشـی ئاشکرایە، چونکە هیچ ناوچەیەك کە من پێیدا تێپەڕیبم، بی ئاو نەبوە.

٣٥. دواتر هەستم کرد رێگەکانی رۆژهـەڵاتی فـورات، سـەرەڕای بـاری خراپیـان و نەبوونی پرد، لەچاو ئەوانی تردا باشتربوون. ئەمەیش زادەی ئیدارەی دیاریەکر بوو.

---

[1] و [2] چاپ نەکراون.

[3] مادام لەسەر رێی ئەلعەزیز- مەلاتیەیە، ڕەنگە (خان کەندی) بێ. (س)

بەداخەوە(٢٠) کیلۆمەتری دوایی ڕێگەکە، بەر لە گەیشتن بە ڕووبارەکە، هێندە خراپە بڕوا ناکرێ! ئەمەیش زیاتر بەهۆی بارانی خوڕەوەکە سەرەنجام فورات سەرڕێژی کردووەو، ڕێگە زۆر نزیکەکانی ڕامالیوە. دوایی گەیشتینە ئەو شوێنەی کە پێش لافاوەکە گوندی ئیسۆغلۆو بوو و، سەیرمانکرد نە گوندەکەو نە پردەکەیش ماون. تەنها (١١) خانوو لەکۆی (٢٠٠) رزگاریان بووبوو. خۆشبەختانە، لەشەش هەفتەی دوای لافاوەکە، قەیاغ(بەلەمی بچووك)ی بەهێز دروست کرابوونو، ئەم کارەیش وەك خاوەنەکانیان دەیانوت: مانگێکی خایاندبوو. ئەو ماوەیە، گواستنەوەی نێوان ڕۆژهەڵاتو ڕۆژئاوا وەستابوو و، لۆرییەکان بۆ پەڕینەوە، دەبوو سێ ڕۆژ بمانایەوە. بەڵام بەهۆی نامەکەی والیی ئەلعەزیزەوە، من چاوەڕێم نەکرد. دوای سەعاتێك نارەحەتی، خۆمو ئۆتومبێلەکەم بەسەلامەتی گەیشتینە بەری ڕۆژئاوای ڕووبارەکە کە بەخێرایی دەڕژا. بەم جۆرە ماڵئاواییم لەو هەرێمە قەدەغەکراوە کرد کە زۆر لام خۆشبوو و، ئەو پرسیارە هەمیشەییەی لادرووستکردم کەبۆچی ئەبوو ناوچەیەکی قەدەغەکراو بێ.

فورات تا کەنارەکانی دەریای ڕەش

٣٦. ڕێگەیەکی باش لەفوراتەوە دەچێتە مەڵاتیە، ئەمە ئەگەرچی باران وایکردووە کە چەند جارێك ناچار دەبێ بەفراوانی لە ڕێگەکە لابدەی. مەڵاتیە نۆزدە هەزار کەسی تێدا نیشتەجێنو، بەمیوەکەیو، دۆستایەتی عیسمەت پاشا ناسراوە. ناوبراو ساڵانە سەری لێدەداتو، ڕەنگە ئەمەیش لەبەر بینا گرنگو بەکارنەهاتوەکانی دەرەوەی بێ. ئەم شارە پارکێکی تێدایەو، کارەباشی هەیە، بەڵام کە من لەوێ بووم، کارەباکەی ڕێكو پێك نەبوو. بازاڕەکانی گەورەنو، دووکانەکانی شتی باشیان تێدایە. باخو بێستان لە هەر چواردەوری شاردا هەنو، جگە لە میوە، خواردەمەنیو ئەفیونی تێدا چێنراون.

٣٧. زۆرم پێ سەیر بوو کە بینیم مەڵاتیە سەختترین شاری تورکیایە. مرۆڤ ئەتوانێ لە باکوورو کێوەکانەوە، یان وەك من لەڕۆژهەڵاتەوە، بچێتە ئەم شارە.

ڕێگەکە بەرەو باشوور زۆر خراپە. پێیان وتم نامەی قوستەنتەنییە بەشەش مانگ دەگات. مەلاتیە لە وەرزی میوەدا ماوەیەکی کەم دەژێتەوەو، پایزان دەگەڕێتەوە سووری درێژی متبوونی. ئەکرێ دانەوێڵەو ....هتد بۆ ناردنە دەرەوە بەرهەم بهێنرێ، بەڵام گواستنەوە بەسەر ڕێگە خراپەکاندا، ئەگەر شتێکی ڕێتێنەچوویش نەبێ، هیچ نەبێ لێرە وەك شوێنەکانیتر ڕێگرە. هەمان ئەو قسەیەم بیست کە نەهاتیی بەرو بوومی پار، بووەتە مایەی کە مو کوڕیی ناوخۆ وپێویستی کاڵای لە دەرەوە هێنراوو قەیرانی توندی ئابووری. هەروەها گازندە لەدەست دەسەڵاتداران کرا کە ڕێگەی باشتریان دروست نەکردووە. بەهۆی کرانەوەی هێڵی ئاسنەوە، هیوای هاتنی ڕۆژانێکی گەشتر دەخوازرا. هاوکات خەرجیی گواستەوە بۆ ئەم جۆرە پێداویستیانە کەدەتوانرێ لەناوخۆ بەرهەم بهێنرێ، نرخی هەموو شتێکی گران کردووە، بۆ نموونە پاوەندێك شەکر، لەچاو قوستەنتەنییەدا، ٥٠٪ گرانترە.

٣٨. لە مەلاتیە، بۆ یەکەمجار، تێبینیی نیشانە ڕاستەقینەکانی ناسکیی بارودۆخەکەم کرد. جەردەییو چەتەیی لەشوێنەکانی تر کەمو زۆر خۆبەختییەو، تووشی پێکدادان دەبنو، مەسەلەیەکی زۆر ترسناکیش لە نزیك مەلاتیەدایە. دزیو جەردەیی سەر ڕێی قەلەر (Keller) ماوەیەك بوو ڕۆژانە ڕوویاندەدا، بەلام ئێستا هەندێ کەس دەستگیرکراون. کارێکی چەتەیی، چەند ڕۆژێك بەر لە گەیشتنم، لەسەر ڕێگەی سیواس کرابوو و، تەقەو چەند کوژراوێکیشی لێ کەوتبووەوە. تێکچوونی پردەکان، بەهۆی بارانەوە، هەلی زیاتری بۆ ئەم چەتانە ڕەخساندووە. بەڕێوەبەری بانکی عوسمانی وتی: بەگشتی بەبردنی پارەکە قەناعەت دەکەن، بەلام جێی بێزارییە کە دەبینی کاتێك دەزانن تالانییەکە بەس نییە، بەڕێگەیەکیتر قەرەبووی دەکەنەوە. من بەپارەیەکی زۆر کەمەوە سەفەرم کرد.

٣٩. پێشبینی دەکرا ڕۆژی دواتر وەزیری ناوخۆ لەسیواسەوە بگاتە مەلاتیە، ئەمەش لە زانیاریەکانی هێزێکی گەورەی جەندرمەوە زانرا کە بۆ پارێزگاریی بەڕێزی دەرچووبوون. منیش بۆ ئەوەی لە ڕێگە پێی بگەم، بەرەبەیان بەرەو باکوور سەفەرم

کرد. لەڕاستیدا، وەك دەرکەوت، شوکری قایا بەگ دواسات پلانەکانی گۆڕیبوو. چونکە ڕێگەیەك (پاشکۆی ھ[1])ی بینیبوو وئەبلەقی کردبوو. سەرباری ئەمە، جەندرمەکان ھەر لەو ناوەدابوون. ھیچ لەوە سەیرتر نەبوو کە (١٤) سەعات بەردەوام بەخراپترین ڕێگە لەژیانمدا دیبێتم، ڕۆیشتم و، ڕێگەی سەرەکی(باکوور–باشوور)ی ناوەڕاستی تورکیام گرت. تەنھا یەك پردی بەھێزی ڕەنگ تازەی بەردین لە ھەرێمی شاخاویی ناوەڕاست بەسەلامەتی دەرچووە. بەڵام ڕێگە لەدیوەکەی ترەوە نییەو، ئەبی شۆڕبیبێتەوەو، بەھەمان شێوە جۆگەکان ببڕی.

٤٠. لێرەبوو، چەند کاروانێکی گەورەی حوشتری لەخوری بارکراوم بینی: ناوبەناو پەڵە جۆ دەبیران، بەڵام بەگشتی گوندەکان ئاژەڵداران، چونکە ھەرچەندە ناوچەکە شاخاوییە، کەچی مێندەی ھەرێمە بەرزەکان رووتەن‌و سەخت نییەو، زۆر رانی مەڕو بزن لەوناوچانە بەخێو دەکرێن. قەنغال– Kangal[1] مەڵبەندی سەرەکیی ئەمانەیەو، نزیکەی (٢٢) کیلۆمەتری ڕێگەکەیش لەوێوە زۆر جێی ڕەزامەندی بوو و، ئەمجا بۆ سیواس(٦٠کم) لەوپەڕی خراپیدابوو. زۆر ناخۆشە لە لاوە سەیری ئەو ڕێگە تێکچووە دەکەی. پیادەو گوێدرێژ بەملاو ئەولایدا دەڕۆن‌و، گەشتیاری کەم بەختیش لەقوڕو چاڵی تایەکاندا نوقم دەبێ. دوایی دڵنیابووم لەوەی وا والیی ئێستای تەرابزوون کە زووتر لە سیواس بووبوو، دەستی کردبووە دروستکردنەوەی بەشی سیواسی ڕێگەی مەلاتیە. ئەم، لە پاش (٢٣کم) ەوە، لەکار لادرابوو و، والییەك کە لە قوستەنتەنییە بەوپلەیە نەگەیشتبوو، جێی گرتبووەوە. بێگومان ئەم لە سیواس ئەوە ناکاتو، ئەبێ تورکیا بەنەفامیو لە دەستدانی ئابووری، بەھۆی نەبوونی پەیوەندییەوە، باجەکەی بدات. سەیرە! ئەمڕۆ لە جادەیەکی سەرەکیی ئەم جیھانەدا دوو پیاو، لەکاتی نزیك بوونەوەی ئۆتومبیلدا، جڵەوو چاوی گوێدرێژەکەیان بگرن‌و بیترسێنن، چونکە سێ گوێدرێژ کەم‌و زۆر

---

[1] ئەم پاشکۆیە چاپ نەکراوە.

[1] قەزایەکی باشووری ڕۆژھەڵاتی ویلایەتی سیواسە.(س)

ڕووداوێکیان خولقاندبوو. بەڵێ بەڕاستی ئەمە لە ڕێگەیەکی نزیك سیواس ڕوویدا. دیمەنێکیتر هی ئەو جێیەبوو کەزوو گوندی گەورەی (ئۆلاش-Ulash)[2] بوو. ئەم گوندە لەبارێکدا بوو، هەروەك شۆفێرو خزمەتکارە تورکەکانم، وام هەست دەکرد بوومەلەرزە لێیدابێ. ئەوان لەڕێبوارێکیان پرسیو، ئەویش لەوەلامێکی کورتو پڕ واتادا وتی:" ئەمە گوندێکی ئەرمەنی بوو." لێرە بەدواوە، چەندین دیمەنی وام بینی.

٤١. سیواس (٢٩٠٠٠) دانیشتووی تێدایەو، شارێکی بچووکی دلگیرەو، ئەگەرچی کارەبای نییە،بەشێوەیەکی ناوازە (ایستثنائي)، بارودۆخی باش بوو.شارۆچکەیە وشکە ساڵی پاری نەچێشتبوو و، دەیتوانی لەهەموو لایەکەوە دانەوێڵە بەنرخێکی باش بفرۆشێ. هەروەها ئەمساڵ چاندنێکی باش بووەو، قەناعەت وایە بەروبوومیشی زۆربێ. بەهۆی نزیکیشی لەسامسوونەوەو لەبەر ئەوەی ڕێگەی باش بەمو قەیسەریشییەوە دەبەستێ، هەمووکات بەرهەمەکانی ساغ دەکاتەوەو، لەمیش زیاتر، لەئاییندەدا، پەیوەندییەکان زیاتر پێش دەکەون، چونکە پێیان وتم هێڵی ئاسنی قەیسەری، حوزەیرانی ١٩٣٠ و، هی سامسون ساڵی دواتر دەکرێنەوە. ئێستا پرۆژەی هێڵی ئاسنی ئەرزنجان و یەنیکەوی‌و، گرێدانی بەهێڵی تەسکی ئەرزرۆمو سنووری ڕووسیاوە، مەسح دەکرێ.

٤٢. ڕێگەی سیواس بەرەو دەریای ڕەش، بەقەرەحەساری ڕۆژهەڵاتدا چوومە گیرەسوون، لەڕاپۆرتەکانی پێشووی پاشکۆی عەسکەری‌و کونسوڵی خاوەنشکۆدا لەتەرابزوون، تەواو باسکراوەو، ئیتر پێویست ناکات زیاتری لەسەر بڕۆم. بەسە بڵێم ڕێگەکە، بەپانتاییی ویلایەتی سیواس، یەکجار خراپە. لە سیواس بیستم وەزیری ناوخۆ بڕیاری داوە بەرەو سووشەهر (Enderos)[1] لە ڕۆژهەڵات، کە ئەم دواییە

---

[2] ناحیەیەکی نزیك بە باشووری شاری سیواسە. (س)

[1] قەزایەکی باشووری ویلایەتی (شەرقی قەرە حیسار) بووەو، ئێستا سەر بە ویلایەتی سیواسەو لە باکووری ڕۆژهەڵاتیدایە. (س)

بوومەلەرزە لێیدابوو و، لەوێشەوە بۆ ئەرزرۆم، بڕوات. دەبوو ئەو ڕۆژە کەمن لەسیواس دەرچووم، ئەویش بڕۆیشتایە، بەلام بیست و چوار سەعاتی دواخست و، جەندرمەکانیش زۆر درەنگ لەمە ئاگادارکرانەوە. بۆیە باش پارێزرام و، بێ ئەژمار سلاوم وەرگرت کە بەدڵنیاییەوە بۆ ئەو بوون و، شتێکی خۆشتریش ئەوەبوو کە والی خۆی ئامادەکردبوو تەماشایەکی ڕێگەکە بکات، بۆیە هەر کە لە سیواس دەرچووم کەوتبوونە چالاکییەکی بەرفراوان. ئەو بەردانەی کە چەند مانگێک بوو ئامادەکرابوون، خێرا خرابوونە سەر ڕێگەکەو– ئەگەر سەرەتا هەروا نەبووبێ، چونکە تاکە مەکینەیەکی ڕۆلەم لە (٨٠٠کم)ی نێوان قەرەحەسارو دیاریەکر نەدی، لەدوا قۆناغدابوون. هەندێ جاریش تورک تەواو بێئومێد دەبێ. ئەو بەیانییە ڕێگەکە لە شوێنێکدا بەدرێژیی میلێک، بەوانەی سەرگەرمی دروستکردنی جادەکەبوون، داخرابوو، بۆیە دەبوو ئوتۆمبێلەکەم، هەروەك ئەوی شوکری قایا، ئەگەر لەوێ بوایە، بەکێلگە کێلراوەکاندا بڕوات.

بێگومان کە شوکری قایا گەڕایەوە ئەنگۆرە، ڕاگەیاندنێك لەسەر بەرەو پێشچوونی دروستکردنی جادەکانی تورکیا دەداتە چاپەمەنییەکان.

٤٣. کاتێك بەناوچەی پڕئاو و بەپیتی زارادا [١] کەچەندین جەلەبی گەورەی ڕەشەولاغ و ئەسپ و ڕانەمەڕی تێدابوون، تێپەڕیم، ڕێگەکە زۆرخراپ بوو و، هێندە لێژبوو، جێی مەترسیبوو. ئەمەیش وایکرد، پێش ئەوەی بگەمە سووشەهر، شەوداببێت. خان، بەپێچەوانەی ئەوەی کە پێشبینیم کرد، خراپ بوو. ناچار چوومەلای قایمقام و، ئەویش بەڕێزەوە چادرێکی لەوانە دامێ کە لەبێستانێکدا بۆ وەزیری ناوخۆ و تاقمەکەی دابینکرابوون و، ئاوی زۆرو مانگەشەوی پڕو شاخی بەرزی باشوور کردبوویانە جێیەکی قەشەنگ و دلفڕێن.

٤٤. سووشەهر لە کەناری دەریای ڕەشدایەو دارستانی سنەوبەری هەن. پێش جەنگ ئێرە شارێکی کشتوکاڵی ئاوەدان بووەو، زۆربەی دانیشتوانی ئەرمەنیبوون.

---

[١] قۆچگیری، قەزایەکی رۆژهەلاتی ویلایەتی سیواسە. (س)

ئەمیش بوومەلەرزە لێیدابوو و، خانووەکانی تەواو وێران کردبوو. نزیکەی دوو هەزار ماڵی قوڕ رووخابوون، بەڵام لەبەر ئەوەی ئەم رووداوە رۆژی رووناك قەومابوو، تەنها چوارکەسی کوشتبوو. ئەو کاتە کە من لەوێ بووم، خەڵك هەموو لە دەرەوەی ماڵەکانیان دەژیان.

کەناری دەریای رەش

ئەوەی گەشتێکی درێژ بەئوتومبیل بەسەر رێگاکانی ئێستای تورکیادا بکات، هەمان خۆشییەکانی دەهەزار شەرکەرەکەی زەینەفوونی تەواو بەنسیب دەبێ. شتێکیتر، هێندەی دیمەنی دەریاکە لە گیرەسوون، سەرنجی رانەکێشاوم. گەشتی رۆژانی دوایی لەسووشەهرەوە خۆش بوو، چونکە لەجیاتیی وشکیو بێپیتی، دارستانی سنەوبەرو، نزیك دەریاکەیش دارگوێز هەبوون، ئێرە لەقەرەحەسارەوە زۆر دڵگیربوو، بەڵام زۆر کاولیش بوو، چونکە رێژەیەکی بەرچاو ئەرمەنیی تێدا نیشتەجێ بوویوونو جێو شوێنێکی سەختیان دروستکردبوو. ئەگەرچی رێگەکە تەسكو هەورازو ترسناك بوو و، (٦٥٠٠) پێ بەرز دەبووەوە، پێچاوپێچو تیژاییی دەرپەڕیوی زۆربوون، ئەوەندە نەبێ کە پردێکی گرنگی سەر رووبارێك نەماوە، ئیتر بەگشتی باش بوو. خانووەکانی گوندێکی ناخۆشیان دروست نەکردبوو، بەڵکو بەجۆرێك بەسەر گردەکەدا بڵاوبووبوونەوە کە مرۆڤ وای هەستدەکرد لەسویسرا بێت نەك تورکیا. بەڕای من ئەم هێمایەی ئاسایشو سەقامگیریو سەوزایی، خاسیەتە سەرەکییەکانی کەناری دەریای رەش بوون. هەروەها سیفەتێکی تری ئەو ناوچەیە، ئەو رێبازەیە کە هەر گرێیەکی بەری گردەکەی بەچڕوپڕی پێچێنراوە. ئەمە ئەگەرچی ئەو هەرێمە کەندەڵانی زۆرە، بەڵام دۆڵ نییە.

٤٦. گیرەسوونی ٨٠٠٠ کەسیی پێگەی چالاکیەکانی کاتی ئاگربەستی عوسمان ئاغای بەدناو، جوانترینو گۆشەگیرترین شاری بەندەرەکانی دەریای رەش بوو. هەرچەندە بەرهەمی میوەی هەبوو، بەڵام پشتی بە بەروبوومی گوێز بەستبوو. گوێز،

لەساڵێکی هاتدا، پێنج ملیۆن لیرەی تورکی بۆ شارەکە پەیدا دەکات. بەرهەمی ساڵی رابردوو تەواو خراپ بوو و، ئەمساڵ ئومێد زیاتربوو، بەلام سەرماو سۆڵەی دوایی زیانی گەورەی داوەو دیسان بەرهەم کەم دەبێ. ئەم شارە هەرچەندە تەنها گۆشتی مەڕو مانگاو ئاردی لە دەرەوە دەهێنا، کەچی باری ئابووری باش نەبوو. لەوێ تاکە ئینگلیزێك کە ئەندازیاربوو و، دەبووە وەکیلی ئوتومبیل کارەکەی وەستابوو، لەگەڵ ئەمەیشدا هێشتا سووربوو لەسەر ئەوە کە:

ئەتوانرێ لەرێی دەرهێنانی کانزاوە پارە لەتورکیا پەیدابکرێ.

٤٧. باری ئابووریی تەرابزوون وەك هی گیرەسوون خراپە، ئەمەیش چەند هۆیەکی هەن، لەوانە: رۆیشتنی کارگەی میوەی یۆنان و نیشتەجێبوونی بازرگانانی موسڵمان لە ئەنجامی ئاڵوگۆڕی دانیشتوان و بوونیان بەخاوەنی دارگوێزەکان و، دابەزینی بەرهەم بەهۆی وەرزی نەهاتییەوە، کەمبوونەوەی بازرگانیی ترانزێتی ئێران کە ئێستا تەنها پێنج یەکی هی ساڵی ١٩٢٤ دەبێ. ئەگەر رێگەکە لە باتووم و هەمەدان درێژتریش بێ، بازرگانەکان وایان پێباشترە، ئەگەر ژیرانە رەفتاریان لەتەك بکرێ، کەلوپەلەکانیان بەتەرابزووندا ببەن، بەلام تورکەکان هەموو کۆسپ و تەگەرەیەك دەخەنە رێگەکەو، هەموو بالەکان لە تەرابزوون و جارێکی تریش لە سنووری ئێران دەکرێنەوە. ئەم رێگەیە، بەقسەی کونسوڵی ئێران، زۆرکات نائارامە. تەنها چەند رۆژێك پێش گەیشتنی من، کاروانێك تالان کرابوو.

٤٨. هەروەها ئەو بازرگانە تورکانەی کە قسەم لەگەڵ کردبوون، رەخنەی زۆریان لەئیدارەکە هەبوو. نموونەیەك لەبەرهەمی گوێز وەرگیرابوو. خۆشبەختانە بەروبومی گوێزی دەریای رەش، وەك بازرگانێك دەریخست، ساڵانە ١٤ ملیۆن لیرەی تورکی پەیدا دەکات. هەڵمەتێکی حکومەت دژی مێروو ومشەخۆر دەبووە هۆی زیادبوونی داهاتی ساڵانی ئایندە بەرامبەر بە خەرجییەکی کەم، بەلام بەداخەوە حکومەت هیچ بۆ ئەمە ناکات. والێرەداو لە تاقیکردنەوەی خۆمەوە، نموونەیەکی رێگری و گرفت نانەوەی تورك دەنووسم. بەکەشتییەکی بچووك لەقیرەسوونەوە گەیشتمە

تەرابزوون. کەشتیتر لەبەندەرەکە نەبوو و، کەلوپەلی گەشتیارانی تر بێجیاوازی دەپشکنران.

٤٩. جادەکانی دەوری تەرابزوون باش بوون. حەفتا کیلۆمەترێك بەدرێژیی ئەرزرۆم رۆیشتمو، بینیم رێگەکە فراوان بوو و، لە بارێکی باشدابوو و، هاتوچۆی باشی لە سەر بوو. بەڵام کاروانێکی حوشتریشم بینی. ئەو دیمەنانەی کە زۆر دووبارە دەبوونەوە، هی گوندو کڵێسەو خەڵوەتگە وێرانەکانی زووی یۆنانیەکان بوون.

٥٠. لەو سەردانە کورتەدا کەهەر بەسەر کەشتییەکەوەو لە بەندەرەکەدا بۆ سامسۆنم کرد، پێچەوانەی قسە ناخۆشەکانی زووم بۆ دەرکەوت کەلەبارەی ئەم شارۆچکەیەوە کرابوون. ئەمەیش بۆمن سەیربوو. لێرە خەڵك بەهۆی تووتنەوە ژیانی خۆش بوو. هێڵە ئاسنە نوێیەکە ناوچەی پشت کەناراوەکانی دەبووژاندەوەو، پارە زۆر بوو و، گوندی نوێ لەجێی گوندە رووخاوە یۆنانیەکاندا خێرا دروستکرابوون. والی بەدەسەڵاتو تواناو، خەڵکیش کامەران بوون. ئەم گەشەکردنەی تورکیا زۆر خێرایەو، بەڕێوەبەری بانکی عوسمانی ئاگاداریکردمەوە کە شەپۆلێکی گەورەی بازرگانی لە ئارادایەو، بانکە تازەکانی تورکیا بێ بەڵێنو گەرەنتی ئامادەن پارەبدەنو هاوکاریی بکەن. پرۆژەی دابینکردنی ئاویش وەکو ئەوەی دەزگایەکی ڤینسیایی کە ماوەیەك بەر لەتەوابوونی چاوەڕێی پارەکەی لە شارەوانی کردبوو، جێبەجێبووبوو. نوێنەری دەزگاکە پێی وتم چەند پرۆژەیەکی هاوشێوە لە تورکیا بەدەستەوەن، بەڵام بەهۆی ئیجرائاتی یاساییەوە راگیراون. بەڕاستی جێی گوڵەکانی باخچەیەکی دەرەوەی گۆڕستانێك کە دەشێ هی مەسیحیەکان بووبێ، زۆر جوان بوونو، سامسۆنیان رازاندبووەوە.

چەند سەرنجێکی گشتی:

٥١. لەهەندێ تێبینی گەشتێکی دووساڵ پێش ئێستامدا بۆ هەرێمە بەرزەکانی ناوەڕاستی تورکیا، نووسیبووم: ئاسایشو هێمنیی تەواو مۆرکی ئەوکاتەبووە، بەڵام ئەم تێبینیانەی ئێستام، شتێکی جیا لەم گەشتە فراوانەمدا پێشاندەدەن. هەڵبەت

ئەمەش ئەوە ناگەیەنێ کە ئاسایش نییە، بەڵکو هەیە، بەڵام خەڵك واهەست دەکات، بێئەوە کە وریابکرێتەوە، تیادەچێو لەناو دەبرێ. سنووری سوریا، ئەگەر هەندێ رووداوی بچووك نەبن، ئارامە، کەچی رێتێدەچێ پریشکێك ببێتە هۆی هەڵگیرسانی ئاگرێك. ویلایەتەکانی رۆژهەلات کۆنترۆلکراون، بەلام پێم وایە پێویستە ئێستاو داهاتوویش بەوردی مامەڵەو رەفتاریان لە تەکدا بکرێ. ناوەڕاستی تورکیا بەقەیرانێکی زۆر توندی ئابووریدا تێدەپەڕێو، چەتەییش لەزۆر ناوچەدا کەم روو دەدات.

٥٢. تەنگژەی ئابووریو جەردەیی، تەنها پشت بەیەك دەبەستن. چونکە حکومەت کۆنترۆڵی باشی وڵاتی کردووە،دەنگی هیچ بەرهەڵستییەك لە ئارادا نییەو، غازی لەو دەڤەرەیشدا، وەك هەموو شوێنەکانیتر، ناسراوە. بەلام سکی خاڵی مایەی ناڕەزاییەو، دەرمانی ئەم دەردەی تورکیایش زنجیرەیەك بەرووبوومی باشو گەشە کردنە. بۆچوونی ئاشکرای من وایە: ئەگەر بەرهەمێکی خراپ یاخود خراپتری بەدوادابێ، رەنگە بارودۆخەکە ترسناك بێ. هەمان ئەم قسەیە لەهەموو جێیەك دەبیسترێ کە: سوڵتانەکان رۆژهەلاتی تورکیایان پشتگوێ خستبوو، بۆیە ئەمیش گوێ پێنەداو. ئەمڕۆ گلەییی ئاشکرا لەم رووەوە نییەو، زوو دەرهاویشتەو قازانجی ئەمیش دەردەکەون. رژێمی ئێستا لەم بەشانەدا کەسەرەتای جووڵانەوەی ناسیونالیستییان بەخۆوە بینیوەو، هەمیشە لە بیری نیشتمانپەروەریدا ژیاون، لە تاقیکردنەوەدایەو. خۆشبەختانە جوتیاری تورك بۆ ژیان کەمی دەوێ، بەلام خۆنەگەر ئەم کەمەیش ماوەیەکی زیاتر، وەك ئەوی پار، هەرنەبێ، ئەوا تورکیا بەرەو رووی کێشەو گرفت دەبێتەوە.

٥٣ـ راستە هەلومەرج یارمەتیی حکوومەتیان نەداوە. پارە کەمەو وشکە ساڵی پاریش کارەسات بووە. بەڵام بەداخەوە نیشانەیەك نییە دەربیخات هەنگاویان بۆ ئەوە نابێ کە لە ئایندەدا چاوەڕوانی کارەساتێکی هاوشێوە نەکەن. رێگەکانی ئاسن بەخەرجییەکی بەرچاو دروست دەکرێنو، هەرچەندە درەنگ بەهای ئابوورییان

دەبێ، زۆر ستراتیجین. جادەکان زیاتر پێویستن، بەڵام مەخابن لە ڕۆژهەڵاتی فوراتدا نەبێ، بایەخیان پشتگوێ خراوە. مۆتۆرسوارێك کە لە ڕێگەی سەنگافوورە- لەندەندا بەئەنگۆرەدا تێپەڕیبوو، پێی وتم: ئەگەرچی ئەفغانستان و ئێرانی بڕیبوو، بەڵام ڕێگەکانی تورکیا خراپترینی ئەوانە بوون کە بینیبوونی. دەزانم ڕێگەی سیواس- مەلاتیەیش کە جادەیەکی سەرەکیی گرنگە، لەوانەی وا ئەو بینیبوونی، زۆر خراپترە. ئەگەر ئەمڕۆ بڕی باجی کۆکراوەی ڕێگاکانی تورکیا ژیرانە لە قۆنتەراتی دروستکردن نەك چاککردنەوەی جادەکان خۆیاندا، کەبەش ناکات، خەرج بکرێ، ئەوا کاریگەریی باشی دەبێ. گوندو شارۆچکە دوورە دەستەکان پێش دەکەون و، کشتوکاڵ و بازرگانی خێرا گەشە دەکەن و، بنەما گشتییەکانی وڵات هەڵدەچنرێن.

٥٤- چاکسازییەکانی تورکیا، لەو بەشە دوورانەدا، تەنها کەمێك بەرەو پێش چووە. مەلایەکم نەدیوە، مزگەوتەکان وادەردەکەوتن فەرامۆش کرابن. تەنها جارجار کەسێکم ئەبینی نوێژ بکات. هەمیشە ئاماژەم بەو ڕاستییە کردووە کەدراوە ئاڵتوون و زیوەکان پەسەندن و، کوردییش زمانی ڕۆژهەڵاتی فوراتە. زۆربەی ئافرەتانی دیاربەکر بێ پەچەن، بەڵام وەك هەموو جارێك وتوومە، دیاربەکر شارێکی جیایە. ئافرەتی شوێنانیترو، بەتایبەتی کەناری دەریای ڕەش، بەدەگمەن بێ ڕووبەند دەبینران. هەرکە ئوتومبێل یان پیاوێك دەبینن، خێرا ڕوخساریان دادەپۆشن. هەموو ئەمانە هێمای بنەما بێ هێزەکانی ژیانن. خانووی لادێکان لەقوڕن و، ئەوەی لەوانەوە دێتەدەر، زۆر پیس و پۆخڵ دیارە. خۆ ئەگەر هەندێ شوێن لەمە دەربکرێن، ئەوا گوندەکانی کەناری دەریای ڕەش و ویلایەتەکانی ڕۆژهەڵاتن، چونکە بەڕای من خەڵکی ڕۆژهەڵاتی فورات خاوێنترن و، بنەماکانی ژیان هێندەی ئەوانی ڕۆژئاوای ڕووبارەکە نزم نین. نەخۆشخانەیەکی پاك لە گشت شارێکدایە، بەڵام وەزارەتی تەندروستی، بەهۆی کێشەی بنەبڕکردنی نەخۆشی و

زیادبوونی لە ڕادەبەدەری دانیشتوانەوە، ڕێگەیەکی سەختی بۆ کۆنترۆڵکردنی بارو دۆخەکە لەبەردایە.

٥٥ـ قوتابخانەی تازە لەهەموو جێیەك دروستدەکرێ‌و، خوێندن بەردەوام گەشە دەکات، بەڵام ئەمانیش زۆر هێواشن. بێگومان کاتێك ئەلف‌و بێی نوێ تەواو دەچەسپێ، کە ئەم نەوەیەی ئێستای قوتابخانەکان پێدەگات. خەڵك هەموو حەزدەکەن پیتە کۆنەکان بەکاربێنن‌و، کارمەندانی وەزارەتی دەرەوەیش لەو خەڵکە جیانین‌و، ئەمەش سەیر نییە. بەڵام کەمێك جێی سەرنجە کە لە لیستی خواردنەکانی باشترین چێشتخانەی سامسۆندا، وەك هەر شوێنێکی‌تر، جگە لە کیرەسوون کە مرۆڤ ئازادە کام ڕێنووس هەڵدەبژێرێ، دەبوو بەڕێنووسی کۆن بنووسرێ. کارمەندێکم نەبینی بتوانێ ڕێنووسە تازەکە ئاسان بخوێنێتەوە. بەڵگەی تێکچوونی سیستمەکە کە زادەی بەکارهێنانی زۆرە ملێیە، لە یەکی ئایارەوەی ئەو ڕاستییەیە کە ئێستا بروسکەکان لەشارێکەوە بۆ یەکێکی تر سێ‌چوار ڕۆژ دەخایەنن. بەڕێوەبەری بانکی عوسمانی لەمەلاتیە پێی وتم: بروسکەیەکی لقی ئورفە لە ڕێگە دە ڕۆژی پێچووەو، چەند ڕۆژێك دوای ناردنی پشتگیرییەکە بەپۆستەدا، گەیشتووە. بەڵام پێویستە ئەوەیش بڵێم کەبروسکەیەکم لەگیرەسوونەوە بۆ تەرابزوون بەپێنج سەعات ناردووە. خۆ ئیش‌و کاری بەشە ئیدارییەکان، ئەگەر بەهۆی کۆبوونەوەی نووسەرانی بروسکەکانیشەوەبێ، بێ‌سەرەوە بەرەن.

٥٦ـ بەڵام ڕەنگە شتەکان، وەك دیارن، زۆر خراپ نەبن، چونکە بەلای کەمەوە نیشانەیەکی پەسەندییان هەیە. سەربازی نوێ تەنها لەم وەرزەدا بۆ خزمەتی سەربازی داوا دەکرێن. کۆمەڵی (٢٠-٣٠) کەسیی ئەم سەربازانەم لە هەرێمە زۆر دوورەکان بینی. ئەمانە نیگەران دەرنەدەکەوتن‌و، بەفەرمانی تاکە سەربازێك بوون. دەزانم کە دیمەنێکی وا هەرگیز پێش شەڕ نەدەبینرا، چونکە یەکە سەربازیەکان بۆ دەرکێشانی سەربازی تازە دەنێردرانە لادێکان، پاسەوانی بەهێز بۆ بەرگرتن لە هەڵاتنی ئەو گوندنشینانە کۆدەکرانەوە.

٥٧- ئەوەی لەم گەشتەدا زۆر سەرنجی راكێشام، لێك دووریی دانیشتوان بوو. لەماوەی سێ ساڵی رابردوودا، كەم‌و زۆر سەردانی گشت پارچەكانی توركیام كردووە. پێم سەیرە! لەكوێ زیاتر لە چواردە ملیۆن كەس توانیویانە خۆیان بشارنەوە!! بەڵام وەك مستەر جاكوۆرت (Jacquart) وتی، هەر لەوێبوون. بەپێی قسەكانی ئەو، ویلایەتی ئەلعەزیز چڕترین دانیشتوانی هەیە. خۆ ئەگەر بڕوانینە نەخشەی ڕێگەكانیش، ئەوا دەردەكەوێ لادێیەكانی ئەوێ‌و جێیەكانیتریش چەند كەمن، هەرچەندە ئەمە راست بێ‌یان نا، بایەخێكی ئەوتۆی نییە. ئەو ڕاستیەی كە ماوەتەوە ئەوەیە: كەم بوونەوەی بەرچاوی ناوچەی چێنراو، سەرەڕای وشكە ساڵی ١٩٢٨، دەدرێتە پاڵ كەمیی دانیشتوانیش. لەهەلومەرجێكی وەهادا، پێدەچێ بیروڕا وابووبێ كەتوانایی‌ی مرۆڤ تا ئەوپەڕی بەگەڕ بخرێ. ئەمەیش لەڕاستییەوە دوورە، چونكە توانایی‌ی مرۆڤ جگەلە كەمی، بێ‌هێزیشەو، دووسێ پیاو لە توركیا بۆكردنی كارێك بانگ دەكرێن كە لە شوێنەكانی تر بەكەسێك دەكرێ. هەروەها نابینرێ پیاو لە كێڵگەكانی كەناری دەریای رەش كار بكات. ئەم ئیشە ئافرەت دەیكات‌و، پیاوانیش لە قاوەخانەی گونددا، بەلەش گرانی، رۆژ بەسەر دەبەن. كشتوكاڵ كەسیستمی گومركیی توركیا تائەم ئاستەو چەند سەدەیەكە وای لێكردووە، زیاد لە پێویستی، بەرهەمی نەبێ، خودی جوتیارانیش بەهۆی چارەڕەشیی ئێستایانەوە، لێی بەرپرسن.

٥٨- حكومەتیش بەشی خۆی بەرپرسە. ناتوانم بڵێم دەكرێ سامانی كانزایی‌ی توركیا قازانجی ئابووریی لێ‌بكرێ یان نا، بەڵام بەپێی تاقیكردنەوەكانی ئەم گەشتەم، بێ دوودڵی دەڵێم: توركیا دەیتوانی ببێتە وڵاتێكی ئاوەدانی كشتوكاڵی. هەڵبەت مەبەستیشم لەمە ئەوە نییە كە ببوایەتە باخێكی هاوشێوەی ئەوانەی بەشە بەپیتەكانی كەنار دەریای رەش. ئەمە مەحاڵە، چونكە ناوچەیەكی فراوانی بێ پیتی شاخاویی هەیە، كە بە چاندنی دارستان نەبێ، كەڵكی نابێ. كەم‌و زۆر سەرجەم ئەو جێیانە كە من بۆیان چووم، دۆڵ‌و دەشتی پان‌و بەرین‌و بەپیت‌و ئاوی زۆریان هەبوو.

بیستم دەیانوت: شتێك نییە لەسەر زەمین هێندەی خاك پیرۆزبێ. دەشێ ئەمە راست بێ، بەلام پێویستیشە هاوکاریی ئەم دیارییەی خوا بکرێ. ئەگەر تورکیا بیەوێ پێش بکەوێو بەختیاربێ، ئەبێ رێگە کۆنەکانی کشتیاری وازلێبێنێو، جووتیاران دەست لەتەمەڵی هەلگرنو، حکومەت ئەرکی خۆی جێبەجێ بکات.

٥٩ـ غازی لای خۆیەوە هەموو هەوڵێکی خستوەتەگەڕ بۆ خستنەرووی رێبازە هاوچەرخەکانی کشتوکاڵی. خۆ ئەگەر ئەمە لەجێیتریش بکرێ، بەلام بوار نەدرێتە جوتیار بەرهەمەکانی بەکرێیەکی گونجاو بێنێتە بازاڕ، ئەوا ئەم رێبازە قازانجێکی ئەوتۆی نابێ. هەربۆیە مەسەلەی رێگەکان، لای من، بایەخی گەورەیان هەیەو، دڵنیاشم زۆرکەسی ناو حکومەتو هەندێ فەرمانڕەوای ویلایەتەکانیش دەرکیان بەم راستییە کردووە. هەندێ لە فەرمانڕەوا نیشتمانپەروەرە راستەقینەکان زۆر کاردەکەنو ئاکامی ئیشەکانیان دیارە، بەلام جێی داخە هەندێکیتریان ناتوانن یاخود خۆیان لەقەرەی بنیاتنانو بووژانەوە نادەن. ئەمان سەر بەقوتابخانە کۆنەکاننو، تاڕادەیەك لە ئەنگورە دەترسن، بەلام هزرو تینو توانیان نییەو، گەرەکیانە کشتیاری بدەنە دەست خواو، ئەگەر پارەیەکیان لەرێگەو قۆنتەراتەکانی ترەوە دەست کەوت، ئەوا کارێکی وەك چاککردنی(١٠)میل رێگەی دەرەوەی سنووری دەسەلاتیان بکەنو، بەرتیل وەرگرن. بەکورتی بەرژەوەندیی تاك، لای ئەمان، لە پێش بەرژەوەندیی نیشتمانییەوەیە.

٦٠ـ راستییەکە ئەوەیە: حکوومەتی تورکی، هەرچەندە جەخت دەکاتەوە، پارەو مرۆڤی کاراو دەستی کارگەری نین. کەمی ئەم مرۆڤانە تاڕادەیەك باشتربووە، چونکە ورەیەکی نوێ لەناو رۆشنبیرانی ئەمرۆی تورکدایەو، هەر کە بەرتیلو گەندەڵی لەبەین بران، ئەوا رێیتێدەچێ پێشکەوتنی راستەقینە سەربگرێ. تەنگوچەڵەمەی ترانزێتی تەرابزوون، بریتییە لە وەرگرتنی بەخشیشی زۆر. کارمەندانی حکومەت کاتێ ئەتوانن بەدڵسۆزیو بێ بەرژەوەندیی خۆیان خزمەت بکەن کە پارەیان

بدرێتیو، ئەمەیش ئەو کاتە دێتە دی کە حکومەتی تورك پارەی هەبێ. هەروەها سووری گەندەڵییەکە بەوجۆرە تەواو دەبێ کە: تا بەرەو پێش نەچن، پارەنابێ.

٦١- بەپێی ئەو راستییەی کەحوکمی تاك سەپاندن بەسەرگشتدا لە تورکیا، لەچاو شوێنەکانیتردا، ترسناکترە، بەهێزترینو دواسەرنجم لەسەر ئەم گەشتە گەڵاڵە کرد: ئەگەر سەرەڕای هەموو نیازە باشەکانی جیهان، هاوکاریی تورکیا نەکرێ، ئەوا ناتوانێ شێلگیرانەو لەهیچ چەرخێکی نالەبارو ناخۆشدا خۆی بەرەو پێش بەرێ. بەڕای من، پێویستە یاریدەدەرانی زانستیو رێگای نوێی کشتوکاڵی بەکار بێنێ. ئەبێ ئامۆژگاریی شارەزا وەرگرێو، کاری پێبکاتو، لەسەروو هەموو شتێکیشەوە پارە پەیدا بکات. پسپۆرە داراییەکان پێنج ساڵی رابردوو دەستیان بە ئاگردا چزاوەو، مارانگازن. ئێستایش شەرم ئەیانگرێو، ئەگەر تورکیایش مەبەستیەتی، ئەبێ لە کەلی شەیتان بێتە خوارەوەو، بەرەو رووی ڕاستییەکان بێتەوەو، ژیرانە سەرمایەی دەستکەوێو، مامەڵەی شیاوی پێوە بکات، ئەمجا دەشێ دەزگاو دامەزراوە ناودارەکانی بازرگانی، وەك ئەم دەیەوێ، هاوکاریی بکەن. بەمە، هەرکاتێ ئەو گیانە نوێیەی هێنایە ناوەوە کە لە دەرەوەی وڵات لەبرەودایە، لەوانەیە بتوانێ خێرا سامانە شاراوەکەی گەشەپێبداتو، ببێتە وڵاتێکی شارستانیی خۆشگوزەران. بەپێچەوانەوە، ناشێ گەشبین بین. تورکیای کۆن هاوژیانێکی تایبەت بووەو، دەیتوانی کەم یا زۆر بمێنێتەوە. تورکیای نوێیش زووتر شکاوە. ئێستا پروپاگەندەی ئەوە دەکات کەدەوڵەتێکی مۆدێرنە، بۆ سەلماندنی ئەم قسەیەیشی، پێویستە هەنگاو بەرەو پێش بنێ، چونکە وەستان بۆ ئەم، واتە شکستە. ئەم وڵاتە هەوڵی داوە بەتەنها بەرەو پێش بچێ، بەڵام خۆ هەوڵەکانی، ئەگەر لەسەریشیان سووربێ، شتێکی ئەوتۆی بۆناکەن. ماوە ببینن ئایا دەرك بەبەرژەوەندیە راستەقینەکانی وڵات، پێش بەسەرچوونی کات، دەکرێ؟ یان ئایا کۆششە جێی مەبەستەکانی فەرمانڕەوایانی تورکیا کە وڵاتەکەیان تاوانبارکراوە بەوەی وا هەرچی

دەیکەن دەیخۆن و، زۆرکات بەهەمان شێوە هەڕەشەیە بۆسەر خۆی و جیهانیش، نوشوست دێنن؟

ئالێکس کەی. هێلم

قوستەنتەنییە ،۲۹ ی حوزەیرانی ۱۹۲۹

وەزارەتی دەرەوە ،٤٢٤،۲۷۱، ل: ۲۳–٤۰، ژ: ۱۰/۱

ژ: ۵۱

لە مستەر ئەدمۆندزەوە بۆ مستەر ئێی. هندرسن_(۲٤ی ئادار گەیشتووە)

ژمارە: ۸۹

ئەنگۆرە، ۱۷ی ئاداری ۱۹۳۰

گەورەم،

خۆشحاڵم کۆپیی دوو برووسکەتان لەگەڵ کۆمیساری باڵای بریتانیادا لە عێراق بۆ بنێرم کە تایبەتن بەڕاپۆرتی رۆژنامەیەکی قاهیرە لەمەڕ داواکانی شۆڕشگێڕانی کوردی تورکیا لە حکومەت و، بۆ رەچاوکردنیان لەلایەن ئەم حکومەتەوە نووسراون.

۲. تەنها کەمێك سەبارەت بەو برووسکەیە هەیە کەبۆ (سێر ئێف هەمرین)م ناردووە. رێکخراوە کوردییەکان هەرچەندە لە دەرەوەی تورکیا چالاك بن، بەڵگەیش هەیە کە چالاك نین، زۆر بە گومانم ئەو کوردانە کە لە تورکیادا ماونەوە، یەکێتی و سەرۆکایەتی یاخود دەسەڵاتێکی وایان هەبێ تا ئەمڕۆ ئەم جۆرە داوایانە لە حکومەتی تورك بکەن. پێم وایە ویلایەتەکانی رۆژهەڵات کە مستەر هێلم کۆتایی ی مانگی حوزەیرانی ساڵی رابردوو سەری لێدابوون (راپۆرتی ژمارە ۳۰۵ی ۱۱ تەمموزی ۱۹۲۹ ی مستەر جی. کلارك) وەك خۆیان ماون.

۳. ماوەیەك هەندێ هەواڵی ئەوناوچانە دزەیان دەکرد. حوزەیرانی رابردوو شەڕی نێوان سەربازو کوردی هەرێمی قەرەکۆسە– بایەزید بە کونسوڵی خاوەنشکۆ

لە تەرابزوون راگەیاندراوە. هەر ئەو مانگە، ئیبراهیم تالّع بەگ لەغەرزانی نزیك سعرت هەواڵی خۆبەدەستەوەدانی کوڕانی لە قەیسەرییەوە هەڵاتووی حەسەن پاشای پێگەیشت. چاپەمەنیەکان سەرەتای تشرینی یەکەم بڵاویانکردەوە کە دەستەیەك کوردی بەفەرمانی زادۆ(یادۆ؟)[1] لە ناوچەی دیاربەکر– ئەلعەزیز سەرکوتکراون. کۆتایی ساڵی ١٩٢٩ ئیبراهیم تالّع بەگ سەردانی ساڵانەی خۆی بۆ ئەنگۆرە کرد. حکومەتی تورك متمانەی پێبەخشیوەو، لەجێبەجێکردنی دەسەڵاتە فراوانەکەیشیدا، ئەتوانێ ناوبەناو ئەو جۆرە سەرکەوتنانەی وەك: دابەشکردنی زەوی بەسەر جوتیارانی گوندەکانی نزیك ئەلعەزیزو کردنەوەی ئۆجاغێك لە پالّووی نێوان ئەلعەزیزو مووش یان پرۆژەیەك بۆ گواستنەوەی سەرمایە لە ویلایەتی بدلیسەوە بۆ مووش، رابگەیەنێ. لەبەر نەبوونی هەواڵی پێچەوانە، واهەست دەکەم دەکرێ وای دابنێین کە پرۆسەی مەحکەم‌و توندو تۆڵ، بەڵام نەك بێسۆزو عاتیفەی بەتورککردنی رەگەزی کورد لە تورکیادا، بەرێکوپێکی سەردەکەوێ.

٤. کۆپیی ئەم نووسراوەم بۆ نوێنەری باڵای بریتانیا لەبەغدا ناردووە.

دەبلّیوو. ئێس. ئەدمۆندز

*   *   *

هاوپێچی (١)ی ژ: ٥١

بروسکەی کۆمیساری باڵای بریتانیا لە بەغدا، بۆ نوێنەری خاوەنشکۆ لە قوستەنتەنییە.

١٣ ی ئاداری ١٩٣٠

راپۆرتێك گەیشتە ئێرە کە لە رۆژنامەی ((مساوات))ی قاهیرەدا بڵاوکرابووەوەو، دەیوت: شۆڕشگێڕانی کورد لە تورکیا چەند داوایەکی تایبەتیان لە حکومەت کردووەو، ئەمیش رەچاویان دەکات.

---

[1] یادۆ، پێشتر بەشداری شۆڕشی شێخ سەعیدی پیرانیش بووە (د. نوری دەرسیمی، دەرسیم لە مێژووی کوردستاندا، وەرگێڕانی د. ئەحمەد فەتاح دزەیی، چ١، دەزگای چاپ‌و بڵاوکردنەوەی موکریانی– هەولێر، ٢٠٠١، ل ٢١١) .(س)

حەزئەکەم بزانم ئایا ئێوە هیچ زانیارییەکتان هەیە لەو بارەیەوە کە حکومەتی تورك، بە لە بەرچاوگرتنی ڕێتێچوونی کاردانەوەی کوردانی عێراق، بەنیازێ سیاسەتی خۆی بەرامبەر بەکورد بگۆڕێ؟

*　　*　　*

هاوپێچی (٢)ی ژ: (٥١)

لە نوێنەری خاوەنشکۆوە، ئەنگۆرە، بۆ کۆمیساری باڵا لەبەغدا

١٣ی ئاداری ١٩٣٠

ئاماژە بەبروسکەی ڕۆژی ١٣ی ئادارتان.

ئەو هەواڵەم نەبیستووەو، پێم وایە شتی وانییە، سیاسەتی گشتیی حکومەتی تورکیا بەرامبەر بە کورد هەر بەئاشتیخوازانەی ناوەندگر (معتدل) دەمێنێتەوە.

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٢/٤٢٤، ل:٨٧، ژ: ٤٢

ژ: ٥٢

لە سێر ئار. کلایڤەوە بۆ مستەر هندرسن- (٢٩ ی نیسان گەیشتوە)

ژمارە: ١٥٧

نوێنەری خاوەنشکۆ تەواوکەری ڕاپۆرتەکانی پێشکەشی وەزیری دەرەوەی خاوەنشکۆ دەکات. لێرەدا وێنەی ڕاپۆرتی ژمارە ٥٧ی ١٦ ی نیسانی ١٩٣٠یتان بۆ دەنێرم کە لە مەڕ دڵە ڕاوکێی حکومەتی ئێران لە (جووڵانەوەی کورد) بۆ کۆمیساری باڵای خاوەنشکۆی لە عیراق ناردووە.

تاران، ١٦ی نیسانی ١٩٣٠

*　　*　　*

هاوپێچی ژ: ٥٢
لە سێر ئاڕ. کلایڤەوە بۆ سێر ئێف هەمفریز

ژمارە:٥٧

تاران، ١٦ی نیسانی ١٩٣٠

گەورەم،

وەزیری داد لە چاوپێکەوتنێکدا کە دوێنێ لە گەڵمدا کرد، نائارامیی خوێی لەو مەسەلەیەی کە بە (جووڵاندنەوەی کورد)ی ناوبرد، دەربڕی، ئەو وتی: بیرۆکەی کوردستانێکی یەکگرتوو ئەرمینیای سەربەخۆ، دیسان قسەیان لەسەرکراوەتەوە، ئەو باوەڕی وا بوو کوردانی ئێران، تائێستا، تەواو لە دەرەوەی ئەم بزووتنەوەیەدا بوو، بەڵام سیاسەتی تورك بەرامبەر بەدانیشتوانی کورد هەمیشە سەرچاوەی نیگەرانیی حکومەتی ئێران بووە، ئا لەم کاتانەدا وتراوە حکومەتێکی کوردی کەتەنانەت خاوەنی وەزیری دەرەوەیشە، لە نزیك شاخی ئاراراتدا هەیە.

٢ـ هاوکات بیستبووی کارمەندانی بریتانی لە عیراق لەگەڵ جووڵانەوەکەدان کە بۆ کوردستانێکی سەربەخۆیەو، سەرکردەکانی بزووتنەوەکە، بۆ ئەم مەبەستە، داوایان لە شێخ مەحموود کردووە. چاپەمەنییەکانی تورکیا بەم دواییە رایانگەیاند: کۆلۆنێل لۆرەنس لە کوردستان بووە. هەروەها وەزیر نەیزانی ئەم هەواڵە لە چاپەمەنیەکانی عیراقدا بڵاوبووەتەوە. پاشان وتی: سوپاسگوزار دەبێ ئەگەر من بتوانم هەر هەواڵێك لەسەر ئەم بابەتە لەبەغداوە وەربگرم. پێم وت: من لە بیستنی ئەو حیکایەتانە تەواو ماندوو بووم کە ئەڵێن گوایە کۆلۆنێل لۆرەنس لە بەشە جیاجیاکانی رۆژهەڵاتو ناوەڕاستی ئاسیادایە. لەو بارەیەیشەوە کە گوایە کارمەندانی بریتانی لە عیراق سۆزیان بۆ جووڵانەوەی کورد بەگشتی هەیە، بەراشکاوی، بڕوام بەمە نییە، ئەگەر کۆمیساری باڵا لە بەغدا بیەوێ سەرنجی قسەکەی ئەو بدات، بۆی ئەنووسم.

٣ـ (تەیموور تاچ – Teymour tache)یش لەوتووێژەکەیدا ئامـاژەی بـۆ {پارتی موسـاوات (Mussouat) بـۆ قۆقـازێکی سـەربەخۆ} کـرد کـە ئێسـتا سەرکردەکانی لەقۆستەنتەنییەن، بەرنامەی ئەم گرووپە دژی ئێرانە، چونکە ئامانجی ئازربایجانی (یەکگرتوو)ە کە هەموو ئەو بەشـەی ئـێران تـا زنجان دەگرێتـەوە، ئـەو وتی: پێویست ناکات ئەم پارتە زۆر بەجددی تێ بخوێنرێتەوە، بەڵام گرنگە بزانرێ چ پەیوەندییەکی، ئەگەر هەبێ، بە بزووتنەوەکانی ئەرمینیای سەربەخۆو، کوردستانی یەکگرتووە وە هەیە.

٤ـ وێنەیەکی ئەم راپۆرتە بۆ وەزیری کاروباری دەرەوەی خاوەنشکۆو سـکرتێری دەرەوە بۆ حکومەتی هندستان نێردراوە.

ئارِ. ئێچ. هەمفریز

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٢/٤٢٤، ل:١١٠-١١١، ژ:٦٢

ژ:٥٣

لە سێر ئێف. هەمفریزەوە بۆ سێر ئار. کلایڤ- (لە ئۆفیسی کۆلۆنیەکانەوە ١٧ی مایس ئاڵوگۆڕکراوە).

بەغدا، ٢٩ی نیسانی ١٩٣٠

بەڕێز،

حەز ئەکەم ئاماژە بە نووسراوی (ژمارە ٥٧ی ١٦ نیسانی ١٩٣٠)ت بکەم کە تێدا هەم لەو گفتوگۆیەی کە لەسەر چالاکیی نەتەوە پەرستانی کورد لەگەڵ بەڕێز وەزیری داد دا سازت دابوو، هەم لە گومانی بەڕێزی کە گوایە کارمەندانی بریتانیا لە عیراق سۆزیان بۆ جووڵاندنەوەی کوردستانێکی سەربەخۆ هەیە، ئاگادارت کردبوومەوە.

٢- پێشنیار دەکەم، ئەگەر بەڕێزی جارێکیتر باسی ئەم مەسەلەیەی کرد، پێی بڵێ: حکومەتی خاوەنشکۆ، لە ئەنجامی ڕێنوێنیەکانی ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکانەوە، کاتێك بڕیار لەسەر ناکۆکیی سنووری مووسڵ لەگەڵ تورکیادا درا، مەرجێکی هەبوو کە بەو پێیە چەند ئیمتیازێکی تایبەتی وەك بەکارهێنانی زمانی زگماك بەرەسمی، بدرێنە کوردانی عیراق. کەواتە شتێکی ئاساییە کارمەندانی بریتانی لە عیراق چاودێریی جێبەجێکردنی ئەم مەرجە بکەن‌و، بزانن ئایا بەشێوەیەکی شیاو بەڕێوە دەچێ یان نا.

٣- لەگەڵ ئەمەیشدا، دوور لەهاندانی بیرۆکەی ئۆتۆنۆمیی کوردستان کە لە لایەن چەند ناسیۆنالیستێکی توندڕەوەی کوردەوە، بەدی دەکرێ، کامەرندانی بریتانیا لە عیراق بەهەردوو کۆمیساری پێش خۆشمەوە، وەك ئاگاداریت، زۆر وریا بوون، نەیانهێشت عیراق ببێتە ناوەندی نەتەوەپەرستانی پیلانگێڕی کورد کە دەیانەوێ ئاڵۆزی‌و نائارامی لەناو کورداندا بەرپا بکەن. درێژەی ئەو ڕێوشوێنانەی ساڵی ١٩٢٨، کە بۆ ئەم مەسەلەیە گیراونەبەر، لە هاوپێچی ڕاپۆرتە نهێنیەکانی ژمارە

١٦٣٣ی ١٤ی تەممووز ١٨٢٥ی ١٢ ئابی ١٩٢٨ی سێر هێنری دۆبسدا بۆت نێردراون، دەکرا بەتایبەتی ئەو رووداوەی کە لە بڕگەکانی ١١و ١٢ی نووسراوی ژمارە ١٦٦٣ی ئاماژەپێکراودا باسکراوە، بیری وەزیری داد بهێنرایەوە، لەویش زیاتر، ئەوە دەرەنجامی راستەوخۆی نوێنەرایەتیی کۆمسیۆنی باڵا بوو کە حکومەتی خاوەنشکۆ مانگی شوباتی ساڵی ١٩٢٩ لیستێکی تایبەتی ئەو ناسیۆنالیستە کورد-ئەرمەنییانەی بۆ ئەفسەرانی پەساپۆرت نارد بۆ ئەوەی ڤیزەکانیان بۆ عیراق بدرێنە دواوە.

٤ـ وا هەست دەکەم ئەگەر بەرێز وەزیری داد ئەو راستییانەی بهێنرێتەوە یاد، بیانوو و پاساوی لەباری نامێنێ بەرامبەر بەو گومانانەی کە لە بۆچوونی دەسەڵاتدارانی بریتانیادا لە عیراق بۆ بزووتنەوەی کوردستانێکی سەربەخۆ دەربڕیبوون.

٥ـ کۆپییەکی ئەم راپۆرتە بۆ وەزیری کاروباری وڵاتە کۆلۆنیالکراوەکان دەنێرم.

ئێف. ئێچ. هەمفریز

کۆمیساری باڵا لەعیراق

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٢/٤٢٤، ل:١١٤، ژ:٦٦

*** *** ***

ژ:٥٤

لە مستەر ئەدمۆندزەوە بۆ مستەر ئێی. هندرسن_ (٢٦ی مایس گەیشتووە)

ژمارە: ١٥٨

قوستەنتەنییە، ٢١ی مایسی ١٩٣٠

گەورەم،

خۆشحاڵم وێنەی دوو راپۆرتی کونسوڵی تەرابزوونی خاوەنشکۆتان لەسەر یاخیبوونی کورد لە هەرێمی چیای ئاراراتدا بۆ بنێرم. بەکورتی، پێنج هەزار کوردێکی سەر سنوورەکانی روسیا- ئێران کۆتایی مانگی شوبات راپەڕیبوون،

زۆربەیان لەلایەن سەربازانی تورکەوە کوژرابوون، نزیکەی ٥٠٠ کورد هەڵاتبوونە کێوەکان، بەڵام تورکەکان چالاکانە شوێنیان کەوتبوون. ئەم تورکانە لەوە دەترسان ئەمەرنییەکانی روسیاو کوردەکانی ئێران هاوکارییان بکەن.

٢ـ مستەر ماتیوس نووسیویە: ئاسایشی گشتیی ویلایەتەکانی ئەرزرۆم‌و ئەرزنجان‌و گوموشخانە[1]، جێ رەزامەندییە، بەڵام لە قارس‌و بایەزیدو بدلیس‌و وان بەپێچەوانەوەیە. نیزام، وەك لەراپۆرتی ژمارە ١٥٩ی ئەمرۆمدا دەبینرێ، باڵی بەسەر گەورەترین بەشی ویلایەتە کوردییەکانی باشووردا، بە بەدلیس‌و وانیشەوە، کێشاوە. بۆیە دەشێ وا دابنرێ کە کاربەدەستان بارودۆخی باکوورو باشووری کوردستانیان کۆنترۆڵکردووە. راپۆرتەکانی مستەر ماتیۆس پیشانی دەدەن کە تورك بەچ خێرایی‌و توانایییەکەوە رەفتار لەتەك هەر هەوڵێکی ئاژاوەو یاخیبووندا دەکات.

دەبیلو. ئێس. ئەدمۆندز

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٢/٤٢٤، ل:١١٥، ژ:٦٧

*　*　*

هاوپێچی (١) ژ: ٥٤

لە کونسوڵ ماتیۆسەوە بۆ سێر جی. کلارك

ژمارە:٤٨

تەرابزوون، ٢٩ی نیسانی ١٩٣٠

گەورەم،

ئاماژە بەنووسراوی نهێنی ژمارە ٤٧ی ٢٨ی ئەم مانگەم لەسەر یاخیبوونی پڕۆپاگەندە بۆ کراوی کورد لەناوچەی وان‌و بایەزیدو بدلیس، ئەم زانیارییانەتان لەیەکەمی ئەو دوو سەرچاوەیە کە لەو راپۆرتەدا نووسیومن، پێ رادەگەیەنم.

---

[1] ویلایەتێکی باکووری رۆژهەڵاتی تورکیایە، لەخوار ویلایەتی تەرابزوونی سەر دەریای رەش. (س)

٢ـ یاخیبوونەکە دوو مانگە لە ویلایەتـە سنووریەکانی نزیك کۆمـاری ئـەرمینیای روسیاو ئێران بەرپابووە. چەند شەڕو شۆڕێك لەنێوان سەربازانی تـورك‌و ٣٠٠٠-٥٠٠٠ چەکداری کورددا هەڵایساون‌و، کوردان شکستییان تێدا هێناوەو، زۆریان کوژراون‌و، دەستگیرکران‌و، بـە بـەندکراوی بڕوانـە ویلایەتـەکانی تـر. پێنـج سـەد کەسیش کـە رزگاریان بووە، ناچار کراون هەڵبێنە چیاکان‌و، لەوێوە پەلاماری گوندەکان بـدەن‌و، دزی بکـەن‌و، هـەندێ جـاریش هاووڵاتییـان بکـوژن. جەندرمـە بـۆ لـەناوبردنی رزگـاربووان‌و سـەربازیش بـۆ یارمـەتیدانی جەندرمـە، لـەکاتی پێویسـتدا، تـەرخانکرابوون. ئاسایشـی گشـتی لـە ویلایەتـەکانی ئـەرزرۆم‌و ئـەرزنجان‌و گوموشخانەدا، باڵادەستە. بەڵام گەشتی ویلایەتەکانی وان‌و قارس‌و بایەزیدو بدلیس مەترسیدارە.

٣ـ ئـەم زانیاریانـەی خوارەوەیش لەسـەرچاوەی دووەمـی ئـەو دووانـەوە کـە لـە بڕگەی یەکەمی سەرەوەدا ئاماژەم بۆ کردوون، وەرگیراون. کوردێکـی خـالیس نـاوی کوڕی شێخ عەبدولمەجیدی ناوداری کورد، کەسێ ساڵێك پێش ئێستا لـە هـەرێمی بایەزیدەوە بۆ برووسە راگوێزرابوو، یاخیبوونەکەی لەناو ئەندامانی تیرەکـەی‌و خێڵـە دۆستەکانی نیشتەجێی دەورووبەری شاخی ئاراڕات رێکخستبوو. خالیس، دوای چەند شەڕێك کە دوو مانگی رابردوو روویان دا، دەستگیرکرا. بەڵام کاتێك دەیانویست لـە ئەرزرۆمەوە بیبەنە تەرابزوون، هەڵات. ئەمجا چووە خاکی ئێرانـەوەو، ئـەڵێن ئێستا لەوێ کوردان بۆ ئەوە هاندەدات، کەدژی حکومەتی تورکی درێـژە بەبـەرگری بـدەن. عاسم پاشای ئەفسـەری فـەرماندەی سـەربازانی ناوچـەی بایـەزید،پاش گەیشتنی بروسکەی فـەرمانی ئـەنگورە بـۆ لـەناوبردنی کوردانـی رزگـاربوو، بەهـەرنرخێك بێ، رایگەیاند: بەهۆی سروشتی هەرێمەکەوە، ئەم جۆرە فەرمانانە، تەنانەت بە دوو سێ فەیلەق سەربازیشەوە، ناتوانرێ جێبەجێ بکرێن. دەسـەڵات دارانـی تـورك، چونکـە رێیتێدەچوو ئـەو کوردانـەی وا ئاسـایی لـەخاکی ئـێران جێگـیربوون، پـەیوەندی بـەکوردانی تورکیـاوە بکـەن‌و، لەبـەر ئـەو بۆچوونـە بـڵاوەش کـە گوایـە کوردەکـان

یارمەتیی ئەرمەنیەکانی روسیایان پێگەیشتووە، بەدوو دڵنیەوە لە بارودۆخەکەیان دەڕوانی. کۆمەكو یارمەتی لە فەیلەقی هەشتەوە نێردراونە ناوچەی سنوور، سەربازگەی سنوورەکانی ئێرانو ئەرمەنستان توندو قایم کراون.

٤ـ لێرە تێبینیی هیچ جموجۆڵێکی فەیلەقی هەشتم نەکردووەو ئەو سەربازانەیش کە لەو فەیلەقەوە نێردراونو فەرماندەییەکەیان لە تۆقاتە، لەرێی ئەرزنجانەوە بروان. بەپێی راپۆرتێك کە بۆ یەکەمجار لە هاوکارە ئەڵمانییەکەمەوە بیستمو بڵاوبووبووەوە، سوداد پاشا بەهۆی هەلومەرجی هەرێمەکەیەوە بانگکراوەتەوە بۆ فەرماندەیی فەیلەقی نۆ. بەڵام پشت راستکردنەوەی ئەم هەواڵەم پێنەگەیشتووە. تێپەڕبوونی سەرەتای ئەم مانگەی فەسیلەکانی جەندرمە بەناو تەرابزووندا،وەك لە نووسراوی ژمارە ٣٨ی ٢ی ئەم مانگەمدا هاتبوو، وا دەردەکەوێ بووبێتە کەرەستەی راپۆرتەکانی تایبەت بە ئاڵۆزیو نائارامی تەرابزوون کە بوونە بابەتی بەدرۆخستنەوەیەکی رەسمیی ١٥ی نیسان. پێم راگەیاندرا: ئەم راپۆرتە، پاش ئەو بروسکانە، لەناوەوە بڵاوکرایەوە کە بۆ ریسواکردنی ئەمەكو پشتیوانیی دانیشتوانی تەرابزوون بۆ کۆماری تورکیا، نێردرابوونە ئەنگۆرە.

٥ـ ئاژاوەی ئەرمەنییەکان، بەپێی سەرچاوەیەکی دەرەکی کە رەنگە باش ئاگاداری رووداوەکانی قۆقاز بێ، لەوێ لە ئارادایە، بەڵام هیچیتر لەو بارەیەوە نەزانراوە.

دەبلیو.دی. دەبلیو، ماتیۆس

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٢/٤٢٤، ل١١٥–١١٦، ژ: ١/٦٧

*   *   *

هاوپێچی (٢)ی ژ: (٥٤)
لە کۆنسوڵ ماتیۆسەوە بۆ سێرجی. کلارک
تەرابزوون، ٧ی مایسی ١٩٣٠

گەورەم،

ئاماژە بە نووسراوی ژمارە ٤٨ی ٢٩ی مانگی پێشووم، ئەزانم عاسم پاشای ئەفسەری فەرماندەی سەربازانی لە ناوچەی بایەزیدەوە گواستراوەتەوە قۆنیەو، زەکی پاشای سەرۆکی پێشووی جەندرمە کە لە راپۆرتی ژمارە ٢١ی ١٠ شوباتی رابردوومدا ئاماژەم بەدەستنیشانکردنی بۆ فەرماندەی فیرقەی ١٥ کردبوو، لە بایەزید جێی گرتوەتەوە. ساڵح پاشای ئەفسەری فەرماندەی فەیلەقی ٩ کە هاورێی خودی غازییەو، پێشتر لەسەرەوەی ئەرکاندا بووە، چالاکییە سەربازییەکانی ئیغدیر بەرێوە دەبات، پێیان راگەیاندم: دوا ئامادەکاری کراوەو، ئۆپەراسیۆنەکانی دەستپێکراون، یان چەند رۆژی داهاتوو ئەنجام دەدرێن.

٢ـ نزیکەی ١٥٠٠٠ سەرباز کە لە هەرێمەکانی ئەرزنجانو ئەرزرۆمو بایبورتەوە هێنراون، لە ناوچە سنووریەکان کۆکراونەوە. ئەمەیش پێدەچێ هێزێکی زۆر گەورە بێ بۆ کۆنترۆڵکردنی چەند سەد کوردێك.

٣ـ زانیاری دوو سەرچاوەی سەربەخۆم پێگەیشت کە ژمارەیەکی زۆری ئەرمەنی ویستوویانە سۆڤیەت جێبێهڵن، مۆڵەتیان نەدراوە بێنە ئەم وڵاتە، بۆیە دەچنە ناو خاکی ئێران. ئەم کۆچە زادەی برسێتیی ناوچەی قۆقازەو دەست بەسەراگرتنی کەلوپەلەکانیانە لە لایەن روسیاوە، وەك بەرێزت ئاگاداری، ماوەیەك موسڵمانانی جۆرجیو ئاجار (Ajar)[1] لەقۆقازەوە بەردەوام پەنایان بۆ ئێرە دەهێنا.

---

[1] ئاجار ئەو رەوەندە جۆرجیانەن کە سەدەی ١٧ موسڵمان بوونو، هەزارەکانیان خاوەنی زیاتر لە ٥٠٠ سەر مەرو بزنن، ئۆتۆنۆمییان پێدراوە. ئەمانە بەشێکیان لە تورکیا دەژین.
(-http: // www. ourworld. compuserve. com/ home pages/ usazerb/ 4B. htm

٤- پێشبینی دەکرێ حەسەن خان ئەختەری کونسوڵی گشتیی ئێران لە تەرابزوون، چەند رۆژێکی‌تر لە ئەرزڕۆمەوە بگاتە ئێرە.

دەبلیوو.دی. دەبلیو. ماتیۆس

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٢/٤٢٤، ل:١١٦،ژ ٦٧/٢

*** *** ***

ژ:٥٥

لە مستەر ئەدمۆندزەوە بۆ مستەر ئێی. هندرسن

ژمارە: ١٥٩

قوستەنتەنییە، ٢١ی مایسی ١٩٣٠

گەورەم،

خۆشحاڵم تێبینییەکانم لەسەر گەشتێکی سەرەتای ئەم مانگەم بۆ دیاربەکر، بدلیس و مووش هاوپێچ بکەم.

٢- وێنەیەکی ئەم نووسراوە بۆ کۆمیساری باڵای خاوەنشکۆ لەبەغدا دەنێرم.

دەبلیوو. ئێس. ئەدمۆندز

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٢/٤٢٤، ل:١١٦، ژ: ٦٨.

*** *** ***

- http: // www. swat valley. com/swat/cs/swat5.shtml
- http:// www. osgf.ge/all/ika/people-of- georgia. htm)

هاوپێچی ژ: ٥٥
تێبینی لەسەر گەشتێکی دیاربەکر، بدلیس مووش

مەرعەش،

مەرعەش شارێکی ئاوەدانە. شوێنەکەی کەوتووەتە سەر شاخێك و بەسەر دەشتێکدا دەڕوانێ کە تا ٣٠میل بەرەو باشووررو(فەوزی پاشا) درێژ دەبێتەوە، بەڵام ئەم دەشتە تاڕادەیەك وەك زەلکاوی مەلاریا هەڵهێنان وایە. هەرچەندە لێژاییەکانی دەوروبەری کشتوکاڵی تەواویان تێدا کراوە، دەشتی فراوانی ئەلبیستان (Elbistan)[1] یش بەرەو ژوور زۆر دەوڵەمەندە، کەچی بازرگانی لەم شارەدا وەستاوە. تەنها لەبەر شتێك گرفتی دراو هەیە. مامەڵە تەنها بەدراوە زیوو زێڕە کۆنەکان دەکرێ، پڕۆپاگەندەی ڕۆژانەیش دژی ئەم دراوانە، لەسەر سنووری سوریا، ئەم جۆرە پارانەی لەکار خستووە. دووەمیش بە دەگمەن کەسێك ئەبینرێ پارەی هەبێ، کەسیش متمانەی نییە قەرز بداتە کەسێکی تر. وەکیل نەماوە، وەکیلەکانی زوو ئەرمەنی بوون. بەروبووم باشن، بەڵام ترسی ئێرە، وەك هی هەر شوێنێکی تر، بریتییە لەوەی کە جووتیاران نەتوانن بیانفرۆشن. دیسان وەکیل بۆ ئەمەیش نەماوە. جگە لەمانەیش کشتیارە باشەکان ئەرمەنی بوون، ئەم بۆشاییەی کە دروست بووە، کاری نەك هەر لە چەندایەتی بەڵکو لەچۆنایەتیی بەروبوومیش کردووە.

مەرعەش لە کەللەرەقیدا هاوشانی قەیسەرییە. قەیسەریە کە هێڵی ئاسنی ئەنگۆرەی لەسەرە، تاڕادەیەك بووژاوەتەوە. مەرعەش هێشتا بەبیرە کۆنەکانەوە نووساوە. هێڵە ئاسنەکە ئەبێ ئەمساڵ بگاتە مەڵاتیەو، نزیکەی ١٥ میل دوور لە مەرعەش تێدەپەڕێ، ئەگەرچی ئەو پاس و ئوتومبیلانەی کە بەسەر ڕێگەیەکی

---

[1] قەزایەکی باکووری ڕۆژهەڵاتی ویلایەتی مەرعەشە.(س)

سەرەکیی زۆر باشدا دەڕۆن، لەگەڵ شەمەندەفەرێکدا کە هەفتـەی سـێجار دەڕوات، پەیوەندییەکی باشیان درووست کردووە، هێشتا ئەم شارە لەخولیای نوێ بوونەوەدا سسـتو خـاوو دابڕاوە. خـاوەن زەویـەکانی نـاوخۆ زۆر دەسـەڵاتدارنو، جووتیـاران وەکو "رەعییەت" وان. لەوە دەچوو شتێکی کەم بـۆ هەڵوەشاندنەوەی موڵکایـەتی کرابێ. وادیاربوو والی کەوتبووە بەر دەسەڵاتی بنەماڵەکانی ناوخۆ. ئۆجاغێکی تـورك لەشارەکەدایە، بەڵام هەستم کـرد پێشـکەوتنی ئـەوتۆی دژی دابو نەریتـە کۆنـەکان بەدەست نەهێناوە. زۆرجار والی ئۆجاغ هانی سەما دەدەن، بەڵام مەرعەش زۆر کـەم پەسەندی دەکات. مامۆستایەکی قوتابخانە دەستی لـەکار کێشـابووەوە بـۆ ئـەوەی ژنەکەی، وەك داواکرابوو، نەبات بۆ سەماکردن. ئەڵێن مەرعەش، ئەگەر بوێرێ، ئـەوا وەك مـەرد رائەپـەڕێ. بـەڵام ئێرە سـەربازگەیەکی لێیـەو، لـە راپۆرتـی مامەڵـەی توندوتیژی کوردانەوە، دەردەکەوێ کە ئەم دوو هۆکارە شارەکەیان سەرکوتکردووە.

لەبەر ئەوەی بەر لەڕاگواستنی ساڵی ١٩١٥ سێیەكو بـەڵکو زیـاتری دانیشـتوانی ئەم جێیە ئەرمەنی بوون، ناوچەیـەکی فراوانـی ئـەم شـارە وێـران بـووە. گـەندەڵیی یاسـایی، بەتایبـەتی سـەبارەت بـە موڵکـە جێماوەکـان، یـەکجار زۆرە. پەنابـەران لەبۆسـنەو جێیـترەوە هێـنراون بـۆ پڕکردنـەوەی ئـەو بۆشـاییەو، هـەمان دەردی بەشخوراوییان چێشـتووە. رۆژانـی هـەینی مـانگو ئەستێرەیەك لەسـەر کڵێسـەی "فڕانسیسـکان– Franciscan"[1] کـە ئێسـتا قوتابخانەیـەکی تورکییـە، دادەنرێـن. پێدەچێ حکومەتی فەڕەنسە نەیـەوێ، بـەلابردنی قەتماغـەی برینـە کۆنـەکان، یـادە تاڵەکان ببزوێنێ. جا ئەگەر فرانسیسکیەکان وەریشیان بگرتایـەوە، بەهۆی نـەمانی مەسـیحییەکانەوە پێویسـتییان پێـی نـەدەما. دوو مامۆسـتای ئـەمریکیی دینـی

---

[1] رەهبانییەکە قەشە فەرەنسیس ئەسیزی دایمەزراندو، هـەژاریی کـردە بنچینەیـەکی ژیـانی خـۆی. لەسـەر سوالْ ئەژی. راهیبەکانی رووبانکردە فـێرکردنو مژدەدان لـە شـارەکانداو، ژیـانی گیـانیی عەلمانیەکانیان بووژانـدەوە. لـە رۆژهەڵاتـیش (پاسـەوانی خاکە پیرۆزەکانن)، لـە قـودسو دمیـاتو قاهـیرەو بـەیرووتو حەڵەبو تەرابولسو ناسیرەو سەیدا دابەزین (المنجد فی للاعلام، حکومەتی ٥٢٦).(س)

مەسیحی، هێشتا هەر لەقوتابخانەیەکی چۆڵدا ماون. چەندین ئافرەتی تری مەسیحییش تا ئێستا خۆیان بۆ ئەو کەمینەیەی کەماوەتەوە، تەرخانکردووە.

عەینتاب

دیمەنی عەینتاب، یاخود وەك لەبەرنەخشی لە دوژمنایەتی سالانی ١٩١٩و ١٩٢٠ی تورك– فەرەنسیدا پێی دەڵێن‌و بەرەسمیش ناونراوە (غازی عەینتاب)، زۆر تێکچووە، بەڵام لەچاو مەرعەش کە دژیەتی، گوزەرانی خۆشترە. ئەم شارە هەشت مانگ لە دوژمنایەتیی فەرەنسەوە گلابوو و، نزیکەی سی مانگیش گەمارۆیان دابوو، بۆیە ئەمەکی خاکی رزگارکراوی هەیە. دوو کۆمەڵی سیاسیی لێن؛ یەکێکیان شوێنکەوتووی قلیچ عەلی بەگو، ئەویتریان هی عەلی جەنیانی بەگەو، هەردوو نوێنەری شارەکەن. لەوکاتەوە کە عەلی جەنیانی وەك وەزیرێکی بازرگانی نەیتوانیوە جیاوازی لە نێوان پارەی دەوڵەت‌و هی خۆیدا بکات، تاقمەکەی گەلێ بێ هێزبووە، بەڵام هەردوولا دڵسۆزی کۆمارو رێبازەکانین. ئۆجاغێکی تورکی چالاکی تێدایە کەمانی خوێندن‌و یاری‌و سەماو هتد دەدات‌و، روویەند وردە وردە خەریکە نامێنێ. ئەو کچانەی کە واز لە خوێندن دێنن، جگە لەشەپقە لەسەرکردن، بیر لەشتێکی‌تر ناکەنەوە، بەڵام ئافرەتە پیرەکان، ئەگەر رووبەندیش نەپۆشن، سەریان هەر دادەپۆشن. ئەو ئافرەتانەی کە لە کاروبارە کۆمەڵایەتییەکاندا دەردەکەون، ژنی ئەفسەرو کارمەندەکانی خەڵکی ئەنگۆرەو قوستەنتەنییەو ناوچە پێشکەوتووەکانی ترن. دانیشتوان خۆیان بەتورك ناودەبەن، بەڵام زیاتر عەرەبن. گومانی تێدا نییە، خوێندنی چڕوپڕو داخستنی سنوور بەرووی هاتوچۆ و پەیوەندیی باشووردا، وا لە قسەو تێڕوانینی ئەم ناوە تازەیە دەکات کەزیاتر تورکی بن. شتێکی سەیرە کە عەلەوی (شیعە) کانی ناوخۆ ئەم رژێمە نوێیەیان بەدڵەو، بەهۆی زیادبوونی دەستڕۆیی(نفوز)ی پیاوانی دینییەوە، هەست ناکەن ئیتر کەمینەیەکی بێزراوبن.

عەینتاب لەرووی بازرگانییەوە باش دەردەکەوێ. سنوورە تازەکە کۆتایی بەو بازرگانییە ترانزیتە هێناوەکە عەینتابی پێش دەخست. بەڵام عەینتاب سەروەت‌و

سامان لە هەرێمێکی دەوڵەمەندی نێوان خۆی‌و سنووری سوریاوە دێنێ. فستق‌و زەیتوون‌و سابوون، لە ڕێگەی ئەدەنەو مەرسینەوە بەرەو ڕۆژئاوای تورکیا، یان دەرەوەی وڵات، دەنێردرێن. خەڵك دەڵێن: زۆر حەزیان لە سەروەت‌و سامانە، هەڵبەت ئەمەیش دەرهاویشتەی راگوێزانی ساڵی ١٩١٥ی ئەرمەنییەکانە کە ژمارەیان سی هەزار بەرامبەر بە پەنجاهەزار موسڵمان بووە. کەچی کۆی گشتیی ئەمڕۆی دانیشتوان لە (١٥-٢٠) هەزار تێناپەڕێ، بەڵام ئەم شارە کە بێ سەروبەر فراوان دەبێ، دەرفەتێکی باشی بۆ رەخساوە. بینای خانوەکان باشن‌و، ناوچە وێرانەکانی راگوێزران‌و شەڕو شۆڕش بنیات دەنرێنەوە، یاخود پاك دەکرێنەوە. پرۆژەیەکی کەمی شارەوانی، وەك باخچەو قاوەخانەو سینەماو.....هتد هەن. میوانخانەیەکی زۆر ساکار، بەڵام خاوێنیشی لێیە. کڵێسەی فرانسیسەکان کەوەك ئەوی مەرعەش دەستی بەسەردا گیراوە، کراوەتە قوتابخانەی ((غازی مستەفا کەمال)). مامۆستایانی ئەمریکی ئەخۆشخانەیەکی بەناوبانگ بەڕێوەدەبەن‌و، چاوەڕێی رۆژێك دەکەن جارێکی‌تر قوتابخانە بەبۆمبی فەرەنسی رووخاوەکەیان دروست بکەنەوە.

ئورفە

مرۆڤ بە بەلەمێکی کۆن دەپەڕێتەوە بۆ" بیرەجیك"ی بەری رۆژهەڵاتی فورات‌و، دەچێتە ویلایەتی ئورفەوە کەوا یەکێکە لەنۆ ویلایەتی پێکهێنی هەرێمی پشکنیاری گشتیی مەدەنی دیاریەکر، یان باشتر بڵێین نۆ ویلایەتەکەی نیوەی باشووری کوردستانی تورکیا. کەمێك گیاو کوردی گوند نشین‌و رانە مەڕەکانیان، ئەو دەمەی ساڵ لەشاری ئورفە بەدی دەکرێن. لێرەو لەوێ چەند زەوییەکی نزمی چێنراو درێژ دەبنەوەو، لادێیش هەن کە خانووەکانیان لە قوڕ دروست کراون. ئورفە خۆی دەکەوێتە هەورازەکانی شاخێکەوەو، بازاڕی ساغکردنەوەی بەروبوومی دەشتێکی کشتوکاڵیی فراوانە کە دەگاتە باکوورو (٥) میلی باشوور بۆ پشتی حەڕان. ئەم دەشتە بیست هەزار دانیشتووی ئەم شارەی لەگوزەرانێکی مام ناوەندا راگرتووە. دەڵێن لێرە بەپێچەوانەی شوێنەکانی تری تورکیاوە، کەموکوڕی‌و نەبوونی پارەو

متمانەو پشتیوان (اعتماد) لەئارادانییە. ئەم شارە، لەچاو ئەوەی وا لە دەرەوە دەیهێنێ، زیاترو بەشێوەیەکی بەرچاو دانەوێڵەو مەڕ لەمەرسیناو ئەدەنەو قوستەنتەنییەوە دەنێرنە دەرەوە. هەڵوەشاندنەوەی دەیەك، کشتوکاڵ چاندنی زیادکردووە. جوتیارێکی زۆر، هەروەك بەگەکان، بوونەتە خاوەنی زەوی. زۆر کشتیار زەوی لەسایەو بەپێی یاسای نەهێشتنی موڵکە گەورەکان، وەردەگرن. بەگشتی گوزەرانی ناوچەکە باش دیارە. ئەم شارە، لەجەنگەکانی دەرەوەو یاخیبوونەکانی ناوخۆ دوور بووە. دین لێرە، لەچاو ئەنگۆرەو قوستەنتەنییە، زیاتر پێڕەو دەکرێ. شوێنەکەیش، وەکو چۆن پێم وانییە بێوەفابێ بۆ کۆمار، بەهێواشی ڕێبازەکانی ڕۆژئاوا دەگرێ. ئافرەتان بەگشتی ڕووبەند دەپۆشن. بەڵام ئەم نەوەیەی کەتازە پێدەگات، پاش تەواوکردنی قوتابخانە کڵاو لەسەر دەکات. سەما، بەتایبەتی لە قوتابخانەکاندا، دەستی پێکراوە، بەڵام زانیم والی زۆر لە ئافرەتانی ناوخۆ بۆ ئاهەنگەکانی نابات. تۆپی پێو یارییتر لەناودانو، ئۆجاغی تورك زۆر هانی خەڵکیان بۆ دەدات. هەروەها دوو سینەمای سادە ویانەیەك هەنو، زۆرکات ئەفسەرانی فەوجی سوارەی جێگری ئێرە، هاتوچۆیان دەکەن. خەڵك لێرەیش، وەك عەینتاب، بەخۆیان دەڵێن تورك، بەڵام ڕێژەیەکی زۆریان کورد یاخود عەرەبن.

ئەتەم بەگی والی کە تورکی قوستەنتەنییەو میواندارییەکی باشی کردم، پیاوێکی چکۆلەی توانایەو، وادەردەکەوێ باش شارەزای هەرێمەکەی بێ. کارمەندە سەرەکییەکانی ویلایەتەکەیش کە لەسەر شەرەفی من بۆ نانخواردن داوەتی کردبوون، هەموو پیاوی چاك بوون.

سیوەرەك

سیوەرەك دێیەکی گەورەیەو، لەسەر گردێکی پڕ کەندولەندی نزمی ناوەڕاستی ڕێی دیاربەکرو ئورفەدایە. قایمقامەکە پێی وتم گوزەرانی شارەکەی باشە، لەسەر ئەو میوەو سەوزەیە دەژی کە لە دەشتێکی بچووکی تەنیشتی بەرهەم دێن. جگە لەم گوندە، ئیتر هەر (٩٠) میلەکەی نێوان دیاربەکرو ئورفە، وێرانەیە. زۆر بەدەگمەن

لادێو، تەنانەت زەویی بچووکی کشتوکاڵی، دەبینرێن. گردەکان جگە لەکەمیی گژوگیا کەئالیکی رەشەوڵاخو ئەسپو بزنی چەند کوردێکی نیشتەجێی ئەم وەرزەی ئەو دەورووبەرە دابین دەکەن، هیچی تریان لەسەر نەڕواوە. زەویی نێوان سیوەرەکو دیاربەکر بەردەڵانە وەك بڵێی((خوا تەنها بەردی باراندووە)).

دیاربەکر

ئێستا پێنج ساڵ بەسەر یاخیبوونی شێخ سەعیدا تێپەڕیوەو، دروشمی دیاربەکر ((کاری ئاسایی))یە، هەرچەندە بەداخەوە ئەوکارە لەچاو ڕۆژانی زوودا کەمە. ئێرە شوێنی پشکنیاری گشتییە کە وەك جۆرێك لە جێگری پاشا خوارووی ڕۆژهەڵاتی تورکیا بەڕێوە دەبات، نۆ ویلایەتو هێزی سەربازیو جەندرمە بە فرمانین. هەروەها ئەم شارە سەرکر دایەتیی فەیلەقی سەربازی دەکات، بۆیە، وەك مەبەستمانە، بووەتە نموونەیەکی ئەنگۆرە، ئومێد وایە نەك هەر لەڕووی کارگێڕییەوە، بەڵکوو لە ئەزموونو پەیوەندییشدا کار لەناوچەکە بکات. ئەفسەرو سەربازو کارمەندو ژنەکانیان کە هەموویان لە تورکە چاکەکانی خۆرئاوای تورکیان، لە شەقامە تەسكو قەرەباڵغەکانی شاردا کێبەرکێی گوندنشینو دانیشتوانی شار دەکەن. ئەمانی دواییش، ئەگەرچی خۆیان ناڵێن، بەڵام بەزۆری کوردن. ئەمڕۆ((مەدەنییەت))، وەك((مەشرووتییەت))ی ساڵانی ۱۹۰۸-۱۹۰۹، بووەتە ویردی سەر زمانی دانیشتوانی ڕۆژهەڵاتی تورکیا. مەبەست لەمەیش بریتییە لە کڵاو بۆ هەردوو رەگەزو، خواردنەوەی ئەلکهوولو سەماو بۆینباخو پاژنەی بەرزو، جلوبەرگی شەو بۆ خاوەن سامانەکانو، کەم چوونە مزگەوتو کەم بەڕۆژووبوونو، پیتاککردن بۆ کۆمەڵەی فڕۆکەوانی لەبریی خێرکردنو، تۆپیپێو پیتە تازەکانو، هەموو ئەو شتانەی کەتایبەتی گاورە ڕەزا گرانەکان بوون. ئەوە جێی سەرسوڕمان نییە کە شارستانی بوون، ((وەك بەتورکی لێکدراوەتەوە)) بەشێوەیەکی دیار لە دیاربەکر بەرەو پێش دەچێ، بەڵکو هێشتا لەجموجووڵدایەو، ئەفسەرو کارمەندو خێزانەکانیان کە لە ڕۆژئاوای تورکیاوە هاتوون، سەرکردایەتیی دەکەن. بنەماڵەکانی ناوخۆ زۆر

خاو دەڕۆن. منالان، ئاسانتر کاریان تێدەکرێ، چونکە هەموویان لە قوتابخانە حکومییەکان دەردەچن، بەلام ئەم کارە بۆ ئافرەتان زۆر سەختە. خانمانی ناوخۆ جارجارو، تەنانەت بێسەرداپۆشین، لە ئاهەنگەکاندا دەردەکەون. ئافرەتانی چینی هەژاریش کەشەوانە بۆ هەوا گۆڕینێك دەچنە دەرەوەی دیوارەکانی شار، روویان داناپۆشن. یانەیەك لەم شارەدایە، بەلام بەشێوەیەکی سەرەکی سەربازییە. (ئۆجاغی تورك) چالاکەو، سەدان ئەندامی هەیەو، کارەکانیش، زیاتر، هەر ئاساییەکانن. کارەکانیان خولی زمانو سازدانی ئاهەنگو هۆڵی خوێندنەوەو کتێبخانەو ماندان بۆ یاری دەگرنەوە. یاریی تۆپی پێ بلاوەو، پاڵەوانێتیی جامی ویلایەتەکانی کە پشکنیاری گشتی پێشکەشی دەکات، لەم شارە ساز دەکرێ. هەردوو رەگەز دەستیان بەیاریی تێنس کردووەو، بۆکسێنیش بیری لێکراوەتەوە.

خەڵکێکی زۆر لەمزگەوتی سەرەکیدا دەبینرێنو، زۆربەی مزگەوتەکانی تر بۆ ئامانجو گەنجینەی سەربازی بەکار دەهێنرێن. کڵێسەکە لێرەیش، وەك جێیەکانیتر، دەستی بەسەردا گیراوە. بێگومان دەسەلاتی حکومەت لە دیاربەکر هێندە بەهێزە، دەتوانێ هەنگاوەکان خێرابکات، بەلام وادیارە سیاسەتەکە دەیەوێ واز لە شتەکان بێنێ تا خۆیان وردە وردە گەشە دەکەن.

شار باش بەڕێوە دەبرێ.لێرە سیستمی ئاوەڕۆ هەر کۆنە.ئاو زۆرەو هەموو ماڵێك حەوشەو حەوزی ئاوی خۆی هەیە. شارەوانی سەرگەرمی راکێشانی ئاوی خواردنەوەیە لەدووری دەمیلەوەو، هەروەها دەستی کردووە بەپرۆژەی کارەباو سەهۆڵ. ئەو شوێنانەی کەبینا دەکرێنەوە، بانە تەختە خۆڵەکانیان دەکرێنە بانی ئاسنی رووکەشکراوی شێوە هەرەمیو، چەتری کۆنی دارینی دووکانەکانیش بەچەتری ئاسنی رووکەش کراو. جادەکان، سەرەڕای ئاڵۆزییان، باش پاك دەکرێنەوە. کاولکارییەکی شوێنەوارە کۆنەکان کە جێی نیگەرانییە، ئەوەیە کە سەرۆکی شارەوانی داوای لە سوپا کردووە دیواری کۆنی دەروازەکانی نزیك باکوورو باشوور بتەقێننەوە. بێگومان هەواگۆڕکێی شارەکە لە هاویندا زۆر خراپەو، جا

چونکە سەرۆکی شارەوانی زۆر بە هەر رەخنەیەکی لەم بابەتە ناڕەحەتەو، دەڵێ تەنها ئەو بەشانە وێران دەکات کە((بایەخی مێژووییان نییە))، ئومێد دەکرێ ئەم کاولکارییەی شوێنەوارەکان زیاتر پەرە نەسێنێ. باخچەیەك لە دەرەوەی دیوارەکە دروست دەکرێ، بەڵام تا ئێستا ئەو شارۆچکە تازەیەی کە بڕیاربوو لە دەرەوەی دیوارە کۆنەکە دروست بکرێ، هیچ بەرەو پێش چوونێکی بەخۆوە نەدیوە. میوانخانەکەیش شوێنێکی ناخۆشە.

((نەخۆشخانەی نموونەیی))ی خۆشەویستی وەزیری تەندروستی، دەزگایەکی زۆر جێی شانازییە. تەنها سێ نەخۆشخانەی تری نموونەیی لە تورکیا، سیواس و ئەرزرۆم و ئەنگۆرە، هەن. ئەم نەخۆشخانەیەی دیاریەکر جێی حەفتا نەخۆشەو، پاك و خاوێنەو، چەند پزیشکێکی لێهاتوو باش بەڕێوەی دەبەن. نەخۆش لەهەر تۆ ویلایەتەکەوە دەنێردرێنە ئەم نەخۆشخانەیە، بەڵام کەسانی تووشی حاڵەتە ترسناکەکان، بەهۆی هەڵبەزین و دابەزینی ئەو رێگە دوورو خراپانەوە رزگاریان نابێ. ئەم نەخۆشخانەیە کەلوپەلی باشی تێدان و، ئامێرێکی تەواوی تیشکی ئێکسی (X-Ray)ی هەیەو پزیشکی نەشتەرگەر(جراح) بەکاریش هاتووە. مەلاریا بڵاوترین نەخۆشییە، بەڵام هەرزوو بە دابەشکردنی دەرمانی مەلاریا، وەك هەنگاوی یەکەم، لەم شارە کۆنترۆڵ کراوە بۆ قۆناغی دووەمیش، بەنیازن زەلکاوی هاوشانی رووباری دیجلە وشك بکەن.

قوتابخانەی سەرەتایی و ناوەندی لەم شارەدا زۆرن، بەڵام نزیکترین دواناوەندی (سانەوی) تەنها ئەوەی قەیسەرییەیە، قوتابخانە ناوەندییەکە، وەك زۆرینەی قوتابخانەکانی ئەمڕۆی تورکیا، زۆر رێك و پێکە. کێشەی کەمیی مامۆستا کە باڵی بەسەر هەموو وڵاتدا کێشاوە، وایکردووە سێ مامۆستاو جارجاریش یاریدەدەر وانەی (٢٥٠) قوتابیی کوڕو کچ بڵێنەوە، قوتابخانە سەرەتایی و ناوەندییەکان ئێستا تێکەڵن. بەڕێوەبەرەکە مووچەی باشی پێ دەدرێ، بەڵام وا دەردەکەوێ ئەرکی زۆربێ. هەروەها وا دیاربوو بەسەیری پەیکەرێکی غازی کە لەسەر مێزی ژووری

خوێندنەوەکەیدا بوو، هەموو ماندوویەتیی لەبیردەچووە. لێدان و گوێ ڕاکێشان نەماون و، ڕێیان پێ نادرێ. ئەگەر کوڕێک یان کچێک نەبێ بتوانێ داوای هاوکاریی نوێنەری شار بۆ تۆڵە سەندنەوە لە مامۆستایەک بکات، ئەوا مەشق و پەروەردە باش بەڕێوەدەچن.

قوتابخانەیەکیش بۆ ڕاهێنانی مامۆستایانی سەرەتایی لە دیاربەکردایە. ئەمیش نیشانەی جووڵانەوەیەکی سوودمەندە. نزیکەی بیست قوتابخانەی وەها لەسەرتاسەری وڵاتدا یەکێکیش لە ڕۆژهەڵاتی فورات (وان) هەیە. ئامانجی ئەم قوتابخانانە زیادکردنی ژمارەی مامۆستایانی سەرەتاییە، کە پێویستییەکی سەرەکیی پەروەردەیی وڵاتن. خولەکە خۆڕاییە و خواردن و جێونوێن، تەنانەت بەپێی ئاستی ناوخۆیش، باش نین و، قوتابیانیش لەو چینانەی شار و لادێکانەوە دەهێنرێن کە گوزەرانیان زۆر باش نییە. جا ئەمانە کاتێک ئامادەکران، دەبێ هەشت ساڵ لە قۆناغی سەرەتاییدا ببنە مامۆستا. پاشان، ئازادن، ئەگەر توانییان، خۆیان بۆ کاری مامۆستایەتیی قوتابخانە بەرزترەکان، ئامادە بکەن، یاخود واز لە پیشەکە بێنن. دەڵێن سیستمی پێگەیاندنی مامۆستای لێهاتوو بۆ قوتابخانە سەرەتاییەکان، سەرکەوتووە. ئەو بیانیانەی کە لە دیار بەکر بینیمن، یاخود شتێکم لەبارەیانەوە بیست، تەنها دوو شارەزای بواریکشتوکاڵیی هەنگاریبوون لەبینایەکی دەورەدراو بە کێڵگەو بێستانی زۆر ناشیرین کە پێیان دەوت (کێڵگەی نموونەیی). بێگومان ئەمانە گرفتی یەکجار زۆریان سەبارەت بە هاوکاری و گەنم هەیە. وەک خۆیان ڕایانگەیاند: بەلای کەمەوە بەرهەمێکی زۆر باشی گەنم، لەسایەی چاندنێکی بەهرەمەندانەدا، بەپیتیی خاکەکەی نیشانداوە. کاربەدەستان لەهەوڵی ئەوەدان وردە وردە کاربکەنە سەر کشتیاران تا هەوجارە سادە دارینەکانیان بگۆڕن بەهی پۆڵا. هەندێ لەجوتیارانی کورد، لەم کێڵگە نموونەییەدا، فێری بەکارهێنانی گاسنی پۆڵاین بوون. هەروەها دەسەڵاتداران دەیانەوێ پەروەردەی ئەسپ بۆ یارمەتی کێڵان باش و زیاد بکەن، بۆیە تەویلەیەکی ئەسپ لە هەمان کێڵگەدا دروست دەکرێ.

وتیان دیاربەکر بەرهەمی بۆ دەرەوە نێردراوی زۆرە، بەڵام من تەنها چەند کێڵگەیەکی کەمی بەرهەمهێنان و ناردنە دەرەوەم بەچاوی خۆم بینی. پێویستە بڵێم ویلایەتی دیاربەکر تەنها کەمێك زیاد لەپێویستی خۆی بەرهەمی کشتوکاڵی (دانەوێڵەو میوەو ئاژەڵ) بەرهەم دێنێ‌و، پیشەسازییش مردووە. ئەمە بۆ هەرێمەکەیش، تا بدلیس و وان، کە دیاربەکر بازاڕی ساغ کردنەوەیەتی، هەر ڕاستە. بەپێی نووسراوی ژمارە ٣٠٥ی ١١ تەمموزی ساڵی ١٩٢٩ی سێرجی. کلارك، مستەر هێلم لە ڕاپۆرتی پاریدا پێی لەسەر خراپیی باری ئابووری هەرێمی دیاربەکر، مەڵاتیە، سێواس داگرتووە. دیاربەکر شەڕی رووس و راگوێزانی مەسیحی و جیاکردنەوەی خاکی عێراق و سوریاو، دواجاریش یاخیبوونی شێخ سەعیدی بەخۆوە دیوەو، تازە خەریکە دێتەوە سەر خۆی. جا بۆ ئەوەی بیرۆکەیەکمان لەسەر لەناوچوونی ئابووری هەبێ، پێویستە بۆ ڕاپۆرتەکانی پێش جەنگی کونسوڵ بگەڕێینەوە. بازرگانیی ویلایەتی دیاربەکر لەگەڵ وڵاتانی دەرەوەو پارچەکانی تری تورکیادا، ساڵانە خۆی لەشەش سەد هەزار ئیستەرلینی[1] دەدات. کەلوپەلی بۆ دەرەوە نێردراو بریتی‌بوون لە ئاژەڵ و پێستەو خوری و مس و جەوت و دانەوێڵەو کەرەو برنج و بەنی ڕستراوو جل‌وبەرگ. ئێستا، لەهەموو ئەمانە تەنها ئاژەڵ دەنێردرێتە دەرەوە. شاری دیاربەکر گوزەرانی خراپ نییە، چونکە جگە لەوەی کە پێداویستی خۆی دابین دەکات، ژمارەیەکی زۆر کارمەندو ئەفسەرو سەربازیشی لێن‌و، چەند شلینگێکیان[2] پێیەو، مووچەکەی ئەنگورەیشیان لێرە خەرج دەکەن. بەڵام ئەمە یارمەتی باری کۆمارەکە نادات. بازرگانێکی بەتەمەنم بینی کەزۆر پەرۆشی رۆژانی پێش تۆکەندی سوێس بوو: کاتێك دیاربەکر کەم‌و زۆر لەسەر کاروانە ڕێیی حەڵەب- بەغدا دا بوو. هیوای خواست کەهێڵی ئاسن گەیشتە مەڵاتیە، گوزەرانی رووی دیاربەکر بگەڕێتەوە. بەداخەوە تەنها یەك شت هەیە کەڕاپۆرتەکانی

---

[1] دراوی بریتانییە. (س)

[2] بیست یەکی جونەیهی ئیستەرلینییە.(س)

كونسوڵی زوویش، وەك هۆكاری پەككەوتنی بازرگانی ئاماژەیان پێكـردووە، ئـەویش نائارامیی وڵاتەكەیە. كۆمار لـەپێناوی دوایـی هێنـاندا بەمـە، دەتوانـێ پشـتیوانییەك بۆخـۆی مسۆگەر بكـات. ئێسـتا نـیزام بـاڵی بەسـەر وڵاتـدا كێشـاوە، تەنــها چـەند ناوچەیـەكی كـەم نـەبێ كـە یاخییـان جارجـار، دەیانشـێوێنن. جوتیـاران گوێدرێــژو حوشتر بەدانەوێڵە باركراوەكانیان رادەكێشن. ژنە كەشتیارەكانیش، بـێ پارێزگـاریی پیاوو كەسوكاریان و بەلیرەی ئاڵتوونی گـەردن و ملیانـەوە، بـەوناوەدا دێـن و دەچـن. پاسی شرۆڵە بە گەشتی سەدان كیلۆمەتری دەردەچێ و، لەو دەشت و دەرە هێمنــەدا دەشكێ. چەند ناوچەیەكی كەم نەبێ كە هێشتا باندو جەندرمەیان بـەهێزی گـەڕۆك و تەلەفۆنەكانیانەوە لێن، ئیتر سەرتاسەری باشووری رۆژهەڵاتی توركیا تەواو كۆنترۆڵ كراوە.

زۆربەی مەسیحیەكانی دیاربەكر (یەعقووبی Jacobites)ن و، كڵێسەیان هەیـە، بـەڵام نەئـەمان و نەكەمینـەكانی تریـش قوتابخانـەی خۆیـان نییـە. سـەرباری ئەمـە، سیاسـەتی تـورك بەرامبـەر بـە مەسـیحیەكان، ئـەم دواییـە، تاڕادەیـەك نـەرم بـووە. كڵێسـەیەك دراوەتـەوە بەپرۆتسـتانت و گریگۆرییـە ئەرمەنییـەكان و، یـەكێكی تریـش بەكاتۆلیكە سووری و ئەرمەنیەكان. هـۆی كوژرانـی قەشـەیەكی كـاتۆلیكی ئەرمـەنی، نیسانی ١٩٢٩، تایبەت بووە، بەڵام گومانی ئەوە هەیە كە دەسەڵاتدارانی حكوومەت بە تیرۆركارییـەكی وەهـا نیگــەران نــەبووبن، هەڵبــەت ئەمــەیش زیــاتر خواسـتی كۆچكردنی ئەرمەنیەكان هــان دەدات. وەك ئەرمەنیـەكان دەڵێـن، رەنگـە تاوانبـاران تورك بووبن، بۆیە جگـە لـە شـایەتێكی ئەرمـەنی كـە، تـا ئەوكاتـەی دان بـەزانیاریی خۆیدا دەنێ، زیندانی كراوە، كەسێكی تر لەسەر ئەم تاوانە سـزا نـەدراوە. چیرۆكی هاوشێوەی كوژرانی قەشەیەكی ئەرتۆدۆكسی لە ماردین (نووسراوی ژمارە ٤٦١ی ٢١ نۆڤەمبەری ١٩٢٩ی سێر جی. كلارك)، هێنـدەی مـن بـزانم، لـەوی پێشـوو جیـاوازە، بەڵام زۆر لەمە دڵنیایش نیم.

سیلوان

تابلۆیەکی سەر ڕێگەکە هێما بۆ ((بدلیس)) دەکات، ڕووی لەپردی سەر دیجلەی دیاربەکرو ئەو ڕێگە سەرەکییە (٩٠) کیلۆمەترییەیە کە زۆربەی یەکجار خراپەو، بەروبوومی کشتوکاڵی هەتا سیلوان یا (فارقین Farkin) دەڕوات. ئێرە جێی قایمقامەو، گوندێکی گەورەیە. زۆربی ژمارەی خانووە رووخاوەکانی، نەمانی دانیشتووە ئەرمەنیو مەسیحیەکانیتر ئەسەلمێنێ. کوردانی دەشتەکەی دەوروبەری زۆر کاردەکەن. دەڵێن کشتوکاڵی سالانی رابردوو دوو هێندە بووەو، گوزەرانی گوندەکەیش وادەردەکەوێ زۆر باش بێ. قوتابخانەی سەرەتاییو (نیشتمانی)ی ((بۆ فێربوونی پیتە تازەکان– بۆ گەنجان))ی لێن. سیٚساڵە ئۆجاغێکی تورکی زیندووی هەیەو، بەتورککردن خێرا بەڕێوەدەچێ. ئەگەرچی ئەم شارە لە بەرزایی چیاکاندایە، کەچی تووشی مەلاریا هاتووە.

غەرزان

کاتێك مرۆڤ دەگاتە ئەم شارەی جێی قایمقامێکیتر، کشتوکاڵو ئاوەدانی روو لە کەم بوون دەکەن. خانووەکانی ئەم گوندە کاولو وێرانن، بەلام قوتابخانەو ئۆجاغێکی تێدان. دەڵێن سەمایشی تێدا دەکرێ کە ئەفسەرانی بەتالیۆنە جێگیرەکەی ئێرەو خێزانەکانیان ئامادەی دەبن. کەسێك خوێندەوارییەکی هەبێ، سەختە لە جێیەکی وادا بمێنێتەوە، بەلام قایمقام کەسێکی چالاكو هەستیار دیاربوو. ئەرمەنی لێرەیش نیشتەجێ بووبوو، بەلام قایمقام پێی وتم دانیشتوانی دووگوندی یەعقووبی، تەنها ساڵێك دەبێ(سەرەرای نارەزایی ناوەندە ناوخۆییەکانی دەسەلات)، بەسەر سنووری سووریادا کۆچیان کردووە.

بدلیس

هێماکانی ژیان، کاتێك بەرەو بدلیسو ناو شاخ دەڕۆی، کەمو کەمتر دەبنەوە. دارتوو وەی تر هی گوندە ئەرمەنیەکانن لەهەورازی گردەکاندا ڕواونو، ئێستایش

پشتگوێ خراون. ڕێگەكە بەرەو جۆگەی(بدلیس سۆ) بەڕێڕەوێكی زۆر كووڕدا دەڕوات و، لێرەیش تاچەند میلێك درەختی میوەی فەرامۆشكراو لەخاكە كەمتر لێژەكاندا دەبینرێن، بەڵام تاكە شت كە بجوڵێتەوە زیاتر لە دەهەزار سیسرك و چەند لۆرییەكی كەمی سەربازییە، كە لەڕێگەیاندا بەرەو وان، بەبدلیسدا تێپەڕن. بدلیس خۆی دیمەنێكی تراژیدیی هەیە. گشت خانووەكانی و ئەوانەی هەردوو بەری جۆگەكە بەسەر یەكدا ڕماون. خانووی ئاوەدان، بەدرێژاییی جادەی سەرەكی و لێرەو لەوێ، هەن. ئەوە كە زوو شارێكی چل هەزارماڵەبووە، ئێستا بووەتە گوندێكی پێنج هەزار ماڵ. لیرەیش دوورخستنەوەو دەركردنی ئەرمەنیەكان گورزێكی كوشندەیان لە ژیانی ناوچەكەداوە و، ئەوی ئەم پرۆسەیەیش تێكی نەدابوو، داگیركاریی رووسەكان لەناوی بردووە. ئەگەرچی بدلیس پێش شەڕ ژیانێكی ساكاری شك بردووە، بەڵام كەمێك بەرهەمی بۆ دەرەوە نێردراوی هەبوە و، بازرگانیشی لەگەڵ جیهانی دەرەوەدا كردووە. ئەمڕۆ ئاسان نییە بڵێین لەسەر چی دەژی، چونكە لەناوخۆیدا داڕماوەو، دانیشتوانی ناوچەكانی دەوروبەریشی یەكجار كەم بوونەتەوە، یان هەر نەشماون.

برێك كاری دیاریكراوی بنیاتنان ئەنجامدراون. كازم پاشای والیی سمیرنا، كە هێشتا مەڵبەندەكەی شاری بدلیسە، ناوێكی باشی هەیە و، مزگەوت و قوتابخانەیەكی نوێ كردووەتەوە. خانوو بەشی ئەو كەمە هاوڵاتیانە وردە وردە چاك كراونەوەو، چالاكییەكانی حكومەت هەر ئاساییەكانن.

قوتابخانەی نیشتمانی(بۆ لاوان)و سەرەتایی و ناوەندیی تێدان و، شارەوانییشی هەیە. هەروەها ئۆجاغێك هەیە كە هانی تۆپیپێ دەدات و هەنگاوی شارستانانەی سەما، هەرچەندە كەم كەم و بۆ ئەفسەرو خێزانەكانیان ساز دەكرێ، نراوە. ئۆرهان سامی بەگی قایمقام كە بەڕێزەوە ڕێوشوێن و خواردنی دووشەوی بۆ دابینكردم، پیاوێكی ڕۆشنبیرو كارمەندێكی بەتوانایە. ئەم زۆر، لەسەر ڕێبازو چەكی توركیای نوێ پێ دادەگرێ. ئەمەیش بۆ ئەوەی گوشاری دەوروبەری بۆی نەبنە مەترسی. ناوبراو، هیچ كێشەیەكی ئاشكرای لەگەڵ ویستی سیاسی دانیشتواندا نییە.

ڕووداوەکانی پێشتر نەریتەکانی ناوخۆیان بەجۆرێك وردوخاش کردووە کە ناتوانن بەرەنگاری کۆمارەکە ببنەوە. بدلیسیش وەك مووش‌و وان ساڵی ١٩٢٥ ڕانەپەڕی، بەڵکوو لە ڕاستیدا خەڵکانی خۆبەخشی لەدژی شێخ سەعید نارده بەرەکانی جەنگ.

مووش

ئەگەر یەکێك لە بدلیسەوە بچێتە مووش، ئەوا بە قەراغی نیوەی دەشتی بەرزی مووشدا دەڕوات کە بە پیت‌و بەرهەم هێن ناوی دەرکردووەو، ئەمڕۆ کەمێك لە گوند نشینانی کورد بەجێ ماون. لەوانەیە گوزەران‌و ژیانی ئەمان لە هی کوێرە لادێ قوڕینە دڵتەنگەکان باشتربن، بەڵام دەستیان تەنها بەزەوییەکی بچووکی کشتوکاڵی دەگات. ئەمە لەکاتێکدایە کە گردەکانی دەوروبەری، شوێنەواری ڕەزوباخ‌و بێستانە خۆشەکانی ئەرمەنیەکانیان پێوە دیارە.

دیمەنی مووش زۆر لە هی بدلیس دڵتەزێنترە. مووش لە شارێکی سی هەزارییەوە، بووەتە گوندێکی وێرانەی سێ‌هەزار کەسی. هۆکانی ئەم کاول بوونەیش، دەدرێنە پاڵ داگیرکاریی یەك ساڵەی ڕووسەکان‌و هاتنەوەی ئەرمەنیەکان لەگەڵیاندا بۆ تۆڵە سەندنەوە. دانیشتوانی موسوڵمان، کە ڕووسەکان هاتن، هەموو هەڵاتن‌و، ئێستا زۆریان ناتوانن، یاخود نایەنەوێ بگەڕێنەوە. مووش، بەهۆی پێگەی ناوەندی (مرکزی)یەوە، بەم دواییە لەجێی بدلیس بووە پایتەختی ویلایەت. عابدین بەگی والی کەداوەتی کردم بۆ خوانی نیوەڕۆ، پیاوێکی چاك‌و بەتواناو هەستیارەو، بەشێوەیەکی کاتی لە بینایەکی ناخۆشدا نیشتەجێ بووە. دەزگا ئاساییەکانی وەك قوتابخانەو شارەوانی‌و ئۆجاغ، زۆر باش نین. سەرەڕای ئەمانەیش، بەسەرکەوتوویی ویلایەتەکەی بەڕێوە دەبات، چونکە لەو شوێنانە سەرباز دەگیرێ‌و باج دەسەنرێ کە بەر لەشەڕ مەحاڵ بوو مل بۆ شتی وابدەن. کوردەکان، ئەگەر لەترسەوە نەبێ، باش کۆنترۆڵ کراون، ئیشکەریشن. میوەو دانەوێڵە بەرهەم دەهێنرێن، بەڵام خەڵکێکی زۆر کەم بەکشتوکاڵەوە کە سەرچاوەی سامانی شارەکەیە، سەرقاڵن. ئەم جۆرە بازرگانییە، وەك جێیەکانی‌تر، لە ئەرزڕۆمەوە یەك دوو ڕۆژ بەئۆتومبیل‌و لە کەش‌و

هەوایەکی لەباردا، نەك لەڕێی دیاربەکرو بدلیسەوە، دەکرێن. خەڵکی مووش لەڕابردوودا چەرمەسەریی زۆریان دیوە، ئێستا نایانەوێ لەگەڵ حکومەتدا تووشی کێشە ببن. دەشێ دەرك بەوەبکەن کەدەوڵەت هەندێ خزمەتی دیاریکراوی وەك دروستکردنی ڕێگەوبان و خوێندن و هاوکاریان لەبواری کشتوکاڵ و... هتد دا پێشکەش دەکات.

وان

ئیبراهیم تاڵع بەگ حەزی نەدەکرد بچمە وان، بەڵام پێویست بوو من کات بەفیڕۆ نەدەم. دەڵێن وان زۆر لە مووش و بدلیس وێرانترە. بۆیە دەکرێ تەنها کەمێکی لێ بەدی بکرێ، بەڵام تا ئێستا هەر پایتەختی ویلایەتی وانەو، بەئاشکرا، ناوەندێکی گرنگی سەربازیشە. لەڕاستیدا سێ ویلایەتەکی مووش و بدلیس و وان، هەرچەندە تەواو ملکەچی یاساکانی کۆمارن، لەڕووی ئابورییەوە مردوون، بەڵام ئەوەندە هەیە: دانیشتوانێکی کەم لەو هەرێمانەدا دەژین.

ماردین

ماردین کەوتووەتە سەر بەردو، ۳۰۰۰ پێ لەئاستی ڕووی دەریاوە بەرزەو، بەسەر دەشتێکی فراوانی کشتوکاڵیدا دەڕوانێ کە تۆفیق هادی بەگی والی بە((دەریایەکی بێ شەپۆل)) ناوی دەبات و، تا ئەودیو سنووری سوریا درێژ دەبێتەوە. دەشت و خەڵکی شارەکەیش دڵخۆش دیارن. دەڵێن ناوچەکە میوەو پێستەو خوری، لە شتی بۆ ناوەوە هێنراو زیاتر، دەنێرێتە دەرەوە. سەرباری ئەمە، بازرگانی لەچاو ساڵانی پێش شەڕدا زۆر کەمەو، ئەمەیش دەرەنجامی ڕەوی مەسیحیەکانە کە کاتی خۆی باشترین کشتیارو وەکیل بوون.

ماردین وەك سعرت هەرگیز مۆرکی توندڕەویی نەبوە. موسڵمان و مەسیحی بەگشتی، هەمیشەو ئێستایش، پێکەوە دەژین، بەڵام مەسیحیەکان کە بەشێوەیەکی سەرەکی یەعقووبین و تائەمڕۆ ماونەوە، بەختەوەر نین، چونکە واهەست دەکەن بارودۆخ لە قازانجیاندا نییەو، گوشاری بەردەوام، ئەگەرچی کەمیشە، ناچار

بەکۆچیان دەکات. مافەکانیان بەسەر زەویەکانیانەوە پرس و نکۆڵییان لیّ دەکریّ. پاتریارکە یەعقووبیەکەیان بەشێوەیەکی کاتی چووەتە موسڵ و، ساویلکەیی و کەمتەرخەمیی ئەو ئەرمەنیانەیش کە چوونەتە ئەودیو سنووری تورکیا-سوریا، کارێکی خراپیان کردووەتە سەر ئەوانەی وا ماونەوە.

موسوڵمانەکانیش هەر دڵخۆش نین. بنەماڵە گەورەو دێرینەکان موڵکەکانیان هەڵوەشاوەتەوەو، خانوە دڵگیرەکانیان دەفرۆشن و، خۆیان دەدەنە دەست چارەنووسێکی دیارو زانراو. ماردین، بەکاری فشار، هەوڵ دەدات زمان و رێبازە عەرەبیەکان لە یاد بکات و، ببێتە تورک و، ئەلف و بێی نویّ بخوێنێتەوەو بنووسیّ. ئۆجاغ و قوتابخانەکان بۆ ئەم مەبەستە دەخرێتەگەڕ. والی کە وەك شاندی سەرەکیی لیژنەی سنوری تورکیا- عێراق دەیناسین، پیاوێکی توانایەو، وادیارە سیاسەتە رەسمیەکەی بەبیّ توندو تیژییەکی زۆر بەرامبەر بەمەسیحی و موسڵمانەکان پێڕەو دەکات.

جگە لە دوو خانمی مامۆستای مەسیحیی ئەمریکی، بینایەکی تر لە ماردیندا نییە.

بەگشتی

بیّ گومان سیاسەتی ئێستای پێکهاتنەوە(مصالحە) کە ئەرکی ئیبراهیم تالع بەگە، وەك پشکنیاری گشتی لە بەشی باشووری خۆرهەلاتی تورکیادا جێبەجیّ بکات، سەرکەوتووە. ساڵێکە نۆیەم ویلایەت پێش(بایەزید) خراوەتە سەر ئەو هەشتەی کە دوو ساڵ لەمەوبەر کرانە قەڵەمڕەوی دەسەلاتی ناوبراو. ئەو پێی وتم پێشبینی ناکات هیچ ناوچەیەکی تر بۆ سنوورەکەی زیاد بکریّ، چونکە ئاسایش و ئارامی لە هەرێمی ئەرزرۆم بەرقەرار بوونەتەوەو، پێشی وابوو مەبەست لەمە دامەزراندنی پشکنیارێکی گشتیی ترە لەویّ. سەرکوتکردنی سەرهەڵدانی ساڵی ۱۹۲۵، بەدڵنیاییەوە، بەهەمان ئەو درندەییە بووە کە لە کوشتاری ئەرمەنیەکاندا پێڕەو کراوە. گوندەکان هەموویان سووتێنراون و، تەخت کراون و، پیاو ژن و منداڵ

کوژراون. ئەفسەرانی تورك دانیان پێدانـاوە کەبەم کردەوانە رازی نەبوون، بەڵام ناچاربوون ئەرکەکانیان جێبەجی بکەن. هەروەها گومان لەوەدا نییە کە هەر هەولێکی یاخی بوون، لە هەر کاتێکدا بێتە ئاراوە، گورزی کاریگەری لێ دەدرێ. بەڵام وادیارە ئیبراهیم تالع بەگ ناوچەکەی بێ هیچ تەنگوچەڵەمەیەك بەڕێوە دەبات. هێزی سەربازییش دەسەڵاتی ناوبراوی بەتەواوی سەپاندووە. (پرسیم ئایا فرۆکەی زۆری بۆ هێورکردنەوەی ناوچە سەختەکان بەکارهێناوە؟ ئەویش لەوەڵامدا وتی: وڵاتەکە یەکجار شاخاوییە). سەربازی تازەو باج، هەرچەندە کەمن،کۆدەکرێنەوەو، سەربازەکان لەنسێبین دەخرێنە شەمەندەفەرەوەو، بەرەو رۆژئاوای ئەنادۆڵ رەوانە دەکرێن. گەشتیاران بەبێ پاسەوانیی گەشتەکانیان دەکەن. هێندەی من بینیم، جەندرمە، نەك سەرباز، دوو دوو پاسەوانی جادەکانیان دەکرد. ئوتۆمبیل‌و پاس بەئازادی بە هەموو لایەکدا(دیاریەکر- سعرت، مەلازگرد، بدلیس‌و دیاربەکر بەرێگەی ئەرجیشی باکووری کەناری دەریاچەی وانداو، بایەزید- قەرەکۆسە) هاتوچۆ دەکەن. من پاسەوانم نەبوو. گاردی سەربازیم(٢٠کەس لەهەر خاڵێکدا) تەنهالە هەردوو سەری ئەو جۆگەیەدا کە بدلیسی کەوتبووە سەر، بینی. ئیبراهیم تالع بەگ، لەگەڵ داوای لێبوردندا، ئاماژەی پێدا کە کاتێك چوومە وان دەبوو پاسەوانێکی بۆ دابین بکردمایە، چونکە باندێك لەوناوەدایە. لەبەر ئەوەی نەمدەویست پرسیاری مایەی بێزاری بکەم، نەمزانی ئەو باندە لە باکوور یان خوارووی دەریاچەی واندایە، بەڵام واهەست دەکەم لە باشووری دەریاچەکەدا بووبێ. ئەگەر ئەمە وابێ، ئەوا پێم وایە لەگەڵ ئەو زانیارییەی عێراقدا یەك دەگرێتەوە کە لەبارەی بریندار‌بوونی سەربازێکی تورکەوە بووە. سەربازەکە، بەپێی ئەو هەواڵە، لە نسێبین خرابووە شەمەندەفەرەوە.

وادەردەکەوێ ئیبراهیم تالع بەگ بۆ جێبە جێکردنی سیاسەتی پێکهاتنەوەو بنیاتنان، پشت بەسێ شت ببەستێ. یەکەم خاڵ بریتییە لەکشتیاری‌و، گرنگترین کاریش بۆ ئەمە هەڵوەشاندنەوەی موڵکی گەورەی بەگەکان‌و، دابەشکردنیانە بەسەر

جوتیاراندا،بۆ ئەم مەبەستەیش یاسای (٨)ی حوزەیرانی ١٩٢٩ پێڕەو دەکرێت. خاوەن موڵك ئەگەر بە فرۆشتنی زەویەکەی رازی نەبێ، ئەوا لێیدەسەنرێ. خاوەن زەوی دەتوانێ تەنها (٥٠٠) دۆنمی هەبێ. کشتیار بەدوازدە پشك (قیست) ی ساڵانە پارەکە دەداتو، دەڵێن خۆشحاڵە زەویی خۆی هەبێو بەتەکنیکی پێشکەوتووی پیشەسازی کار بکات. ئیبراهیم تالع بەگ هەوڵیش دەدات پشتیوان (اعتماد) بۆ شارەزایانی کشتوکاڵی دابین بکات. ناوبراو راوێژکارێکی دارایی‌ی راهێنراوی فەرەنسەی تایبەتمەندی ئەم بوارەی هەیە. جالەبەر دواکەوتوویی‌ی دانیشتوان، ئەو کۆمەڵانەی هاوکاریی کشتوکاڵی کە حکومەت گەرەکیە لە سەرتاسەری ولاتدا دروستیان بکات، لێرە لەچاو جێیەکانی تردا، کەمتر جێبەجێ دەبن. بەڵام لە یەك دوو شوێنی وەك مووش، بیستم، بانکی کشتوکاڵی سوودی هەبوە. دەسەڵاتدارانی ویلایەتە جیاجیاکان، هەمیشە لە هەوڵی ئەوەدان کشتیاران واز لە هەوجارە دارینەکۆنەکانو گاسنە قورسە رووسیەکانی دەوری مووش بێننو، گاسنی سووکی ئاسن بەکار بێنن بەقووڵییەکی شیاو زەوی دەکێڵێو، بەروبوومی باشتری دەبێ. ئەم گاسنە سووکانە، بەهەرزانو پێنج پشکی ساڵانە، بە جووتیار دەفرۆشرێن. جووتیاران بایەخی پەینکردن نازانن. بەهای ئەم کۆششە رەسمیانە هەرچییەك بێ، کشتیاری کورد بەروبوومی باش بەرهەم دێنی‌و خۆی، وەك ئیبراهیم تالع بەگ پێی‌وابوو، لەبارێکی باشدا دەژیێنێ. پێدەچێ بتوانێ کەمێك لە پێویستیی ناوخۆ بەرهەم بێنێ، بەڵام لەبەرنەبوونی پەیوەندیو وەکیل، رووبەڕووی گرفتی خستنە بازاڕ دەبێتەوە.

دووەم، ئیبراهیم تالع بەگ پشت بەدروستکردنی رێگەوبان دەبەستێو، مافی خۆشیەتی وابکات. نیوەی تەنگو چەڵەمەکانی زوو، زادەی سەختیی کوردستان بوون. نەك تەنها کوردان لەگەڵ پێشکەوتنی سیستمی رێگەوباندا باشتر هەست دەکەن لەیاساوە نزیکن، بەڵکوو کارمەندە تورکەکانیش دەرفەتی زیاتریان بۆ دەڕەخسێ تا لە کوردەکان نزیك ببنەوەو، لێیان تێبگەنو، لە چاری

گیروگرفتەکانیاندا یارمەتییان بدەن. ئیبراهیم تالّع بەگ چەند مانگێك لە گەشتی هاوینەی پشکنیارییەکەیدا بەسەر دەبات. والی وقایمقامەکان، بە پێچەوانەی ئەوانی پێش خۆیانەوە، سەر لە هەرێمەکانی سنووری دەسەلاّتی خۆیان دەدەن. هەرکە کێشەیەك لە شوێنێ دوورە دەستدا رووبدات، ئەمان، وەك ئەرکی هەر بەرێوەبەرێکی پەرۆش، دەچن و لێی دەکۆڵنەوە.

پێم سەیرە، لەگەڵ ئەو هەموو پێداگرتنەدا لەسەر دروستکردنی رێگەوبان، رێگەی باشترو زیاتر دروست نەکراون. بەلاّم عەلی فوئاد پاشای ئەفسەری گشتی فەیلەقی (٧)ی دیاربەکر، ئاماژەی پێدا کە دووری (مسافە)ی زۆر ئەم کارەی گەلێ سەختو بەخەرجی کردووە. ئەم کێشەیە ئاسان نییە. چونکە گوند نزیکی ئەو رێگایانە نییە تاکرێکاران لێوە بهێنرێو، ماوکات ئاوو هێزی کارو مەکینەی رۆڵەی هەڵمی و.....هتد دەست ناکەون. بۆیە وردە وردە سیستمی رێگەوبان تەواو دەکرێ. بەهەرحاڵ، جۆرێك جادەی تازە روو بە رۆژهەلاّت: لە دیاربەکرەوە بۆ ئورفەو سعرتو هەکاریو بدلیسو وانو مووش هەنو، رێگەی باکوور، باشوور: ئورفە، دیاربەکر، ئەلعەزیزن ئەمساڵو بەم زووانە دەگاتە ئەرزرۆمو، دەیبووژێنێتەوە. بارودۆخی چەند رێگایەك دواتر باسی دەکەم.

سێیەم خاڵی سیاسەتەکەی ئیبراهیم تالّع بەگ هەموو جۆرەکانی خوێندنە، کە بەواتایەکی تر مەبەست بەتورککردنە. ئەم خاڵە بایەخێکی زۆری پێدراوە. دەزگاکانی خوێندن لە هەموو ویلایەتەکانی تردا، جگەلە هەکاری، تەواون. قوتابخانەی ناوەندی لە پایتەختی ویلایەتو، هی سەرەتایی و نەوجەوانان لەسەرجەم شارۆچکەو گوندە گەورەکانداو، یەکێکی راهێنانی مامۆستایانی سەرەتاییش لە دیاربەکردانو، خەریکن یەکێکی تریش لە وان دروست بکەن. پرۆسەی خوێندن تەنها لە گوندە بچووکەکاندا کە ژمارەیەکی زۆر کوردیان تێدا دەژی، کۆسپی هاتووەتە رێ. چارەیەکی گونجاو ئەوەبوو قوتابخانە لە شوێنێکی نزیکی چەند گوندێك دروست بکرێ، بەلاّم ئەم پرۆژەیە لەوجێیانەدا کە بەفری

زستانیان زۆرەو، منداڵ ناتوانێ پێیاندا تێپەڕێ، کەڵکی نەبوو. کارێکی شیاوی تر ئەوەبوو کە منداڵان بەخۆڕایی بخرێنە بەشە ناوخۆییەکانەوەو، ئەمەیش نیشانی دەدات کە کاربەدەستان سوورن لەسەر بایەخ پێدانیان، بەڵام دایکو باوکیان مۆڵەتیان نادەن، چونکە ئیشو کاریان لە کیس دەچێ. ئیبراهیم تالع بەگ، وەك هەل رەخساند بۆ کاروچالاکیی گەنجان، سوورە لەسەرماندانی خەڵك بۆ یاریو، ئەم کارەیش لە رێگەی ئۆجاغەکانەوە دەکات. تۆپی پێ بڵاوترین یارییە، بەڵام کەس ناتوانێ بڵێ گەیشتووەتە گوندەکان. بۆکسێنو تێنسیش بەکەمی دەستیان پێکراوە. ئۆجاغ لە شارۆچکەو گوندە گەورەکاندا هەیەو، ئەرکیشیان، وەك هی هەموو پارچەکانی تری تورکیا، بڵاوکردنەوەی ((شارستانێتی))یە. هەرچەندە زۆربەی ئەندامانی ئەم ئۆجاغانە پیاون، بەڵام مەبەستیانە ئافرەتانیش بێنە کۆمەڵەکەوە. ئەمانە لە هەرکوێ بن دابونەریتی میللییان چەسپاندووەو، بێگومان زۆر کاریگەریشن.

سوپا ئەمڕۆ قوتابخانەیەکی گەورەیە، سەربازی کورد بۆ ئەوەی ببنە تورکی چاك، دەنێردرێنە رۆژئاوای ئەنادۆڵ. ئەمانەش، وەك سەربازانی تری سوپای تورك، مامەڵەی باشیان لەتەکدا دەکرێو، فێری خوێندنەوەو نووسینی تورکی دەکرێن. کاتێکیش دەگەڕێنەوە باشترینیان، وەك پاداشتێك، لەپۆستی وەك موختاری گەڕەکدا دادەنرێن. جا لەبەرئەوەی هەموو پیاوێك، وەك چۆن گشت منالان بەقوتابخانەدا تێدەپەڕن، ئەبێ خزمەتی سەربازی بکات، ئاشکرایە تەنها دەساڵی ئەم پرۆسەیە جیاوازییەکی یەکجار زۆر و دیار لە تێڕوانینی ئەو خەڵکانەدا دەکات کە هیچ ئامۆژگارێکی دینیو ئەدەبو سەرکردەیەکیان نییە تا لەسەر رێبازەکانی خۆیان بیانهێڵنەوە.

فەرمانبەرێك لای من رەخنەی ئەوەی گرت کە پشکنیاری گشتی، بێئەوەی پێویست بێ، وەك والییەکی بالا (سووپەر والی) بەسەر والییەکاندا کە دەتوانن کارەکانیان راپەڕێنن، سەپێنراوە. بەڵام پێم وانییە ئەم رەخنەیە لە جێی خۆیدابێو،

هیچ پاساوێکی هەبێ، بەڕای من سیستمی پشکنیاریی گشتی سەرکەوتووە. کاتێك سەربازان کاری بۆ گەنی سەرکوتکردنیان دەکرد، پشکنیاری گشتی بە بەرنامەی ئاشتبوونەوەو کۆنترۆلکردنی سوپاوە هاتە مەیدان، بەڵام هێندە بەس بوو کە دڵنیا بێ ڕێزی تەواوی فەرمانڕەواییەکەی دەگیرێ. ناوبراو بڕوای بەخۆیو پشتیوانیی ئەنگۆرەی هەبوونو، ئەیتوانی متمانەو پشتیوانییەکی وا بەکارمەندانی هەرێمی بەرفرمانی خۆی ببەخشێ کە ئەگەر ڕاستەوخۆ پشتیان بە پایتەختی دوور ببەستایە، هەرگیز نە یاندەبوون، لەلایەکی ترەوە، ئەیتوانی خواستو داوای ناوخۆ بگەیەنێتە ئەنگۆرەو، بەهۆی دەستڕۆییشیەوە مامەڵەی ژیرانەو بەسۆزیان بۆ دەستەبەر بکات . پشکنیارێکی گشتی ئەوە دەگەیەنێ کە یەك سیاسەتی سەرتاسەریێ بۆ کوردەکانی باکوور، بڵێین نیوەی کوردان لە تورکیا، کە ئێستا کێشەی سەرەکیی ناوخۆی ئەم وڵاتەن، پێڕەو دەکرێ. سوڵتانەکان چەندین سەدە، هەروەك دەساڵی کۆمیتەی ئیتیحادو تەرەقی، نەیانتوانی کێشەی کورد هێوربکەنەوە، چونکە لە قوستەنتەنییە لێی دووربوون، ئەم تورکە تازانە سەرکەوتوون، چونکە پیاوی خۆیان ناردووە بۆ ئەوەی لەکاتو شوێنی شیاودا خێرا کۆنترۆڵی بکەن. ئیتر فەرمانبەران بۆ دوورخستنەوە نانێردرێنە کوردستانو، هەڵوێستیان وەك هی ئەو کاتانە نییە کە دەگەڕێنەوە. هەست دەکەن کارکردن لەکوردستان ئەگەر چی ئاسانییە، بەڵام کارێکی جددییە بۆ دەوڵەتو، دەشێ ئەگەر باش جێبەجێ بکرێ، ئومێدی پێ ببەخشرێ.

دەسەڵاتدارانی تورك باش دەزانن، ئەگەر واز لە کورد بێنن، ئەوا گەلێکی لەسەرخۆو پیشەکارە. هەروەها دەزانن پێویستیان پێیەتی بۆ پڕکردنەوەی ئەو زەوییە فراوانو چۆڵانەی کە تیایاندا دەژی. جا چونکە ترساندوویانە، دەکرێ متمانەیان پێبکرێو، بەئومێدیشن لەبری ئەوەی کە بە کۆچەری بژی، بیکەنە تورکێکی چاكو کشتیارێکی جێگیر. ڕێی تێناچێ جارێکی تر کورد یاخی ببێتەوە.

ڕەنگە جارجار وەك ئێستا گیروگرفت ڕوویدەن، بەڵام گەر کوردستانی باکوور (ئەرزڕۆم و ئەرزنجان و ..هتد) لەمە دەربکەین، ئەوا دەکرێ بڵێین تورکەکان وڵاتیان تەواو پاککردووتەوەو، بۆ نەهێشتنی سەرهەڵدان کۆنترۆڵی تەواویان کردووە. چەند بەگێکی کورد، پاش دەربڕینی ئەمەکداری و زیان نەدانی لەوە بەدوای دەستەو دایەرەکانیان، ڕێیان دراوە لە مەنفا (ڕۆژئاوای ئەنادۆڵ) بگەڕێنەوە سەر ماڵ و حاڵی خۆیان. بەگێکی کوردی ڕاگوێزراوی نزیك سیوەرەك چەند فڕۆکەیەکی پێشکەش کردبوو بۆ ئەوەی مۆڵەتی گەڕانەوەی لە ئەدەنە بدرێ، بەڵام دووساڵ زیندانی کراو، گوندەکانیشی بەسەلامەتی هێڵرانەوە. ئیبراهیم تالع بەگ بەخۆشحاڵییەوە، باسی چەند بەگێکی بۆ کردم کە لە مەنفا گەڕابوونەوەو، ئەمیش تا فێری خوێندنەوەو نووسینی پیتە نوێیەکان بووبوون، لە میوانخانەیەکی دیار بەکر دانابوون. پاش نۆزدە ڕۆژ کارەکەیان ئەنجام داو، ڕێیان درا بگەڕێنەوە سەر شوێن و ڕێی خۆیان.

ئیبراهیم تالع بەگ دەستەیەك ڕاوێژکاری هەن و، گشتییان پیاوی چاکن. ئەمانە بریتین لە: ڕاوێژکارێکی سەرەکی (مومتاز بەگی والیی پێشوو شارەزای ئەودەڤەرانە)، کە کاتی گەشتی پشکنیاری گشتی جێی دەگرێتەوەو، ڕاوێژکارێکی سەربازیی (جەنەراڵ کاکری ڕوستو پاشا ڕاهێنراوی ئەڵمانیاو شارەزا) کە پەیوەندیی بەقوماندانی فەیلەقی سەربازییەوە دەکات و، ڕاوێژکارێکی یاسایی (تەڵعەت بەگ) و، هەروەها یەکێکی لاوی دارایی ڕاهێنراوی فەرەنسە.

ئیبراهیم تالع بەگ زوو پزیشکی سەربازی بووەو، غازی کاتێك ساڵانی ١٩١٦و ١٩١٧ فەرماندەی دیاربەکر بووە، ناسیویەتی. ئەو سیاسەتی ڕەسمیی داناوە، ئەگەرچی خۆی هێڵە سەرەکییەکانیشی دانەڕشتبێ. ئیبراهیم تالع بەگ کرێکارەو، خۆی دەچێت شتەکان ببینێ، ناوبراو کەسێکی لێهاتوو و نەرم و نیان و بەخشندەو بیرفراوان و زۆرزانەو خەریکی خوێندن (دراسە)ی کارگێڕێی ئەنگلۆ هندییەو، پێویستیش بوو بچێتە بۆمبای. کاری کارمەندانیشی سەعات حەوت و نیوی بەیانی دەست پێدەکات و یەکی پاش نیوەڕۆ کۆتایی دێ. ئەو کەسێکی ڕۆشنبیرەو،

فەرەنسیو كەمێكیش ئینگلیزی دەزانــێو، لـە بـاتووم كونسـوڵو لـە وارشـۆ نوێنــەر بووە. ئەگەر پێویست بكات بیگۆڕن، ئەوا دەبێتە باڵوێزێكی باش.

دواجار ئەكرێ تەنها پێ لەسەر ئەو راگوێزانـە دابگـرم كـە پـار كـارێكی زۆری لـە مستەر هێلم كردبوو. تەنانەت بەدرێژایی‌ی ئــەو رێگایانـەی وا بـە ئـاوەدان لـە قەڵـەم دەدرێن، كەس بە دووریی چەندین میـل زینـدەوەرو نیشـانەیەكی كشـتوكاڵ نابینــێ. سەرجەم شارەكان، بێ جیاوازی، گوندنو، گوندەكانیش تەنها چەند كۆختەیەكن.

تێبینیم لەسەر دینو ئاودێریو رێگەوبان نووسیوە

دەبلیوو. ئێس. ئەدمۆندر

دین

زۆرجار دین بووەتە بابەتی لێدوان. ئەو سیاسەتە نوێیەی كـە لـە توركیـا پـێڕەو دەكرێ زۆر بیروبۆچوونی لەمەڕ دین هێناوەتەگۆڕێ. هەندێ توركی رووناكبیر بڕیاری ئازادنو، خۆیان دینیان وەلا ناوەو، هێندەی بەستە بەبەرژەوەندیی وڵاتەكەیانەوە، ئیسلام لە گۆڕدەنێن.

هەندێ بەڕاستی دەڵێن: دەشـیا توركیـا ئـامێزی بـۆ مەسـیحییەت بكردایەتـەوە. هەروەها ئیسلام بەرێگر دەزاننو، راست بن یان هەڵە، دواكەوتوویی‌ی توركیای پێوە دەبەستنەوە. بەڵگەیەكی بچووكیشیان بۆ ئەمە كارەسـاتی رۆژوو سەپاندنە بەسـەر دایكو كۆرپەدا پێشو پاش منداڵبـوون. ئـەمان رێـزی دابو نـەرێتی دینـی مەسـیحی دەگـرن، بـەڵام بێگومـان، لـە پەسـەندكردنی پێغەمبـەرێتیی مەسـیحیدا، دوو دڵــن. پێناچێ ئارەزووی كاتولێكی بكەن، چونكە بینویانە پەیوەندیی بەفەڕەنسەوە هەیە. پێیـان وایە پرۆپاگـەندەی سیاسـیی ئیتـاڵیو نەمسـایی، كلێركێتیی[1] دەگەیـەنێ. وا

[1] دینداریی مەسیحی، پابەندبوون بە بنەماكانی دەسەڵاتی كلێركی لەسیاسەتدا. (س)

دەردەکەوێ زیاتر مەیلی پرۆتستانتیزمی ئەمریکی بکەن، بەلام وا دیارە هێندەی ئارەزووی چاکەت لەبەرکردن دەکەن، هی دین ناکەن. دەرەنجانی ئەم بۆچوونانە، بەدڵنیاییەوە، رۆژێك دێ ببێتە شتێکی زیادە بۆ یەکتاپەرستی.

هەڵەبەت هەندێ کەسیش هەن، ئاهەنگو بۆنە ئیسلامیەکان تێکەڵ بە ژیانی نوێ دەکەن، لەوانەیشە زۆربەیان تێدا هەبێ کە لە ئەنگۆرەو ناو تورکە خوێندەوارەکانی شوێنەکانی تر جێی متمانەبن. رۆژوو وچوونە مزگەوتو پێنج نوێژو دەستنوێژی رۆژانەو وازهێنانو دوورکەوتنەوە لەخواردنەوە، ئەو شتانەن کە تورکی نوێ بەکاری نەکردە یان نەشیاویان دەزانێ، بەلام هێشتا هەمان بیروباوەڕی باوانی هەیە، بۆیە حەز دەکات یادو ئاهەنگە دینییەکان بەشێوەیەکی هاوچەرخ ساز بدرێن.

بێگومان ئافرەتان بۆ ئەمە موحافیزکارن. زۆر سەیرە، دەبیستم ئافرەتانی چینە هەژارەکان، لە چاو ئەوانەدا کە لە بارێکی باشتردان، زۆر کەمتر موحافیزکارن. ئافرەتانی هەژار کەمتر بە ژیانی گۆشەگیریو دوورە پەرێزی راهاتوون.

ئاودێری

بیرۆکەیەك لەناو دەزگاو ناوەندەکانی حکومەتدا هەیە کە: ئەگەر پارە پەیدا بکرایە، زۆرباش دەبوو گەر بەشێکی لە ئاودێریدا خەرج بکرایە. کەس ناتوانێ گەشت بەناو تورکیادا بکاتو، ئەو پرسیارەی لا دروست نەبێ کە، کەئایا ئەم بیۆرکەیە راستە؟ لەکاتێکدا مەودایەکی فراوانی زەویی کشتوکاڵی، چۆڵو کەم دانیشتوانە، کێشەکە نەبوونی زەوی نییە، بەڵکو کەمیی دانیشتوانە. تورکیا تەواو پێچەوانەی یۆنانە. ئەو جێیانەی کە پاساوی خەرجیی ئاودێرییان بۆ دەهێنرێتەوە، ئەوانەن کە بەرێكو پێکی ئاودابینکردن کاری چاندنو بەرهەمهێنانی هەندێ بەروبوومی بەنرخیان بۆ ئاسان دەکات، بەلام پێش ئاودێری، لێکۆڵینەوەی زۆر وردی پسپۆرانی کشتیاری کارێکی پێویستە. ئەوەندەی من بزانم: هیچ توێژینەوەیەکی شارەزای کشتوکاڵی لەم جۆرە نەکراوە.

هەروەها پێدەچێ ئەمە بەبیانوو بۆ ئـەو گوندو شارانە بهێنرێتـەوە کـە گۆمـاوە بۆگەنەکانی سەرچاوەی مەلاریا ژیانیان لێ تاڵکردوون. ئەمـە دیاردەیـەکی بـەرچاوە، بەڵام ئەوی وا لێرە پێویستە، وشککردنە، نەك ئاودێری.

دیسان ئەبێ پارە بۆ پاراستنی هەندێ ناوچـەی دیاریکراوی بـەپیتی وەك دۆڵـی (Meander)، لە داخوران بەو ئاوە خـوڕەی کـە لـە جۆگـەکان سـەر ڕێـژ دەبـێ‌و، کێلگـەکان بەبـەردولم دائەپۆشـێ، خـەرج بکـرێ. بـەڵام دانیشـتوانی زۆرینـــەی ئـەو شوێنانە، چونکە مەسیحیەکان چۆڵیان کردوون، بۆ نیوەی جارانیان کەم بوونەتەوە. بۆیـە گومـان لـەوە هەیە کـە ئـەو زەوییانـە، پـاش تـەواو چـاککردن، سـوودیان لێ وەربگیرێ؟

لەکاتێکدا ئەنگۆرە بەخۆشحاڵییەوە باسی ئاودێری ئەکات‌و، پێویستی بە پارەیە بۆی، کارێکی ژیرانەیە بزانرێ قازانجە راستەقینەکانی چی ئەبن.

ڕێگەوبان

ڕێگەکان بەگشتی خراپن‌و، لەتەڕو توشیدا گەشتیان پێداکرێ. شۆستەکان، وەك شوێنەکانی تری تورکیاش، تەنها (١٠) میل دەچێتە دەرو، پینەیەکی زۆری ئەوانـەی دواتری کراون‌و، دواجار ئەمەیش نامێنێ، تا نزیك دەبێـتەوە لە شارێکی ترو، ئـەمجا حاڵەتە کە پێچەوانە دەبێتەوە. جادە سەرەکیەکان، زۆر کـەم، لەڕێگـە خۆڵینـەکانی تەنیشتیان باشترن.

* ڕێگەی ئولوو قشلە– ئەدەنە	پشـتگوێ خـراوە، بـەڵام هێشـتا بەکەڵکی بەکارهێنان دێ.
* ئەدەنە– جەیهان	جادەیـەکی سـەرەکیی فەرامۆشـکراوەو، جێـی تایـەی قووڵـی زۆرن.

*جەیهان– عوسمانییە	خۆڵەو، پردی نییەو، چەمەکە لەوەرزێکی خۆشدا بە کەڵکی پەڕینەوە دێ
عوسمانییە– دامێنی گاورداغ	خۆڵەو، لەسەر جادەیەکی پشتگوێ خراوە. پردەکانی بەزۆری رووخاون.
*مەورازی رۆژئاوای گاورداغ	رێگەیەکی ئەندازەیی ی فەرامۆشکراوی خراپە.
* لوتکەی گاورداغ– فەوزی پاشا	رووکاری دەرەوەی باشە. پردەکەی لە بنەوە تێکچووە.
* فەوزی پاشا– لقی عەینتاب	باشە.
* لقی عەینتاب– باکووری ئەل–ئۆغلوو	مرۆڤ سەری لێ سوڕدەمێنێ.
* باکووری ئەل ئۆغلوو–مەرعەش	زۆر باشەو، لقێکی وێستگەی هێڵی ئاسنیشی هەیە.
* سەعات٦:١٥ لەئەدەنەوە بە فۆردێکی نوێ دەرچووم‌و، ٢:٣٠ گەیشتمە مەرعەش‌و، لەرێگەش سەعاتێك پشووم دا.	
* مەرعەش– دووریانی جادەی فەوزی پاشا	جادەیەکی سەرەکیی بەردرێژە. رووکاری دەرەوەی، جگە لە چەند ماوەیەکی پچڕ پچڕ، زۆر خراپە. ماوەی دارینی پردی، بلێین، (پێنج) میلی دەرەوەی مەرعەش رووخاوەو، هەروەها ئەوی بیست میلی دەرەوەیشی بەرەو نەمان دەچێ.
* فەوزی پاشا– عەینتاب	بۆ هاتوچۆی ناوخۆ باشە.

* دوورپییانی رێگەی فەوزی پاشا- عەینتاب	زۆر باشترەو، چەند کیلۆمەترێکی تەواو چاککراوە. مەرعەش- عەینتاب سێ سەعاتە رێیە.
* عەینتاب- نزیب (Nizib)	دروستکراوەو، رووەکەی نارێکە. پرد نییە،بەڵام لە وەرزی وشکیدا، چەمەکان بوارن.
*نزیب- جەرابلووس	رێگەیەکی خۆڵینە.
* جەرابلووس- بیرەجیکی بەرامبەر	خۆڵینە.
*عەینتاب- بیرەجیکی بەرامبەر	دەڵێن دروستکراوە، بەرزونزمی زۆرن.
*بیرەجیك	بەلەمی ساکاری پەرینەوە.
* بیرەجیك- ئورفە	سەرەکییەو، زۆریەی چاڵو چۆڵەو، لێرەولەوێ هەر نامێنێ. پردەکان، بەزۆری، روو لە چاککردنەوەن‌و، نزیکەی سێ سەعاتە رێیە.
* ئورفە- سیوەرەك	دروستکراوە. هەندێ جار تەواو نامێنێ. زۆرجار نارێکەو، چەند میلێکی کەمی باشن. بینای پردی سەر رووبارەکە (بڵێن پازدە میل خوارووی سیوەرەك) باشە. سەرجەم کەلەپردەکانی پردی (دوو میلە باشووری سیوەرەك) قورو بەردن‌و، سەرەکەیشی دراینە.
* سیوەرەك- دیاربەکر	دروستکراوەو، زۆریەی چاڵو چۆڵە،

	بەڵام دە میلی دوایی‌ی باشن.
* ئۆرفە– دیاربەکر	شەش سەعاتە رێیەکە.
* دیاربەکر– حاسلۆ	دروستکراوەو، بەردرێژە. لە دوای شەش کیلۆمەترو بەلای راستدا دەچێتەوە بۆ سعرتو، لە پەنجاو هەشت کیلۆمەترو لای چەپدا دەچێتە حەزۆ.
* حاسلۆ –سیلوان(هەشتاو پێنج کیلۆمەتر)– باتمان سۆ	بەرد رێژو باشە.
* باتمان سۆ	پردێکی لەقورو بەرد دروستکراوی یەك کەوانیی هەیە.
باتمان سۆ– حەزۆسۆ	بەکەڵك نەماوە.
* حەزۆسۆ	پردێکی لە بەردو قورکراوی هەیە.
رێگەیەکی تر کە لە وەرزی خۆشیدا پەسند بێ، رێگەی خۆڵی شەش کیلۆمەتری دەرەوەی دیاربەکرە بەرەو غۆبان. لێرە رێگەیەك دەچێتەسعرتو حەزۆسۆ.	
* حەزۆسۆ– غەرزان	رێگەیەکی خۆڵینی باشە.
* غەرزان– بدلیس سۆ	رێگەیەکی ئەندازەیی‌ی سەرگردەکانەو، رووەکەی بەرزو نزمە.
بدلیس سۆ– بدلیس	رێگەکە لە بەری جۆگەکەدا بڕاوەو، نارێکوپێك بۆ لۆرییە عەسکەریەکان چاککراوەتەوە. جێی دوو لۆری لە زۆربەی شوێنەکاندا دەبێتەوە.
* دیاربەکر– بدلیس بەفۆردی	سەعات ٦:٠٠ی بەیانی دەرچوومو،

نوێ	٦:٣٠ی ئێوارە، گەیشتمە جێ. سەعاتو نیوێك بۆ پشوو لامدابوو. بە هەمان ئۆتۆمبیل سەعات ٧:٣٠ی بەیانی لە بدلیس دەرچووم، بەغۆباندا، ٤:٣٠ ئێوارە گەیشتمەوە دیاربەکر، بەڵام سەعاتێك پشووم دا.
* بدلیس– مووش	نەوەد کیلۆمەترە. سی کیلۆمەتری یەکەم دروستکراوەو، چاڵوچۆڵی زۆرن. سی کیلۆمەتری ناوەڕاست بەقەراغی دەشتی مووشدا دەڕوات، چەمێکی گەورەی بێ پردیشی لەڕێیە، کە لە وەرزی وشکانیدا ناوەڕاستەکەیشی بواری پەڕینەوە دەدات. دوا سی کیلۆمەتر دروستکراوە، رووەکەی بەرزو نزمە. کاتی پێویست بۆ بڕینی، بە فۆردێکی تازە، سێ سەعاتە.
* بدلیس –وان	١٠ میل لەدەرەوەی بدلیس دەبێتە رێی لاوەکی (فرعی). ئەڵێن رێگەی دەوری باکووری دەریاچەکە، لەکەش و هەوای نالەباردا نەبێ، لۆریی بەسەردا دەڕوات، بەڵام هی باشووری، تا دەوربەری. کۆتایی مانگی مایسی ئەمساڵ بەکەڵك نایەت.

<table>
<tr><td colspan="2">* مووش پرۆژەی تەواوکردنی سێ ڕێگەی بەرەو دیاربەکرو بدلیس و بایەزید هەیە.</td></tr>
<tr><td>* دیاربەکر– ماردین</td><td>ڕێگەیەکی دروستکراوی نەوەد کیلۆمەترییە. بەشێکی زۆر باشەو، ئەوانی تری کەڕێگەی لاوەکییان نییە، یەکجار خراپن. سێ سەعاتە ڕێیە.</td></tr>
</table>

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٢/٤٢٤، ل١١٧–١٢٧، ژ:١/٦٨

ژ:٥٦

لە مستەر ئەدمۆندزەوە بۆ مستەر هندرسن.

ژمارە:١٦٦

قوستەنتەنییە، ٢٣ی مایسی ١٩٣٠

گەورەم،

ئاماژە بە نووسراوی ژمارە (١٥٨)ی (٢١) ئەم مانگەم، خۆشحاڵم لێرەدا کۆپیی نووسراوێکی تری کونسوڵی تەرابزوونی خاوەنشکۆتان تایبەت بە بارودۆخی کورد بۆ بنێرم. ئەم نووسراوە بریتییە لە زانیاریی وەرگیراو لە کونسوڵی ئێرانەوە لە ئەرزرۆم سەبارەت بە پیلانێك کە لە ئەرزرۆم هەڵوەشێنراوەتەوەو، شەڕێکی نزیك بایەزید لەگەڵ یاخییاندا، کە لە ڕاستیدا بەشێك بووە لەو یاخیبوونەی کەوا مستەر ماتیۆس باسی کردووە(بڕوانە نوسراوی ئاماژە پێکراوی سەرەوە)و، کۆبوونەوەی سەرباز نزیك سنوورەکانی رووسیاو ئێران کە ڕەنگە ئامانجیان گەمارۆدانی ژمارەیەکی زۆر یاخیی پەنابردوو بۆ چیاکان بێ.

٢ـ گومانی تێدا نییە، زانیارییەکانی کونسوڵی گشتیی ئێران لەسەر کۆڵۆنێل لۆرەنس. تەنها قسەو قسەڵۆکی بەردەوامی ئەرزڕۆمەوە، پێدەچێ لە هاوکارە سۆڤەتییەکەیەوە وەریگرتبێ. هەست ناکەم حکومەتی تورك باوەڕ بەو پڕۆپاگەندە بێ مانایانە بکات.

دەبلیوو ئێس. ئەدمۆندز

وەزارەتی دەرەوە ٢٧٢/٤٢٤،ل:١٣٠ژ:٧٣

*　　*　　*

هاوپێچی ژ: ٥٦
لە کۆنسوڵ ماتیۆسەوە بۆ سێرجی. کلارك
تەرابزوون، ١٢ی مایسی ١٩٣٠

ژمارە:٥٧

گەورەم،

خۆشحاڵم ئەم زانیارییانەی خوارەوەتان بۆ بنێرم کە(١٠)ی ئەم مانگە لە کەسی ئاماژە پێکراوی برگەی (٤)ی راپۆرتی ژمارە (٥٤)ی (٧)ی ئەم مانگەم وەرمگرتوون.

٢ـ دوومانگە، دەسەڵاتدارانی تورك نەوەد کوردیان لە ئەرزروم دەستگیرکردووەو، کوڕێکی شێخ سەعیدو مۆرهەڵکەنێکیان لە ناودایە. ئەو گیراوانە. کۆپیی بەرنامەی (کۆمیتەی کوردستان) بۆ راپەڕینو لیستی ناوی کەسانێکیان، کە کۆمیتەکە فەرمانی کوشتنی داون، پێگەیشتووە. جا دەبوو سەرهەڵدانەکە، بەپێی بەرنامەی ئەو کۆمیتەیە، هاوکات لەچەندین شوێنی جیاجیای ویلایەتەکانی رۆژهەڵاتو باشووری رۆژهەڵات بەرپابێوایە. ئیبراهیم بەگی سەرۆکی دادگای تاوان (Agir Ceza

Raisi) کە سێ ساڵ لەمەوبەر شەست کوردی بەتاوانی جێبەجێ نەکردنی یاسای کڵاووشەپقە بەمردن حوکم دابوو، یەکەم ناوی لیستەکە بووە. خالیسی کوڕی شێخ عەبدولمەجید[1]، وەك لە راپۆرتی ژمارە (٦٨)ی (٤) ئەیلوولی (١٩٢٨)مدا ئاماژەم پێکردبوو، بەشداریی هێرشی پایزی ساڵی ١٩٢٨ی بۆ سەر کاروانێك کە فەرشی لە تەورێزەوە بۆ تەرابزوون گواستبووەوە، کردبوو و، پێشدەچێ یەکێك لەو سەرکردە وکوردانە بووبێ کە ئەم دواییە دەستگیرکراون. زانیاری لەبارەی ناوی کوڕی شێخ سەعید یاخود مۆرهەڵکەنەکە (حکاك Hakak)وە نییە کە گیرابن‌و، لەبەر وردەکاریش هیچ پرسیارو لێکۆڵینەوەیەك نەکراون، مۆر هەڵکەنەکە بە تاوانی دروستکردنی مۆر بۆ (کۆمیتەی کوردی) تاوانبارکراوە. دوازدە لەو کووردە دەستگیرکراوانە ناوەڕاستی مانگی نیسانی رابردوو نێردراونە ئەنکۆرە بۆ دادگایی. دوا شەڕو پێکدادانی کوردو سەربازانی تورك، کە خاوەنی ئەم زانیارییانە بیستبوونی، چەند هەفتەیەك لەمەوبەرو لەسەر رێگەی بایەزیدی– قەرەکۆسە روویان دابوو، قوربانییەکی زۆریان لێ کەوتەبووەوەو، کوردەکان پێنج ئەفسەری تورکیان بەدیل گرتبوو، دواتر پارچەی لەشیان بڕیبوون‌و، کوشتبوونیان. تورکەکان باوەڕیان وابوو، کە کوردەکان نەخشەی راپەڕینێکی سەرتاسەرییان بەڕێنوێنی کۆلۆنێل

---

[1] خالیس بەگ (١٨٨٩–١٩٧٧) بە ئۆیزتورك ناسراوەو لە هۆزی سپیکییە. باوکی قوماندانێکی سوارەی حەمیدی بووەو، شەڕی رووسی کردووەو، ١٩٣٠کۆچی دوایی کردووە. خۆی پێشتر خەریکی کشتوکاڵ بووە. ١٩٢٨ ئەندامێکی وەفدی شۆڕشی ئاگری بووە بۆ گفتوگۆ لەگەڵ نوێنەرانی حکومەتدا. دوای شۆڕشەکە، چووەتەوە ناو ئێران. دواتر بەلێبوردنی گشتی گەڕاوەتەوە بۆ تورکیا. سێ جار بە نوێنەر لەسەر پارتی دیموکرات هەڵبژێردراوە. لەهەرای ١٩٦٠دا دووخراوەتەوە بۆ (یاسسی ئەدە)و مەحکەمەکراوەو، ماوەیەك گیراوە. پاشان لەئەرزرۆمەوە براوە بۆ تەرابزوون‌و، هەڵاتووە (ئیحسان نوری بیتلیسی، شۆڕشی نەتەوەیی کورد لە تورکیا، وەرگێڕانی م. جەمیل رۆژبەیانی، بغداد، ١٩٩٢، ل١٩؛ رۆمات ئالاکۆم، خۆیبوون‌و شۆڕشی ئاگری، وەرگێڕانی شوکور مستەفا، هەولێر، ٢٠٠٠، ل٥٥، ٦٣، ٧٥–٧٦) .
(س)

لۆرەنس[١١] کێشابوو. هەواڵ لە ئەرزرۆم هەیە کە ناوبراو مانگێك پێش ئێستا لە قەرەکۆسە بینراوەو، دواتر پۆلیس فەرمانی چاودێریی پێدراوە. هەوڵدەرەکەیش هاودەنگم بوو کە ئەم قسەیەی سەبارەت بە کۆلۆنێل لۆرەنس، سەیرە. سەرباری ئەمە، تورکان باوەڕیان وابوو کە کۆلۆنێل لۆرەنس لە ڕاستیدا لەناو وڵاتی کوردان‌دا نەبوە، بەڵکو زیاتر لە سنوورەوە نزیك بووە. فەوزی بەگ والیی ئێستای ئەرزرۆم‌و ئیبراهیم بەگی سەرۆکی دادگای تاوان، ناکۆکن. ئیبراهیم بەگ، بەئامادەبوونی هەواڵدەرەکە، وتبووی والی، چونکە بەرەچەڵەك کوردە، ناتوانێ مەترسی بارودۆخەکە هەڵسەنگێنێ.

٣ـ هەواڵدەرەکە پشت ڕاستی کردەوە کە سەربازی فەیلەقەکانی (٧)ی دیاربەکرو (٨)ی تۆقات[١]– بەپێی قسەی ئەو سیواس و (٩)ی ئەرزرۆم بەدرێژایی‌ی سنوورەکانی ئێران‌و ئەرمەنستان لە ئیغدیری باکوورەوە بۆ کەفەر یان گەوەری هەکاریی دووسەعات لەدزە (Diza)[٢] وە دوورەو ورمێ یاخود رومییە (Rumye)ی سەرسنووری ئێران لەباشوور بەرەو رۆژئاوا کۆکرانەوە. ئەو پێی وابوو ژمارەی سەربازە کۆکراوەکانی سەر سنوور لە (١٥٠٠٠)چەکدار زۆر زیاتر بووە و، زۆریەیان هی هەرێمی بایەزید بوون. تورکەکان وتوویانە گوایە ئەو سەربازانە بۆ مانۆڕ کۆکراونەوە. مۆڵدانەکە دەوروبەری (٢٤)ی مانگی مارس دەستی پێکردووە کەچوار فەوجی سوارەو ٢٠٠ حوشتری بارکراو، لە تەقەمەنی لەدیاربەرکرەوە

---

[١١]مەبەست تۆما لۆرەنس (١٨٨٨–١٩٣٥)ە کەئەفسەرو نووسەرێکی ئینگلیزییە، متمانە پێکراوی زۆر بەژێری وڵاتەکەیبووە لەلای سەرانی عەرەبو، بەتایبەت شەریف حسێن لەیەکەم جەنگی جیهانی، ولەوەودوادا. سالانی ١٩١٦–١٩١٨ هانی عەرەبی‌دا بۆ شۆڕش دژی تورك‌و لایەنگیریی کرد. ڕۆژنامەوانی ناسناوی(مەلیکی تاج لەسەر نەتراوی عەرەب)ی لێناوە(المنجد فی الاعلام، حکومەتی ٦١٥)(س)

[١] ویلایەتێکی بەشی باکووری ناوەڕاستی تورکیایە.(س)

[٢] قەزایەکی نزیك بە سنووری ئێران‌و لە ڕۆژهەڵاتی ویلایەتی حەکارییە.(س)

گەیشتبوونە قەرەکۆسەو، هەر لەوماوەیەدا، چوار فەوجی تری سوارە بە ئەرجیشدا بەرەو وان پەڕیبوونەوە. جگە لە سەرباز، هەزاران جەندرمەیش گەیشتبوونە سنوورەکان. زەکی پاشای سەرۆکی پێشووی جەندرمە فەرماندەیی‌ی فیرقەی جێگیری قەرەکۆسە کردبوو، دواتریش سالح پاشا هی فەیلەقی نۆی سەربازیی لە سوداد پاشا وەرگرت.

٤- زانیاریدەرەکە نەیتوانی باسی کۆبوونەوەکە بکات. قسەکانی ئەرزرۆم هی کوردەکانن، بەڵام کاربەدەستانی تورکیش دەیانەوێ رێ لە هاتنە ناوەوەی کەسانی وەك ئەرمەنی‌و سەربازانی ئاژاوەگێڕی سۆڤیەتی لەسەرتاسەری قۆقازەوە بۆ ناو وڵاتەکەیان بگرن. ناوبراو بیستبووی پێنج فیرقەی رووسی چووبوونە ناو خاکی ئێرانەوە. تورکیایش پەنابەرانی ئەرمەنیی دزە کردووی بۆ ناو خاکەکەی دەستگیرکردووەو، دوانیەوە دەست رووسەکان، ئیتر ئەمەرنیەکان ملی رێگەیان گرتوو بۆ ناو خاکی ئێران.

٥- لەنووسراوەکانی ژمارە (٥٦)ی (١٤)ئابی (١٩٢٨)و (١٦)ی (١١)ی تەممووزی (١٩٢٩)مدا ئاماژەم بەو هەواڵدەرە داوە کە (٩)ی ئەم مانگە لەگەڵ ژنە ناساغەکەیدا، هاتنە ئێرەو، (١٥)ی مانگ بە تەنیا گەڕایەوەبۆ ئەرزرۆم.

٦- زانیم کەشتیی هەڵمیی هێڵی سدیق زادە، کۆتایی‌ی نیسانی رابردوو، بە باری (٥٠٠ پێنج سەد) تەن بەنزینەوە لە باتوومەوە گەیشتووەتە ئێرە. دەسەڵاتدارە سەربازییەکان دەستیان بەسەر بەنزینەکەدا گرتووەو ، بە لۆری‌و حوشتر رووبە ئەرزرۆم دەیگوێزنەوە. تفەگ‌و تەقەمەنیش بە برێکی زۆرو بەرچاو، لە چەند هەفتەی رابردوودا، نێردراون.

دەبلیوو.دی. دەبلیوو. ماتیۆس

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٢/٤٢٤، ل: ١٣٠-١٣١، ژ:١/٧٣

ژ:٥٧

لە مستەر ئەدمۆندزەوە بۆ مستەر نێی، هندرسن (١٠ی حوزەیران گەیشتووە)

ژمارە:١٩٤

ئەنگۆرە،٣ی حوزەیرانی ١٩٣٠

گەورەم،

پێم خۆشە ئاگادارتان بکەمەوە کە گەنجێکی کوردی سەلاحەدین[1] ناوی کوڕی شێخ سەعیدی ڕێبەری سەرهەڵدانی ١٩٢٥ی کوردستان لێرەیەو، بە تاوانی پیلانگێڕان لە ئەرزڕۆم، کە کونسوڵی خاوەنشکۆ لە تەرابزوون ئاماژەی پێکردووە (نووسراوی ژمارە ١٦٦ی ٢٣ مایسم)، چاوەڕێی دادگایی دەکات.

٢ـ ڕۆژنامەی (مللییەت)ی نیمچە ڕەسمی، ٢٦ی مانگی رابردوو، نووسیبووی چۆن کاتێك سەلاحەدین لە بەغدا پەنابەر بووە، نێردراوەتە قوتابخانەی سەربازی ئەوێو، دانی پێداناوە کە خەرجیی، خوێندنەکەی، بەڵام نەك دژی تورکیا، لە سێر هامڵتۆن[2] (سێر ئی. ئێلینگتۆن؟) وەرگرتووە. ئەم زانیارییە هەڵەو بێ زیانە لەژێر سەردێری "کۆمەڵێ ناپاك"دا نوسراوەو، دەڵێ: "پرۆژەی ئایندە دژی کەسانی سەر بەو ڕێکرو

---

[1] دوای تێك شکاندنی شۆڕشی شێخ سەعید هەڵاتە دیوی عیراق. نووری سەعیدی سەرۆك وەزیری ئەو کاتەی حکومەتی پاشایەتی، پاراستیو خستییە کۆلیجی عەسکەریی بەغدا. ساڵی ١٩٣٠ گەڕایەوە بۆ تورکیا (رویرت اولسون، البیرانیون نسبا، مناصب، سیاسات، مقاتل، مناف الخ،" کوردنامە" (مجلە دوریە)، دمشق، العددان ٢–٣، تموز ایلول ١٩٩٥) . (س)

[2] مەبەستی (ئەی. ئێم. هانلتۆن)ی خاوەنی کتێبی طریق فی کردستان، ترجمە جرجیس فتح الله، بغداد، ١٩٧٣)ە کە ئەوکاتە سەرپەرشتیی کردنەوەی ڕێگای نێوان ڕەواندز– حاجی ئۆمەرانی کردووە بۆ سەر سنووری ئێران.(س)

چەتانە دەبێ کە یارمەتیو پارەی مستەر هاملتۆنیان لە بەغداوە پێ دەگاتو، کێشەو ئاژاوە لە هەرێمەکانی رۆژهەڵات دەنێنەوە"[٣]

رۆژنامەیەکی تەنزئامێز کە خوێندەوارێکی زۆری هەیەو، بەقازانجی حکومەت دەردەچێ، یەکەم پەڕەی بۆ وێنەی کوردێکی یاخی تەرخانکردبوو کە حکومەت گرتبوویو، پاوەنی ئینگلیزیی لێ داکەوتبوو.

٣ـ من پاش ئەوەی راوێژم بە نوێنەری عێراق کرد، نەشیاوی مەبەستی ئەم جۆرە بۆچوونە بێ مانایانەم بۆ ئەو بەشەی کە تایبەتە بە وەزارەتی کاروباری دەرەوە، روونکردوە. ئەو ویستی بیانوو بۆ هەڵوێستی نابەرپرسانەی رۆژنامەنووسانی ناوخۆ بێنێتەوەو، ئەمە ناچاری کردم، بیری بێنمەوە کە هەردوو رۆژنامەکە پەیوەندیی تایبەتیان بە حکومەتەوە هەیە. هەرچۆنێك بوو، رێنوێنی (تعلیمات)ی بۆ راگرتنی ئەو پێشبینییە زیانبەخشانەی لەمەڕ ئاکامی دادگاییەکە دەرکرد.

٤ـ دوێنێ دەرفەتم بۆ رەخساو، سەبارەت بەمەسەلەکە قسەم لەگەڵ وەزیری دەرەوەدا کرد. ئەو، بەخۆشحاڵییەوە، رازی بوو بەتەواوی واز لەو تێبینیانە بهێنرێ، چونکە بێ بناغەو. زیانبەخشن، ناوبراو پەیمانی دا ئیتر شتی لەو بابەتە بڵاو نەبێتەوەو، خۆبەخۆ وتی ئەو سیاسەتەی پێ پەسەندە کە حکومەتی خاوەنشکۆ لە عیراق پێڕەوی دەکات.

٥ـ وێنەی ئەم نووسراوە بۆ کۆمیساری باڵای خاوەنشکۆ لەبەغدا دەنێرم.

دەبلیوو. ئێس. ئەدمۆندز

وەزیری دەرەوە،٤٢٤/٢٧٢، ل:١٣٢-١٣٣، ژ: ٧٧

---

[٣] ئەمە فەرەنسییە.

ژ:٥٨

لە سێر جی. کلارکەوە بۆ مستەر ئێی. هندرسن –(٣٠ حوزەیران گەیشتووە)

ژمارە: ٤٣و٤٤

برووسکە

قوستەنتەنییە، ٣٠ی حوزەیرانی ١٩٣٠

وەڵامی نووسراوی ژمارە (١٦٦)ی مستەر ئەدمۆندز.

بەم دواییە هەواڵی هێرشێکی سازدراوی تورك بۆسەر کوردەکانی هەرێمی ئاراڕات بڵاو بووتەوە.

چاپەمەنییەکان رایانگەیاندووە:١٠ی حوزیران و رۆژانی دواتر لەئارارات هێرشێك کراوەتە سەر چەتەو رێگری لە ئێرانەوە هاتوو. ئەو چەتانە تا ناوخاکی ئێرانی، شوێنی ئامادەکردنیان، راونراون، هێرشی دووەم (١٩)ی حوزەیران نزیك بە خانك Hanik روویداوەو، بیر لەکردەوەی سزادان بەئاشکرا بۆ رۆژئاوای دەریاچەی ورمێ و باشووری خانك کراوەتەوە. (کۆتایی وەڵام.)

بێگومان چەتەکان کوردن، بەڵام رەنگە دەسەڵاتداران ئامادەنەبن دان بەسیاسەتی لێك تێگەیشتنی ئاشتیانەدا دابنێن.

(بۆ تاران دووبارە کراوەتەوە.)

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٣/٤٢٤، ل:١، ژ:٢

ژ: ٥٩

لە سێر. ئار. کلایڤەوە بۆ مستەر ئێی هندرسن-(١٠تەمموز گەیشتووە)
ژمارە: ٢٩٨، نهێنی و تایبەتی

گولحەق، ٣٠ی حوزەیرانی ١٩٣٠

گەورەم،

خۆشحاڵم نووسراوی پاشکۆی سەربازیی هاوپێچ بکەم کەتایبەتە بەلێدوان لەسەر کێشەی ئێستای کوردستانی تورکیا لەگەڵ رۆبن پاشا ناوێکی ئەرمەنیداو، دەیشڵێ گوایە ساڵی ١٩١٤ لە ئەرمینیا وەزیری جەنگ بووە. هەروەها نووسراوی کونسوڵی خاوەنشکۆ لە تەورێز، سەبارەت بەهەمان بابەت، هاوپێچ دەکەم.

٢. ئامانجی راگەیەنراوی سەردانی رۆبن پاشا بۆ تاران دەست خستنی چەکە بۆ کوردانی تورکیا. لەکاتێکدا، بەمەزندەی ئەو، ژمارەی سەربازانی سوپای تورک (٦٥٠٠) چەکدار دەبێ، جەنەراڵی ئێرانی لە تەورێز مستەر پاڵمەری ئاگادار کردووەتەوە کە سوپای تورک (١٥٠٠٠) سەربازی هەیەو، فڕۆکەو تۆپی قورسیش پشتیوانییاندەکەن.

٣. لەبارەی بڕگەی (٨)ی راپۆرتی مستەر پاڵمەرەوە کەتێیدا هاتووە: بەپێی رای ئەمیر عەللام، سیاسەتی ئێران هاوکاریکردنی یاخییانی کوردە بە خۆراک و تەقەمەنی، بێگومان زیادە رۆییە. ڕاستەکە تەیموور تاچ دەڵی کوردان هەموویان داردەستی ئێرانن. ناوبراو بەڵگەی ئەوە دێنێتەوە کە پەیوەندیی مێژوویی و دینییان بەئێرانەوەیە، نەك تورکیا، بۆیە هەمیشە سیاسەتی ئێران بەرامبەر بەکورد لەسەر بنەمای دۆستایەتی و لێکگەیشتن بووە. هاوکات بیرۆکەی کوردستانی یەکگرتوو لای حکومەتی ئێرانیش قەدەغەیە، لەبەر ئەوە" مافی چارەنووسی و مافی تایبەت بۆ کەمینەکان" ی ویلسن کە حکومەتی خاوەنشکۆ بێ ئاگایانە پێیوابوو بەکەڵك دێت، گومانی زۆری لەسەرە.

٤. هەفتەی پێشوو لە وەزیری دەرەوەم پرسی: ئایا نائارامی ئێستای کوردستانی تورکیا هیچ دڵە راوکێیەك بۆ حکومەتی ئێران دروست دەکات؟ بەڕێزی کە تا چەند مانگی رابردوو باڵوێزی ئێران بووە لە ئەنگۆرە، مەسەلەکەی روونکردەوەو، وتی بڕیارە کۆمسیۆنی سنووری تورکیا- ئێران رۆژی (١٠)ی تەمموز، بۆ دیاریکردنەوەی سنوور دەست بەکاربێ‌و، پێشبینیکرد بەر لەکۆتایی وەرزی هاوین، دۆخەکە سەقامگیر ببێ.

٥. وێنەی ئەم راپۆرت‌و هاوپێچە بۆ کۆمیساری باڵای خاوەنشکۆ لە بەغداو کونسوڵی خاوەنشکۆ لە تەوریز نێردرا.

ئار. ئێچ. کلایف

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٣،٤٢٤، ل: ٧، ژ: ١١.

* * *

هاوپێچی (١)ی ژ(٥٩)

لە نەقیب کۆلۆنێل دۆدەوە بۆ سێر ئار. کلایڤ

گولحەق، ٢٨ی حوزەیرانی ١٩٣٠

گەورەم،

خۆشحاڵم کۆپی راپۆرتێکتان لەبارەی چاوپێکەوتنێکی رۆژی (٢٦)ی حوزەیرانی ١٩٣٠ مەوە لەگەل رۆبن پاشا ناوێکدا بۆ بەرزبکەمەوە. وێنەی ئەم نووسراوە راستەوخۆ بۆ فەرماندەی هەواڵگری‌و کارە سەربازییەکان وەزارەتی جەنگ‌و سەرۆکی ئەرکانی گشتیی فەرماندەییەکانی سوپا لە هندستان دەنێرم.

پی. سی. ئار. دۆد

پاشکۆی سەربازی

" ڕاپۆرتی چاوپێکەوتنی ڕۆژی (٢٦)ی حوزەیران لەگەڵ ڕۆبن پاشا ناوێکدا."

(٢٦)ی حوزەیران، بەپێی وادەیەك، لەگەل ڕۆبن پاشا ناوێکدا کۆبوومەوەو، ناوبراو پێی ڕاگەیاندم کەساڵی ١٩١٤ لەئەرمینیا وەزیری جەنگ بووەو، ئێستاش بەکارێکی نهێنی هاتووەتە تاران. ئەو، بەنیازبوو هاوکاریی حکومەتەکانی بریتانیاو ئێران بۆ کوردانی تورکیا لەئاراڕات بەدەست بێنێ.

زانیم ئەمانە سێچوار ساڵە لەهەوڵی ئەوەدان کە لەژێر دەستەیی تورك ڕزگاریان بێو، لەڕاستیشدا ئێستا، سەرەڕای کۆششەکانی تورك بۆ ئەوەی بیانخەنەوە ژێر ڕکێفی خۆیان، تاڕادەیەك سەربەخۆن.

تورکەکان دەوروبەری (١٠)ی حوزەیران دەست پێشخەری تاوانێکی نەخشە بۆکێشراو بوون دژی کوردانی ئاراڕات. ڕۆبن پاشا پێی وابوو سوپای تورك (١٥٠٠) نیزامیو نزیکەی (٥٠٠٠) نانیزامی دەبێو، ئەمەیش زۆر لەژمارەی ڕاگەیەندراوی سەرچاوەکانیتر کەمترە. کوردەکان دوو ناوچە، یەکیان بەرەو باکووری ئەرجیشو، ئەویتر هەرێمی چیای ئاراڕاتو بەرەو ڕۆژئاوایان کۆنترۆڵ کردووە. دەیانەوێ پانتاییی نێوان هەردوو دەڤەرەکە بگرنو، بیکەنە هەرێمێکی شۆرشگێڕ. سوپای تورك کراوە بەدوو بەشەوە: گروپێکیان لە باشووری ئەرزرۆمەوە بەرەو ئاراڕاتو، ئەوی دی باکووری ڕۆژئاوای گۆلی وان بەرەو ئەرجیشو بایەزیدی پێ سپێردراوە. شوێنی ئەم کردەوە سەربازییە بۆ سەربازانی نیزامی زۆر سەختەو، تورکەکان بەهێشتنەوەی هێزەکانیان لەو هەرێمانەدا گرفتیان زۆرە.

سۆڤیەت ڕێ بەتورکیا دەدات بۆ پێویستیەکانی سوپاکەی بەڕێگە ئاسنەکانی سۆڤیەتو بەناو کۆماری یەکێتی سۆسیالیستیی سۆڤیەتیدا دابین بکات.

کوردانی تورکیا بەدەست کەمو کوڕیی ئاساییی تەقەمەنییەوە کە تاکە داوایانە بۆ درێژە پێدانی بەرگری دژی تورك، دەناڵێنن. تەنها داوای ڕۆبن پاشایش دابینکردنی نارەسمیی تەقەمەنیبوو بۆ کوردەکانی ئاراڕات.

ناوبراو پێشنیاری ئەوەی لاکردم کەئەگەر حکومەتی بریتانیا رازی بێ، ئەوا ئەم دەتوانێ تەقەمەنی زۆر بەنهێنیو لەرێی عێراقەوە بۆ کورد بگوێزێتەوە. بۆیە پێویست بوو پێی رابگەیەنم کە ئەم داوایەی بێمانایەو، ناتوانم ئەم مەسەلەیە بەجددی بگەیەنمە وەزیری خاوەنشکۆ. ئەو، بەهیوابوو لەگەڵ حکومەتی ئێراندا سەرکەتووتربێ.

قسەکانی رۆبن پاشا ئەوەیان دەگەیاند کە سۆڤیەت تورک وەك داردەست بەکاردێنیو، نارەسمی یارمەتی تورك دەدات بۆ کۆنتۆرڵکردنی کوردەکان، تاپاشتر خۆیان بەشێوەیەکی ئاشتیانە دەست بەسەر ناوچەکەدا بگرن. بەمەیش گەرەکیانە دەسەلاتی خۆیان بەرەو خۆرهەلات تا خوارووی کەناراوەکانی دەریای قەزوینو بەرەو باشوورو عێراق فراوان بکەن. ئەمە ترسی رۆبن پاشایە، بۆیە هیوادارە ئامانجی ئەم کارەی ئێستای لەتاران دەستەبەر بکات.

" نەقیب کۆلۆنێل پێرسی سی. ئار. دۆد"

پاشکۆی سەربازی

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٣/٤٢٤، ل: ٨، ژ: ١/١١

*** ******

هاوپێچی (٢)ی ژ: (٥٩)

لەکونسوڵ پاڵمەرەوە بۆ سێر. ئاڕ. کلایف.

ژمارە: ١٠٨ نهێنی

تەورێز، ١٨ی حوزەیرانی ١٩٣٠

گەورەم،

خۆشحاڵم پێتان رابگەیەنم کە جەنەڕاڵ ئاگاداری کردمەوە: (١٢)ی حوزەیران و دوای بۆمبارانکردنێکی سی رۆژەی مەترێزەکانی پێشەوەی یاخییان، سوپای تورک کە وامەزەندە دەکرێ(١٥-١٦) هەزار چەکداربووبن، بەتۆپی قورس و پێنج فڕۆکەوە شاڵاویان بردە سەر کوردەکان لە شاخی ئاراڕات.

هێرشەکە لە ئیغدیرەوە دەستی پێکردو، بەرەو دیواری پارێزگاریی نیمچە ڕووخاوی (سەردار بولاق– Sardar Bulak)ی باشووری رۆژهەڵات کە دەکەوێتە نێوان هەردوو ئاراڕاتی گەورەو بچووك، پێشڕەویی کرد.

٢. رەنگە ئەو خاڵە کۆنترۆڵ کرابێ، کەچی جەنڕاڵەکە پێیوابوو کۆششی تورکەکان شکست دێنێ، چونکە ئەو دیواری پارێزگارییە لەزستاندا گەلێ سەخت و لەبڕین نەهاتووە.

٣. هەڵبەت دەتوانرا گوندو کۆختەکانی بناری ئاراڕات بسووتێنرانایە، بەلام دەڵێن یاخیەکان هێندەیان خۆراك پێیە کەدەتوانن تاماوەیەکی درێژ بمێننەوە. دەشێ یاخییان خێزانەکانیان ناردبی یان بنێرنە لای کوردانی ئێران.

٤. جەنەڕال رایگەیاند: هەموو هەولێکی دەخاتەگەڕ بۆ چەککردنی هەرپەنابەرێك، بۆیە داوای لە تورکەکان کردووە چوار مانگ پێش دەست پێکردنی هەر هێرشێکی نەخشە بۆکێشراو، ئاگاداری بکەنەوە. جالەبەر ئەوەی چەند رۆژێکی کەمیان داوەتیێ و (پەلاماری رووسەکانیش لەئارادایە)، نەیتوانیوە هەنگاوی پێویست بنێ و، مادام ئاگادار نەبووە، رازی نییە بەرپرس بێ.

٥. ئەو پێیوابوو دەشی باشتر بێ تورکان هێزەکانیان بکەنە چەند ستوونێکی تێکەڵی چوارهەزار کەسی. ئەمجا لەچەندین قۆڵی جیاجیاوە هێرش بکەنەسەر چیای ئاراڕات و، لەڕێگەی بێتەلیشەوە پەیوەندیی بەردەوامیان پێکەوە هەبێ.

تێبینی:

هەربەم شێوەیەبوو ئیتاڵییەکان ساڵانی ١٩٢٧و ١٩٢٨ لەشاخی بەرقە (Cyrenaican Jebel)[1] سەرکەوتن،بەڵام ئەم چیایە لەگەڵ ئاراراتدا بەراورد ناکرێ.

٦. ئاسان نییە ژمارەی یاخییانی کورد دیاری بکرێن. ساڵی رابردوو دەیانوت دوو هەزار چەکدار دەبن، بەڵام ئێستا باوەڕوایە، بەهۆی پەنابەرە موسڵمانەکانی رووسیاوە، ژمارەیان (١٥٠٠)ی‌تر زیادی کردبێ.

٧. (١٥)ی مانگ بەڕێوەبەری بانکی میللی (Bank Milli) بۆ نانی ئێوارە داوەتی کردم، تا ئەمیر عەللام ببینم کە (١٧) ی مانگ دەچووە تاران.

سەردار ئینتیسار (Sardar Intisar)ی هەشت ساڵ لەمەوپێش رەئیس نیزام (Rais Nizam)و پارێزگاری گشتیی تەورێزو ئێستا پارێزگاری گشتیی باشووری ئێران، وەك سەرۆکی وەفدی ئێران بۆ مەسەلەی سنوور دەست نیشانکراوەو، بەم نزیکانە لەرێگەیدا بەرەو ماکۆ دێتە ئێرە.

٨. ئەمیر عەللام لای خاتوو ماك گرات کە (١٦)ی مانگ چاوی پێی کەوتبوو، دانی پێداناوە کە بەرنامەو سیاسەتی ئێران بریتییە لەهاندان یاخود یارمەتیدانی یاخییانی کورد بەخۆراكو تەقەمەنی دژی تورك.

٩. ئەمەیش لەگەل بۆچوونی بەرچاوخراوی خۆمدا کەلەگەل خاتوو ماك گراتدا لێی دوامو، لەسەرچاوەی تریشەوە بۆم دەرکەوتبوو، یەکدەگرێتەوە.

١٠. وێنەی ئەم نووسراوە بۆ باڵوێزخانەی ئەنکۆرەی خاوەنشکۆ نێردراوە.

ستانهەوپ پاڵمەر

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٣/٤٢٤، ل: ٨-٩، ژ: ٢/١١

---

[1] شاخێکە لە ناوچەی بەرقەی باکووری رۆژهەڵاتی وڵاتی لیبیا (المنجد في الاعلام، حکومەتی ١٢٦). (س)

ژ: ٦٠

لە سێر جی کلارکەوە بۆ مستەر نێی. هندرسن (٧ی تەمووز گەیشتووە)

ژمارە: ٢٥٤

قوستەنتەنییە، ٣ی تەمووزی ١٩٢٠

گەورەم،

خۆشحاڵبووم، لەبرووسکەی ژمارە (٤٣)ی (٣٠)ی مانگی رابردوومدا، لەچەند راپۆرتێکی ئاژانسی ئەنادۆڵ لەمەڕ کردەوەی سەربازیی نزیک سنووری تورکیا–ئێران دژی چەتەکانی کورد، ئاگادارتان بکەمەوە.

٢ـ ئەم راپۆرتانە بۆ چەند رۆژێكو دوای بڵاوبونەوەی رۆژنامە ئەوروپییەکان کە زانیارییان لەسەر کارە سەربازییەکانی سنور تێدابوو، دواکەوتن‌و، کە دەریشچوون، ئاشکرابوو مەبەستیان بچووککردنەوەی قەوارەی شەڕەکەیە.

راستە، ئاماژە بەبۆمبابارانی ئاراپات لەلایەن فڕۆکەکانی تورکیاوە کراوە، بەڵام بەپێی راگەیاندنی رەسمی، ژمارەیەکی کەم سەرباز بۆ بەرەنگاریی پەلامارێکی بێ بایەخی سەرسنوور بەکارهێنراوە. دوا برووسکەی وان کە تێیدا هاتبوو: ژمارەیەکی زۆر پەلاماردەری کۆبووەوە لە (یەکماڵان Yakmalan)ی ئێران لە(گەوەری سامیان Gevirisamyan)ەوە سنووریان بڕیوەو، پەیوەندییان بەهۆزی حەیدەرانلییەوە کردووەو، هێرشیان کردووتەسەر چەند رەبییەیەکی جەندرمەو، هەوڵی یاخیبوونیان داوە لەنزیك زیلان[١]، ئەوەی نیشاندا کە دۆخێکی ترسناکتر بەڕێوەیە، برووسکەکە بەکورتی ئاماژەی پێکردبووکە کارکراوە بۆ بەرگرتن لە گەڕانەوەی هێرشکەران بۆ ئێران.

٣ـ سێ رۆژە راگەیاندنی رەسمی دەرنەچووە، بەڵام باری سەرسنوور تاڕادەیەکی زۆر بابەتی لێدوانی چاپەمەنییەکان بووەو، ئێستایش ئاشکرایە کەکاری سەربازی

---

[١] ناحیەیەکی نزیکی باکووری شاری ئەرجیشە لە ویلایەتی وان. (س)

بەشێوەیەکی بەرچاو لە ڕۆژئاوای گۆلی ورمێو نزیك ئاراراتی شوێنی ڕاپەڕینی خێڵی بەهێزی کوردی جەلالین دژی حکومەت، دەستی پێکردووەو، بەپێی نووسینەکانی ئەمڕۆی (میللیەت)ی نیمچە ڕەسمی، یاخییان گەمارۆدراونو، تەواو دامرکاندنەوەیان تەنها مەسەلەی چەند ڕۆژێکی کەمە.

٤ـ وەك چاوەڕوان دەکرا، چاپەمەنییە هاوکاریکراوەکانی حکومەت هاودەنگی حکومەتن بۆ چارەسەری (مەسەلەی سنووری ڕۆژهەڵات) چونکە ئیتر هێزی گەورەی تورك لە هەرێمی ئارارات بەدی ناکرێ. هێورکردنەوەی بەزەبری هێزی ئەو بەشانە، لەئانو ساتدایەو، گوندەکانیش کە زۆر بەفراوانی بڵاوبوونەتەوە، لەگەڵ زەویدا تەخت دەکرێنو، ئەمجا دوای وێرانکردن، دەسەڵاتە مەدەنییەکان بەرەو ڕووی بنیاتنان دەبنەوە.

٥ـ دوورنییە حکومەتی ئێران بەرپرسی ئەم ڕووداوانە بێ، چونکە یەکجار لەسنوورییەوە نزیکن، دەڵێن سەرکردەکانی یاخیبوون، ئەگەر بکرێ بەوە ناوببرێن، بەژمارەیەکی کەمەوە لەخاکی ئێرانەوە هاتوونو، لەوێ چەكو تەقەمەنیی بەشی خۆیانیان هێناوە. دەسەڵاتدارانی ئێران هیچ هەوڵێك نادەن بۆ ڕاگرتنی هێرشەکانو، چاپەمەنییەکانیش دەپرسن: ئایا ئەمە هەڵوێستێکی ڕاستە بۆ دەوڵەتێکی دراوسێ کە تورکیا ڕێککەتننامەی دۆستانەی لەگەڵدا هەیە؟ کونسوڵی ئێران وەڵامی ئەم پڕوپاگەندەیەی دایەوە کە گوایە ئێرانیش هاوشێوەی تورکیا بەدەست پەلاماردەرانەوە دەناڵێنێ، بەڵام دەنگ ناکاتو، حکومەتی تورکیایش ناڕازی نییە چاپەمەنییەکان دەوارێك لەئێران هەڵدەن، چونکە ناتوانن هیچ زیانێك بدەن، بێگومان ئومێدیان وایە، ئەمە بەدواداچوونی ئامانجی سەرەکیی کردەوە سەربازەکان کە دوایی هێنانە بە گێچەڵی یاخیبوونی ساڵی ١٩٢٥ی کوردان، نەهێڵێ.

وێنەی ئەم نووسراوەم بۆ نوێنەری خاوەنشکۆ لە تاران ناردووە.

جۆرج. ئاڕ. کلارك

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٣/٤٢٤، ل٤-٥، ژ:٧

ژ:٦١

لەسێر جی کلارکەوە بۆ مستەر ئێی هندرسن (٧ی تەمووز گەیشتووە)

ژمارە:٤٥

برووسکە،

قوستەنتەنییە، (٧)ی تەمووزی ١٩٣٠

ئاماژە بەنووسراوی ژمارە (٢٥٤)م، هەواڵی ئەوە هەیە کە شاڵاوێکی نوێی هێرشکارانی نزیك چیغلی کەوی (Chiglikeuy)[1] کە ژمارەیان (١٠٠)کەس دەبێ، دەستی پێکراوە. دیسانەوە گازندەو گلەیی لە حکومەتی ئێران دەکرێ، دەڵێن نوێنەر بۆ ئێران نێردراوە.

پاشکۆی سەربازی زانیویەکە دەهەزار سەربازی تورك لەشەڕدان و، سەد قوربانییان هەیەو، سێ فرۆکەیشیان لەدەستداوە.ناوبراو زیانەکانی بەکەم دەزانێ.

ئەم نووسراوە بۆ تارانیش نێدراوە.

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٣/٤٢٤، ل:٧، ژ:٩

[1] رەنگە هەر (چیغلی)ی شارۆچکەیەکی باکووری رۆژهەڵاتی ویلایەتی وان بێ نزیك بە سنوور. (س)

ژ:٦٢

لەسێرجی کلارکەوە بۆ مستەر ئێی. هندرسن (٧ی تەممووز گەیشتووە)

ژمارە:٤٦

قوستەنتەنییە، ٧ی تەممووزی ١٩٣٠

برووسکە

ئاماژە بەبرووسکەی خێرای پێشووم، چاپەمەنییەکانی تورکیا کەوتوونە ئیشارەتدان بەوەی کەڕێتێدەچێ بریتانیای مەزنی خوازیاری هەمیشەیی دروستکردنی دەوڵەتێکی کوردیی سەربەخۆ لە باکووری عیراق، پەیوەندیی بەم جووڵانەوەیەی نزیک چیای ئاڕاراتەوە هەبێ.

هەروەك وەزیری کاروباری دەرەوە، بەم دواییە، هەمان بۆچوونی بۆ وەزیری عیراق دەربڕیوە، من بەڕێزی لەهەڵوێستی راستەقینەی خۆمانو، وەك لەهاوپێچی راپۆرتی ژمارە (٣٦٧)تاندا هاتبوو، ئاگاداردەکەمەوە.

ئەم نووسراوە بۆ بەغدایش نێردراوە.

وەزارەتی دەرەوە، ٤٢٤/٢٧٣، ل:٧، ژ:١٠

ژ:٦٢

لەسێرجی کلارکەوە بۆ مستەر ئیی. هندرسن (١٤ی تەمووز گەیشتووە)

ژمارە: ٢٦٢

قوستەنتەنییە، ١٠ی تەمموزی ١٩٣٠ قوستەنتەنییە

گەورەم،

ئاماژە بەنووسراوی ژمارە(٢٥٤)ی سێی ئەم مانگەم، وێنەی راپۆرتێکی پاشکۆی سەربازیی باڵوێزخانەی خاوەنشکۆ هاوپێچ دەکەم کەتایبەتە بەکردەوە سەربازییە تازەکانی تورك دژی یاخییانی کوردی دەوروبەری شاخی ئاراڕات.

٢. هەفتەی رابردوو مۆڵەت درایە چاپەمەنیەکانی ناوخۆ تا بەدرێژی لەسەر رووداوەکانی کوردستانی باکوور کە ئێستا زۆر گرنگترو فراوانتر دەبینرێ، وەك لەوەی سەرەتا بەگشتی دەرکی پێدەکرا، بدوێن. هێزێکی بەرچاوی سەرباز لە شەرگەکاندان، دەڵێن باندەکانیش کە زووتر بە (١٠٠) کورد دانرابوون، سەدان کەسیان لێکۆڕاوە. پۆستە سەربازییە تورکەکانی سەر سنووریش، وەك ئەوی بولاقباش(Bulak Bazi)[1]، کەوتوونە بەر هێرشی هێزی پێشکەوتوو، هەواڵی بۆمبارانی فرۆکەیش رۆژانە لەئارادایە. سەرەڕای ئەمە، ئاشکرایەیاخییان لەسنووری (١٥٠) کیلۆمەترێکدا چالاکن. کەسانێك کە کێشەکەیان جووڵاندووە، لە ئاراراتەوە تا خۆشاب (Khoshab)[2] ی رۆژهەڵاتی وان کە ئێستا بەئاشکرا دەنگی یاخیبوون و سەرهەڵدان و بزووتنەوەیەکی بەرفراوانی تێدایە، بەدرێژایی ئەرزرۆم و مووش و ئەلعەزیز دەستگیر کراون و، بڵاوکراوەکانیش کوژرانی ژمارەیەك سەرکردەی کورد لەپێکدادانێکی نزیك ئەرجیشی سەر کەناری سەرووی رۆژئاوای گۆلی وان

---

[1] ناوچەیەکی سەر سنووری تورکیا– ئێرانە نزیکی رۆژهەڵاتی شاری بایەزیدە.(س)

[2] ناحیەیەکی نزیکی باشووری رۆژهەڵاتی شاری وانە.(س)

رادەگەیەنن. ڕۆژانە خەڵك دڵنیا دەکرێنەوە کە حکومەت باش کۆنترۆڵی بارودۆخەکەی کردووەو، یاخییان تەواو گەمارۆ دراون و، تەفروتوونا کردنیان کە تاکە خەیاڵی تورکیایە، تەنها مەسەلەی پێنج و دوو ڕۆژێکە.

٣. بابەتی گرنگی هەفتەی رابردووی بڵاوکراوەکان، جگە لە چەند زانیارییەکی کەم لەسەر کارە سەربازییەکان، پەرەسەندنی بەردەوامی هێرشی دوژمنکارانەو جنێودانیان بە ئێران بوو. چاپەمەنیەکان بەوەندە نەوەستاون کە حکومەتی ئێران بەڕێگەدان بە پەرینەوەی یاخییان لە سنوور تاوانبار بکەن، بەڵکوو بەئاشکراو بێپەردە ئەڵێن: ئێران چەك و خۆراك بۆ یاخییان دابین دەکات و، بەهێزیان دەکاتەوەو، لەپشت جووڵانەوەکەوەیە. جا هەروەك بەڕێوەبەری

چاپەمەنییەکان دوێنێ پێی ڕاگەیاندم، توندو تیژیی ئەم تاوانبارکردنانە، تەنانەت لەباری ئێستای پەیوەندیی تورکیا– ئێراندا، جێگەی سەرسوڕمانە، چونکە دیارە هەموو هەواڵەکانی لەمەڕ یاخیبوونەکە کۆنترۆڵ دەکرێن. دەڵێن تاران ناڕەزاییی زۆری لەمە پێشانداوەو، خودی وەزیری دەرەوە بە پەیامنێری چاپەمەنیەکانی ڕاگەیاندووە: هەردوو حکومەت، لە هەڵگیرسانی یاخیبوونەکەوە، لە پەیوەندیی توندو تۆڵدان. بەڵام ئاماژەی بەوەیش کرد کە هیچ گفتوگۆیەکی "گرنگ" ئەنجام نەدراوە. ئێران پاش لێدوانێکی کارمەڵسووڕێنی وڵاتەکەی کەتێیدا وتی: هیچ هەواڵێکی تارانی نییە، تا ئێستا شتێکیتری بڵاونەکردووەتەوە.

٤. گومان نییە حکومەتی تورکیا سوورە لەسەر تێکشکاندنی مەسەلەی کوردو، هاندەرێکی دوورتریش لەپشت شاڵاوی توندی دژی ئێرانەوە هەیە. بەردەوام ئەوە ڕەت دەکرێتەوە کەحکومەتی تورك نیازی لێدانی یاخییانی لەناو خاکی ئێراندا هەبێ، ئەگەرچی کونسوڵی خاوەنشکۆ لەتەرابزوون دەزانێ هەنگاوێکی لەم جۆرە، بەوپێیەکە سنوور شکاندنێك شتێکی وا لەمەسەلەکە ناگۆڕێ، بیری لێکراوەتەوە. ڕۆژنامەی (وەقت) زیاتر دەچێتە پێش و دەڵێ: ئەگەر ئێران نەتوانێ لەسنووری خۆیەوە چاری یاخییان بکات، ئەوا حکومەتەکەی پێویستە یان ڕێگە بداتە

سەربازانی تورك لەناو ئێراندا شوێن پێیان هەڵگرن، یاخود رازی بێ بە دیاریکردنێکی وەهای سنوور کە دوایی بە پەلامارەکان بێنێ. ئەگەر ئەم دوو چارە یەیش شکستیان هێنا، پێویستە تورکیا بەئازادییەکی تەواوەوە هەر رێ و شوێنێك پێڕەو بکات کەئاسایشی خۆی پێویستی بن. ئەمە پێدەچێ ئەوە بگەیەنێ کە تورکیا دەیەوێ هەلومەرجی ئێستا بۆ قازانجی خۆی بقۆزێتەوەو، دیفاکتۆی سنوور بەجۆرێکی سوود بەخشتر لەوەی وا ساڵانی دوایی هۆکاری زۆر ناکۆکی بوون، بسەپێنێ.

٥. پێویستە پێی لەسەر دابگرمەوە کە پێشڕەویکردن خەیاڵە، چونکە تورك بەدناوو جێی گومانەو، سەرچاوەی بڕوا پێکردنی نییە. کارەکانی حکومەتی ئەنگۆرە شاراوەن و، دەشێ چەند هەواڵێکی کەم لەئەنگۆرە دەست بکەون. سەرباری ئەمە، کۆتایی ئەم هەفتەیە دەچمە پایتەختو، پێدەچێ بتوانم وتووێژ لەگەڵ وەزیری دەرەوەدا بکەم.

جۆرج. ئار. کلارك

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٣/٤٢٤، ل: ١٠، ژ: ١٣

هاوپێچی ژ: ٦٣
لەڕائید ئۆلیڤرییەوە بۆ سێرجی. کلارك

ژمارە: ٥

قوستەنتەنییە، ٤ی تەمووزی ١٩٣٠

گەورەم،

خۆشحاڵم ئەم روونکردنەوانەی لای خوارەوەتان پێشکەش بکەم کە هاوکارێکم لێیان ئاگادار کردوومەوە. سەرچاوەی ئەم زانیارییانە یۆنانییە.

ا. حکوومەتی تورکیا مانگی نیسانی رابردوو خۆی بۆ هێرشێکی سەر یاخییانی کوردی نزیك بایەزید ئامادەکرد.

ب. دوو فەیلەقی تایبەتی سەربازی، یەکیان لە یەکەکانی فەیلەقی نۆ لە باکوور، ئەویتر لە یەکەکانی فەیلەقەکانی شەش‌و حەوت، دروست کراون. هەریەك لەم دوو فەیلەقە لە (٤٠٠–٥٠٠) سەرباز پێکهاتووە.

ج. فەیلەقێکی یەدەگ لە ویلایەتەکانی رۆژئاوا پێکهێنراوە[١].

د. فیرقەیەکی سوارەو هەندی تۆپی شاخ‌و چوار پۆل فرۆکە لەگەڵ دوو فەیلەقی ئاماژە پێکراودا، خراونەگەڕ.

ه. ئۆپەراسیۆنەکان مانگی مایس‌و حوزەیران دەست پێکراون‌و، تارادەیەك سەرکەوتووبوون.(١٠٠سەد) قوربانی هەبوون‌و، یاخییان سی فڕۆکەیشیان خستە خوارەوە.

و. لەبەر ئەوەی فەیلەقی باکوور، بەر لەئامادەبوونی فەیلەقی باشوور، کەوتە پەلامار، ژمارەیەك لە دوژمنان توانیان بەرەو باشوورو گۆلی وان هەڵبێن‌و، لەوێ چەند گوندێکیان وێرانکرد.

---

[١] ئەم خاڵە لێی پەڕیوە.

ز. گوشاری باشتری سەربازی تورك، ناچاریکردن بە گۆلی سنووردا بەرەو گۆلی ورمێ بپەڕنەوە.

ح. واهەست دەکری جەندرمە بتوانی چاری ئەم پاشماوەیەیش بکات.

٢. دەکری ئەم خالانەی سەرەوە لەگەڵ زانیاریەکانی لەمەڕ ئەم بابەت کە زووتر گەیشتبوون، یەك بگرنەوە. ئەمانە بەشداریی (١٠٠٠٠) دەهەزار سەرباز لە هێزە حکومییەکانو هۆی گواستنەوەی ئاژاوە بۆ باشووری هەرێمی چیای ئاراڕات دەخەنە روو.

٣. ئەرکانی گشتی گەرەکی نییە فەیلەقەکانی هەشتو نۆ، وەك بەشێوەیەکی ئاسایی دامەزراون، بێنێتە گۆڕەپانەکەوە، بەڵکو پێکهاتەی تێکەڵ لە ناوچەیەکی فراواندا دروست دەکات. ئەم راستییە کارێکی گرنگی ئەم کردەوە سەربازییانەیە.

٤. پێم وایە ژمارەی قوربانیان لەوەزیاترە کەپێشاندراوە. کوردەکان کە لە هەرێمێکی باشی شیاو بۆ پارتیزانیدا دەجەنگن، سەختە توانرابێ بە قوربانییەکی هێندە کەم وەدەر نرابن. راپۆرتێکیش بەم دواییە گەیشتووە کە شەمەندەفەرێك (٣٠٠) بریندارى هەڵگرتووەو، بەناو جەرابلوسدا بەرەو رۆژئاوا رۆیشتووە.

ئۆلێری

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٣/٤٢٤، ل: ١١، ژ: ١/١٣

ژ: ٦٤

لەسێرئارِ. کلایڤەوە بۆ مستەر ئێی. هندرسن(٢٢ی تەمووز گەیشتووە)

ژمارە: ٣٢٨

گوڵحەق، ١٤ی تەمووزی ١٩٣٠

گەورەم،

ئاماژە بەنووسراوی ژمارە(٢٩٨)ی (٣٠) حوزەیرانم، وەرگێڕراوی بابەتێکی(١٠)ی تەمووزی رۆژنامەی "ئێران"تان بۆ دەنێرم کە هەواڵی ئاژانسی دەنگوباسی تورکیا دەسەلمێنی سەبارەت بە هاوکاریو هاندانی کوردانی تورکیا لەلایەن حکومەتی ئێران بۆ تێکۆشان دژی حکومەتی تورک.

٢. کاتێك دەزگاکانی ئێران بیانەوی بۆچوونێك بەجیدی بخەنەڕوو، رۆژنامەی "ئێران" لەهەر رۆژنامەیەکی تری ئەم وڵاتە زیاتر بەکار دێنێ. ئەم رۆژنامەیە دەکرێ وەك نیمچە رەسمی سەیر بکرێو، بابەتەکەیش بە جیدی نووسراوە.

من دڵنیام تێڕوانینی رەسمیی حکومەتی ئێران بۆ کێشەی کوردی تورکیا تەواو بەوجۆرەیە کە "ئێران" باسی دەکات، بەڵام نازانم ئایا کاربەدەستانی سنوور کار بەم تێڕوانینە رەسمییە دەکەن؟ ئێرانو تورکیا هێندە جیاواز مامەڵەی کوردی لای خۆیان دەکەن کەئاسان نییە باوەڕبکرێ رای تایبەتی ئێران تەواو لەگەڵ راگەیاندنە رەسمییەکەدا یەکبگرێتەوە. دەشێ تێبینییەکانی ئەمیر عەللام(کەلەبڕگەی (٣)ی نووسراوی لەسەرەوە ئاماژە پێکراومدا ئیشارەتی پێکراوە) وەك نمونەیەك بۆ بۆچوونی تایبەتی ئێران لەئاستی کێشەی خێڵە کوردەکاندا وەربگیرێ.

٤. سەرنجی دواتری چاپەمەنیی تاران، تاوانبارکردنی سۆڤیەتیەکانە بە بڵاوکردنەوەی هەواڵی ناڕاست لەبارەی ئەم مەسەلەیەوە، پێشاندانی ئێران وەك دراوسێیەکی خراپو، پاساو هێنانەوە بۆ هێرشە سەربازییەکانی ئەم دواییەیان لەنزیك خودافەرین_ Khudafarin. ئەم بەیانییە پرسیارم لەسەر ئەم بابەتە

لەوەزیری دەرەوە کـردو، بۆم دەرکـەوت بـەڕێزی پێـی وایـە: حکومـەتی سۆڤیەت، بەتاوانبارکردنی ناڕاستی حکومەتی ئێران بەهاوکاریکردنو هاندانی یاخییـانی کـورد، هـەوڵدەدات کێشـەو گرفـت لـەنێوان هـەردوو حکومـەتی ئـێرانو تورکیـادا بنێتــەوە. بـەڕێزی لەسـەری ڕۆیشـتو، بەتووڕەییـەوە لەسـەر نەشیاویی مامەڵەکردن لەگــەڵ حکومـەتی رووسـدا، جـا قەیسـەری بـێ یـان کۆمۆنیسـت، دووا. بەقسـەی ئـەو، هەردوکیان شایانی متمانە پێکردن نەبوون.

٥. هاوکـات بـۆ کۆمسیـۆنی سـنووری ئـێران کـە بڕیـاربوو (١٠)ی تــەمموز بـۆ دەستپێکردنەوەی دیاریکردنی سنووری ئێران– تورکیا لەگەڵ تورکـاندا کۆببێتـەوە، هێشــتا هــەر لەتارانــەو، هــۆی دواخستنیشــی شــەڕو شــۆڕی بەردەوامــە لەگــەڵ کوردەکاندا. ئەمە هەرچەندە دەڵێن تورکەکان دەستیان بەکار کردووە.

ئـەندامانی شـاندەکە لەسـەرگرتنی کارەکـەیان بـێئومێدن، چونکـە راوبۆچوونـی هەردوو لیژنەکە لەسەر دیاریکردنی سـنوور، بـەپێی ئـەنجامی بەدەسـتهێنراو، سـاڵی رابـردوو هێنـدە لەیـەك دووربـوون کـەدەبوو سـەرەتا مەسـەلەکە بەشـێوەیەکی دیپلۆماسییانە لەتاران یـان ئـەنگۆرە گفتوگۆی لەسـەر بکرایـە. دەسـەڵاتە باڵاکـانی ئێرانو تورکیا ئەم هەستەیان نەبوو، بەڵکو لـەڕێی ئـەندامێکی لیژنەکـەوە زانیـم کـە ڕاسـتە. وادەردەکـەوێ(فـەرووغی_ Feroughi)ی بـاڵوێز لـە ئـەنگۆرە، تـەرکیزی کردبێتە سەر گوندەکانی ناوچەی ناکۆکی لەسـەرو، مەسـەلەی بڕیـاردان لـەڕێگاکانی پەیوەندیکردنو رووبارەکانی بۆ کاتێکیتر هێشـتبێتەوە. یەکلاییکردنـەوەی رووبـارو ڕێگەوبانەکان، گەورەترین کێشەی ئەندامانی کۆمسیۆنەکەیە.

٦. وێنەی ئەم نووسراوەو هاوپێچەکەی بۆ باڵوێزی خاوەنشکۆ لە قوستەنتەنییەو جێگری کۆمیساری باڵای خاوەنشکۆ لەعێراق دەنێرم.

ئار. ئێچ. کلایڤ

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٣/٤٢٤، ل: ١٨، ژ: ٢١

***   ******

هاو پێچی ژمارە:٦٤

هەڵبژاردەیەك لە ژمارەی رۆژی"١٦"ی تەمووزی (١٩٣٠)ی رۆژنامەی "ئێران"
"کێشەی کوردو سیاسەتی حکوومەتمان"

رۆژنامەکە لەسەر گوتارداو بەم ناونیشانە دەڵێ:

تورکیای دراوسێمان، دەمێکە تووشی کێشەی کورد بووە. ئێمە پێشترو ئێستایش لەبەر پەیوەندیی دۆستانەی ئێران- تورکیا بەمە دلگرانین‌و، بەجیددی هیوادارین ئەم گرفتەیش، وەك هەموو ئەو تەنگوچەڵەمانەی تر کەحکومەتی تورکیا بەسەرکەوتوویی بەسەریاندا زاڵ بووە، تەواو چارەسەر بکرێ.

وابۆ هەفتەیەك دەچێ هەواڵێکی کورتی وەرگێڕدراوی رۆژنامەیەکی بیانیمان لەسەر ئاژاوەکانی کوردانی تورکیا بۆ زانیاریی خوێنەرانی بەڕێزمان بڵاوکردەوەو، ئیتر پێویست ناکات جارێکی‌تر لێرەدا دووبارە بکەینەوە. بەڵام ئاژانسی ئەنادۆڵ بەم دواییە راپۆرتێکی لەم بارەیەوە بڵاوکردووەتەوە کە لە رۆژنامە ناوخۆییەکانی تارانەوە وەریگرتبوو. ئەمەیش ناچاری کردین ئەم گوتارەی لەسەر بنووسین.

راپۆرتەکە دەڵێ:

((خالید ئاغاو (١٠٠) کەس چوونە ئێران‌و، چەکیان وەرگرت‌و، ئەمجا پەلاماری خاکی تورکیایان دا. یاخییان، بەپێی چەند هەواڵێکی بڕواپێکراوی گەیشتوو، لە ئێران بەئاشکرا کاریان بۆ ئاسان کراوەو، لە (ماکۆ)یشەوە خواردنیان بۆ دابین دەکرێ)).

بڵاوکردنەوەی ئەم راپۆرتەی ئاژانسی ئەنادۆڵ، زۆر جێی نیگەرانییە، چونکە رای گشتیی تورکی دەشێوێنێ‌و، تورکانی پشتیوانی بەهێزکردنی پەیوەندیی سیاسیی تورکیا- ئێران پاشگەز دەکاتەوە. لەبەر ئەوەی ئێمە حەز ناکەین کەمترین بەهەڵە لێکگەیشتن لەنێوان حکومەتی ئێران‌و تورکیادا هەبێ، بەپێویستی دەزانین ئەم هەواڵەی سەرەوە رەتبکەینەوەو، گلەیی لە ئاژانسەکە بکەین کە ئەم راپۆرتەی بێ

لێکۆڵینـەوەی شیاو، چ بۆ متمانـەی خـۆی یـان هەرشتێکیتر، بڵاو کردووەتـەوە، چونکه لـەکاتێکدا هـەردوولا پەرۆشـی پـەیوەندیی دۆسـتانەی هاوبەشـین، بەهەڵـە لێکحاڵیبوونمان لەنێواندا پەیدا دەبێ.

ئێمـە لـە زۆر سـەرچاوەی بڕواپێکـراوی نـاوخۆوە، کەهەواڵـەکانیان جێگـەی سەرسوڕمانو نیگەرانی بوون، لێکۆڵینەوەی تایبەتمان لەسەر ئەم مەسەلەیە کردووە چونکه حکومەتی ئێران نـەك هـەر پشتیوانیی یاخییـانی کوردی نـەکردووە، بـەڵکو چەندین ڕێوشوێنی بەقازانجی حکومەتی تورکیـا گرتووەتەبەر. ئـەو ڕێوشـوێنانەیش بەم جۆرە بوون:—

١. حکوومـەتی ئـێران بـۆ هاوکـاریی حکومـەتی تورکیـا، ئەوکاتـەی کێشـەی یاخییـانی کـورد لـەتورکیا کۆتـاییی دێ، پێشـنیاری پـێڕەوو جێبـەجێکردنی سیاسەتێکی کردووە.

٢. حکوومـەتی ئـێران پـەیوەندیدارانی ئاگـادار کردووەتـەوە کەسـنووری کوردستانی ئێران دابخەن، بۆ ئەوەی نـەکوردانی ئـێران بتوانـن یارمـەتیی کوردانـی تورکیا بدەنو، نەکوردانی تورکیایش کراوەیی سنوور بەهەل بزاننو، پێیدا لەدەست هێزە تورکەکان هەڵبێن.

٣. حکوومەتی ئێران بۆ جێبـەجێکردنی ئـەم ڕێوشـوینانە، ، فـەرمانی بەخێڵـە کوردە ئێرانیەکان داوە لەسنوور دووربکەونەوە بەرەو ناوەوە، ئەمەیش بـۆ ئـەوەی نەتوانن پەیوەندی بەکوردانی تورکیاوە بکەن.

٤.کاتێك چەند کوردێك کەپێشـتر لـەخاکی تورکیـاوە هاتبوونـە ناوخـاکی ئـێرانو سەرپێچیی ئەم فەرمانەیان کردبوو، حکومەتی ئێران...... وپاشان رایگواستن.[1]

٥.سەبارەت بەو بایەخەیش کەحکومەتی ئـێران بـە کـوردان وڵاتەکـەیی دەداتو، بەڕەعیەتی ئاسایی خۆییان دەزانێ، کوردانـی ئـێران ڕێیـان پـێ نـادرێ هاوکـاریی کوردانی تورکیا بکەنو، هان یاخود پەنایان بدەن.

---

[1] ئەم ڕستەیە ناتەواوە.

٦. حکوومەتمان ڕێنوێنیی (توجیە) ی بۆ بەرپرسانی سنوور ناردووە، تا هاریکاریی دامو دەزگای سنووریی تورکیا بکەن‌و، متمانەی تەواو لەنێوان هەردوولادا بێننە ئاراوەو، دەزگاکانی هەردوو حکومەت بەگوڕ بکەن، تابەوریاییو زانیاری تەواوەوە لەسەر هەلومەرجەکە بکەونەگەڕ.

بەکورتی، حکوومەتی ئێران دڵسۆزانەو، وەك برایەك لەم مەسەلەیەدا مامەڵەی لەتەك تورکیادا کردووە. جا بۆیە پێمان وایە ئاژانسی ئەنادۆڵ، بێ چوونەوەی پێش وەختی بۆ سەرچاوە بڕوا پێکراوەکانی ناوخۆ، ڕاپۆرتەکەی بڵاوکردووەتەوە.

ئێمە کەپشتیوانی ناوەندخوازیین‌و، چەند ساڵێکە لەوڵاتماندا پێڕەوی ئەم سیاسەتە دەکەین، ئێمە کەهەمیشە دژی هەرجۆرە هاندان‌و ووروژاندنێکی ناوخۆیین‌و، بوار نادەین کەس ئەم کارانە دژی بەرژەوەندی دەوڵەت بکات، ئێمە کەدەزانی‌ون باوەڕمان بەو ڕاستییە هەیە، کەوا هەر وڵاتێك دەبێ یەکەم هەنگاو ئاسایشی ناوخۆ سەقامگیربکات تابتوانێت چاکسازیی‌تر بەجێ بهێنێ‌و، چەند ساڵی دوایی هەموو کۆششێکمان کردووەو تا بەهەوڵی ماندوویی نەناسانەی خاوەنشکۆ، بەئامانجمان گەیشتووین‌و، ئێران بووەتە وڵاتی ئاسایش‌و ئارامی. ئێمە کەباوەڕمان بەپرنسیپی پاراستنی دۆستانە هەیە لەگەڵ برا تورکمانەکانمانداو بۆ ئەمەیش چەندین بەڵگەمان هەیە، ئێستا چۆن دەبێ خەڵك باوەڕبکات کەئێمە پەنا یان یارمەتیی ژمارەیەك کوردی یاخیمان دابێ؟!!

ئەم کارانە لەبناغەدا، جگە لەمەسەلەی پەیوەندیی دۆستانە، دژی ئەو سیاسەت‌و بۆچوونانەیشن کەحکوومەتمان هەیبوون. سیاسەتی حکومەتی ئێران سیاسەتێکی ڕوونی شەرەفمەندانە بووەو، هەرگیز بەم جۆرە کردەوانە بەدناو نابێ. بۆیە ئەو بابەتەی کە ئاژانسی ئەنادۆڵ بڵاوی کردووەتەوە، بێ بناغەیەو، هیوامانە ئاژانسی ناوبراو هەواڵەکەی لە چاپەمەنییە تورکیەکاندا ڕاست بکاتەوەو، دەست لە دروستکردنی ناحاڵیبوونی بێ هۆ هەڵبگرێ.

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٢/٤٢٤، ل: ١٩—٢٠، ژ: ١/٢١

ژ: ٦٥

لە سێرجی. کلارکەوە بۆ مستەر ئێی. هندرسن(٢١ی تەمووز گەیشتووە)

ژمارە: ٢٧٣ "نهێنی"

قوستەنتەنییە، ١٥ی تەممووزی ١٩٣٠

گەورەم،

ئامـاژە بەنووسـراوی ژمــارە (٢٦٢)ی (١٠) تــەممووزم، ئاگادارتــان دەکــەم کــە ڕۆژنامەکانی تورکیا (١٣)ی ئەم مانگە بـەڕەسمیی دامرکانـەوەی ڕاپـەڕینی کوردیـان ڕاگەیاند.

٢. شەوی (١٢)ی مانگ کە وەزیری دەرەوەم لەئەنگۆرە بینی، بەڕێزی پێـی وتم: هـەواڵ لەساڵح پاشـای فـەماندەی گشـتیی کـردەوە سـەربازیەکەوە گەیشـتووەو، بڵاوکراوەتـەوە. ئـەو نـەك هـەر بەسـەرکوتکردنی سـەرکەوتووانەی ئـەو تێکدەرانـەی ئارامیی تورکیـا، بـەڵکوو بەپاککردنـەوەی (٢٥) میلـی سنووری تورکیـایش دڵخۆش بوو. بەقسـەی ئـەو، باندەکـان بـێ هیـچ هـەوڵێکی ڕێکخستنیان لەلایـەن حکومـەتی ئێرانەوە، یان ئاگاداریی دەزگاکانی ئێران و حکومەت خۆیشی، لەو ناوچانەدا دزەیان کردبـووە نـاوەوە. گلەییـەکان لـەئێران بێسوود بـوون و، بـێ وەڵام مانــەوە، بۆیــە جەنـەڕاڵی تـورك فـەرمانی پێدرا، بەهـەر نرخێــك بــێ، تەنانــەت ئەگــەر پێویسـت بەتێکشـکاندنی خێڵـەکانی سـەر سنووریش بکـات، سـەرهەڵدانەکە دابمرکێنێتــەوە. هـەروەها تۆفیـق ڕۆسـتوو، بـەر لـە دوا نـاڕەزایی ئـێران دژی داگیرکردنی سـنوور، نامەیەکی بۆ مۆسکۆو واشنتۆن ئامادە کردبوو و، داوای پەیماننامەکانی (لیتڤینۆڤ و کێلۆگ)[1] ی تێدا کردبـوون، لەبـەر ئـەوەی بـەڕای ئــەو، لـێرە حاڵــەتێکی دەسـت

---

[1] ڕێکەوتننامەی ئاشتی (Kellogg-Briand) ١٩٢٨/٨/٢٧ لە پاریس لەنێوان ئەڵمانیاو ئەمریکاو بەلجیکاو فەرەنسەو بریتانیاو هندستان و ئیتاڵیاو یابان و پۆڵـەندەو چیکۆسلۆڤاکیادا ئیمزا کراو، ٢٤ی تـەممووزی-

درێژکردن روویدابوو، ئەویش چونکە پێی وابوو ئەو کوردانەی کە تورکیایان داگیرکردبوو، بەشێك بوون لەسوپای ئێران. هەربۆیە بەڕێزی سوپاسی خودای کرد کە ئێستا پێویست ناکات تێبینییەکانی بنێرێ، لەبەر ئەوەی بەقسەی ئەو، چەتەکان گەمارۆ دراون و (٢٥) میلی ناو خاکی تورکیایشیان لێ پاك کردوونەوە. بەڵام بەڕێزی هێشتا کێشەی ئارامبوونەوەی بارودۆخەکەی لەگەڵ حکومەتی ئێراندا هەبوو. هەرکە دیدارەکەمان کۆتایی هات، بەڕێزی چووە ئەنجومەنی وەزیران، هاوڕێکانی لەوێ داوایان دەکرد بۆ ئەوەی پرسیاری لەمەڕ بەرنامەی ئایندەیەوە لێ بکەن. ئەویش دانی پێدانا کەهیچ بیرۆکەیەکی لەسەر چۆنییەتی وەڵامدانەوەیان نییە.

رای وابوو کە لە پرۆتستۆ رەسمیو بێ سوودەکان بێزار نەبن و، بەئێران بڵێن یا بەجیددی پاسی سنووری خۆی بکات، کە مەبەست لە جێگیرکردنی سەربازە بەدرێژایی سنوورەکەو، ئەمەیش لەگەڵ باری دارایی ئەو وڵاتەدا ناگونجێ، یا ئەوەتا رازی بێ سنووری هەرێمی ئاراڕات بەقازانجی تورکیا دیاری بکرێ و، لەبەرامبەردا قەرەبوویەك لە تورکیا وەرگرێ. بەڕێزی بەهەڵی زانی و دووپاتی کردەوە کە حکومەتی کۆمار هەرگیز ئێستاش رێککەوتننامەی ساڵی ١٩١٣ی سنوور کە پەرلەمانی تورکی بڕیاری لێ نەداوە، پەسەند ناکات و، دان بەرەواییدا نانێ.

بەڕای ئەو، ئەگەر چی مەسەلەی سەرهەڵدانەکە لەپێناوی دەرفەتی دیاریکردنی سنووردا نەورووژێنراوە، بەڵام هەلێکی باشی بۆ جەختکردن لەو دیاریکردنە هێناوەتە گۆڕێ.

٣ـ کاتێك وەزیری دەرەوە بەتوندی پێی لەسەر پشتیوانیی حکومەتی ئێران بۆ کورد داگرت، لە بەڕێزیم پرسی: ئەگەر بتوانێ ئەو سیاسەتەم بۆ روون بکاتەوە کەمن بەبێ سوودم دەزانی و، نەك هەر پێم وانەبوو ئێران قازانجێك لە تووڕەکردنی تورکیادا بکات، بەڵکو ئەو وڵاتە خۆیشی گرفتی بەرچاوی لەگەڵ حکومەتی سۆڤیتدا

=١٩٢٩ جێبەجێکرا. پەیمانی (Litvinov)یش ١٩٢٩/٢/٩ لەنێوان رووسیاو پۆڵەندەو رۆمانیاو لاتڤیاو ئیستۆنیادا لە مۆسکۆ ئیمزا کراو، شەرعیەتی رێککەوتنی کێلۆگی لەو پێنج دەوڵەتەدا سەلماند.

هەیەو، هیچ دەستکەوتێکی لەزیادکردنی تەنگوچەڵەمەکانی خۆیدا نابێ. تۆفیق رۆستوو ئەو هەواڵەی بەتوندی رەتکردەوە کە کێشە لە سنووری رووسیادا هەبێ. ئەو لەمۆسکۆی بیستبوو کەجگە لەهەندێ رووداوی تەواو بێ بەهای سەر سنوور، شتێکی ئەوتۆ لەئارادانییە. بەڵام بەڕای ئەو، ئێران ویستوویەتی بێ هێزیی خۆی بەرانبەر بەهەرسێ دراوسێکەی (عیراق و رووسیاو تورکیا) بەهەل بزانێو، ئەوان بەگژیەکدا بکات. ئەم شیکردنەوەیە هەندێ زانیارییی پێ بەخشیم، بەتایبەتی دوای ئەوەی دوو راپۆرتی کونسوڵی تەورێزی خاوەنشکۆم خوێندەوە کەبە روونی دەریان دەخست: أ- ئێرانییەکان بەهانەی خۆیان هەیە کەبەرامبەر بە دوژمنکاریی رووسەکان لەباشووری رۆژئاوادا هەستیار بن (ئەمەیش قەسەکانی تۆفیق رۆستوو دەسەلمێنێ). ب- ئێرانییەکان تارادەیەك پشتگیریی کوردیان کردووە (ئەمەیش پاساوی تاوانبار کردنەکانی تۆفیق رۆستوو بەدەستەوە دەدات). رەنگە راستی ئەوە بێ کە ئێرانییەکان بەهیوابن سەرهەڵدانێکی کورد وا لە تورك بکات نەتوانێ بەئاسانی پێ لەسەر داواکانی بۆ دیاریکردنەوەی سنووری هەرێمی ئاراڕات دابگرێ.

٤- هەر کە بەڕێزی باسی عێراقیشی کرد، بە دەرفەتم زانیو، لەسەر مەسەلەی زمانی کوردی لە عیراق، وەك لە برووسکەی ژمارە (٤٦)ی (٧)ی ئەم مانگەمدا ئاماژەم بۆ کردووە، گفتوگۆم لەگەڵدا کرد. بەڕێزی خێراو لەوەڵامدا دانی پێدانا کەئێمە لەو مەسەلەیەدا دڵسۆزین، ئەمە هەر چەندە تورکیا بەشێوەیەکی رەسمی دان بەدەسەڵاتی عیراق، نەك بریتانیادا، دەنێ لەو وڵاتەدا.

٥- کۆپیی ئەم راپۆرتە بۆ نوێنەری خاوەنشکۆ لەتاران و بریکاری کۆمیساری باڵا لەبەغدا دەنێرم.

جۆرج ئار. کلارك

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٢/٤٢٤، ل:١٣-١٤، ژ:١٧

ژ: ٦٦

لە سێرجی کلارکەوە بۆ مستەر نێی. هندرسن (٢١ی تەمووز گەیشتووە)

ژمارە:٢٧٤

قوستەنتەنییە، ١٦ی تەمووزی ١٩٣٠

گەورەم.

ئاماژە بەنووسراوی ژمارە (٢٧٣)ی دوێنێم، وێنەی راپۆرتێکی رائید بی. جی. ئۆلێریی پاشکۆی سەربازییتان بۆ دەنێرم کەبۆ باڵوێزەکەیی ناردووەو، هەواڵی دوا ئۆپەراسیۆنی سەربازیی دژی کوردی تێدایە.

٢ـ چاپەمەنییە تورکیەکان بەردەوام سەرکەوتنی یەکجاریی لەشکری تورک دەڵێنەوە، بەڵام ئاشکرایە شەڕوشۆڕ، بەتایبەتی لە هەرێمی کێوی ئاراڕات، درێژەیان هەیە، هەرچەندە گومانی تێدا نییە کە تورک بارودۆخی کوردستان هێوردەکاتەوە، بەڵام هێشتا زۆرکاری تریش ماون، جێبەجێییان بکات.

٣ـ وێنەی ئەم نووسراوەم بۆ نوێنەری خاوەنشکۆ لەتاران و بریکاری کۆمیساری باڵا لە بەغدا ناردووە.

جۆرج ئار. کلارک

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٣/٤٢٤، ل:١٤—١٥، ژ: ١٨

*** *** ***

هاوپێچی ژمارە (٦٦)

لەرائید ئۆلیێرییەوە بۆ سێرجی. کلارك

ژمارە:٦

قوستەنتەنییە، ١٦ی تەمموزی ١٩٣٠

گەورەم،

لە درێژەی راپۆرتی ژمارە (٥)ی (٤)ی تەمموزی (١٩٣٠)مدا، خۆشحاڵم ئەم هەواڵەی ئۆپەراسیۆنەکانی دووهەفتەی رابردووی گۆل(وان)تان بۆ بەرزبکەمەوە.

٢- ئەم هەواڵانە بەشێوەیەکی سەرەکی، لە راپۆرتی چاپەمەنییەکانەوە وەرگیراون کە راستن و لەقازنجی هێزی تورکییەکاندان، بەلام زانیارییە وەرگیراوەکانی سەرچاوەکانی‌تر، نیشانیدەدەن کە لە خاڵە سەرەکییەکاندا لەگەڵ راستییەکاندا یەکدەگرنەوە.

٣- وا دەردەکەوێ کۆشش و ئامانجەکانی ئەم دواییەی یاخییان، لەچاو ئەوانەی شەڕەکانی پێشووتری ئاگری داغ دا، زیاتر بووبن. بەکورتی ئەمە زەوتکارییەکی خێڵەکی بوو لەسەر سنووری ئێران و، تاقمە رق ئەستوورەکانی خەڵکیش بە مەبەستی راماڵینی ئەو سەربازانەی وا لە هەرێمی ئاگری داغ جەنگابوون، بەرەو دیاربەکر بزوابوون و، یارمەتیی یاخییانیان دابوو.

٤- ئاشکرایە، وا پێشبینی دەکرێ یاخییان هاوکاریی دانیشتوانی ناوخۆ، بەتایبەتی بەرەچەڵەك کوردەکان و، کۆنەپەرستانی ناڕازی لە رژێمی ئێستایان وەرگرتبێ. بەڵگەی پرۆپاگەندەی دینی بە راگەیەندراوی (بەلاغ) و قسە هەیەو، دەڵێن ژمارەیەکی زۆر گوند یارمەتیی کوردیان داوە. راگەیاندنیی ئیبراهیم تالع بەگ ئەمەکداریی زۆربەی خەڵك بۆ حکومەت بەرز دەنرخێنێ و، ئاماژەیش بەوە دەکات کە خەڵکێکی زۆر بە ئارەزووی خۆیان لە هێزەکانی حکومەتدا ناونووس کراون.

٥- هێزەکانی ئەم داگیرکارییە لەسەر سنووری ئێران کۆکراونەوەو، جەخت لەسەر ئەوەیش دەکرێ کەدەزگاکانی ئێران هاوکارییان کردوون و، پێداویستییان دابینکردوون. ئەم هێزانە دووتەشکیلەبوون. یەکەمیان لەلایەن رەسووڵ[1] بەڕیوەبراوەو، کوڕانی کۆر حوسەین[2] و ئەمین پاشا فەرماندەی تەشکیلەی دووەم بوون.

ناوی رائید محەمەدی ئەفسەری هەڵگەڕاوەی تورك، وەك سەرکردەیەکی چەتەو رێگرەکان هاتووە.

٦- ئەو باندانە، ناوەڕاستی مانگی حوزەیران، لە گەوەری سامیان (Achigiran)ەوە لە سنوور پەڕینەوەو، بەرەو ئەرجیش پێشڕەوییان کردو، هەندێ کوردی ئەو دەڤەرەیان لە هێزەکانیاندا ناونووس کرد؛ ئەو گوندانەشیان ویرانکرد، کە بەرهەڵستییان کردن، ئەمانە هێرشییان کردە سەر ئەرجیش[3] و موردایە[4] و پاتنۆس (Patnos)[5] و، سەرکەوتوو نەبوون و، لەباکووری ئەرجیش لەگەڵ هێزی سوارەی بەرفەمانی یەشار بەگ کەوتنەشەڕو، لێرەش شکستیان خوارد.

---

[1] سەید رەسووڵ بەرزنجی کوڕی حاجی برۆیە. دوای شۆڕشی شێخ سەعید دوورخرایەوە بۆ ئیزمیرو، لێی هەڵات. سەردەستەیەکی گەورەی فیداییەکانی شۆڕشی ئاگریش بوو (شۆڕشی نەتەوەیی کورد لە تورکیا، ل١٩،٢٠؛ خۆیبوون و شۆڕشی ئاگری، ل٧٧،٧٨،٧٩). (س)

[2] حسێن پاشای کۆرە سەرۆکی هۆزی حەیدەرانی بەدەسەلاتترینی ناوچەکانی دەوری وان و بایەزید بووە. مەمۆ و نادری کوڕانی لە سەردەستە فیداییەکانی شۆڕشی ئاگری بوون. بەماڵ و منداڵەوە دوورخرایەوە بۆ رۆژاوای ئەنادۆڵ. لەگەڵ حاجی مووسا بەگدا هەڵاتە سووریا لای حاجۆ ئاغای هەڤێرکی. ١٩٢٨ کاتێ بەرێوەبوو بۆ چوونە پاڵ ئاگری، بەدەستی مەدەنی حاجی مووسا بەگو بەفیتی کاربەدەستانی تورك خافلکوژکرا (شۆڕشی نەتەوەیی کورد لە تورکیا، ل٣٨،٣٩؛ خۆیبوون و شۆڕشی ئاگری، ل٤٧،٤٩،٥٠،٦٤،٧٧،٧٨،٧٩). (س)

[3] قەزایەکی باکووری ویلایەتی وانە لەسەر گۆلی وان (س)

[4] ناحیەیەکی نزیکی رۆژهەلاتی قەزای ئەرجیشە. (س)

[5] ناحیەیەکی بەشی باکووری رۆژهەلاتی ویلایەتی بدلیسە. (س)

٧ـ پیادەی فەیلەقی باشوور، وەك لە نووسراوی ژمارە (٥)مدا ئاماژەم پێکردووە،، (٥)ی مانگی تەمووز لەدۆڵی زیلانی سەرووی ئەرجیش لەگەڵ یاخییاندا بەیەك گەیشتن‌و بەپشتیوانی چەند فرۆکەیەك پەلاماریان دان. شەڕەکە بۆ (٩)ی مانگ‌و تا لەناوبردنی کوردە رزگاربووەکانی ئەو ناوچانە درێژەی کێشا. زۆر لەیاخییان کەکوڕی کوڕ حوسەینیشیان تێدایە، خۆیان بەدەستەوە داوەو، کوژراوانیش بە (١٥٠٠) کەس مەزەندە دەکرێن. فەسیلێکی تریش لەبەرزاییەکانی سوپحان داغ[١] خۆی بەدەستەوەداوەو، ئێستا بێ سەرو شوێنە.

٨ـ فرۆکەوانەکان دەڵێن لەم شەڕەدا، لەبۆمببارانکردن‌و تەقاندنی شەستیرەکانیاندا لەبەرزاییەکی کەمەوە، بەجەرگییەکی زۆریان نیشانداوە. دەڵێن ئەمە کاری زۆری لەخێڵەکیەکان کردووە. لەلایەکی تریشەوە، لانی کەم، سێ فرۆکە بەئاگری تفەنگ‌و چەکەکان خراونە خوارەوەو، کوردەکان فرۆکەوانەکانیان کوشتووەو شێواندویانن.

٩ـ زوو خۆ بەدەستەوەدانی هەڵاتوانی ئەم هۆزانە پێشبینی دەکرێ، بەڵام دانی پێدادەنرێ کەزیاتر لە(١٥٠٠)کەس لەئاگری داغ ماون‌و، ساڵەح پاشا فەرماندەیی کاری تەفرو توناکردنیان دەکات.

١٠ـ دیارە ئەم راپەڕینە پەلی هاویشتووەو، مەبەستیان لێی ئەوە بووە کەببنە خاڵی ئاژاوەو نائارامی لەسەرتاسەری هەرێمەکانی رۆژهەڵاتدا. پێم وایە رێی تێدەچوو سەرکەوتنی زیاتر بەدەست بهێنرایە، ئەگەر لەگەڵ یاخیبوونی زووتری ئاگری داغدا کەپێش وەخت بەرپابوو، هاوکات بوایە.

١١ـ لەلایەکی ترەوە، ئاشکرایە حکومەتی تورك گەرەکیەتی مەترسیی کوردی دابمرکێنێتەوە. هێزەکانیان چەند مانگێکە رێکخراون‌و، دەبوو جموجۆڵی هەردوو فەیلەقەکە، لەگەڵ هی سوارە، هاوکات بوایە. دەستبەکاربوونی فەیلەقی باکوور بەر لە گەیشتنی ئەوی باشوور بۆ ناوچەی ئۆپەراسیۆنەکە، بەقازانجی حکومەت

---

[١] ناحیەیەکی باکووری رۆژهەڵاتی ویلایەتی بدلیسە. (س)

کەوتەوە، چونکە بواری دایە ژمارەیەکی زۆری هێزی کورد کە نزیک بە گۆلی وان کۆببنەوەو، ئەمەیش شکستی تەواویانی بەدوای خۆیدا هێنا. گرفتی شەڕکردن دژی پارتیزان، لەوەدایە کە ناتوانرێ دوژمن راپێچی دوا قۆناغەکانی شەڕبکرێ.

١٢ـ زانیاری دروست، لەبارەی قوربانیانی تورکەوە، لەبەردەستدا نییە.

١٣ـ ئاگادارکرامەوە کە فەوجی (٢٨)ی ئەرزرۆم رازی نەبووە شەڕ دژی کورد بکاتو، یاخی بووە، بەڵام ئەم قسەیە پێویستی بەپشت راستکردنەوە هەیە.

١٤ـ قوماندانە تورکەکانی ئەم کردەوە سەربازییە، ساڵح پاشاو زەکی پاشا بوون. بەڵام نەمتوانی ئەرکی هەریەکەیان بەتەواوی بزانم. ئەکرەم بەگی بەرپرسی ئەم دواییەی پۆلیسی قوستەنتەنییەیش سەرۆکی ئەرکانە.

بی.جەی. ئۆلێری

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٢/٤٢٤، ل:١٥-١٦، ژ:١/١٨

***　　　***　　　***

ژ: ٦٧

لە سێرجی کلارکەوە بۆ مستەر ئێی. هندرسن (٢١ی تەمووز گەیشتووە)

ژمارە: ٢٧٥

قوستەنتەنییە، ١٦ی تەمووزی ١٩٣٠

گەورەم،

ئاماژە بەنووسراوەکانی ژمارە (٢٧٣ی دوێنێ‌و ٢٧٤ی ئەمڕۆم، خاتوو (ماك گرات) کە زیاتر بە(رۆزیتا فۆربێس) ناسراوە، هەینیی رابردوو لەرێگەدا بۆ حەلەب و لەندەن بەئێرەدا تێپەڕی، ئەم زانیارییانەی خوارەوەی دامێ‌و، بەبەراوردکردنیان لەگەڵ قسەکانی دوازدەی ئەم مانگەی تۆفیق رۆستوودا، تاڕادەیەك گرنگن.

٢ـ خاتوو ماك گرات راستەوخۆ لە سنووری تورکیا– ئێرانەوە کە(١١) رۆژی پێش (٢٣)ی حوزەیرانی تێدا بەسەربردبوو، هاتبوو، ئەو بەگەشتێك لەئێران بووبوو و، ویستبووی بچێتە رووسیا، بۆیە نامەیەکی وەزیری دادی بۆ زەفەروددەولەی جەنەڕاڵی ئێرانی فەرماندەی هێزەکان لەئازر بایجان، پێگەیشتبوو. خاتوو ماك گرات کە گەیشتبووە تەورێز بۆی دەرکەوتبوو کە، بەپێچەوانەی ئەو قسانەی وا تۆفیق رۆستوو بە منی وتبوون، ئێران لە سنووری قۆقازدا گرفتی گەورەی لەگەڵ کاربەدەستانی سۆڤیەتدا هەیە. ئەوخۆی ژمارەیەك پەنابەر کە رۆژانە هاتبوونە ناوەوەو، یازدە بریندارێکی رزگاربوویشی لەو (١٠٠–٢٠٠)کەسەی کە وەك بڵاوکراوەکان رایانگەیاند؛ ویستبوویان رووبارەکە بەمەلە ببڕن‌و، سەربازانی سۆڤیەت لەناو ئاوەکەدا تەقەیان لێکردبوون، بینیبوو. ئیتر بەم جۆرە وازی لە چوونە ناو رووسیا هێنابوو. بەڵام کە بیستبووی کێشە لە سنووری تورکیادا هەیەو، دەرفەتی چوونیشی بۆ رەخساوە، ئارەزووی رۆژنامەوانی پاڵی پێوەنابوو هەوڵێك بۆ ئەم ویستەی بدات.

٣ـ بەهۆی چاوساغێکی تـرەوە، پـەیوەندیی بەکوردێکـەوە کردبـوو. خـاتوو مـاك گرات لەگەڵ کوردەکەدا تەورێزی بەجێ هێشتبوو و، لەرێگەی (خۆی)یەوە چووبوونە باشووری ماکۆو، ئیتر لەوێ ئوتۆمبێلەکەیان بەجێ هێشتبوو و، خۆیان ڕۆیشـتبوون. ئەمجا بەسـواری ئەسـپ کەوتبوونـە رێو، یـازدە رۆژ لـەناو کوردەکـاندا مابوونـەوە. خاتوو ماك گراتو کوردەکە، بەپێی نەخشەیەکی زۆر ناتەواو و، ناوی ئەو شـوێنانەی بیسـتبوونی، کـەمێك لـە سـنووری تورکیـا پەڕیبوونـەوەو، لەشـەڕەکان نزیـك نەبووبوونەوە. ئەو خاتوونە سێ رۆژی لـەگوندەکانی سـەر ئـاراڕات بەسـەربردبوو و، لەوێ وێنەی فرۆکە تێکشاوەکانی گرتبوو، بەڵام داگیرکەرە بەدبەختەکانی نەبینیبوو کە کوردەکان کوشتبوویانو، بە داریانەوە بەستبوونەوەو، لەسـەریان نووسـیبوون: ((ئەمە ئەو چارەنووسەیە کـە چاوەڕێی فرۆکـەوانانی تـورك دەکـات)). هـەر لـەوێ تۆپێکی دەست بەسەرداگیراوی تورکەکانیشـی بینیبـوو کـە کوردەکـان نـەیانزانیبوو بـەکاری بـهێننو، داوای تۆپچییـان لـە زەفەروددەولـە کردبـوو، جەنـەڕاڵ، جـا لەبەرئەوەی بووبێ کەئێرانییەکانیان بۆ رازی نـەکراوە، یـاخود کـەمێك دوو دڵ بـووە لایـەنگرییان بکـات، هیـچ کـام لـە تۆپچییـەکانی خـۆی نـەناردبوو، بـەڵام چـەند ئەرمەنییەکی چارە رەش کە دەترسان ئەگەر تۆپـەکان بتـەقێنن، ئـەوا تورکـەکانو، لەکاتی نەکردنیشیدا، کوردەکان بیانکوژن، داوایان لەخاتوو ماك گرات کردبوو لەتەك خۆیدا بیانباتەوە تەورێز. ناوبراو ناوبەناو گوێـی لەتەقـەی تفـەنگ بـوو بـووو، چەند بریندارێکشی دیبوو و، سەرەڕای برێکی زۆر کەم یۆد کە لایان دەستکەوتبوو، کاری پزیشکیی بۆ کردبوون.

کـوردان کـە ژنـەکاننیان کۆرپـەکانیان بەکۆڵـەوەو برنـەویان بەدەسـتەوە بـوو، وادیاربوون کە شەڕ زیاتر بەمایەی رابواردنو خۆشی، وەك لە هەر شتێکی تر، سـەیر

بکەن. سەرکردەکەیان لە ئاراپات کوردێکی باڵا بەرز بووەو، ناوی (تەلۆ– Telo)[1] بووە.

٤ـ ئەمجا خاتوو ماك گرات، بەنیازی ئەوەی کە لە بدلیسەوە بێتە ناو تورکیا، بەرەو باشوور بەدیوی تورکیای سنوورەکەدا کەوتبووە ڕێ. کاتێ: لەگەڵ چاوساغەکەیدا گەیشتبوونە شاخەکانی نزیك (ئارجك– Archag)[1] کە بەسەر گۆلی واندا دەڕوانن، بیستبوویان شەڕێکی قورس لە بدلیس‌و مووش‌و ساسۆن‌و[2] نۆرسان (Norsan)[3] قەوماوەو، ناتوانن تێپەڕن، ناچار بەرەو ڕۆژهەلات وەرگەڕا بوون، بەئاراستەی سنوور تا (زینودۆلا– Zinudola)[4] ملی ڕێیان گرتبوو. پاشان لەوێوە بە دیانەدا [5] کە فەسیلێکی سەربازیی ئاشوورییەکانیان تێدا بینیبوو، چووبوونە خاکی عیراقەوەو، تا ڕەواندوز ڕۆیشتبوون.

٥ـ خاتوو ماك گرات، لەسەرتاسەری گەشتە سنوورییەکەیدا، هیچ نیشانەیەکی کارمەندو سەربازانی تورکی بەدی نەکردبوو، زۆرکەمیشی لەبارەی شەڕو شۆڕەوە بیستبوو. ئەو لەیارمەتی‌و هاوکاریی ئێران بۆ یاخییەکان دڵنیابوو، چونکە شایەتی ئەوەبوو کە چاوساغە کوردەکەی لەگەڵ جەنەراڵدا لە تەورێز کۆبووبووەوەو، دەیزانی تەقەمەنی‌و کەلوپەل بەشێوەیەکی ڕێکوپێك‌و بەردەوام لەئێرانەوە بەسنووردا دەپەڕنەوە.

---

[1] لەمیرانی مەزگرتە، ئەڵقەیەکی پەیوەندیی نێوان ئاگری‌و ناوچەکانی‌تری کوردستان بوو (شۆڕشی نەتەوەیی کورد، ل٢٤). (س)

[1] ناحیەیەکی باکووری ڕۆژهەلاتی نزیکی شاری وانە. (س)

[2] قەزایەکی باکووری ڕۆژهەلاتی شاری دیاربەکرە. (س)

[3] ڕەنگە (نورشین)ی ناحیەیەکی باکووری ڕۆژاوای نزیکی شارە بدلیس بێ. (س)

[4] مادام ناوی دیانە هێنراوە، دوور نییە دۆلی زینۆی شێخی نێوان ڕەواندزو شنۆ بێ. (س)

[5] یەیەکی ئێستای سەر بە قەزای ڕەواندزە.(س)

٦. واهەست دەکەم چاوساغەکەی خاتوو ماك گرات هەوڵی باشی دابوو بۆ دوورکەوتنەوە لەهەر سەربازێکی تورك. سەرباری ئەمەیش، گومانی تێدا نییە، خاتوو ماك گرات سەلامەتی خۆیو پەیوەندیی ئێمەو تورکیایشی لەو شاخو کێوەدا خستبووە مەترسییەوە. بۆیە هیوامە ئەم نهێنیانەی بپارێزرێن، ئەگەر نا چاوساغەکەی کە گەشتەکەی بۆ سازکردبوو، ئەگەرچی بەپارە کردوونی، بەلاّم زۆر دڵسۆزو بەوەفابووە، تووشی سزای قورس دێ. جا لەبەر ئەمە پێی وتم: ناتوانێ هیچ زانیارییەك لەم بارەیەوە، بە چاپەمەنیە ئینگلیزیەکان بدات.

٧. کۆپیی ئەم راپۆرتەم بۆ نوێنەری خاوەنشکۆ لەتاران و بریکاری کۆمیساری بالاّ لە بەغدا ناردووە.

جۆرج. ئار. کلارك

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٣/٤٢٤، ل: ١٦-١٧، ژ: ١٩

****

ژ: ٦٨

لە سێرجی. کلارکەوە بۆ مستەر ئێی. هندرسن (٢١ی تەمووز گەیشتووە)
ژمارە: ٢٧٦

قوستەنتەنییە، ١٧ی تەمووزی ١٩٣٠

گەورەم،

لەڕاپۆرتەکانی ژمارە(٢٧٣و ٢٧٤، ٢٧٥)مدا، هەوڵمداوە چەند هەواڵێکی رووداوەکانی ئەم دواییەی کوردستانتان بۆ بنووسم، هەرچەندە زانیاریی جگە لە پرۆپاگەندەو راپۆرتی پەیامنێری چاپەمەنیە تورکیەکان، دەست ناکەوێ.

٢. سەختە ئەوئەنجامە بەدەست بهێنن کە ئایا ئەم شەڕە لە زنجیرە هێرشی کوردەکانەوە بۆ سەر بنکەکانی پێشەوەی سوپای تورك، وەك لە راپۆرتی مانگی نیسانی کونسوڵی تەورێزی خاوەنشکۆدا هاتووە، سەرچاوەی گرتووە، یاخود ئەو هێرش‌و پەلامارانە زادەی کارە سەرکوتکاریەکانی تورك بوون کە لە پشتەوەی گۆلی وان دژ بەکورد دەستیان پێکردبوون.

٣ـ چاودێرێکی بلیمەت، پاش دامرکانەوەی ساڵی ١٩٢٥ی کورد، وتی: ئەمانە هەرگیز خۆیان بەدەستەوە نادەن، بەڵکو پێنج ساڵی ترو، کاتێ لەم شکستەیان هەڵدەسنەوە، جارێکی تر رادەپەڕن. لەلایەکی‌ترەوە، سیاسەتی (کۆنترۆڵکردنی ئاشتییانە)ی ئیبراهیم تاڵع بەگی پشکنیاری گشتیی ویلایەتەکانی رۆژهەلات پێشکەوتنی بەرەو رۆژهەلاتی دیاربەکری بەخۆوە نەدیوە، بۆیە دەشێ بڕیار لەسەر رێوشوێنی توندوتیژ تر بدرێ. چونکە وەك لە دووتوێی لاپەڕەی رۆژنامەکانەوە دەردەکەوێ، بەئاشکرا ترسی ئەوە لەئارادایە کە رەنگبێ ئاژاوەی ناسەروبەری پەرەسەندووی کوردستان، ئەگەر دانەمرکێنرێتەوە، تەشەنە بۆ ناوچەکانی‌تر بکات‌و، ببێتە مایەی سەرهەڵدانی ناڕەزایی‌و بێزارییە شاراوەکان.

٤ـ ڕێی تێدەچێ حکومەتی تورك لەبەرئەوە بڕیاری دابێ ئەمساڵ کێشەی کورد بەباشی چارەسەر بکات بەگشتی بەخت یاری تورکەکان بووە، ئەگەرچی خەرجی لەوەی وا پێشبینی دەکرا، زیاتری تێچووە. ئەمە بەقازانجی تورك شکایەوە کە شەڕوشۆڕ بەرلەدەستپێکردنی لە ئەرجیش، وەك رائید ئۆلێری ئاماژەی پێدەکات (بڕوانە ڕاپۆرتی ژمارە ٢٧٤م) لە دەوروبەری چیای ئاراڕات بەرپابوو، پشتگیریی ئێرانیش بەڵگەو بیانووی ڕەوای بەدەسەڵاتدارانی تورکیا بەخشی تا خۆیان چۆنیان مەبەستە پێ لەسەر دەستکاریی‌و ودیاریکردنەوەی سنوور دابگرن دواجار ئەم یاخیبوونە دەبێتە بیانووی حکومەت بۆ لەناوبردنی کوردستان‌و خەڵکەکەی‌و، سەرکوتکارییە کاریگەرەکەیش گشت ناڕەزاییەکان لەجێیەکانی تر لەناو دەبات. تۆفیق ڕۆستوو پێی وتم: پێویستە هەرێمەکە بە پەنابەرانی تورکی شوێنەکانی‌تر ئاوەدان بکرێتەوە.

٥ـ سەرەڕای ئەمە، بەدڵنیاییەوە حکومەت، زۆر کات‌و ساتی ناخۆشی دیوە. هەرچەندە دەشێ تەرازووی مەسەلەکە، دوایی، بەبەرژەوەندیی تورکیا بشکێتەوە. سەرجەم دوژمنانی ئەم وڵاتەو حکومەتی ئێستاش، دەتوانن ئەو کوردانەی کە لە سزای دڕندانەی ئێستا هەڵدێن، بەهاوکاری خۆیان دابنێن.

٦ـ وێنەی ئەم ڕاپۆرتەم بۆ نوێنەری خاوەنشکۆ لە تاران‌و بریکاری کۆمیساری باڵا لە بەغدا ناردووە.

جۆرج ئار.کلارك

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٣/٤٢٤، ل:١٧، ژ:٢٠

ژ: ٦٩

لە سێرجی کلارکەوە بۆ مستەر ئێی هندرسن (٢٨ی تەمموز گەیشتووە)

ژمارە: ١٧٤

تاران (٢٨ی تەمموزی ١٩٣٠)

برووسکە

ئەمەی خوارەوە لەتەورێزەوە گەشت (ژمارە:١٨):

(هەموو لۆرییەکانی ئێرە بۆ گواستنەوەی سەرباز بەرەو ماکۆ، دەبرێن، چونکە تورکەکان دوای چەند بارە کردنەوەی گللەییەکانیان لەوە کە کوردانی ئێران هاوکاری ئەوانەی ئاراپات بوون، هەرەشەی شکاندنی سنووریان کردووە)

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٣/٤٢٤، ل:٢٣، ژ:٣٠

****

ژ:٧٠

لە سێرجی کلارکەوە بۆ مستەر ئێی هندرسن (٥ی ئاب گەیشتووە)

قوستەنتەنییە، ٣١ی تەمموزی ١٩٣٠)

گەورەم

دوو هەفتەی رابردوو زانیارییەکی کەمێ تایبەت بەراپەرینی کورد، لە ناوچەی سنووری ئێران، لەچاپەمەنییەکانەوە بڵاوکرایەوە. بێگومان هەروەك لەنووسراوی ژمارە (٢٧٣)ی ١٥ ئەم مانگەدا، ئاماژەم پێدا، حکومەتی تورکیا وتی: یاخییان لە ئەرجیش تەفرو توونا کراون، تەنها ئەوەندە ماوە، کوردە هەڵاتووەکانی بەشەکانی سەرەوەی ئاراپات دەستگیر بکرێن.

٢ـ لەکاتێکدا یاخییان لەئەرجیش شکستی کاریگەیان هێناوەو زۆریان لێ کوژراوە، راپۆرتی ناوبەناوی چاپەمەنییەکان ئەوە دەخەنەڕوو کە هەرچەندە حکومەت جڵەوی بارودۆخەکەی باش گرتووە، کەچی هێشتا پرۆسەی پاکسازیی ئەو دەڤەرە یاخییە تەواو نەبوە. کردەوە سەربازییەکان بۆ ماوەیەك راگیراون.

دەڵێن یاخییان گەمارۆدراون‌و، نەبوونی پێداویستیی‌و هاتنی وەرزی زستان ناچاریان دەکات جموجۆڵەکانیان کەم بکەنەوەو، ئیتر بەبێ لەدەستدانی سەربازی تورك لەشەڕدا سزای خۆیان وەردەگرن. دەکرێ لەم بارودۆخانەدا پشت بەم تاکتیکانە ببەسترێ، بەڵام ئایا گەمارۆی تورك بەڕاستی تەواو و مەحکەمە ؟! یاخود ئیتر زۆر لەیاخییان ناتوانن هەڵبێنە گوندەکانی دەوروبەر؟! ئەو بیرۆکەیە ئێستا تەواو بڵاوەکە (چەتەکان) لەئێرانەوە هاتبوون‌و، هەموویش لەسەر ئەوە کۆك بوون کەسەر هەڵدانەکە یەکێکە لەوانەی کوردانی تورکیا کە لە ئێرانەوە پشتیان گیراوەو، بەردەوام تەقەمەنی‌و پێداویستیان بۆ دابین کراوە.

٣ـ بەڵام جگەلە پەلاماری خێڵی بارزان بۆ سەر بنکەو سەنگەرەکانی تورك لە (ئۆرامار– Oramar)[1]، ئەگەر رۆژنامەکان زانیارییەکی کەمیان لەسەر رووداوی بچووك هەبوایە، ئەوا بوارێکی فراوانیان دەرەخساند تا بەگشتی ئیدانەی نەخشەو پیلانی دەرەکی بۆ کێشەنانەوە لە تورکیا بکەن. ئەمە بەتەواوی ئاراستەی ئێران کراوە، کە شاڵاوی راگەیاندن لەدژی پەرەی سەندووەو، گومانیشی تێدا نییە کە پەیوەندییەکانی تورکیا –ئێران لەم ساتەدا بەبارێکی نالەبارو ئاڵۆزدا تێدەپەرن. دوا مەبەستی تورك هەرچییەك بێ، عیسمەت پاشا لە گوتەی (٢٨)ی ئەم مانگەی ئەنگۆرەیدا، ئیشارەتی بەوەداوە کە رێی تێناچێ پەیوەندییە ئاساییەکانی هەردوو وڵات، بەبێ ئارامیی سنوور، سەربگرێ. تورکیا ئێستا ئەو ئارامییەی نییەو ئەگەرچی حەزیش ناکات کەس ئازار بدات، بەڵام دەبێ بەرگریی رەوای خۆی بکات. هەروەها

---

[1] ناحیەیەکی ویلایەتی حەکارییە. (س)

پێویستە ئەوە روون بکاتەوە کەوا، پێش دەستەبەر بوونی ئەو ئامانجە، گەلی تورك پاشەکشە ناکات.

٤. قسەکانی سەرۆك وەزیر کەم بەهانین، چونکە وا رادەگەیەنرێ کە تورکیا خەریکە بەتوندی سەرنجی حکومەتی ئێران رابکێشێ‌و، دەقی سەرنجەکەیشی رۆژانی ئایندە چاپ‌و بڵاودەکرێتەوە. سەرنجەکە، بەپێی رۆژنامەی رەسمی وەلامی تێبینییەکی بەم دواییە گەیشتووی تاران دەداتەوەو، ئەوە رەتدەکاتەوە کە گوایە حکومەتی ئێران ئاگای لەچەکدارکردنی چەتەکان نییە لەناو خاکی ئێرانداو، هەموو هەوڵێکی بۆ پاراستنی ئارامیی سنور خستووەتە گەڕ. هەروەها دەریدەخات کە هەموو بەڵێنێکی نیازپاکیی رۆژنامەکان، بایەخیان نابێ، دواتر، هەر بەپێی هەمان سەرچاوە، سەرنجەکە ئەو هەڕەشەیش تێدایە کە ئەگەر پەیمانەکانی نیازپاکی‌و هاوکاری کاریان پێ نەکرێ، ئەوا حکومەتی تورکیا هەر هەنگاوێك دەنێ کەبۆ پارێزگاری‌و بەرگریی سنورەکانی بەپێویستی بزانێ.

٥- ئەگەرچی دەشێ شێوازی سەرنجێکی لەم جۆرە ببێتە هۆی بێزاریی ئێران، بەڵام رەنگە راستییەکە تەنها بیانوو هێنانەوە بێ بۆ داگیرکارییەکی بەناو هەمیشەیی ناوچەی دەوری دامێنی رۆژهەڵاتی چیای ئاراڕات کە تورکیا دەمێکە دەیەوێ دەستکاریی سنووری ساڵی ١٩١٣ی خۆی بکات.

٦- وێنەی ئەم راپۆرتەم بۆ نوێنەری خاوەنشکۆ لە تاران‌و بریکاری کۆمیساری باڵا لە بەغدا ناردووە.

جۆرج ئاڕ کلارك

وەزارەتی دەرەوە،٢٧٣/٤٢٤،ل:٢٦-٢٧، ژ:٣٥

ژ:٧١
دوو برووسکەی ڕۆیشتوو هاتووی (٦)ی ئاب

(١)

لە وەزیری کاروباری وڵاتانی کۆڵۆنیاڵکراوەوە بۆ کۆمیساری باڵا لە عیراق
"برووسکە"

برووسکە ژمارە (٥٣)ی قوستەنتەنییە بۆ وەزارەتی دەرەوە بۆتان دووبارە کراوەتەوە.

هەواڵی ڕاستەقینەی پشتگیریی داگیرکاریی کوردان چۆنە؟

(٢)

لە بریکاری کۆمیساری باڵاوە لە عیراق بۆ وەزیری کاروباری وڵاتانی کۆڵۆنیاڵکراو.

برووسکە

ئاماژە بە برووسکە ژمارە(٥٣)ی (٢٦)ی تەمموزی قوستەنتەنییە بۆ وەزارەتی دەرەوە، حکومەتی عیراق ناتوانێ پشتیوانی لە دروستیی ڕووداوە کە بکات، بەڵام بەڵگەی ئەوە هەیە کە شوێنکەوتووانی شێخی بارزان لەهەرێمی ئۆرامار یارمەتیی کوردەکانیان داوە. حکومەتی عیراق دەسەڵاتی تەواوی بەسەر شێخی بارزاندا نییە، دەزانم ئەمە بۆ حکومەتی تورکیا قسەیەکی جێی قەناعەت پێکردن نییە، بەڵام هۆی مانەوەی شێخ بە ئازادیو دوور لە دەسەڵاتی حکومەتی وڵاتەکەی، زادەی ئەو هاوکارییە مەعنەوییە پێدەچێ ماددیش- کەزووتر حکومەتی تورکیا کردوویە. (بڕوانە لاپەڕە (٦)ی کورتەی چاپکراوی کۆبوونەوەی ئاسایی ژمارە شەشی لیژنەی سنوور)[1]

ئەم برووسکەیە بۆ قوستەنتەنییەیش نێردرا.

وەزارەتی دەرەوە،٤٢٤/٢٧٣، ل:٢٦،٢٧، ژ:٣٧

---

[1] چاپ نەکراوە.

ژ:٧٢

لە مستەر هیڵمەوە بۆ مستەر هندرسن- (٥ی ئاب گەیشتووە)

ژمارە:٦٣

قوستەنتەنییە،٥ ئابی ١٩٣٠

برووسکە

ئەمەی خوارەوە بۆ بەغدا نێردراوە، ژمارە(٥):

"برووسکەی ژمارە (٣٦٢)تان بۆ وەزارەتی کۆلۆنییەکان"

" لەهەلومەرجێکی ئاوادا، پێم باشە هیچ قسەیەك لەگەڵ وەزیری دەرەوەدا نەکرێ، تاخۆی جارێکیتر دەپرسێتەوە، خۆشحاڵم، بۆ زانیاریی خۆم، بزانم ئایا وەڵامی نوێنەری تورکیا لە بەغدا دراوەتەوە یان نا؟ خۆ ئەگەر دراوەتەوە، چییە؟

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٣/٤٢٤،ل:٢٧، ژ:٣٦

******

ژ:٧٣
لەبریکاری کۆمیساری باڵاوە لەعیراق بۆ وەزیری کاروباری وڵاتە کۆلۆنیالکراوەکان
.........(٨ی ئاب بە وەزارەتی دەرەوە گەیشتووە)

برووسکە

بەغدا، ٦ی ئابی ١٩٣٠

ئەمەی خوارەوە بۆ قوستەنتەنییە نێردراوە:

" ئاماژە بە برووسکەی ژمارە (٦٣)ی وەزارەتی دەرەوەتان"

وەزیری دەرەوەی عیراق وەڵامی نوێنەری تورکیا دەداتەوەو، دەڵێ:

حکومەتی عیراق بەرەهایی رەتیدەکاتەوە هەرجۆرە پشتگیرییەکی بزووتنەوەکانی کوردی دژی حکومەتی تورکیای کردبێ و، هەموو هەوڵەکان خراونەگەڕ بۆ کۆنترۆلکردنی تیرەو خێڵەکانی سەرسنوور. بەڵام حکومەتی تورکیا دەزانێ ئەمە تاسەر ئاسان نییەو، هەروەها دەکرێ حکومەتی تورکیا دڵنیا بێ لەوەی کە رێ لەپەرەسەندنی هەر خواستێکی نەتەوەیی جیاییخوازیی خێڵە کوردەکانی عیراق دەگیرێ. سیاسەتی حکومەتی عیراقیش بریتییە لەوەی کە ئەوان پێویستە وەك خەڵکێکی عیراقیی چاك ئارام بن و، نە حکومەتەکەیان و نەئەوانەی دراوسێیان هەراسان نەکەن.

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٣/٤٢٤، ل:٢٧،ژ:٩

*** *** ***

ژ: ٧٤

لە بریکاری کۆمیساری باڵاوە لە عیراق بۆ وەزیری کاروباری دەوڵەتە کۆڵۆنیالکراوەکان......(٩ی ئاب گەیشتووەتە وەزارەتی دەرەوە)

برووسکە

بەغدا، ٦ی ئابی ١٩٣٠

دواترین زانیاری ئەوەیەکە دەورووبەری، (٢١)ی تەمموز شەڕ لەنێوان خەڵکی ئۆرامارو سەربازانی تورکدا بەرپابووەو، شێخی بارزان (١٠٠) سەد گردی Girdi[1] بۆ یارمەتیی ئۆرامار ناردووە، بەڵام ئاشکرا نییە شەڕەکە لە خاکی عیراقەوە یان لەناو تورکیاوە هەڵگیرساوە. ئەم شەڕە، زیاتر پێدەچێ لەوی دواییانەوە کەوتبێتەوە.

(بۆ قوستەنتەنییەیش نێردراوە)

وەزارەتی دەرەوە، ٤٢٤/٢٧٣،ل:٢٩،ژ:٤١

****

ژ:٧٥

لە مستەر هێلمەوە بۆ مستەر ئێی. هندرسن

ژمارە:٢٩٨

قوستەنتەنییە، ٦ی ئابی ١٩٣٠

گەورەم

پێم خۆشە، وەك باڵوێزی خاوەنشکۆ لەبڕگەی چواری راپۆرتی ژمارە (٢٩٢)ی (٣١)ی مانگی رابردوویدا پێشبینی کردبوو، ئەوەتان پێی رابگەیەنم کە حکومەتی

[1] گردی ناحیەیەکی سەر بە قەزای شەمدینانە. رەنگە مەبەست دانیشتوانی ئەم ناحیەیە بێ. لەوانەیشە خێڵی گەردی مەبەست بووبێ. (س)

تورکیا (١)ی ئاب باڵوێزی وڵاتەکەیی ئاگادارکردووە تاسەرنجی زیاتر لەسەر دوا رووداوەکانی سنووری تورکیا– ئێران بداتە حکومەتی ئێران.

٢ـ دەقی نامە گۆڕکێکە، بەپێچەوانەی ئەوەوە کە پێشبینی دەکرا، بڵاو نەکرایەوە، بۆیە ناکرێ ئاستی پەیوەندییەکانی نێوان هەردوو وڵات بزانرێ. دواتێبینی تورکیا، بەپێی چاپەمەنییەکان. (توندوتیژ، بەڵام دۆستانە) بوو. لەسەرچاوەیەکی بەناوبانگەوە زانیم، لەکاتێکدا شێوازی سەرنجەکە تەواوو دۆستانەیە، حکومەتی تورکیا، حکومەتی ئێرانی لەهەڵبژاردنی دوو رێگەی نەخوازراو سەرپشك کردووە، ئەوانیش بریتین لە دیاریکردنەوەی خێرای سنوور بەشێوەیەك کەدیوی رۆهەڵاتی شاخی ئاراڕات وەك بەری رۆژئاوای دەخاتە سەرنەخشەی تورکیا، یاخود رێگەدان بەسەربازانی تورك تا شوێن پێی هەڵاتوانی کورد بۆ ناو خاکی ئێران هەڵگرن و، لەوێ چاریان بکەن.

٣ـ کاری سەربازیی لەناوچەی سنوورو، بەتایبەتی دژی کوردان، لەئاراڕات، کاتی گەیشتنی وەڵامی پێشنیارەکانی تورکیا، رادەگیرێ. لەگەڵ ئەمەدا، چالاکییەکی بەرچاو لەدامو دەزگاکانی حکومەتی تورکیادا هەیەو، ئەمەیش هەروەك جیاوازیی زمانی سەرکۆمار (بڕگەی ٥ی نووسراوی ژمارە (٢٨٨)ی (٢٩)ی تەممووزی سێر جی کلارك) کە بەئاشکرا ئێرانیان وریا کردەوە، باوەڕێکی وەهای دروستکردووە کە هەردوو سەرکردە لەسیاسەتیاندا سەبارەت بە ئێران زۆر کۆك نین. عیسمەت پاشا وا دەردەکەوێ خوازیاری ئیجرائاتی توندبێ، بەڵام غازی دەیەوێ گرفتە کە بەگفتوگۆ چارەسەر بکات.

جا وابێ یان نا، وا هەست دەکرێ ئەم سەرنجەی تورکیا بۆ ئێران، لەوەی کە سەرەتا بیری لێکرابووەوە، نەرمتر بووە. هاوکات ئەوەش گرنگە کە هەفتەی رابردوو توندوتیژیی چاپەمەنییەکان، بەشێوەیەکی بەرچاو کەم بووبوونەوەو، دەمو دوویەکی ناوەند گر (معتدل)تریان هەبوو. هەروەها ئیبراهیم تەڵع بەگی پشکنیاری گشتیی کوردستان کە وەك پەیامبەری هێورکردنەوەی ئەم ناوچەیە، بە قەناعەت

پێکردن و دروستکردنی ڕێگەوبان و، پەروەردە، سەیردەکرێ، ئەو کاتەی کە شاڵاوی چاپەمەنییەکان دژی ئێران لەوپەڕی برەویدابووو، ڕۆژنامە هێرشی کردە سەر خۆی و سیاسەتەکەی، کتوپڕ گەیشتە ئەنگۆرە. ئەمجا پاش یەك دوو ڕۆژ بەئازادی وتووێژ لەمەڕ گواستنەوەی بۆ پۆستێکی ترو جێگرتنەوەی لەلایەن جەنەڕاڵ جەودا پاشا (Cevat Pasha)ی ناوبانگ باشی سنووری عیراقەوە کرا. عیسمەت پاشا لە یالۆڤا (Yalova)[1] سەردانی غازیی کردو، ئێستا لەوەدایە بگەڕێتەوە دیاربەکر.

دەڵێن خوسرەو بەگی هاوڕێی غازیش کاری باڵوێزی لە تاران لەئەستۆ دەگرێ بەڵگەی لەم جۆرە لەبەردەستدایەو، ئەو ڕاستییە دەخاتە ڕوو کەسیاسەتی ناوەندگری تەنها بۆ ساتێك سەرکەوتن بەدەست دێنێ و، وەك وەزیری دەرەوەی ئێران بە سێر ئاڕ. کلایڤی وت: (ڕاپۆرتی ژمارە ٣٢٨ی ١٤ی تەممووزی تاران) حکومەتی سۆڤیەت گەرەکییەتی تۆوی ئاژاوە لەنێوان ئێران و تورکیا بچێنێ. سەرکەوتنی ئەم هەوڵانە سنووردارە. گۆڕانکاریی ئایندەیش، دەکەوێتە سەرجۆری وەڵامی ئێران بۆ دواتێبینیی تورکیا.

٤ـ خۆ ئەگەر پەیوەندییەکان (دە) ڕۆژی دوایی کەمێك باشیش بووبن، هێشتا ئەوە جێی گومانە کە ئاخۆ باش بوونێکی هاوشێوە لە بارودۆخی کوردستانی تورکیادا هەبووە یان نا. چاپەمەنییەکانیش تەواو لەمە بێدەنگ بوون.

بەهێزکردنەوەی سوپا، بەردەوام و بەشێوەیەکی ڕێك و پێك، لەهەرێمی کورداندا بەدی دەکرێ. پاشکۆی سەربازیی باڵوێزخانەی خاوەنشکۆ زانیویەتی، تائێستا (٨-١٠) فڕۆکەی تورکی لەو هەرێمەدا لەناوچوون و، باندە یاخییە پەڕەوازەکانیش هێشتا زۆرن. هەروەها کەم لەبارەی هێرشی کوردانی بارزانەوە بۆ سەر ئۆرامار، بڵاوبووتەوە. هێندەی کە من ئاگاداربم، هیچ پێشنیارێك لەسەر تێبینییەکانی عیراق و بریتانیا بڵاونەکراوەتەوە. بەڵام ئاشکرایە کە کوردانی تورکیا، نزیك سنووری عیراق،

---

[1] ناحیەیەکی باشووری ڕۆژاوای ویلایەتی ئیزمیتە لەسەر دەریای مەڕمەڕە. شوێنی حەسانەوەی مستەفا کەمال پاشا (ئەتاتورك) بووە. (س)

بەردەوام سەرچاوەی گرفت و کێشەن. ئەگەر ئاژاوەی سەردوو سنوورەکە بەس نەبووبێ، خۆ ئەمڕۆ ڕایشگەیەندرا کە دەستەیەکی شەست کەسی بە فەرماندەیی حاجۆ[1] ی دوژمنی دێرینی تورک نزیك بەنسێبین سنووری سووریایان بڕیوەو، وایەری برووسکەکانیان لەو ڕێگەیەدا قرتاندوە. ئەوەیش وتراوە کە سەربازانی تورك خەریکی بەرەنگاریی ئەم داگیرکارییە نوێیەن، کە لەبەر برانی پاسەوانانی سنوور بۆ کۆنترۆڵکردنی بارودۆخی باشوور، بەئاسانی ئەنجام دراوە. حاجۆ ئێستا لە (Habad)[2]ی زێدی باووباپیری جێگیربووەو، بە بەیاننامەیەك ئاشکرای کردووە، کار بۆ سەر بەخۆییی کورد دەکات و، کوردان بۆ تۆڵەی کارەساتی براکانیان لە تورکەکان بانگ دەکات.

٥ـ وێنەی ئەم ڕاپۆرتە بۆ نوێنەری خاوەنشکۆ لە تاران و بریکاری کۆمیساری باڵا لە بەغدا دەنێرم.

ئەی. کەی. هێلم

وەزارەتی دەرەوە ٤٢٤/٢٧٣،ل:٣١ــــ٣٢/ژ:٤٦

*** *** ***

[1] حاجۆ ئاغای سەرۆکی هۆزی گەوری هەڤێرکییە، ساڵی ١٩٢١ خەریکی خۆسازدان بوو لە دیاریەکر بۆ بەرپاکردنی شۆڕشێکی چەکدار دژی تورك. بەڵام سەری نەگرتووەو ئینگلیز هاوکاری نەبوە. بەشداری شۆڕشی شێخ سەعیدی پیران نەبووو، دژی ڕاوەستان. پاشان هاتە سووریاو، لە ناوچەی توریا سپیی (قامیشلی) نیشتەجێ بوو. ١٩٢٧ بوو بە دامەزرێنێك و ئەندامی یەکەم کۆمیتەی ناوەندیی (خۆیبوون). هاوکاری و پشتیوانیی شۆڕشی ئاگری کرد. ١٩٤٠ کۆچی دوایی کرد (لەبارەیەوە بڕوانە: خۆیبوون و شۆڕشی ئاگری، ل٣١، ٣٢، ٣٣، ٨٣؛ د.کەمال مەزهەر، چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد، ب٢، ئامادەکردنی عەبدوڵڵا زەنگەنە، هەولێر، ٢٠٠١، ل ٤٩٧-٥٠٤). (س)

[2] حاجۆ ئاغا خەڵکی ناوچەی (تورعابدین)ە، بۆیە ڕەنگە ئەوناوە هەڵەبێ. (س)

ژ: ٧٦

لە مستەر ئار ئێچ کامپبێلەوە بۆ مستەر ئێی هندرسن (١٥ی ئاب گەیشتووە)

ژمارە:٩٣٩

پاریس، ١٤ی ئابی ١٩٣٠

گەورەم

خۆشحاڵم پێتان رابگەیەنم کە ئەم بەیانییە نوێنەری ئێران سەری باڵوێزخانەی خاوەنشکۆیدا. ئەو وتی بەڕێنوێنی حکومەتەکەی نەهاتووە، بەلام تەنها خۆی ویستوویەتی سەرنجم بۆ شکانی سنووری ئێران لەلایەن سەربازانی تورکەوە بۆ راوەدوونانی کوردەکان رابکێشێ. سەربازانی تورك، بەقسەی ئەو، چوونەتە ناو خاکی ئێران و، نەیشیدەزانی کەی دەڕۆنەوە، یاخود نیازیانە تا کاتێکی دیاری نەکراو بمێننەوە یان نا. پێی وابوو ئەم کارە بە فیتی حکومەتی سۆڤیەت بووە، چونکە بەڵگە لەسەر سنووری ئێران– رووسیای سۆڤیەت لەبەردەستدایە. هەروەها وتی ئەم کارەی تورکیا گرفت بۆ حکومەت و کورد لە ئێران دروست دەکات.

٢- ئەو وتی برووسکەی بۆ حکومەتەکەی کردووە تا بزانی دەیانەوێ چی بکەن و، واتێگەیشتووە کە بەنیازن یان لەم کاتەدا داوای یارمەتیی هێزەکانی تر بکەن، یاخود خێرا مەسەلەکە بخەنە بەردەست کۆمەڵی نەتەوەکان. ئاگاداریشی کردمەوەکە دوێنێ ئەم راستیانەی، وەك بۆم دەرکەوت بێ هیچ رێنوێنییەکی تایبەت، بە حکومەتی فەرەنسە گەیاندووە. سوپاسی کردم ئەگەر من ئەمانە بە بەڕێزتان رابگەیەنم، چونکە وەك وتی: نوێنەری ئێران لە لەندەن نییەو، دوێنێ کار هەڵسووڕێنی ئێران لەوێ نەیدەزانی چی بکات.

ئار. ئێچ. کامپبێل

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٣/٤٢٤، ل:٣٤، ژ:٥١

***

ژ:٧٧

لە مستەر هیلمەوە بۆ مستەر هندرسن (١٨ی ئاب گەیشتووە)

ژمارە: ٣١٨

قوستەنتەنییە، ١٤ی ئابی ١٩٣٠

گەورەم،

دوێنێ وەزیری دەرەوەم لە ئەنگۆرە بینیو، باسی هێرشەکانی شێخی بارزانم بۆ تورکیا، (برووسکەی ژمارە ٥٣ی ٢٦ی مانگی رابردووی سێر جی. کلارك) کرد. تۆفیق رۆستوویش لێی پرسیم: ئاخۆ هیچ زانیارییەکی بەغدام پێ گەیشتووە، یان نا.

٢ـ بەکورتی لەوەڵامی حکومەتی عێراق دووام کە درابووە نوێنەری تورکیا لەبەغدا،جەختم کردەوە کە تورکیا دەتوانی لەوە دڵنیابێ کەوا نەحکومەتی خاوەنشکۆو نەحکومەتی عێراقیش پشتیوانیی هیچ خواستێکی ناسیونالیزمی جیایی خواز ناکەن‌و، جموجۆڵی لەو جۆرەیان بۆ بێزار کردنی دەوڵەتانی دراوسێ پێ‌قبووڵ نییە.

وەزیری دەرەوە لەوەڵامدا وتی: راپۆرتێکی درێژی تاهیر لوتفیی پێ‌گەیشتوەو، بەدڵنیا کردنەوەکەی حکومەتی عێراق‌و ئیجرائاتی ئەو وڵاتە دژی هێرشەکان رازییە. تورکیا، بەپێی قسەکانی بەرێزی، ترسی عێراقی‌نییەو، مەترسییەکە لەجێیەکی‌ترە، بەڵام روونی نەکردەوە مەبەستی ئێران یاخود ناوخۆی تورکیایە.

٣. کاتێ زانیم جێگری سەرۆك وەزیری عێراق‌و جێگری کۆمیساری باڵا ویستوویانە (٨)ی ئەم مانگە بچنە کوردستان، بەباشم زانی هەندێ لەوقسانەی پێ‌بڵێم کەچاوەڕێ دەکرا پێمان بگەن‌و، سەرنجیشی بۆ ئەو راگەیاندنە رابکێشم کە تایبەت بووە بە چالاکیە سیاسیەکانی کورد. بەرێزی وتی: قسەکانی خوێندوەتەوە.ئەمەیش سەرسامی کردم، چونکە هێشتا لە چاپەمەنیەکاندا

نەخراونــەڕوو. هــەروەها دەیزانــی ئــەو قسـانە بۆچــی کــراون، پێشــوازیی لــەو ڕاگەیاندنەکرد. ئەمجا وتی((بایەخێکی زۆر بەکورد دەدرێ)).

٤. هــەر خێرا هاتــە سەرباســی ڕێکەوتننامــەی بــەم دواییــە بــەئاکام گەیشــتووی ئەنگلۆ– عێراقیو، وتی: تورکیا بەمە خۆشحاڵە، چونکە ئارامیو ئاشتیی خوارووی ڕۆژهەلاتی سنووری تورکیایان سەقامگیر کردووە. ئــەو کاتــێ ســەرگوتاری ڕۆژی (١) ئـابی " Temps" ی خوێندبــووەوە، زۆر بـێزار بوویــوو و وتــی: زیانبــەخش بــووە، چونکــە ڕەخنــەی لەڕێکەوتننامەکــە گرتبـــوو و، ئامانجـــە بەدینەهاتووەکەیشـــی دروستکردنی ناکۆکیو دووبەرەکی بوو لە نێوانو تورکیا لەلایەكو عێراقو بریتانیــای مــەزندا لەلایــەکی تــرەوە. دەیزانــی لــەپێش ئەمــەوە، مەســەلەی بۆرییــەکان هەیــە. خۆئەگەر بابەتی تری وەهالێرە بڵاوبێتەوە، ئەوا، هەرچەندە حەزی نــەدەکرد شتی وەها ڕوویداتو ئەم قسەی لەسەر بکات، هەرشتێ دەڵێ. هەروەها ئەیویست هەلی بۆ برەخســێ تـا لــەم بـارەوە گفتوگۆ لەگــەل بـاڵوێزی فەڕەنسـە بکـاتو، لــە (مسـیو دوشـامبغون– M. de Chambrun) بپرسـێ: ئـاخۆ هەسـتی بەرامبــەر ئــەم تاکتیکانــە چۆنــە؟ وەزیــر ئەوەیشـــی وت، کـــەوەك (Temps) دەڵـــێ، ئـــەو ڕێکەوتننامەیــە بـۆ بریتانیـا زۆر گرنگە، فەڕەنســەیش کـارێکی بـاش دەکـات ئەگــەر ڕێکەوتنێکی لەو جۆرە لەگەڵ سوریادا ئیمزا بکات.

٥. وێنەی ئەم نووسراوەم بۆ جێگری کۆمیساری باڵا لەبەغدا ناردووە.

ئەی. کەی. هێلم

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٣/٤٢٤، ل: ٤١، ژ: ٥٧

ژ: ٧٨
برووسکەی جێگری کۆمیساری باڵا لەبەغدا بۆ وەزیری کاروباری وڵاتە کۆڵۆنیالکراوەکان (٢٥ی ئاب گەیشتووەتە وەزارەتی کۆڵۆنیەکان)
١٥ی ئابی ١٩٣٠

ئاماژە بەبرووسکەی (٦)ی ئابم (بڕوانە بەڵگەنامەی ژمارە ٧٣)، راپۆرتەکان ئەوە دەگەیەنن کەشوێنکەوتووانی شێخی بارزان دەوروبەری (٨)ی ئاب دیسان لەگەڵ سەربازانی تورکدا کەوتوونەوە شەڕو، شێخ بەنیازە بارزانیو زێباری(Zibor)ی زیاتر بەمانای ئۆرامارەوە بنێرێ.

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٣/٤٢٤، ل: ٤٤، ژ: ٦١

****

ژ: ٧٩
لەسێرئاڕ. کلایڤەوە بۆ مستەر ئێی. هندرسن (١٨ی ئاب گەیشتووە)
تاران، ١٨ی ئابی ١٩٣٠

برووسکە

برووسکەکان (رۆیتەر– Reuter) لەئەنگۆرەوە کە دەڵێن سەربازانی تورک نزیکی ئاراراتی بچووکو(Ay beydagh) سنووریان بەزاندووە، بەپێی قسەی کونسوڵی خاوەنشکۆ لە تەورێزو باڵوێزی پێشووی تورکیا، هەڵبەستراون.

تورك بەپێی هەواڵی تەورێز، لەنزیك (ئارالیك– Aralik)[1] تووشی شکستیتر هاتوونو، باڵوێزی تورکیا کەبەم زووانە بەرەو ئەنگۆرە دەکەوێتەڕێ، دانی پێدانا کە ئەگەر ئێران زوو هاوکاریی پێویست نەخاتە بەردەست بۆ چەککردنو بڵاوەپێکردنی

---

[1] ناحیەیەکی باکووری رۆژهەلاتی شاری بایەزیدە نزیك بە سنووری تورکیا– ئەرمەنستان. (س)

پەنابەرانی کورد، ئەوا پێدەچێ سەربازانی تورك ناچارین ناوچەی ئاراراتی بچووك داگیربکەن.

ئەم نوسراوە بۆ قوستەنتەنییەیش نێردراوە.

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٣/٤٢٤، ل: ٤٣، ژ: ٥٩

****

ژ: ٨٠

لە مستەر سترانگەوە بۆ مستەر ئێی. هندرسن (٢٨ی ئاب گەیشتووە)

مۆسکۆ، ١٨ی ئابی ١٩٣٠

گەورەم

سێرئار. کلایف لە نووسراوی ژمارە(٣٢٨)ی (١٤) تەممووزی ساڵی ١٩٣٠یدا کە وێنەیەکی چاپیم پێگەیشتووە، دەڵێ: وەزیری کاروباری دەرەوەی ئێران تەواو لەو باوەڕەدایە کە حکومەتی سۆڤیەت بە تاوانبارکردنی هەڵەی حکومەتی ئێران بەهاندانی یاخییانی کورد، خەریکە کێشە لەنێوان هەردوو حکومەتی ئێران و تورکیادا بنێتەوە. خۆشحاڵم ئاگادارتان بکەم کە چاپەمەنیە سۆڤیەتیەکان ئاماژەی تری پێچەوانەی قسەکەی فەرووغی خانیان بەم مەسەلەیە داوە، ئەگەرچی ئەمە ئەوە ناگەیەنێ کەناوبراو هەڵەبووە.

٢. (ئیزڤێستیا- Izvestia)ڕۆژی چواردەی ئاب برووسکەیەکی ئەنگۆرەی ئاژانسی تاسی بلاوکردەوەو، تێیدا هاتووە: پڕۆپاگەندەکانی تایبەت بەئاڵۆزیی پەیوەندیەکانی تورکیا- ئێران تەواو بێبنەمان و، پەیوەندیی نێوان هەردوو وڵات هێشتا دۆستانەیە.

" ئیزڤێستیا" لەبارەی ئەم برووسکەیەوە نووسیویەتی:

چاپەمەنیە بیانیەکان ئەم دواییە پرۆپاگەندەیان بلاوکردەوە کە گوایە کێشەی توركیا– ئێران لەتەقینەوەدایە. سەرچاوەی ئەم پرۆپاگەندانەیش ئەو کوردانەن کە لە رۆژهەلاتی ئەنادۆڵ دژی حکومەتی ئەنگۆرە یاخیبوون. ئەم کوردانە لە خاکی ئێران، کە جارێك لۆرەنسی ناودار تێیدا ماوەتەوە، بەپەنابەری ژیاون و هەر لەوێوە رێکخراون، و، حکومەتی تورکیایش لەسەرنجەکەیدا ئیشارەتی بۆ نارێکوپێکی ئەم بارودۆخەی ئێستا کردووە. وادیارە دانوستانی هەردوو حکومەتی تاران و ئەنگۆرە لەسەر ئەم مەسەلەیە، ئاکامێکی باشی لیٚ بەدیهاتووە. بۆیە ئاژانسی (رەسمی)ی ئەنادۆڵ توانیویە زانیاریەکەی پێشوو بنێریٚ ئێمە لەلای خۆمانەوە ئەتوانین تەنها پێشوازی لە پاراستنی ئەو پەیوەندیە دۆستانەیەی هەردوو گەلی برا بکەین، کە چەندین ئامانجی سیاسی دەرەکی و ناوخۆیی ی هاوشێوەی هەن و، بووەتە چقڵی چاوی دوژمن. ئیمپریالیستەکان، بەپێی قسەی پەیامنێرێکی رۆژنامەکانی بەرلین، بۆ لێدانی پەیوەندیەکانی تورکیاو ئێران، هانی یاخیبوونی کوردیان داوە. بەپێی زانیارییەکانی ئاژانسی ئەنادۆڵیش ((ئەم هەوڵە سەرناگریٚ)).

٤. قسەکەی تایبەت بەم بابەتە نامەیەکی پەیامنێری تورکیای "Kurier Borsen"ی بەرلین بوو و، لە (ئیزڤێستیا)ی (١٣)ی ئابەوە وەرگیرابوو و، پەیامنێرەکە تێیدا پشت راستی کردبووەوە کە باندە کوردەکان بەرەشاشی ئینگلیزی و دوا جۆری دەمانچە چەکدار کراون و، پەنابەرێکی محەمەد ناوی تورك کە بەبزوێنەری رێکخراوێکی دینیی کۆنەپەرست لە میسر ناسراوە، فەرماندەییان دەکات. هەروەها لەسەری دەڕواو، دەڵی: مانگی شوبات کۆلۆنێل لۆرەنس کە لەسەر شێوەی مەجید مەحموود سەری لە بەغداو کوردانی بازاڕی دابوو، پێشبینیی کردووە کە بەم زووانە شتێك روو دەدات. ئەمجا لۆرەنس گەیشتووەتە شارۆچکەی ماکۆی ئێران کە لە سنووری تورکیاوە دوورنییەو فەرماندەیی یاخیانیشی لیٚبووە.

" ئامانجی یاخیبوون کە سەربەخۆیی کوردەکانە، لەگەڵ بەرژەوەندیی ئیمپریالیزمی بریتانیادا یەکدەگرێتەوە کە دەیەویٚ خاڵێکی ستراتیژی دژی کۆماری

سۆڤیەتی سۆشیالیستیی یەککگرتوو لەهەرێمەکەدا دامەزرێنێ. دامرکاندنەوەی ئەم یاخیبوونە، زۆر لەسەر تورکیا کەوتووە. بەم شێوەیە گەرەکیەتی باری ئابووری تورکیا لاواز بکات، ئیتر زیاتر پشت بەیارمەتیە داراییەکانی بریتانیا ببەستێ.

جا لە رێگەی یاخیبوونی کوردانەوە، پێدەچێ بە بەردێك دوو چۆلەکە بکوژێ. قازانجی دووەمیش شێواندنی پەیوەندیەکانی تورکیا– ئێرانە.

نامەکە بەوە دوایی دێ کە دەڵێ: پێکدادان لەگەڵ تورکیادا هەر مەسەلەیەکی لاوەکییەو، مەبەستی سەرەکیی خۆسازدانە بۆ شەڕی یەکێتی سۆڤیەت. بۆیە دوژمنانی دەیانەوێ شوێنی ستراتیجیی گونجاو بۆ خۆیان بگرن.

٥. ئەم بیروڕایانە زۆر لەوانی" ئیزڤێستیا"وە نزیکن، لێرە بەگەرمی پێشوازییان لێ دەکرێ.

ویلیەم سترانگ

وەزارەتی دەرەوە ٤٢٤/٢٧٣، ل: ٤٦، ژ: ٦٤

****

ژ: ٨١

لەمستەر هێلمەوە بۆ مستەر ئێی. هندرسن(٢٥ی ئاب گەیشتووە)

ژمارە: ٣٢٨

قوستەنتەنییە، ٢٠ی ئابی ١٩٣٠

گەورەم،

سەرەڕای راپۆرتە ئاگادارکەرەوەکانی چاپەمەنیەکانی ئەورووپاو، لەو کاتەوەی نووسراوی ژمارە(٢٩٨)ی (٦)ی ئەم مانگەم نووسیوە، هیچ پێشکەوتنێکی گرنگ لە بارودۆخی کوردستانی تورکیا، یاخود پەیوەندیەکانی تورکیاو ئێراندا نییە.

٢. دە رۆژێك لەمەوبەر، وەڵامی ئێران بۆ سەرنجی (١)ی ئابی تورکیا، گەیشتە ئەنگۆرە. ئەم وەڵامە، بەپێی بۆچوونی تورکیا، مایەی رەزامەندی نەبوە، چونکە

هەردوو ڕێگەی ئاماژەپێکراوی سەرنجەکەی تورکیای داوەتە دواوە. ڕێگەکان بریتیبوون لە دیاریکردنەوەی سنووری نزیک ئاراڕات، یان ڕێگەدان بە سەربازانی تورك بۆ ڕاونانو شوێن پیهەڵگرتنی یاخییانی کورد لەناو خاکی ئێراندا. ئەم ڕازی نەبوونەی ئێران شتێکی چاوەڕێ نەکراو بوو. حکومەت ئەمەی باسانایی وەرگرتو، چاپەمەنیەکان پێیان داگرت کە حکومەتی ئێران لەمەودوا ڕێوشوێنی پێویست بۆ چارەکردنی کورد لەخاکی خۆیدا دەگرێتە بەرو، ئیتر نایەڵێ کوردانی تورکیا بەسنووردا بپەڕنەوە. هەواڵ هەیە کەهێزە سنووریەکانی ئێران سازو تەیار کراوەنەوە. ئەوەیش پشت ڕاست کرایەوە کە هێزە ئێرانیەکان دەستەیەك چەتەی کوردیان لەنزیکی سنوور لەناوبردوەو، دەڵێن ئەفسەرانی هەردوو وڵات لەڕاوێژدان پێکەوەو هاوکاتو هەریەك لەخاکی خۆیەوە دەست بەکاربن. هەرلەم کاتەدا، برووسکەیەکی ئەنگۆرە بڵاویکردەوە کە فەرمانی دەست پێکردنی ئۆپەراسیۆن دژی ئاراڕاتو چوونە ناو خاکی ئێران، ئەگەر پێویست بکەن، دراوەتە سوپای تورك. بێگومان ڕاپۆرتەکە لەدەزگا بەرپرسەکانی ئێرەدا، بەهەند وەرنەگیراو، هەر زوو و دواتر نکوولیی لێکرا.

٣. هەفتەی ڕابردوو ڕۆژنامەکان خۆیان زیاتر بۆ دامەزراندنی پارتە سیاسیە نوێیەکە تەرخانکردبوو، کە بۆ بەخشینی بوارێکی زیاتر بە کوردستان هاتووەتە گۆڕێ. ڕۆژانە دەوترێ بارودۆخ "ئارام"ە، بەڵام ناشێ ئەمە بکرێتە وێنەیەکی ڕاستەقینەی هەلومەرجەکە. بەلای کەمەوە کوردەکانی ئاراڕات هێرشێکیان کردووەتە سەر هێزەکانی تورکیاو، ڕووداوی بچووکیش لێرەو لەوێ باس دەکرێو، وەزعەکە جێی نیگەرانییە. ڕەنگە بیر لەوە بکەنەوە کە کورد ناچاری خۆبەدەستەوەدان بکەنو، پێیشدەچێ بەهیوای جۆرێك لە هاوکاریی ئێران بن. لەوکاتەدا، وەزیری دەرەوە ڕایگەیاند سەر لە" یالۆڤا" دەدات بۆ وەرگرتنی ڕای غازیو عیسمەت پاشا لەبارەی ناردنی یاداشتێکی نوێوە بۆ تاران، بۆیە هیچ کارێکی خێرا ناکرێ. هێشتا ڕێی تێدەچێ کردەوەی توندوتیژ بەرامبەر بە ئێران بنوێنرێ،

بەلام کاتی ئەم جۆرە کارانە بەسەرچووەو، شتەکان بەرەو سەقامگیربوونێکی دیپلۆماسییانە دەچن. چاپەمەنیەکان بلاویان کردەوە:

کۆمسیۆنی دیاریکردنی سنوور دەست بەکاردەبێتەوەو، شاندی تورکی دەکەوێتەوە هەوڵی دیاریکردنەوەی سنوور وەك خۆی مەبەستیەتی و، لەبەرامبەردا، دەست لە باشووری دوورتر هەڵدەگرێ. بالوێزی نوێ لەتاران، لە چاوپێکەوتنێکدا وتی: بەهیوایە هەر زوو وپاش ئەوە کە دەگاتە پایتەختی ئێران، بتوانێ مەسەلەی سنوور یەکلایی بکاتەوە.

٤. هەواڵی خوارووی رۆژهەلاتی تورکیا نییە. پەلامارەکەی حاجۆ کە پێشتر ئاماژەم پێکردوو بەتوندی بەرپەرچ درایەوە. ئەو نەیتوانی هاوکاریی کوردانی ناوخۆ بەدەست بهێنێ و، هەر کە سەربازانی تورك دەرکەوتن، بەسەر سنووردا هەلاتەوەو، یەکسەر هێزەکانی فەرەنسە لە سووریا دەستگیریان کردو، لەسنوور دووریان خستەوە. ئەم هەنگاوەیش جێی رەزامەندی دەزگاکانی تورکیا بوو.

٥- وێنەی ئەم نووسراوەم بۆ نوێنەری خاوەنشکۆ لە تاران ناردووە.

ئەلێکس. کەی. هێلم

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٣/٤٢٤، ل: ٤٤، ژ: ٦٢

ژ: ٨٢

لەسێرئاڕ. کلایڤەوە بۆ مستەر ئێی. هندرسن(٤ی ئەیلول گەیشتووە)

ژمارە: ٤١٥

گوڵحەق، ٢٦ی ئابی ١٩٣٠

گەورەم،

لە برووسکەی ژمارە(١٩٤)ی (١٧) ئابمدا، ئاگادارم کردنەوە راپۆرتە وەرگیراوەکانی پەیامنێری قوستەنتەنییەی رۆیتەر، لەسەر داگیرکردنی تا باشووری رۆژهەڵاتی چیای سەرەکیی ئاراڕات لەلایەن سەربازە ئێرانییەکانەوە، راست نین. ئەم زانیاریانەم لە گفتوگۆیەکی مەمدووح شەوکەتی باڵوێزی پێشووی تورکیاو برووسکەی گەیشتووی کونسوڵی خاوەنشکۆ لە تەورێز، گەڵاڵە کردوون. چەند رۆژێك دواتر، حکومەتی ئێران لەچاپەمەنیەکانی تاراندا، درۆیەکی تاڕادەیەك رێکری بڵاوکردەوەو، لێرەدا وەرگێڕدراوەکەی هاوپێچ دەکەم.

٢. بێدەنگیی حکوومەتی ئێران، دووریی ناوەندی دوژمنایەتیەکە کە بەدەگمەن گەشتیارانی ئەورووپی سەری لێ دەدەن، وایان کردووە بەزەحمەت زانیاریی دروست لەسەر رووداوەکان دەست بکەون. کونسوڵی تەورێزی خاوەنشکۆیش، پشت بەو زانیاریانە دەبەستێ کە ئەفسەری قوماندانی ئازربایجان دەیانداتێ. راپۆرتەکانی رۆیتەر کە هەندێکیان لە چاپەمەنیی بێتەلی ناوەن (Nauen wireless press)ەوە وەرگیراون، هەمان بۆچوونی هەڵەی برووسکەی ژمارە(٢٠)ی (٢٩) تەممووزی لەمەڕ داگیرکردنی خاکی ئێرانن و، لە قوستەنتەنییە وەردەگیرێن. جا بۆیە ئەگەر بارودۆخەکە، وەك بەدرۆخستنەوەکەی ئێران روونی دەکاتەوە، جیاوازو ناوازە نەبێ، خەڵك واهەست دەکات حکومەتی تورکیا نیازیەتی ئەم پڕۆپاگەندانە رەت بکاتەوە. ئەگەرنا، ئەوا سیاسەتی وایە، وەك هەڕەشەیەکی ناڕاستەوخۆ، سوود لەو ئیجرائاتانە وەربگرێ کە دەشێ پاشتر ناچاربێ بیانکات. لەلایەکی ترەوە،

حکومەتی ئێران پێدەچێ باش دەرکی بەوە کردبێ کە لەبەر ئەوەی کەسانێکی سەربەخۆ نین بەچاو رووداوەکانیان دیبێ. ئاسانترین رێگەی مامەڵەی هەلومەرجێکی مایەی بێزاریی وا، نکوولی لێکردنێتی. ئەوان، پێنج رۆژ بەر لە بڵاوکردنەوەی وەلامەکەیان، چاوەڕێیان کردو، وەك (شەفەقی سورخ، Shafagh- Surkh) رۆژی پاش دەرچوونی ئامـاژەی پێکـرد، سـەختە پێشـبینی بکـرێ چاپەمەنیـە ئێرانیـەکان راپۆرتـی ئاژانسـە بیانیـەکان پشـتگوێ بخەن، ئەمـە لەکاتێکدایـە کـە حکومەت بەر لەوزانیارییە برواپێکراوانە دەگرێ کە تەنها ئەوان، ئەگەر بیانەوێ، ئەتوانن پـەیدایان بکـەن. هەرچـەندە وادیـارە ئاگادارکردنـەوە رەسمییەکـە زۆر کاریگەربووە، "Messager de Teheran" لە ژمارەی رۆژی (١٩)ی ئـابیدا گرنگـی دایە هەڵە وەرگـێڕانی برووسـکەی نـاوەن. نـاوەن دەڵـێ: ((وەك چـەند رۆژنامەیەك لەقوستەنتەنییەوە رادەگەیەنن، لایەنە رەسمییـەکانی تـورك هەمیشـە بانگەشـە دەکەن کـە هیـچ جـۆرە جموجۆڵێکـی هێزەکـانی تـورك لـەخاکی ئـێراندا نەبوە))[١].

بەلام Messager de Teheran بەسەر دێـڕی ((بایـەخێکی زۆر بـە کـوردان دەدرێ))، نووسیویەتی:

((دەزگـا رەسمییـەکانی تورکیـا، بـەپێی زانیاریـەکانی قوسـتەنتەنییە، دژی هەرکارێکی چەکداریی تورکن لەسەر خاکی ئـێران))[٢] ....[٣]، بۆیە بۆ ئـەندامانی ئـەم باڵوێزخانەیـەی ئـەمریکای روونکـردەوە کــە بۆچوونـەکانی لەگـەڵ حکومەتەکـەیدا یەك ناگرنـەوەو، هـەروەك بـاڵوێزی خاوەنشـکۆ لـە قوسـتەنتەنییە، منیـش بێگومـانم کــە بانگکردنــەوەی نــاوبراو زادەی ئــەو جیــاوازیی رایــە بــووە.

---

[١] بەڕێز د. کوردۆ عەلی لە کۆلێجی هونەری زانکۆی سلێمانی ئەم برگەیەی لەئەڵمانییەوە بۆ کردمە کوردی، سوپاسی دەکەم.

[٢] ئەم برگەیە فەرەنسییە.

[٣] ئەم رستەیە ناتەواو بوو.

بەدڵنیاییەوە، ئەویش وەك زۆرینەی هاونیشتمانیەکانی تری ئێرانی زۆر خۆشی ناوێ، بەلام پیاوێکی ئاشتیخوازو ناوەندگرەو، وەك پرۆفیسۆرێکی مێژوویش بینیویە، ئاکۆکە لەگەڵ ئەو سیاسەتی هێورکردنەوەیەدا کەحکومەتی ئەنگۆرە بە رێوشوێنی توندوتیژی وێرانکەر گرتوویە بەر. کاتێ ئەم نووسراوەم ئامادەکرد، خۆی سازدابوو خێرا تاران جێبهێڵێو، وا دەردەکەوت فەرمانی پێدرابێ تا خوسرەو بەگ دەگات، چاوەڕوانی بێ.

٣. ئەترسم ئەم راپۆرتە کەم رووداوەکانی کوردستان روون بکاتەوە. چاپەمەنیەکانی ئێران، جگە لە تاوانبارکردنی دەستێوەردانی بریتانیا کە نموونەیەکی(شەفەقی سورخ)ی لەبارەوە هاوپێچ دەکەم شالاوەکەیان پشتگوێ خست هەڵوێستیان لە هەڵس‌وکەوتی وشترمرانەی حکومەتی ئیمپریالی وەرگرت. پێدەچی کۆمیساری بالای خاوەنشکۆ لە عێراق کە ناڕاستەوخۆ نێوانی لەگەڵ خێڵو تیرەی پەیوەندیداری یاخییاندا هەبوە، بتوانی حاڵەتەکە روون بکاتەوە.

وێنەی ئەم نووسراوەو هاوپێچەکانی بۆ ناوبراوو باڵوێزی قوستەنتەنییەی خاوەنشکۆ دەنێرم.

٤ـ کاتی نووسینی ئەم راپۆرتە، ئەم یاداشتە هاوپێچ کراوەی پاشکۆی سەربازیی باڵوێزخانەی خاوەنشکۆم پێگەیشت. هێندەی پێکراوە پوختەی حاڵەتەکەی نووسیوە.

ئاڕ. ئێچ. کلایف

وەزارەتی دەرەوە، ٤٢٤/٢٧٢، ل:٥١–٥٢، ژ:٧١٤

***

هاوپێچی ژمارە (٨٢)
بارودۆخی کورد

وا دیـــارە تورکـــان لـــە ئۆپەراســـیۆنەکانی حوزەیـــران و تـــەممووزیاندا سەرکەوتووبوون، کوردەکانیش ناچاربوون ئـەرجیش و دۆڵـی زیـلان و رووبارەکـانی (حاجی دەری– Haji Deri) و بەرزایی(Abagha) و، بەگشتی ناوچـەی بـاکوورو باکووری رۆژئاوای گۆلی وان جێ بهێڵن، دەیشـڵێن سـێ هـەزار کەسـی بـێ چـەك لـەو ناوچەیەدا بەدەستی تورك قەتڵوعام کراون.

نیوەی یەکەمی مانگی تەمووز شەڕ گەرمبوو، زەرەرو زیانی ئەو ماوەیەی تورك بە(٤٠٠–٨٠٠٠) کوژراو مەزندە دەکرێ کە نیوەیان بـە (ون) لەقەڵـەم دراون، بـەڵام راستیەکەی لە دوژمن هەڵاتوون. حوزەیرانیش هێرشێکی سەرنەکەوتوو لـە بـاکووری (ئیغدیر) روویدا.

هێزەکـانی یاخییـان بـەرەو ئـاراڕات پاشەکشەیان کـردو، لـەوێوەو، بەتایبـەتی لەئارالیك و نزیکی بایەزید، کەوتنە پەلاماری سـەربازە تورکـەکان. شـەڕ لـە ناوچەیـە قورس بووەو، شارەکەش چەندین جار دەستاو دەسـتی کـردووە ئافرەتـانی کـورد رۆڵـی کاریگـەریان لـەو شـەڕانەدا بینیـوە، تورکـەکان فـەرماندەییان لـە قەرەکۆسـە داناوە.

ساڵح پاشای قوماندانی فەیلەقی (٩) فەرماندەی باڵایـەو، جێـی سـوبحی پاشـای گرتوەتەوە، ئەکرەم بەگ سەرۆکی ئەرکانی ساڵح پاشایەو، زەکـی پاشـای فەیلـەقی حەوتیش پشتیوانیی ئۆپەراسیۆنەکە دەکات.

ئیبراهیم بەگی سەرخێڵی جەلالی کە ئیحسان نووری نـاوێکی ئەفسـەری پێشـووی تورك و رائید محەمەد بەگ ئامۆژگاریان کردبوو، سەرکردایەتیی کوردانی کردووە.

لە پاشکۆی سەربازیی تورکیاوە لە تـاران، زانـراوە هێزەکـانی سەرتاسـەری ئـەو هەرێمـەی تورکـان (١٠–١٥)هـەزار جـەنگاوەرو، هـی کوردانیـش بـە (٥–٨) هـەزار

چەکدار مەزندەدەکرێن، وا باوەڕ دەکرێ تورکەکان (١٥) فڕۆکەی بۆمب هاوێژیان بەکارهێنابێ کە یاخییان هەندێکیان لێ خستوونە خوارەوە. کوردەکان چەند تۆپێکیان هەیە کە ڕەنگە لە تورکەکانیان گرتبن، بەڵام تەقەمەنیی ئەو تۆپانەیان نییە. هەروەها ژمارەیەك ڕەشاشیان هەیە. هێزی کوردان بۆ چەند فەسیلێك دابەشکراونو، هەریەکەیان کەسێکی هەڵبژێردراو سەرپەرشتی دەکاتو، ناوچەیەکی دیاریکراوی پێ سپێردراوە.

هەرێمی شەڕەکان بۆ سەربازانی نیزامی زۆر سەختەو، ئاوی خواردنەوە کەمەو، هیچ شتێك لەناوەوە دابین نەکراوەو، پەیوەندیکردنیش یەکجار خراپە، ئەمانە سەرباری سەختی دەڤەرەکەو بەتایبەتی نزیك بەئاراڕات.

هەرکە تورکەکان پێشڕەوی بکەن، وڵاتەکە وێران دەکەنو، گوندەکان دەسووتێننو، دانیشتوان قەتلو عام دەکەنو، سەربازان هیچ شوێنێك ناپرسنو نابوێرن.

وردە وردە کوردەکان زیاترو زیاتر ڕاپێچی ناوچەی ئاراڕات دەکرێنو، هێزەکانی تورك بەنیازن لەوێ گەمارۆیان بدەنو، ناچاری خۆبەدەستەوەدانیان بکەن.

ئاشکرایە سنووری تورکیا- ئێران بەلوتکەی ئاراڕاتی بچووکدا دەڕوات، بۆیە ئەو زنجیرە چیایە، تەنها بە داگیرکردنی خاکی ئێران لەلایەن سەربازانی تورکەوە یاخود هاوکاریی هێزەکانی ئێران بە بەستنی بەری ڕۆژهەڵاتی ئاراڕاتی بچووك، شیاوی گەمارۆدانە.

سەربازانی تورکو فڕۆکە جەنگییەکان، مانگی تەمموز، یەك جار تا (١٠) دە کیلۆمەتری ناو خاکی ئێران دوای یاخییان کەوتوون، بەڵام هەر زوو سەربازەکان پاشەکشەیان کردووەو، ڕووداوەکەیش هێوربووەتەوە.

پارێزگاری شاری تەورێز داوای لەیاخییانو تیرەی جەلالیی کوردی ئێرانی داڵدەدەری ئەو یاخییانە کرد،بچنەوە ناو خاکی تورکیا، یان خۆیان بەدەست هێزەکانی ئێرانەوە بدەنو، چەکەکانیان بدەنێ. نزیکەی (٢٠٠)دوو سەد کەسێکیان

بەدەم ئەم داوایەوە هاتن‌و، ئێستا هێزێکی پێکهاتوو لە یەکەکانی رۆژهەڵات‌و رۆژئاوای فیرقەی تەورێزی ئێران لەشەڕی ئەوانەی تردان.

سەربازانی ئێرانی، دەوروبەری (٩)ی ئاب، شکستێکی گەورەیان خواردو، چوار ئەفسەرو سەد کەسێکیان لێ کوژرا. دەسەڵاتدارە ئێرانییەکان حەزیان بەم ئاکامەی رووداوەکان نەدەکرد. تازە پێڕەوکردنی سیاسەتی بەنەرمی جووڵانەوە لەگەڵ خێڵە کوردەکانی خۆیانداو هێورکردنەوەیان بەگوشاری سیاسی، نەك کردەوەی سەربازی، درەنگ بووە. ئێستا حکومەتی ئێران ناچارە، دوژمنایەتیی ئاشکرای کوردەکانی خۆی بکات‌و، ئەم کارەیشی جگە لە هاوکاریی ئۆپەراسیۆنی تورکەکان، هیچ پاساوێکی تر هەڵناگرێ. هێندەی تێبینی دەکرێ، دەسەڵاتدارانی ئێران لەو بارودۆخە نەشیاوو نەخوازراوەیاندا زۆرباش کاردەکەن‌و، زۆر رێتێدەچێ بەرامبەر بەو (٢٥٠٠٠) کوردەی ژێر رکێفیان بکەونە گێژاوێکی تاقەت پڕوکێنەوە.

لەلایەکی ترەوە، حکومەتی تورکیا کات‌و پارەیەکی زۆری بۆ سازدانی ئەو هێرشە بەخەرج داوەو، کۆششێکی زۆری بۆ کردووە. مەبەستیشیان دوایی هێنانە بەگرفتی کوردانی ئاراڕات‌و، نایانەوێ دەست لەم ئامانجەیان هەڵگرن. ئەمەیش بەستە بە حکومەتی ئێرانەوە، لەو رووەوە کەتا چ رادەیەك ئەتوانێ سنووری خۆی بپارێزێ‌و، رێ نەداتە کوردانی یاخی بکشێنەوە، ناو خاکەکەی‌و، کوردانی هاوسۆزی ئەم وڵاتە پەیوەندی بەیاخیبوونەوە نەکەن. باوەڕ وایە تەنها هەشت سەد سەربازێکی ئێران پاسەوانیی سنوور دەکەن کە پشتێنەیەکی بێ هێزن‌و، کوردانی ئاراڕات دەتوانن بەقازانجی خۆیان ببیڕن.

رۆیتەر رۆژانی ١٢و ١٤ی ئاب لەقوستەنتەنییەوە هەواڵێکی بڵاوکردەوە کە حکومەتی تورکیا بەتوندی سەرنجی ئێرانی راکێشاوەو، هێزەکانیشی هەرێمی قەرەداغی رۆژهەڵاتی ئاراڕاتی بچوکیان داگیر کردووە، چونکە ئێران ناتوانێ سنووری خۆی بپارێزێ‌و، کوردانی تورکیا پەنایان بۆ خاکەکەی بردووە. بەڵام حکومەتی ئێران، بەبەیاننامەیەکی رەسمیی خێرا، ئەم هەواڵەی رەتکردەوە، پەیامنێرانی

چاپەمەنییە بیانییەکان لە ئەستەمبوول، شەش هەفتەیە سەرگەرمی بڵاوکردنەوەی سەرنج و یاداشتی ئاڵوگۆڕکراوی هەردوو حکومەتی تورکیاو ئێرانن. هیچ پشت راستکردنەوەیەك بۆ ئاڵوگۆڕکردنی شتی لەو بابەتە لە تاراندا نییە، بەڵام پڕۆپاگەندە هێندە بەردەوامە کە ناتوانرێ پشتگوێ بخرێ، دەشێ تورك بەرەسمی گلەیی لە ئێران کردبێ کە کوردەکانی پشتگیری یاخییانی ئاراراتییان کردووە. بەڵام هەرچەندە ئەمە تارادەیەك راستە، کەچی حکومەتی ئێران نکوڵیی لێدەکات. ئاماژە بەراپۆرتی سەرچاوەیەکی بڕواپێکراو دەکەم لەسەر ئەم مەسەلە گرنگە، ئەویش ئەوەیە کە G.O.Cی فیرقەی رۆژهەڵات- رۆژئاوای تەوریز بەئاشکرا چەك و تەقەمەنی بە یاخییانی کورد دەفرۆشێ. رەنگە دواتر حکومەتی تورکیا ئێرانی بەوەترساندبێ کەلەبەرئەوەی حکومەتی ئێران ناتوانێ سنووری خۆی و خێڵەکانی سەرسنوورەکەی کۆنترۆڵ بکات، پێویستە سەربازانی تورك رۆژهەڵاتی ئاراراتی بچووك داگیر بکەن، جا پێدەچی سازو تەیارکردنەوەی هێزەکانی ئێران لەبەر ئەم هەڕەشەیەبن.

گرانە هۆی ئەو شاڵاوەی تورکان کە دژی ئێران دەستیان داوەتێ، دیاری بکرێ، بەدەگمەن رێتێدەچێ تەنها بۆ دەستنیشانکردنەوەی سنووری نزیك ئاراراتی تورکیا- ئێران بێ. لە پاشکۆی سەربازیی تورکیاوە بۆم دەرکەوت، باڵوێزخانەی ئەو وڵاتە لەتاران بەم هەڵوێستەی ئەنگۆرە ناڕازییە. باڵوێزەکە کە زووتر پێشبینی دەکرا بگوێزرێتەوە، ئێستا دانراوەتەوە، ئەو بۆچوونی بەهێزی هەبوون، پێشتر جارێك دەستی لەپۆستەکەی هەڵگرتبوو، بەڵام دواتر مۆڵەتی چاوخشاندنەوە بەبڕیارەکەیدا درا.

ئێرانییەکان، بەرامبەر بەدەستنیشانکردنەوەی، باشووری دوور بەقازانجی وڵاتەکەیان، واز لەم ناوچەیە ناهێنن، ئەمەیش رەنگە بەهۆی نیازی حکومەتی تورکیاوە بێ بۆ داگیرکردنی سەربازیی ناوچەی قەرەداغ.

مەسەلەی ئیحتیمالی هەلایسانی شەڕ لەنێوان تورکیاو ئێراندا، لە تاران تاووتوێکرا. ئێران، بەتایبەتی لەم کاتەدا کە قەیرانی ئابووریی هەیەو، لەگەڵ خێڵەکانی نزیک شیرازدا لەگێرەو کێشەدایە، خۆی بۆ ڕووداوێکی وەها ئامادە نەکردووە.

لەلایەکی ترەوە، هاندانی خێڵە سنووریەکانی سەرووی ڕۆژهەلات لەلایەن ئێرانەوە بۆ هاوکاریی کوردانی ئاراراتو دابینکردنی تەقەمەنیو جەنگاوەر بۆیان، بۆ تورکیا باش نابێ. ئاشکرایە روسەکان، لەنزیکی سنووری یەریڤان، پەیوەندیی توندوتۆڵیان بەتورکەکانەوە هەیەو، سەبارەت بەگرفتەکانی تورکیا– ئێرانیش، ئێران پێی وایە دوژمنکارییە دیارو نیمچە شاراوەکانی رووسیا ڕێی دەستیان گرتووە.

پی.سی. ئار.دۆد

پاشکۆی سەربازی

تاران، ٢٦ی ئابی ساڵی ١٩٣٠

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٣/٤٢٤، ل:٥٢–٥٤، ژ:١/٧١

ژ:٨٣

لەسێر ئار. کلایڤەوە بۆ مستەر ئێی هندرسن. (٤ی ئەیلوول گەیشتووە)

ژمارە: ٤٢ – نهێنی

نوێنەری خاوەنشکۆ، لەدرێژەی ڕاپۆرتەکانیدا بۆ وەزیری دەرەوە، نووسراوەکانی ژمارە (١٥٤، ١٤٧، ١٤٩[1]، (١٥١)ی کونسوڵی خاوەنشکۆتان لەتەورێز، لەسەر بارودۆخی کورد، بۆ دەنێرێ.

تاران، ٢٦ی ئابی ساڵی ١٩٣٠

***

[1] ئەم هاوپێچە چاپ نەبوە.

هاوپێچی (١)ی ژ: ٨٣
لە کونسوڵ پاڵمەردوە بۆ سێر ئار. کلایڤ

ژمارە: ١٤٥ — نهێنی

تەورێز، ١١ی ئابی ١٩٣٠

گەورەم،

خۆشحاڵم ئەمانەتان پێ رابگەیەنم:

١ـ گوندەکانی دامێنی ئاراڕات چۆڵکراون، یاخییانو خێزانەکانیان بەسەر شەستو سێ کامپی بچووکدا دابەش دەکرێن، هەر چادرگەیەك (١٤–١٥)خێزانی تێدا نیشتەجێ دەکرێ.

٢ـ فەرماندەی باڵا ئیبراهیم بەگی سەرخێڵی کوردی جەلالیی تورکیا[١]و ئێرانە. سەرۆکی ئەرکانیشی ئیحسان نووریی بدلیسە[٢] کەپێشتر ئەفسەری تورك بووەو،

---

[١] ئیبراهیم بەگ حەسەکی زادە یا (برۆیی حەسەکی تیلی) لە بنەماڵەی حەسەسۆرییە. کاتی خۆی وەزیفەیەکی وەك والییەتیی وانی هەبوە؛ چالاکانە شەڕی رووسی کردووەو رێی نەداوە بگەنە ناوچەی ئاگری. دوای شۆڕشی شێخ سەعیدی پیران کە بەشداری نەبوە، تورك ناچاری کردووە بداتە شاخو لە ئاگری خۆی بشارێتەوە. مەردانە تا کۆتایی شۆڕشی ئاگری شەڕی کردووە. دواییش وازی نەهێناوەو، ١٩٣٢ لە شەڕێکی دیوی ئێراندا بەدەستی جەندرمەی تورك شەهید کراوە (خۆیبوونو شۆڕشی ئاگری، ل٦٥–٦٨). (س)

[٢] کوڕی عەلی قولییەو، ١٨٩٣ لە بدلیس لەدایك بووە، خراوەتە بەر خوێندن تا مەکتەبی حەربییەی ئەستەمبووڵی لە ١٩١٠دا بریوەو بووە بە ئەفسەر. لە ئەلبانیاو یەمەنو بەیزوونو گورجستان وەزیفەو شەڕی دیوە. بووە بە ئەندامی (جەمعییەتی تەعالیی کوردستان– ١٩١٨). ١٩٢٠ دوورخراوەتەوە بۆ سەر سنووری گورجستان. هاتووەتەوە بۆ دیاربەکر. ١٩٢٤ سەرکردایەتیی ڕاپەڕینی (بیت الشباب)ی هەرێمی هەکاریی کردووە. کە ڕاپەڕینەکە سەری نەگرت، هەڵاتە عیراق. فریانەکەوت بەشداریی شۆڕشی شێخ سەعید بکات. ١٩٢٧ خۆی گەیاندە چیای ئاگریو ڕێبەریی شۆڕشێکی کرد تا ١٩٣٠ کە (خۆیبون) نەخشەسازو جێبەجێکەری بوو. دوای شکانی شۆڕشەکە، چووە ئێرانو بە پەنابەر وەرگیرا. ١٩٧٦/٢/٨–

راوێژکاری گشتیشیی شێخ خەلیل- ناوێکی خوازراوە-یکی هەرێمی بۆهدان (Bohdan)[1]ی باشووری وانو باکووری ئەلجزیرە.

٣- بەگشتی (٣٠٠٠) چەکداری یاخی هەنو، دەکرێ بەئاسانی ژمارەیان لەخێڵەکانی دەوروبەرەوە بۆ (٥٠٠٠) زیاد بکات.

٤- بولاقباشی (Bulackbash) سەربازگەیەکی ئێرانە لەو سنووردداو، نزیکەی (١٢٠٠) یارد لە یەکەم رەبیەی تورکانەوە دوورە. ئەوی تورکان ئەم بەهارە چۆڵکراو، ئێستا هیچ گاردێکی تورك تا پشت بایەزید لەو دەڤەرەدا نییە، چونکە ئەم بنکەیە هەمیشە لەژێر هەڕەشەی کوردەکاندایەو، زوو زوو دەستاو دەست دەکات.

تائێستا کوردان دەستیان لەو پۆستەی رێی بایەزید نەداوە کە لە باشوور هاتوچۆ دەکات.

٥- رووبەری سووچی باشووری رۆژهەلاتی نزیك بەسنووری دەشتی بایەزید کەمو زۆر (٣٦)میل چوار گۆشەیەو، قامیشی درێژ دایپۆشیوەو، زۆنگێکی چڕو سەختە. سێو چواری تەمووز تورکان چوونە گۆشەی باشووری رۆژهەلاتی ئەم زۆنگاوەو، لەنزیکەوە کامپی کوردەکانیان بۆمبباران کرد، بەڵام کوردان پەلاماریان دانو، (٥٠) دیلو (٤) رەشاشو چەکی سووکیان لێ گرتن.

٦- پاش چوار پێنج رۆژ دیلەکانیان ، بێ ئازاردان، ئازادکرد. بەڵام ئیسماعیل ئەفسەری تۆپخانە کە کوردێکی ئەرزرۆمە، جێی نەهێشتنو پەیوەندی پێوەکردن.

٧- تورکان، کەوا پێشبینی دەکرا پەلاماری ئێرانییەکان بدەن، ئەو هێرشە سەرکەوتووەی سەرەوەیان بۆ گرتنی دەربەندی بولاقباشی (بڕوانە خاڵی چواری سەرەوە) برد.

- بەکارەساتی مۆتۆرسایکل کۆچی دوایی کرد. نووسەرێکی توانا بوو، لە گۆڤاری "ژین" ی ئەستەمبوڵو (کوهستان)ی تاراندا نووسینی هەیە. بیرەوەرییەکانی لە سەر شۆڕشی ئاگری بڵاو بووەتەوە (شۆڕشی نەتەوەیی کورد لە تورکیا، ل٤-٨). (س).

[1] ناوچەی بۆهتان (بوتان)ە. (س)

٨ـ دوو ڕێگە لە بولاقباشییەوە بەرەو ئاراڕات دەچن، یەكیان بەنێوان بناری ئاراڕاتو زۆنگاوی ئامازە پێكراوداو، ئەویتریان بەلای ڕاست (باكوور)ی یەكەمدا دەڕواتو، هەریەكیان بیستو چوار سەعات پیادە ڕێیە، ڕێگەی دووەم بێ ئاوەو، پڕە لەزۆر جۆرە ماری ژەهراوی.

٩ـ دیارە ئەم بارودۆخانەی سەرەوە ئۆپەراسیۆنە سەربازییەكانیان لەو هەرێمەدا قورس كردووە.

١٠ـ چەند ئەشكەوتێك لەئاراڕاتدان كە گەورەترینیان ڕووەو ڕووسیایەو، گشت یاخییانو ماڵو خێزانو ماڵاتەكانیان داڵدە دەدات، ئەم ئەشكەوتە تەنها ئەو دوو ڕێگەیەی برگەی (٨)ی هەنو، كوردەكان بەئاسانی دەتوانن بەرگری لە یەكێكیان بكەنو، سروشتی ئەوی تریشیان وایكردووە لەهاویندا نەبڕدرێو، زستانیش بەفر دەیگرێ.

١١ـ كامپی ئیسماعیل بەگ تا دەشتی بایەزید نزیكەی (٨) میلە.

١٢ـ كوردان (١٣) ڕەشاشیان هەیە، خاوەنی تۆپیشن، بەڵام گوللەتۆپیان نییە.

١٣ـ توركان ئەڵێن (١٥) فڕۆكەی بۆمب هاوێژیان لەكاردایە، كەچی تەنها شەش فڕۆكە پێكەوە بینراون.

١٤ـ كوردەكان دابەشبوون بۆ چەند باندێكو، هەر كۆمەڵێك ناوچەیەكی لەژێر ركێفدایە كەئاژەڵی خەڵكی تری بۆ ڕاپێچ دەكاتو، ئاژاوەی لێوە دەنێتەوە. ئەو ئاژاڵانە خێرا سەر نابڕێن، بەڵكوو لە كاتێكی دیاریكراودا بەرامبەر بە بەخشینی پارە یان تەقەمەنیی دەدرێنەوە بەخاوەنەكانیان، ئیسماعیل بەگ كوشتنی كشتیارانی توركی قەدەغە كردووە.

ئەم باندە تا سەرووی ئیغدیر لەلایەكو ئەرزرۆم لەلایەكی ترەوە پەلامار دەدەن.

١٥ـ فەرماندەیی ئێستای تورك قەرەكۆسەیەو، دەڵێن فەرماندەی گشتییش ساڵح پاشای قوماندانی فیرقەی (٩)و ئۆپەراسیۆنەكانی ئێستای ڕۆژهەڵاتە. ئەڵێن پێشتر سوبحی پاشا هێرشی سەرەكیی مانگی حوزەیرانی بەڕێوە بردووە، كە لە ئیغدیرەوە دەست پێكرابوو.

١٦- زەکی پاشای فەرماندەی فیرقەی حەوتیش، لەم شەڕانەدا بەشدارە.

١٧- ئەکرەم بەگی بەرپرسی پێشووی پۆلیسی قوستەنتەنییە سەرۆکی ئەرکانی ساڵح پاشایە.

١٨- کۆڵۆنێل لۆرەنس، بەپێی قسەی ئەو کوردانەی کەسەردانی بنکە سەربازییە ئامادەپێکراوەکانی ئێرانیان کردووە، یارمەتیی کوردان دەدات.

١٩- یاخییانی جەلالی لەم سێ ناوەندەدا بوون، ئیبراهیم بەگ لە شاخەکان،و، خالید بەگ لە بەری ئێران،و، سێیەمیش کە ناوەکەی نەزانراوە لە قەرەسوو (Karasu)ی نێوان خالید بەگو ئیبراهیم بەگ. ئەڵێن ئەمی سێیەم پەیوەندیی باشی بەرووسەکانەوە هەیەو، وا هەست دەکرێ سەرچاوەی ئەو پڕۆپاگەندە یەك لەدوای یەکانەی چاپەمەنییە رووسیەکان بێ کە لەبارەی کۆڵۆنیل لۆرەنسەوە بڵاودەبنەوە.

دەڵێن پێویستە ئەو سەرکردەیە زۆر بەتوندی وریابکرێتەوە کە پەیوەندییەکانی بەرووسەکانەوە بپچڕێ.

٢٠- ئەم زانیارییانە لەیەکێك وەرگیراون کە هەفتەیەك لە ئاراڕات بوو و، لەوێوە هاتبوو و، خۆی ئەو شتانەی دیبوون، ئەم هەواڵانە سێ هەفتەیەیان بەسەردا تێپەڕیوە، چونکە فارسەکان ئەم پیاوەیان، کاتی گەیشتنی، دوو هەفتە زیندانی کردبوو.

٢١- ئەم هەواڵانەم ئەمڕۆ لەو بەڕێزەوە پێگەیشت کە وەك کونسوڵی ورمێ رامسپاردبوو.

٢٢- تانێستا سەرباز دەنێردرێتە ماکۆ.

٢٣- کۆپی ئەم نووسراوە بۆ باڵوێزی خاوەنشکۆ لە ئەنگۆرەو کۆمیساری باڵا لەبەغدا دەنێرم.

ستانهەوپ پاڵمەر

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٣/٤٢٤، ل:٥٥، ژ:١/٧٢

***

هاوپێچی (٢)ی ژ: ٨٣
لە کونسوڵ پاڵمەرەوە بۆ سێر ئار. کلایف

ژمارە: ١٤٧- نهێنی

تەوریز، ١٢ی ئابی ١٩٣٠

دەمەوێ پێتان رابگەیەنم کە دەوروبەری (٩)ی ئاب شەڕێکی قورس نزیک بە ماکۆو سنووری تورکیا لەنێوان سەربازانی ئێران و کوردانی جەلالیدا، کە ئێرانییەکان فەرمانیان پێدرابوو نەهێڵن بپەڕنەوە ئاراڕات، بەرپابوو.

٢ـ کوردەکان، بەدڵنیاییەوە، بێ زیان نەبوو، بەڵام (١٠٠)سەد سەربازو چوار ئەفسەری فارسیش کوژراون.

٣ـ گومانی تێدانییە ئەفسەرێکی ئاغاسی (Aghasi) ناوی ئەرمەن کە کاتبی دووەمم دەیناسی، کوژراوە.

٤ـ سەربازەکانی ئێران هەوڵی شاردنەوەی زیانەکانیان دەدەن، بۆیە ناتوانم لێیان بپرسم. بەهەر حاڵ، چەند رۆژی پێشوو، لە ماکۆ بووە.

٥ـ بەم دواییە، (٥٥٠)و دوێنێ (٢٠٠) سەربازو (١٠و١١)ی مانگیش (٣) تۆپی دەشتو (٦)ی شاخو (١٠) رەشاش لێرەوە نێردراونە ماکۆ.

٦ـ ژمارەی سەربازانی ئێران بەگشتی لە هی چەکدارانی کورد کەمترە.

٧ـ وێنەی ئەم راپۆرتە بۆ باڵوێزی خاوەنشکۆ لە ئەنگۆرەو کۆمیساری باڵای خاوەنشکۆ لە بەغدا دەنێرم.

ستانهەوپ پاڵمەر

***

هاوپێچی (٣)ی ژ: ٨٣
لەکونسوڵ پاڵمەرەوە بۆ سێر ئاڕ. کلایڤ

ژمارە: ١٥٠

تەورێز، ١٩ی ئابی ١٩٣٠

گەورەم،

پێم باشە لەم زانیارییانەی وا بەڕێز ئەردەروونی (Mr. Ardaroony) لە پیاوێکەوە کە چەند ڕۆژێك لەمەوبەر ماکۆی بەجێهێشتبوو، وەریگرتوون، ئاگادارتان بکەم.

٢ـ بۆ ئەوەی لە ڕووداوەکان تێبگەن، پێویستە سەرەتا کەمێك ڕوونکردنەوەی جوگرافی بخەمەڕوو، کە هیوادارم یارمەتیدەر بێ بۆ شیکردنەوەی ستراتیجی تورکیا.

٣ـ گوندێك بەناوی "ئارالیك"ەوە، لەسەر نەخشە، لەنزیکی ڕووباری ئاراسدایە، بەڵام هەر ئەو ناوە هی ئەو دەشتەیشە کە لەنزیکی ئیغدیرەوە بەرەو باشووری ڕۆژهەڵاتو نێوان ئاراڕاتو ڕووبارەکە درێژ دەبێتەوە.

٤ـ وا دەردەکەوێ تورك دوو ئامانجی هەبێ کەبریتین لە:

أ ـ ڕاونانی کوردەکان بەرەو ئێران، کە پێشبینی دەکرێ ئێرانییەکان لەوێ چاریان بکەن.

ب ـ ناوچەی ئاراڕات لەم پرۆسەیەدا پاك بکەنەوە.

٥ـ هێزە سەرەکییەکانیان بەدرێژایی هێڵی ئیغدیر– بایەزید مۆڵداوە، کەچی لە سەرەوەی ئاراڕات تەنها دووبنکەی بچووکی دەشتی ئارالیکیان هەیە.

شاخی ئاراڕات بەلای کەمەوە لەسێ لاوە گەمارۆدراوە، بەڵام بەری باکووری زۆر بەهێز نییەو، هێزی گەرۆکیش جارجار لەنێوان بایەزیدو ئارالیکدا بەیەك دەگەن. شاری بایەزید بەپێی هەواڵ، بەردەوام لەدەست تورکەکاندایە.

٦ـ دیارە قوماندانی تورك دەرکی کردووەکە پۆستەکانی دەشتی ئارالیکی بێ هێزن، بۆیە ئێستا دەڵێ داوای هاوکاریی رووسەکانی کردووە.

٧ـ سێیەم هەفتەی مانگی تەمموز (٥٠٠) سوارەیەکی رووس دابەزینە دەوەلوو (Davallu)[1]ی نزیك رووباری ئاراس و، دوو رۆژ مانەوەو، شەو ون بوون. گوندنشینانی دەوەلوو لەو باوەڕەدان کە پەڕیونەوە بۆ ناو خاکی تورکیا، بەلام هیچ بەڵگەیەکیان نییە ئەمە پشت راست بکاتەوە.

٨ـ فەرماندەیی رووسی سوپای ئەرمینیای سۆڤیەت لە ئەلێکساندراپۆل (Aleksandrapol) واتە لێنینەکان (Leninakan)[2]ی ئێستادایەو، لەوێوە (٤٥) بنکەی سەربازی بەدرێژایی، رووباری ئارپەچایی (Arpa- chai)[3] تا ئانی (Ani)[4] کە لەگەڵ ئاراسدا یەکدەگرێو، ئەمجا بەدرێژایی رووباری ئاراس تا ماغری[5] (Maghri) لەهەرێمی چاپان (Chapan)ی زەنگیزوور (Zengizur) بڵاوبوونەتەوە. سوارە بە کۆمەڵی (٢٠-٢٥) کەسی لەنێوان هەردوو بنکەیەکدا وەك هێزی گەڕۆك دەردەچن و، شوێنە تەنکاوەکانی رووبارەکانیش بەتەلی درکاوی گیراون و، دەیشڵێن شەوان سەگی پاسیان تێدا دەبەستنەوە.

٩. سەرجەم هێزە رووسەکانی ئەرمینیا (٩-١٠) هەزار کەسن و، گشتیان سوارەن. دەڵێن دوو بنکەی نهێنییان، کەپێشبینی دەکرێ تۆپخانە یا جبەخانە بن، لەدەوەلوو هەیەو، نایەڵن کەس لێیان نزیك ببێتەوە.

---

[1] شارۆچکەیەکی باشووری شاری ئەریڤانە نزیکی سنووری ئەرمەنستان- تورکیا. (س)

[2] شارێکی باکووری رۆژاوای ئەرمەنستانە نزیکی سنووری تورکیا. ئێستا (گومرو)ی ناو. (س)

[3] کەوتووەتە سەر سنووری نێوان تورکیا- ئەرمەنستان لە بەشی باشووری رۆژهەلاتی ویلایەتی قارس و، تێکەڵ بە ئاوی ئاراس ئەبێ. (س)

[4] شارێکی کۆنی ئەرمەنستانە، بوومەلەرزەی ساڵی ١٣١٩ وێرانی کرد. دارو پەردووی لەسەر کەناری رووباری ئارپەچاییە. سەدەی هەشتەم کەوتە بەر حوکمی خولەفاو، سەدەی (١٠-١١) بووە پایتەختی ئەرمینا. مەمالیك ساڵی ١٠٦٤ داگیریان کرد (المنجد في الاعلام، ص ٥). (س)

[5] رەنگە (چاغری) بێ کە شارۆچکەیەکی بەشی باشووری رۆژهەلاتی ئەریڤانە. (س)

١٠. رووسەکان تورکیان دڵنیاکردوەتەوە کە ئەگەر هاوکاریی برگەی (٧)ی سەرەوەیش پێشکەش نەکەن، ئەوا بەوردی چاودێریی سنوورەکە دەکەن.

١١. شاڵاوی پێشووی بایەزید، کە لەبڕگەی (٥)ی نووسراوی ژمارە (١٤٥)ی (١١) ئابمدا ئاماژەم پێکردوە، بەڵگەی ئەوە بەدەستەوە نەبوو کە تەواو سەرکەوتووبووە، هەرچەندەبووە مایەی پێکدادانی (٩)ی ئابی ئێران و کورد (نووسراوی ژمارە ١٤٩م) سەربازی بنکەکانی ئارالیك (٥)ی ئاب هێرشێکی تریان دەست پێکرد، بەلام پێیان وتم بەرپەرچ دراونەوەو، بنکەکانی خۆیشیان لەدەست داوەو، بەئاراسدا راونراون. ئەمەم لەبڕگەی (١٢)ی راپۆرتی ژمارە (٤٩) مدا نووسیوە.

١٢. لەسەرچاوەیەکی تریشەوە پێم راگەیەندرا کە فەوزی پاشای سەرۆکی ئەرکانی تورك خۆی، ئێستا سەری لە بەرەکانی شەڕ داوە.

١٣. جەنەڕاڵ زەفرەلدەولە هەر دوای دەستپێکردنی کارە سەربازییەکە پێی وتم: پێی وایە تورك ئارالیك داگیردەکات، بەلام ناتوانن ماوەیەکی درێژی تێدا بمێننەوە. کاتی خۆی ئەم رایەم پێڕاگەیاندن.

ماکۆ

١٤. ئەو کەسەی کەزانیاریەکانی دامێ، پێی وانەبوو کۆمسیۆنی سنووری تورکیا هێشتا دەست بەکاربووبێ.

١٥. ئێرانیەکان سنوورێکی زۆریان هەیە کە دەبێ کۆنترۆڵ بکرێن، چونکە کوردەکان تەنها بەرەو ماکۆو بولاقباشی سنوور نابەزێنن، بەڵکو چەندین میل بەرەو باشوور دێن تا خاڵێکی پاس نەکراو بدۆزنەوە.

هەرێمی باشوور:

١٦. ئێرانییەکان پێیان راگەیاندم کە پشتێنەیەکیان لە سابلاخەوە تا سەقز دروست کردووە.

١٧. وێنەی ئەم نووسراوە بۆ کۆمیساری بالای خاوەنشکۆ لە بەغداو، بۆ بالوێزی خاوەنشکۆ لەئەنگۆرە نێردراوە.

ستانهەوپ پالمەر

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٣/٤٢٤، ل: ٥٧، ژ: ٣/٧٢

ژ: ٨٤

لە مستەر هیلمەوە بۆ مستەر ئێی. هندرسن(٣ی ئەیلوول گەیشتووە)

ژمارە: ٣٣٥

قوستەنتەنییە، ٢٧ی ئابی ١٩٣٠

گەورەم،

دەمەوێ پێتان رابگەیەنم كە خوسرەو بەگی باڵوێزی نوێی توركیا لە تاران، (٢٥)ی ئەم مانگە بەرەو جێی كارەكەی كەوتەڕێ. خوسرەو بەگ، كاتی ئۆغركردنی، لە چاوپێكەوتنێكدا پێی لەسەر ئەوە داگرت كە پەیوەندییەكانی توركیا– ئێران زۆر دۆستانەیەو، هەروەها وای نیشان دا كە بڕوای وایە گرفتەكانی سنوور، هەرزوو وپاش ئەوەی دەگاتە تاران، چارەسەر دەكرێن.

٢. دوێنێ شەو گفتوگۆیەكم لەگەڵ كارهەڵسووڕێنی ئێراندا كرد كە چەند رۆژێك بوو هاتبوە قوستەنتەنییە. سەعید خان نارەزایی خۆی لەو راپۆرتە وریاكەرەوانەی ئەم دواییەی چاپەمەنیەكانی ئەوروپا دەربڕیو، وتی لەڕاستییەوە دوورن. بەقسەی ئەو: سنوور نەبەزێنراوەو، دانوستان بەهێمنی بەڕێوە دەچێو، هیواداریش بوو چەند رۆژی دواتر لەگەڵ وەزیری دەرەوەی توركیادا رێك بكەون. حكومەتی توركیا، وەك پێشتر ئاگاداربووم، گۆڕینەوەی خاك بەوجۆرەی كە هەموو ئاراڕات بكەوێتە سنوورییەوەو، هاوكات ئۆپەراسیۆنی هاوئاهەنگی دژی كوردانی پێشنیاركردبوو. حكومەتی ئێران بەئاگاوە خۆی لەوەڵامی پێشنیاری یەكەم بواردبوو و، پاشتریش ئاماژەی پێنەدرا. سەعید خان دڵنیا نەبوو كە حكومەتەكەی ئەتوانێ دەست لەو پارچەیەی خاكەكەی هەڵگرێ، بەڵام وای هەست دەكرد خوسرەو بەگ بچێتە تاران‌و، تەگبیری تازەی بۆ كرابێ كە هەموو هەوڵێك بخاتەگەڕ تاكو سنوور، بەوشێوەیەی كە مەبەستیانە، دیاری بكرێتەوە.

٣. حکومەتی ئێران بۆ وەڵامی دووەمیش رایگەیاندووە کەناتوانێ رازی بێ سەربازانی تورك بچنە ناو خاکی ئێرانەوە یاخود ئەوانەی ئێران بێنە تورکیا. سەرباری ئەمەیش، ئێران پێشنیاری هاوکاریو کاری سەربازیی هاوکاتی هەردوو دیوی سنوورەکەی کردووەو، سەعید خان ئومێدەواربوو چەند رۆژێکی‌تر رێکەوتنێك لەگەڵ وەزیری دەرەوەی تورکیادا گەڵاڵە بکەن.

٤. سێ چوار هەزار کەس، بەڕای سەعید خان، ئێستا لە ئاراڕات گەمارۆدراونو، هیچ کۆمەکێکیان پێ ناگات. سەرەڕای ئەمەیش حکومەت شەڕێکی لەدژیان بەرپاکردووە. ئەم شەڕە خەرجییەکی زۆری دەبێ، جەنەڕاڵ وینتەر (Winter) بەم زووانە سەرکەوتنێکی تەواو بۆ تورکان دەستەبەر دەکاتو، رەنگیشە کە هاوکاریی تورکیا- ئێران رێك خراو بەر لە هاتنی وەرزی زستان، لێبوردن بۆ ئەو کوردانە دەربکات کە ماوەیەکە گەمارۆ دراونو، ئەوانەیش لەناوببات کە نەیانتوانیوە گەمارۆیان بدەنو، لەبەرزاییەکانەوە هێرشی بەکۆمەڵیان کردووە. سەربازانی تورك لەدیوی خۆیانەوەو،هی ئێرانیش لەدیوەکەی ترەوە سەرجەم بنکەکان کۆنتڕۆڵ دەکەنو، بەم جۆرە ئەم بزووتنەوەیەی کوردیش دادەمرکێنرێتەوە.

وێنەی ئەم نووسراوەم بۆ نوێنەری خاوەنشکۆ لە تاران ناردووە.

ئالیکس کەی. هێڵم

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٣/٤٢٤، ت: ٤٩-٥٠، ژ: ٦٨

ژ: ٨٥

لە (میەید)ی بریكاری كونسوڵەوە بۆ مستەر ئێی. هندرسن (١٣ی ئەیلوول گەیشتووە)

ژمارە : ٦٨ نهێنی

حەڵەب، ٢٩ی ئابی ١٩٣٠

گەورەم،

ئامـاژە بەنووسـراوی ژمـارە(٦٤)ی (٢٤)ی ئـابم لەمـەڕ سـەرهەڵدانی كـوردان، خۆشحاڵم چەند زانیارییەك لەبارەی ئەو بۆچوونە بڵاوانـەی حەڵەبـەوە بەرزبكەمـەوە كە ڕەنگە ڕاستو جێی بایەخ بن. ئـەو كەسـەی كـە زانیاریـەكانی داوەمێ، كوردێكـی ناسراوەو، كەسێكی بڕواپێكراوو بێلایەنە.

٢. سێ ڕێكخراوی كوردی هەن.

ا. تەعالیی كورد: لە كوردستانی باكوورەو، كوڕانی شێخ سەعیدی لـەخۆگرتووە. دەڵێن ئەم ڕێكخراوە پەیوەندیی توندو تۆڵی بەبۆڵشەفیكەكانەوە هەیە.

ب. خۆیبوون: لە سووریایەو، نووسینگەی سـەركردایەتیی لـە بەیرووتـەو، داوای هاوكارییان لە ڕێكخراوی تاشناق (Tachnack)ی ئەرمەنی كردووە.

ج. خەڵاسكەران: لە توركیاو ئێراندایـەو، ژمارەیـەك تـوركو فـارس ئـەندامی ئـەم كۆمەڵەن.

٣. كوردانی سووریا، ئاسایی، بایەخ بە پێشكەوتنی ئەم ڕاپەڕینە دەدەن. لەگەڵ ئەمەیشدا، یاخییان پشتگیریی تەواو ناكرێن، چونكـە سـەرهەڵدانەكە بنـەمای دینـی، نەك سیاسیی هەیەو، كوردی سوریایش چاوەڕێو ئاواتەخوازی بەرزبوونەوەی بانگی سـەربەخۆییە. هاوكـات دەزگـا فەڕەنسـییەكانیش، خۆیـان بـۆ سـەركوتكردنی هـەر جموجۆڵێك ئامـادە دەكـەن. ئەگـەرچی هـەواڵی پـەلاماری سـنوور لەئارادایـە، بـەلام پێدەچێ چالاكییەكەی سوریا پڕۆپاگەندەبێ.

٤. کوردانی تورکیای نزیك بەسنووری سووریا، بەپێی هەواڵ، دەیانەوێ یارمەتی پێشکەش بکەن. لێرەیشدا تورکان چەكو تەقەمەنیی تەواویان بۆ پارێزگاریی هەرێمەکە نەناردووەتە دیاربەکر. خۆ کوردەکانیش هەر بەشەڕکەر لەدایك نەبوون، بۆیە شەڕی ئاشکرا ناکەنو، کاری نهێنییان، وەك هەوڵدان بۆ بەرزکردنەوەی ورە لە سووریا، پێ باشترە.

٥. لەمانەیش زیاتر، وادیارە یاخییان پەیوەندیی توندو تۆڵیان بە بۆلشەفیکەکانەوە هەیەو، ئەمانیش تەنها پێداویستەکانیان بۆ دابین دەکەن، بەلام بریتانیەکان هاوکارییان نەکردوون. کوردەکان لێرە باوەڕیان وایە کە "خەلاسکەران" چالاکانە لە هەوڵی داواکردنی هاوکاریی بریتانیادا بن.

٦. فەوجی (٥٣)ی تورك، بەپێی هەواڵەکانی ئێرە، پەیوەندیی بەیاخییانەوە کردووەو، سەرەنجام تورکەکان لەگشت بەرەکانی شەڕدا شکستیان هێناوە. بۆیە تورکان بەنیازن هێزەکانیان کۆبکەنەوەو، هێرشێکی سەرتاسەری ببەن.

٧. وێنەی ئەم نووسراوە بۆ باڵوێزی خاوەنشکۆ لە ئەستەمبوڵ بریکاری کونسوڵی گشتیی بریتانیا لە بەیرووتو کونسوڵی خاوەنشکۆ لە دیمەشق دەنێرم.

جیفری میەید

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٣/٤٢٤، ل: ٧١، ژ: ٨٣

ژ: ٨٦

لەسێرئار. کلایڤەوە بۆ مستەر ئێی. هندرسن (١٨ی ئەیلوول گەیشتووە)

ژمارە: ٤٣١

گوڵحەق، ٣ی ئەیلوولی ١٩٣٠

گەورەم،

مەمدووح شەوکەت بەگی باڵوێزی تورک، (٣١)ی ئاب تارانی بەجێهێشتو، چەند ڕۆژێکی‌تر جێگرەوەکەی ئاشکرا دەکرێ.

٢. مەمدووح شەوکەت ڕۆژێك پێش ئەوەی تاران بەجێ بهێڵێ، ماڵئاوایی‌ی کردو، هۆی بانگکردنەوە، یان دەست لەکار کێشانەوەکەی ڕوونکردەوە. هەروەها وتی: ڕاگەیاندنی ڕەسمی‌و هەواڵی وەگیراوی قوستەنتەنییەو ئەنگۆرەی چاپەمەنیەکان، ئەگەر تەواو لەڕاستیشەوە دوور نەبن، ئەوا هەر زۆر زیادە ڕۆییان تێدا کراوە. بە نموونەی هێنایەوە کە هیچ ئینزارێك نەدراوەتە حکومەتی ئێران، کەچی بەپێی ڕۆژنامەکان: کاربەدەستانی ئەم وڵاتە سێجار زیاتر ووریاکراونەوە. هەروەها جەختی لەسەر کردەوە کەتاکە سەربازێکی تورك نەهاتوەتە ئێرانەوەو، حکومەتی تورکیایش هەرگیز هەڕەشەی بەزاندنی سنووری نەکردووە. ئەمجا لێم پرسی: حکومەتی تورکیا گلەیی لە حکومەتی ئێران هەیە؟ لەوەڵامدا وتی:

هیچ گازەندەیەکیان نییە، ئەوە نەبێ کە چوارساڵ لەمەوبەر دوو سەرکردەی ناوداری کوردی تورکیا لەبەری ئێرانی سنووردا جێگیربوون‌و، سەرباری ناڕەزایی‌ی چەند بارەی حکومەتی تورکیاو بەڵێنی دەوڵەتی ئێران، هەنگاو بۆ ڕاماڵینییان نەنراوە. لەلایەکی ترەوە، دیاریکردنەوەی سنوور، بەپێی قسەی ئەو، بۆ تورکیا زۆر گرنگ بوو، چونکە ئەمە وادەکات ئەم وڵاتە بتوانێ لەئایندەدا کۆنترۆڵی ڕۆژهەڵاتی ئاراڕاتی بچووك بکات. ئەمجا بە هەر فێڵۆتەڵەکەیەك بوو، پرسیم: ئایا بانگ کراوەتەوە یان دەستی لەکارکێشاوەتەوە؟ ئەو وتی: دەستی لەکارکێشاوەتەوە.

ناوەڕاستی هاوین بیروڕاکانی ئەم لەگەڵ ئەوانەی حکومەتەکەیدا نەدەگونجان. دڵنیای کردمەوە کە حکومەتی تورکیا ئێستا لە هەلومەرجەکە گەیشتووەو، هیچ هۆیەك بۆ ناکۆکیی هەردوو حکومەت لەئارادانییە. هاوکات بە ڕۆیشتنیشی خۆشحاڵ بوو. پێنج ساڵ بوو لێرەبوو و، پیشەیشی کاری دپلۆماتی نەبوو و، پێی خۆش بوو دوایی پۆستێکیتر وەربگرێ (هێندەی من بزانم حەزی لە کاری باڵوێزی دەکرد لە مۆسکۆ). زۆر بەختیاربوو بەئارامی لەگەڵ خێزانەکەیدا لە قوستەنتەنییە بژی. حەزیشی بەتوێژینەوەی مێژوو و ئیتنۆلۆجیا (ڕەگەزناسی مرۆڤ) دەکرد.

٣. دواجار لێم پرسی: پێی وایە حکومەتی سۆڤیەت ماسی لە ئاوی لێڵدا راوبکاتو، ئەم هاوینە هۆکاری نائارامیی نێوان تورکیاو ئێران بووبێ؟ ئەو تەواو نکۆولیی لەمە کردو، پێی داگرت کە کوردەکان لەدیوی رووسیای سنوور ئارامن، ئەگەرچی ئەرمەنیەکان وەك هەمیشە سەرچاوەی مەترسی بوون. بۆیە هیچ پاساوێکی وەهای نەبوو، تاواهەست بکات کاربەدەستانی سۆڤیەت کاریان بۆ کێشە نانەوە کردبێ. رێتێدەچێ ئەمە ڕاست بێ، بەڵام مەمدووح شەوکەت کە هاوڕێیەکی دڵسۆزی (داڤتیان) ناوی باڵوێزی ئێرەی سۆڤیەت بوو، سۆزێکی زۆری بەرامبەر رووسەکان هەبوو.

٤. دوێنێ نیوەڕۆ کە سەردانی تەیموور تاچم کرد، لە بەڕێزیم پرسی: رای لەبارەی کێشەی ئەم دواییەی کوردەکانەوە چییە؟ سەرەتا بەگشتی لە سیاسەتی تورك دواو، ئاماژەیشی پێکرد کە عیسمەت پاشا خوێرپیەکی نمونەییەو، بووەتە مایەی ورووژاندنی زنجیرە راپۆرتێکی زیادەڕۆی چاپەمەنیەکانی قوستەنتەنییە بۆ قایمکردنی جێپێی.تۆفیق روشدی بەگ، هەرگیز مەسەلەکەی بەجیدی وەرنەگرتووە. وەزیری دەرەوەی تورکیایش بەهیچ رازینییەو، ئامادەیە هەرساتێك سیاسەتێکی جیا بگرێتەبەر، بەڵام کێشەکەی ئەوەیە کە لە تێڕوانینی غازی ناگات، چونکە غازی لەلایەکەوە هیچی بۆ راگرتنی ئەم پرۆپاگەندانەی دژی ئێرانی چاپەمەنیەکان نەکردووەو، لەلایەکی تریشەوە زۆر بەشانو باڵی دۆستایەتی تورکیا–

ئێراندا هەڵدەدات. سەبارەت بە دەست لەکار کێشانەوەی مەمدووح شەوکەتیش، وتی: بێگومان ئەمە دەرهاویشتەی دژایەتیی ئەرکانی گشتیی تورکیایە کە تاوانباریان کردووە بە کارکردن بۆ قازانجی ئێرانو پشتیوانی نەکردنی سیاسەتی وڵاتەکەی لە کوردستان.

٥. ئەمجا بەڕێزی باسی سیاسەتی هەرسێ دەوڵەتی تورکیاو ئێرانو عێراقیکرد بەرامبەر بەکورد. وتی سیاسەتی هەرسێ دەوڵەت لە بنچینەوە لەیەکتر جیان حکومەتی تورکیای سایەی عیسمەت پاشا، دەیەوێ کورد لەناوببات. هەڵبەت ئەمەیش کارێکی مەحاڵە، چونکە کەس ناتوانێ گەلێك لەبەین بەرێ. سیاسەتی ئێرانیش، بەڕای ئەو، زوو وابووە کە شتەکان وەك خۆیان بەجێبهێڵێ. ئەوان هیچیان بۆ کوردان نەکردووەو، هاوکات بێزاریشیان نەکردوون. حکومەتی عێراقیش کە بە ئامۆژگاریی بریتانیەکان دەجووڵێتەوە، سیاسەتی ڕێگەدانی کوردان بە بەکارهێنانی زمانەکەیانو، کردنەوەی قوتابخانەو، هەوڵدان بۆ بەرزکردنەوەی ئاستی بژێوییان پێڕەو دەکات. ترسی هەبوو ئەم سیاسەتە لەدواییدا کارێکی خراپ لە کوردانی تورکیاو ئێران بکات. وتی: ئەگەر خۆیشی کوردێکی ئێران یان تورکیا بوایە، ئەوا هەروەك ئەوان پشتیوانیی ئەم سیاسەتەی عێراقی دەکرد. جابۆیە بەدوودڵییەوە لە ئایندەی دەڕوانیو، هەرئەمەیش، بەقسەی ئەو شای تووشی دڵەڕاوکێ کردووە. هەرچەندە دەشێ حکومەتی عێراق پشتیوانی کوردستانێکی یەکگرتوو نەکات، بەڵام ئەم سیاسەتەی ئێستای هەنگاوی یەکەمە بەو ئاڕاستەیە. بەڕێزی وتی: ئەو قسانەی خوێندووەتەوە کە میجەر (ڕائید) یۆنگو جەعفەر پاشا، بەم دواییە، لە سلێمانی کردبوویان، بەڵام چونکە هەستی بەدڵسۆزیی حکومەتی عێراقو ڕاوێژکارە بریتانیەکان، بۆ ئەم مەسەلەیە، کردبوو، حەزیدەکرد لە بۆچوونی خۆی ئاگادارم بکاتەوە. هەروەها هاوڕای مەمدووح شەوکەت بوو لەبارەی ڕاستیی حکوومەتی سۆڤیەتەوە لەمەڕ ئەم مەسەلەیە، بەڵام لەگەڵ ئەمەیشدا لە ئەرمەنییەکان بەگومان بوو.

٦. دواجار، مەسەلەی دیاریکردنەوەی سنوورم لە ئاراپاتی بچووك لەگەڵدا کردەوەو، لێیشم پرسی: ئایا ئەم داواکردنە بەڕەوا دەزانێ؟ وتی: ئامادەنییە رای خۆی لەم بارەیەوە دەربڕێ، بەڵام ئاماژەی پێدا کە ئەرکانی گشتیی ئێران بەتوندی دژایەتیی هەر ئیمتیازێکی لەوهەرێمەدا کردووە بۆ تورکیا. دیارە ئەمەیش لەبەر پێگەی ستراتیجیو نارەزاییی کوردەکانە لەم دیاریکردنەوەیەدا کە تورکیا مەبەستیەتی، جگە لەمەیش تاوانەکە بەگشتی دەکەوێتە ئەستۆی حکومەتی ئێران.

ئار. ئێچ. کلایف

****

(٥)ی ئەیلوول

کاتێ ئەم نووسراوەم نووسی، وێنەیەکی نووسراوی ژمارە (٩٣٩)ی (١٤) ئابی پاریسم پێگەیشت.

دەزانم (علاء)ی نوێنەری ئێران لە پاریس سەرقاڵە، بەڵام پێویستە سەردانی هاوینی (١٩٢٩)یتان بۆ لەندەن بیربهێنمەوە. هەنگاوی بێهۆی دیپلۆماسیی ئەم دواییەی، بێهیچ رێنوێنییەك، لەسەر توندیی راگەیاندنی رەسمیی چاپەمەنیەکان کە ئێستا دەزانرێ هەڵەو تێکدەر بووە، سەرسامی کردم.

وێنەی ئەم نووسراوە بۆ باڵوێزی خاوەنشکۆ لە قوستەنتەنییە، حکومەتی هیندستانو کۆمیساری باڵا بەوەکالەت لەعێراق دەنێرم.

(٨)ی ئەیلوول

برووسکەی (٧)ی ئەیلولی پەیامنێری تاران بۆ تایمز (Times) تایبەت بە Foreing[1]هاوپێچ دەکەم.

ئار. ئێچ. سی.

وەزارەتی دەرەوە ٢٧٣/٤٢٤، ل: ٧٢-٧٣، ژ: ٨٥

---

[1] ئەمە زیاتر پێدەچێForeign و مەبەست لێی کاروباری دەرەوە بێ.

ژ: ٨٧

لە سێرجی كلاركەوە بۆ مستەر ئێی. هندرسن

ژمارە: ٩٠

قوستەنتەنییە، ١٧ی ئەیلوولی ١٩٣٠

برووسكە راپۆرت

نووسراوی ژمارە (٣٣٥)ی مستەر هێلم.

چاپەمەنیەكان دوو رۆژی رابردوو دامركاندنەوەی تەواوی كوردانی هەرێمی ئاراراتیان راگەیاند. زانیاریی دروست لەبەردەستدانییە. بەڵام گوتەكەی سەرۆكی ئەركانی گشتی، رەنگە ئەم هەواڵە پشت راست بكاتەوە. ناوبراو ئەو قسانەی لەكاتێكدا كرد كەبەناو بۆ سیواسو، بەڵام لەڕاستیدا وەك رۆژنامەكان دەڵێن، بۆ بەرەكانی شەڕی هەرێمی رۆژهەڵات دەچوو و، سەرۆك وەزیر خوا حافیزیی لێ كرد.

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٣/٤٢٤، ل: ٧٢، ژ: ٨٤

****

ژ: ٨٨

لەسێرجی. كلاركەوە بۆ مستەر ئێی. هندرسن(٢٣ی ئەیلوول گەیشتووە)

ژمارە: ٣٦٤

قوستەنتەنییە، ١٨ی ئەیلوولی ١٩٣٠

گەورەم،

لەبرووسكەی ژمارە (٩٠)ی (١٧) ئەیلوولمدا ئاگادارم كردنەوە كە ئۆپەراسیۆنەكانی دژی كورد لە هەرێمی ئارارات، بەپێی راگەیاندنی رەسمیی حكومەتی توركیا، دوایی هاتوون.

٢. لێرەدا دوو راپۆرتی تایبەت بەم مەسەلەیەی پاشکۆی سەربازی باڵوێزخانەی خاوەنشکۆ، کە بۆ منی ناردوون، هاوپێچ دەکەم. یەکەمیان باسی دوا ئۆپەراسیۆنەکان دەکات کە (٥) رۆژیان خایاند. رانید ئۆلێری، لە دووەمیشیاندا، بەکورتی دیمەنێکی گشتیی جوڵانەوەکەی کوردان و، رێوشوێنی حکومەتی تورك بۆ بەرەنگار بوونەوەی دەخاتەڕو. زانیاریی دروست بەدرێژایی ماوەی ئۆپەراسیۆنەکان دەست نەدەکەوتن، چونکە راپۆرتی رۆژنامەکان، بەشێوەیەکی بەدناو، جێی متمانەنین و، سەرچاوەیتری زانیاری لەو بارودۆخە تایبەتەدا کە باڵی بەسەر رۆژهەلاتی تورکیادا کێشابوو، شك نەدەبرا. واهەست دەکەم، لەبەر ئەوە، راپۆرتەکەی رانید ئۆلێری جێی بایەخ بێ، چونکە تۆمارێکی بڕاوپێکراوی رووداوەکانە.

٣. حکومەتی تورکیا و چاپەمەنیەکان بەسەرکەوتنی ئۆپەراسیۆنەکەیان دڵخۆشن، چونکە بێگومان کێشەی کورد لەهاوینی رابردوودا تووشی دڵەراوکێی زۆری کردوون. وا زستان لەو ناوچە شاخاوییە نزیك دەبێتەوەو، ئیتر رێیتێدەچی ئارامی بۆ ماوەیەك سەقامگیر بێ، بەلام پێدەچێ یاخیبوون و ناسیونالیزمی کورد جارێکی دی سەرهەڵبدەنەوە. خۆئەگەر حکومەتی تورك جێگرەوەیەکی ژیرانە بۆ سیاسەتی توندوتیژی ئەم دواییەی سەرکوتکاری دانەنێ، ئەوا پرۆسەی " بەتورککردن"ی کورد، وەك ئەمڕۆ دەردەکەوێ، ئاسان نابێ و، ملکەچ کردنیشیان بەئاکام ناگات.

٤. وێنەیەکی ئەم نووسراوەم بۆ نوێنەری خاوەنشکۆ لە تاران نارد.

جۆرج. ئار. کلارك.

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٣/٤٢٤، ل: ٧٤، ژ: ٨٦.

*****

هاوپێچی (١)ی ژ: ٨٨
لە رائید ئۆلێرییەوە بۆ سێرجی. کلارك

ژمارە: ٨

قوستەنتەنییە، ١٦ی ئەیلوولی ١٩٣٠

گەورەم،

خۆشحاڵم ئەوەتان پێ رابگەیەنم کەهێزە تورکییەکانی بە فەرمانی ساڵح پاشا، بەپێی هەواڵی رۆژنامە خۆجێییەکان کە لە برووسکەکانی ئاژانسی ئەنادۆڵەوە وەریانگرتوون، شکستێکی کاریگەریان بەسەر یاخییانی هەرێمی چیای ئاراراتدا هێناوە.

دوا قۆناغی ئەم کردەوە سەربازیانە، (٧)ی ئەیلوول، بەبزوانێك لە باکووری شاخەکەوە دەست پێکرا. ساڵح پاشا توانی (١٠)ی ئەیلوول بەرزاییی نێوان هەردوو ئاراراتی گەورەو بچووك داگیربکات. ئەمجا کوردەکان بەرەو باشووری رۆژهەلات، چەندین کوژراویان پاش خۆیان بەجێهێشتووە. دەڵێن ئێستا هەموو جۆرە بەرگرییەك کۆتاییی هاتووە.

مارشاڵ فەوزی پاشا برووسکەی پیرۆزبایی بۆ ساڵح پاشا ناردو، بۆ ئەوەی ناوچەی ئارارات بپشکنێ، ئەنکەرەی بەجێهێشت.

لەگەڵ ئەوەی کەئەم دامرکاندنەوەیەی یاخیبوونی کوردەکان لەسەرچاوەیەکی رەسمییەوە وەرگیراوە، بێگومان هێشتا وەختی ئەوە نەهاتووە کە وابزانین ئیتر هیچ ئۆپەراسیۆنێك، بەر لەگەڕانەوەی هێمنی بۆ ویلایەتەکانی رۆژهەلات پێویست نابێ.

بی. جەی. ئۆلێری

مەیجەر جی. ئێس

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٣/٤٢٤، ل: ٧٤، ژ: ١/٨٦

* * * *

هاوپێچی (٢)ی ژ: ٨٨
لە رائید ئۆلیێرییەوە بۆ سێرجی. كلارك

ژمارە: ٩

قوستەنتەنییە، ١٧ی ئەیلوولی ١٩٣٠

گەورەم،

كورتەی جموجۆڵی سەربازی مانگی شوبات بەرەو رۆژهەلاتی توركیا، بۆ تەواوكردنی راپۆرتی ژمارە (٨)ی دوێنێم لەبارەی سەركەوتنی هێزە توركییەكانی بەرفەرمانی ساڵح پاشاوە، هاوپێچ دەكەم.

ئەم هەواڵە پێناچێ زۆر دروست بێ، چونكە لەگەڵ زۆر سەرچاوەدا بەراورد كراوەو، هەندێ پێشبینیشی تێدایە.

بی. جەی. ئۆلیێری
مەیجەر جی. ئێس.

هاوپێچی (٣)ی ژ: ٨٨
پوختەی جموجۆڵی سەربازی لە رۆژهەلاتی توركیا
یاخیبوونی كورد، ساڵی ١٩٣٠

ئەم زانیاریيانەی لای خوارەوە رووداوە سەربازییەكانی بەهارو هاوینی ئەمساڵی كوردستان، لە راپۆرتی ژمارەیەك سەرچاوەی جیاجیاوە كە متمانەیان لێك جیاوازە، وەرگیراون. بەلام بەداخەوە هیچ زانیارییەكی ئەوتۆ لەمەڕ هۆیەكانی یاخیبوون و پەرەسەندنی و قۆناغەكانی سەركوتكردن، هەرگیز لەلایەن هیچ راوێژكارێكی حكومەتی توركیاو ئەركانی گشتییەوە ئاماژەی پێنەكراوە. بۆیە، ئەوی دەكرێ تەنها خستنەرووی دیمەنێكی ئۆپەراسیۆنەكانە لەگشت سەرچاوەكانەوە. بەم جۆرە،

ئەگەرچی رەنگە درێژەی هەواڵەکە تەواو راست بێ، دیمەنەکە لەگەڵ بارە راستەقینەکەدا یەکدەگرێتەوە.

٢. لە یاخیبوونی ساڵی (١٩٢٥)ی کوردەوە، هەرچەندە چەند حاڵەتێکی جەردەیی نزیك بەسنوور روویانداوە، ویلایەتەکانی رۆژهەڵات ماوەیەك لە ئارامیدا بوون. پێناسەی شایستەی ناوچەی نێوان دیاربەکرو گۆلی وان، هەروەکو کۆتاییی مانگی مایسی ئەمساڵ، بریتییە لە هێمنیی تەواو و وردە وردە هەنگاونان بەرەو شارستانێتی بەڕێبەریی ئیبراهیم تاڵع بەگ .

٣. خواستو ئامانجی کوردەکان لە ئارامی دوور بوو و، ژمارەیەك ناڕازی نەخشەی سەرهەڵدانێکی گشتییان کێشا. لەنێوان ئەو نارەزاییانەشدا، ئیراهیم تاڵع بەگی سەرۆکی کوردانی جەلالیو خالیس بەگی کوڕی شێخ عەبدولمەجیدو، سەلاحەدینی کوڕی شێخ سەعید، کە ساڵی (١٩٢٥) لەسێدارە درا، وکوڕانی کور حوسەینی سەرخێڵی حەیدەرانلی دیارو بەرچاون. ئاشکرانییە چۆن ئەم سەرکردانە رێك کەوتوونو، ناشزانرێ ئایا گشت ئەکەسانەی هاوکات لەیاخیبووندا بوون، بەشێك بوون لەپیلانە سەرەکییەکە یان نا؟! رەنگە کردەوەی توندی سەرکوتکاریی حکومەتی تورکیا هەندێ یاخییان لەبەشداری پەشیمان کردبێتەوەو، کوردانی تری ئارامیشیان والی کردبێ، پەیوەندی بەیاخیبوونەوە بکەن. هەرچۆنێك بێ، سەرەتای ساڵ هەوڵێکی زۆر لەرێی پرۆپاگەندەو هەرەشەوە درا بۆ ئەوەی، هێندەی بکرێ، تیرەو خێڵ لەبزووتنەوەکەوە بگلێنرێ.

٤. دەستگیرکرانی مانگی شوباتی خالیسو سەلاحەدینو سەرکردەیەکی بە مۆرەهەڵکەن ناسراو، هۆی یەکەمی ئەم کێشەیەی کوردستان بوو. جەلالییەکان، هەرزوو ودوای ئەم رووداوە، کەوتنە پەلاماری گوندەکانی ناوچەی ئاراڕات. خالیس هەڵاتو، چووە ناو خاکی ئێرانو، لەوێوە دەستی کردە هاندانی کوردان بۆ یاخیبوون، مانگی نیسان، چەند شەرێك لەنێوان سەربازانی حکومەتو یاخییاندا روویان داو، دەرەنجامەکانیشیان نادیار بوون.

٥ـ ئەرکانی گشتی، ماوەیەك بەر لەمە، دەرکی پێکرد کە بارودۆخەکە تاڕادەیەك مەترسیدارەو، پێش لەسەر ئەوە داگیرا کە پێویستە هەوڵی تەنها گەڕانەوەی نیزام نەدرێ، بەڵکو مەسەلەی کورد بۆ هەتا هەتایە دابمرکێنرێتەوە، سوداد پاشای فەرماندەی فەیلەقی (٩)، بڕوای بەم کارە نەبوو، بۆیە بەساڵح پاشای قوماندانی فەیلەقی (٨)، کە پیاوێکی گەنجترو تواناتر بوو، جێی گیرایەوە. هێزێك لە تەشکیلە جیاجیاکانی جووتە فەیلەقی پێکەوەنراوی سەربازیی راهێنراو، دروست کراو، پۆلە فرۆکەیەکی سوپای تورك نێردرایە رۆژهەلات. هەردوو فەیلەقەکە خرانە بەر فەرمانی حوسەین‌و عومەر خالیس پاشا. سەرجەم هێزەکە بە (١٥٠٠٠) چەکدار مەزندە دەکرێ، ئەمە جگە لە ژمارەیەك یەکەی‌تر کە لە رۆژئاوای تورکیا سازو تەیارن[1]

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٣/٤٢٤، ل:٧٥، ژ: ٣،٢/٨٦

ژ:٨٩

لە سێرجی کلارکەوە بۆ مستەر نێی هندرسن.. (٣ی تشرینی یەکەم گەیشتووە)

ژمارە: ٤٦١

گوڵحەق، ٢٣ی ئەیلوولی ١٩٣٠

گەورەم،

ئاماژە بەنووسراوی ژمارە (٤٣١)ی (٣)ی ئەم مانگەم، پێتان رادەگەیەنم: رێزوان بەگ ئۆغلۆو خوسرەو بەگی باڵوێزی نوێی تورکیا لە تاران، (١٥)ی ئەم مانگە نامەی متمانە (اوراق اعتماد)ی خۆی پێشکەش کرد.

٢ـ ئێران، لە چاوپێکەوتنێکی نوێنەرەکەیدا لەگەڵ خوسرەو بەگدا، رایگەیاند: بەڕێزی ئاماژەی بە دیاریکردنەوەیەکی ئێستا جێی باسی سنووری تورکیا ئێران

---

[1] بەشێکی ئەم بەڵگەنامەیە پێدەچێ لەخوارەوە پەڕیبێ.

کردووه، ئەو وتوویەتی، ئـەم دیاریکردنەوەیـە، گۆڕینـەوەی هـەرێمی (ئـاگری داغ)ی پارچە خاکێکی گڕکانیی بێ بایەخی بێ پیت بۆ ئێران، بـەخاکێکی بـەرەو باشـووری بەپیتی پڕ قازانج بۆ ئەم وڵاتە دەبێ. تورکیـا، بـەم ئـاڵوگۆڕە، پێگەیـەکی بـەهێزی ستراتیجی بۆ راونان و سزادانی یاخییانی کورد بۆ خۆی دەستەبەر دەکات.

٣ـ وێنەی دوا راپۆرتەکانی تایبەت بەبارودۆخی کورد کـە لـە کونسوڵی تـەورێزی خاوەنشکۆوە پێم گەیشتوون، هاوپێچ دەکەم.

٤ـ وێنـەی ئـەم نووسـراوەم بـۆ حکومـەتی هندسـتان و بـاڵوێزی خاوەنشـکۆ لـە قوستەنتەنییەو وەکیلی کۆمیساری باڵا لە عێراق نارد.

جی. کلارك

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٣/٤٢٤، ل:٨٠، ژ:٩٣

***

هاوپێچی ژ: ٨٩

بەشێك لە (رۆژانەی سیاسی و هەواڵی سەربازیی تەورێز)

ژمارە (٨)ی (٧)ی ئاب- ٦ی ئەیلوولی ساڵی ١٩٣٠

بارودۆخی کورد

لە تورکیا:

١٤ـ پـاش خوێندنـەوەو بیسـتنی چـەند وتەیـەکی زیـادەڕۆی ژمارەیـەك تـورك، ئەوانەی کەسـانی شـارەزای وەك قەشـەی ئەرمەنییـەکان و بـەڕێز ئـەردەرووئیم پێـی پەسـەندترە، کەبـەڕای ئـەوان: تـورك (٧٠٠٠–٨٠٠٠) چـەکداری لـەدەوری ئـاراڕات و (٤٠٠٠)یشـی لەدەوریـەری باشـقەلعەو شـەمزینانەوە بـەرەو باشـوور، بـۆ بەرەنگاربوونەوەی یاخیبوونێکی نوێـی هەرێمەکـە، داناوە. هـەروەها (١٥) فڕۆکـەی هەن کە هاوکات زیاد لە (٥–٦)یان کاردەکەن و، بەلای کەمەوە (پێنج)یان لێ خراونـە خوارەوە.

١٥- سەرجەم راپۆرتەکان دەریدەخەن: کوردەکان باش پرچەکن‌و، جیاجیا دەجەنگن‌و، تورکەکانیش سەرکەوتنێکی کەمیان بەدەست هێناوە.

١٦- هێرشێکی ئارالیك بەرەو، باشوور شکستی هێناو، تورکەکان تەنانەت دوو رەبیە سەرەکیەکەی دەشتی ئارالیکیشیان لەدەستداو، بەئاراسدا رووەو رووسیا راونران.

١٧- لەوێ مامەڵەی میوانیان لەتەکداکراو، چەکە لێ سەنراوەکانیان دانەوەو، دوو رۆژ دواتر بەرەو ئیغدیر گەڕانەوە.

١٨- لێرە باوەڕوایە روسەکان هاوکاریی تورك دەکەن. تەنانەت دەوترێ ئەو تەیارکردنەوەیەی هێزەکانی تورك، کەهێرشی سەرەوەیان پێکرد، لەخاکی ئەرمینیای کۆماری سۆڤیەتەوە دەست پێکراوە.

١٩- من بڕوام بەمەهەیە، چونکە هێزێکی نهێنی نەناسراوی سوارە دووشەو لە نزیکی دەڤالوو جموجووڵیان بووەو، وا هەست دەکرێ بەئاراسدا پەڕیبنەوە ئەم هێزە، بەپێی هەواڵ، روسی بووە.

٢٠- رووسەکان هێزی توانایان نزیك بە ئیغدیرو دەڤالوو بەدرێژایی‌ی ئاراس هەیەو، ئەوەیش دووبارە جەختی لەسەر دەکرێتەوە کەهێزەکانیان شەڕی کوردەکانیان کردووە.

٢١- (٣)ی ئەیلوول پێم راگەیاندرا، (٢٢)ی ئاب، تورك سێ هێرشی تری کردووەتە سەر ئاراڕاتو، هەرسێ جارەکەیش شکستی خواردووە.

٢٢- جەنەراڵ ئاگاداری کردمەوە، دڵنیایە تورکان دەستیان بە گفتوگۆ کردووەو، خۆ ئەگەر ئەم هەوڵانە سەرنەگرن، کەرێی تێدەچێ، ئەوا پێویستە شاڵاوەکە بەر لەمانگی نۆڤەمبەر رابگیرێو، ئەمجا کوردەکانیش لە گوندەکانی داروسێوە درێژە بەهێرشەکانیان دەدەن.

ئەو تەواو پێشبینی دەکرد کە سەرتاسەری کوردستان، لەئاراڕاتەوە تا سنووری عیراق، بەهاری ئایندە چەك هەڵگرن.

٢٣ـ لێرە وای بۆ دەچن (سەرکەوتنەکان)ی نزیکی ئەرجیش و زیلانی تورك، لەراستیدا بەرامبەر بەکەمێك چەکدارو بێ چەکێکی زۆر بەدەست هاتوون.

لە ئێران: هەرێمی باکوور

٢٤ـ سەعات (٤)ی بەرەبەیانی (٩)ی ئاب، باندێکی دووسەد – سێ سەد کوردی هەڵاتووی هەرێمی ئاراڕات پەڕینەوە بۆ ئێران و، هەوڵی گەمارۆدانی رەبیەیەکی بچووکی ئەو وڵاتەیان دا، ترسێکی زۆر لەئارادابووو، زۆرینەی سەربازان هەڵاتن. تەنها دوو ئەفسەرو دوو N.C.O بەرگرییان کردو، هەر چواریان کوژران.

هەر دوولا خۆیان سازدایەوەو، خالید ئاغای جەلالییش هاوکاریی کوردانی کرد، دواجار کوردەکان راپێچی گردەکانی نزیك ماکۆ کران، زیانی ئێرانییەکان، کەم و زۆر، (١٠٠) کوژراوو بریندار دەبێ، هێندێ لە برینداران هێنراونە ئێرەو، ئەوانەیش کەوا زامەکانیان سەختە لە (خۆی) ماونەوە.

زیانی کوردیش زۆرەو، حەسەن ئاغای مامی خالیدو مستەفا ئاغای رێبەرانی نزیك ئەرجیشی یاخیبوون، لە کوژراوەکانن.

٢٥. تورکان سوپاسی هاوکاریی ئێرانیەکانیان کرد، بەڵام لەڕاستیدا بەشکستی ئەوان خۆشحاڵبوون، چونکە ئەوان هانی خالید ئاغایان دا هێرش بکاتە سەر تورکەکان و، کەوتنە چاڵی خۆیانەوە.

٢٦. هەموو دەسترۆکانی ئێران، بیرۆکەی دیاریکردنەوەی سنوورو گەمارۆدانی رۆژهەڵاتی ئاراڕاتی بچووکیان لەلایەن تورکیاوە رەت کردەوە. دەڵێن ئەم جۆرە گەمارۆدانە سەرەتای پڕۆپاگەندەی پان – تورکیایەو، رێ بۆ داگیرکاریی دواتر، جابەئاشتی بێ یان شەڕ، خۆش دەکات.

٢٧. وەزارەتی دەرەوەی ئێران بەڕەسمی نکوولیی لە هێرشی تورك بۆناو خاکی ئێران کرد، بەڵام جەنەڕاڵ پێشتر ئەم راپۆرتە ناویەناوانەی پێداوم کە تۆپبارانی

کوردەکان لە (١٠) کیلۆمەتری ناو خاکی ئێرانەوە، تورکانی پاشەکشە پێکردووە، بۆیە بڕوام بە ڕەتکردنەوە رەسمییەکە نییە.

هەروەها ئەردەرروونی درێژەی ئۆپەراسیۆنەکانی تورک لەبایەزیدەوە بەرەو سنووری ئێرانی پێراگەیاندم، ئەوەیش کە بەنیازن بولاقباشی داگیر بکەن.

سەربازان لە تارانەوە،

٢٨. (١٤)ی ئاب پێم راگەیاندرا کە سەربازان لێرەوە بەئاراستەی ماکۆ رۆیشتوون.

لەئێران: هەرێمی باشوور

٢٩. جەنەڕاڵ تەئکیدی کردەوە کەپشتێنەیەکی بەهێزی لەسەقزەوە بۆ سابڵاخ دروست کردووە. کەواتە دەشێ لەدەرەوەی ئازربایجانەوە بەرەو سەقز کەوتبنە جووڵە.

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٣/٤٢٤، ل: ٨١-٨٢، ژ: ١/٩٣

ژ: ٩٠

لە سێرجی. کلارکەوە بۆ مستەر ئێی. هندرسن (١٣ی تشرینی یەکەم گەیشتووە)

ژمارە: ٣٨٧

قوستەنتەنییە، ٨ی ئۆکتۆبەری ١٩٣٠

گەورەم،

خۆشحاڵم پێتان رابگەیەنم: نەقیب کۆلۆنێل سێر هەمفریزی کۆمیساری باڵای خاوەنشکۆ لە عێراق، (٤)ی ئەم مانگەو لەڕێگەیبەرەو بەغدایدا گەیشتە ئێرەو دوانیوەڕۆی ئەمڕۆ ئێرەی بەجێ هێشت، بەرەو بەغدا کەوتەڕێ.

٢. (٥)ی تشرینی یەکەم، بۆ ماوەی دوو رۆژ لەگەڵ سێر فرانسیس هەمفریزدا چوینە ئەنگۆرەو، ئەو لەوێ چاوی بەسەرکۆمارو سەرۆوەزیرو وەزیری دەرەوە

بەوەکالەتو جێگری کاتیی وەزیر کەوتو، ئەم بەیانییەیش وەزیری دەرەوەی بینی کە دوێنێ لە رووسیا گەڕابووەو، ئەم شەو دەچێتەوە ئەنگۆرە.

٣. بێگومان، کۆمیساری باڵا بابەتی ئەم دیدارانە بۆ نووسینگەی کۆلۆنیەکان بەرزدەکاتەوەو، ئیتر پێویست ناکات من لێرە بەدرێژی لەسەری بدوێم. بەڵام پێدەچێ بوارم هەبێ باسی کاریگەریی چاکی سێر فرانسیس هەمفریز بەسەر هەستی دەسەڵاتدارانەوە بکەم. ئەمە جگە لەوەی کەوا هەست دەکەم ئەم سەردانە پەیوەندییەکی گرنگی شەخسیی لەکاتێکی شیاودا دروست کردووەو، بۆ ئەو کاتە کەڵکی دەبێ کە کۆمیساری باڵا لەگەڵ عیراقدا تاووتوێی سیاسەتی ئەو وڵاتە بەرامبەر بەتورکیا دەکات.

٤. دەسەڵاتداران زۆر بەگەرمی پێشوازییان لەکۆمیساری باڵا کرد. دیداری غازیو کەشەکەو هەردوو خوانی نیوەڕۆ کەیەکەمیان وەکیلی وەزیرو دووەمیان من سازم دابوو و، سەرۆك وەزیریش، بە پێچەوانەی نەریتی خۆی ئامادەیان بوو، زۆر دۆستانە بوون. غازی دوو سەعاتو نیو باسی رەگەزەکانی (Autochtonic) [1] ی هندو میزۆپۆتامیای بۆ کردینو، بەبێ پەردە، رای خۆی لەبارەی شانەماتۆڵڵای پێشووەوە دەربڕیو، چیرۆکی نهێنیی پیوەندیی بەئەنوەر پاشاوە، کاتێك لەدوا دەمەکانی فەرمانڕەواییدا بووە، بۆ گێڕاینەوە.

٥. کێشەی کورد کە کاری لەعێراقو تورکیا کردووە، لە چاوپێکەوتنە رەسمییەکانی ترماندا لەگەڵ دەسەڵاتدارانی تری تورکدا، بە روونیو گیانێکی دۆستانەوە تاووتوێکرا. راستەوخۆ گلەیی لە بێهێزیی عێراق نەکرا، کە بەهۆیەوە شێخی بارزان توانیویە یارمەتیی یاخیانی کورد بدات. حکومەتی عێراق، لەڕاستیدا، نەیتوانیوە هەرێمی شێخ بەتەواوی کۆنترۆڵ بکات. داوا لە کۆمیساری باڵا کرا، حکومەتی عێراق رازی بکات بەوەی کەپێویستە رێوشوێنی کاریگەر بۆ قازانجی

---

[1] ئەشێ Autochthonic بێ بە مانای ئەسڵیو بنەڕەتیو خۆوڵاتی. بەو پێیە ئەبێتە رەگەزە ئەسڵی یا خۆوڵاتیەکان .(س)

هەردوو وڵات دابنێ، بەڵام پێم وایە سێر. ئێف. هەمفریز توانیویەتی تورك قەناعەت پێبکات کەئەمە بەزەبری ماددە دەکرێ‌و، دیارە بەغدایش ئەمەی نییە. هەروەها دڵنیای کردنەوە کەگەڕایەوە خێرا حکومەتی عێراق لەڕاستیەکان ئاگادار دەکاتەوە. ئەمە جێی بڕواو ڕەزامەندیی تورکەکان بووە.

٦. سێر. ئێف: هەمفریز ئەمەی بەهەل زانی‌و، ئاماژەی بەوەکرد کە کۆمسیۆنی هەمیشەیی سنوور بۆئەم مەبەستە پێکهێنراوەو، شتی زیاتریش دەکرێ ئەگەر کۆمیتەکەو، بەتایبەتی ئەندامانی تورکیا، چالاکانەو بەرپرسانەتر کارەکانیان بکەن.

٧ـ سەردانی کۆمیساری باڵا، هاوکات بوو لەگەڵ گەیشتنی برووسکەی ژمارە (٨٨)ی (٣)ی ئەم مانگەتاندا سەبارەت بە ئیحتیمالی کۆششی حکومەتی تورکیا بۆ وەرگرتنی مۆڵەتی بردنە ناوەوەی سەرباز یان سازدانی ئۆپەراسیۆنی سەربازی لە خاکی عێراقدا. خۆشبەختانە، بەڕێوەبەری هەمیشەیی، وەك لە برووسکەی ژمارە (١١)ی ئەمڕۆمدا ئاماژەم پێکردووە، باسی باری ئێستای سەربازانی سنووریی تورکی کردو، بۆخۆیشی وتی: نیاز نییە داوای مۆڵەتی پەڕینەوە لە سنوور بکرێ. هەروەها ڕێنوێنیی نوێ بە ئەفسەری فەرماندەی تورك دراوە کە ڕێز لە یەکپارچەیی‌ی خاکی عێراق بگرێ.

٨. کۆپیی ئەم نووسراوەم بۆ کۆمیساری باڵای خاوەنشکۆ لە بەغدا نارد.

جۆرج. ئار. کلارك

وەزارەتی دەرەوە ٤٢٤/٢٧٣، ل: ٩٢-٩٣، ژ: ١٠٢

ژ: ٩١

لە سێرجی. کلارکەوە بۆ مستەر ئێی. هندرسن (٣ی تشرینی دووەم گەیشتووە)

ژمارە: ٤١٣

نوێنەری خاوەنشکۆ لەقوستەنتەنییە راپۆرتێك بۆ وەزیری دەرەوەی خاوەنشکۆ دەنێرێ و، وێنەیەکی نووسراوی ژمارە(١١)ی (٢٣)ی ئەم مانگەی پاشکۆی سەربازیی خاوەنشکۆی ئەو باڵوێزخانەیشی لەسەر بارودۆخی رۆژهەلاتی تورکیایی ی لەگەڵدایە.

قوستەنتەنییە، ٢٥ی ئۆکتۆبەری ١٩٣٠

****

هاوپێچی ژ: (٩١)

لە رائید ئۆلێرییەوە بۆ سێرجی. کلارك

ژمارە: ١١

ئەنگۆرە، تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٣٠

گەورەم،

لە تەواوکاریی نووسراوی ژمارە (٩)ی (١٧)ی ئەیلوولی (١٩٣٠) مدا، ئەم تێبینیانە لەبارەی باری رۆژهەلاتی تورکیاوە دەنێرم.

٢. دەسەلاتدارانی تورك بڕیاریان داوە هەر سەرچاوەیەکی ئاژاوەی کوردستان، دوای سەرکەوتنەکەی هەفتەی دووەمی مانگی ئەیلوولی نزیکی چیای ئاراپات، سەرکوت بکەن. بەلام هێشتا گومان هەیە، بەتایبەتی لە باشقەلەی خوارووی رۆژهەلاتی گۆلی وان، بەرگری مابێ و، سەربازو جەندرمەیش لەشەڕی یاخییانی کورددا بن.

ژ: ٩٢

لەسێر. ئێف. هەمفریزەوە بۆ لۆرد راسفیلد(١٢ی کانونی یەکەم بەوەزارەتی کۆلۆنییەکان گەیشتووە)

نهێنی

بەغدا، ٢٠ی ئۆکتۆبەر- ٢٠ نۆڤەمبەری ١٩٣٠

گەورەم لۆرد،

تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٢٩، کە لەندەنم بۆ گرتنە دەستی کارەکانم لە بەغدا بەجێهێشت باڵوێزی خاوەنشکۆ لە قوستەنتەنییە پێشنیاری کرد دوای نموونەی ئەوانەی پێش خۆم بکەوم، بەئەنگۆرەدا گەشت بکەم، بۆ ئەوەی دەسەلاتدارە سەرەکیەکانی تورکیا بناسم. جا چونکە رێوشوێنی پێویستی گەشتەکەم بە میسرو فەلەستیندا تەواو بووبوون، جێبەجێکردنی داوای باڵوێز بۆ گەڕانەوەی ئەمساڵم، لە لەندەن دواکەوت.

٢. (٤)ی ئۆکتۆبەر گەیشتمە قوستەنتەنییەو، رۆژی دواتر لەگەڵ سێر. جۆرج کلارکدا چوومە ئەنگۆرە. پاش سەردانی عیسمەت پاشاو شوکری قایای وەکیلی وەزیری دەرەوە، نیوەڕۆ خوانێکی رەسمیی خۆشم بۆسازکراو، ئەمجا چاوم بەمستەفا کەمال پاشا کەوت. غازی زۆر بەگەرمی پێشوازیی کردمو، سەرەتا لەبارەی راپەڕینیی ئەفغانستانو، بەتایبەتی هۆکانی مەرگەساتی رووخانی شا ئەمانوڵلاوە پرسیی. من روونم کردەوە، ئەمانوڵلا هەڵەیەکی کوشندەی کرد کەوای دەزانی پاڵەوانێکی خۆشەویستی جەماوەرەو، سوپایەکی بەئەمەکی لەپشتەو، دەتوانێ نوێکاریی کاریگەر بەسەر خێڵەنەزانو دواکەوتووەکاندا بسەپێنێ. وای دەبینی کەغازی لەتورکیا چیی کردووە، ئەمەیش ئەتوانی لەئەفغانستان بیکاتو، لەبیری کردبوو هەیبەتی خۆیو توانایی سوپاکەیو عەقڵیەتی هاوولاتیانی، تەواو لەمان جیاوازن. سەربای ئەمە، وەزیری ناشارەزاو نادڵسۆز خیانەتیان لێکرد. من

٣. خۆشبەختانە، پێشنیاری بەزاندنی سنووری عێراق لەلایەن تورکەکانەوە جێبەجێ نەکرا. ئەو کارە جەردەییانەی نزیک ئورفەیش، رەنگە بەشێوەیەکی سەرەکی زادەی کشانەوەی بەتالیۆنەکانی درێژایی‌ی هێڵی سنوور بێ.

٤. پەیامنێرێك لە بەغدا، کەبەگشتی لەسەر بارودۆخی کوردستان دەنووسێ، پێی‌وایە ئەمساڵ هیچ نیشانەیەکی جووڵانەوەی واقیعیی نێوان کوردانی عێراق‌و ئەوانەی تورکیاو ئێران نییە. لەلایەکی ترەوە، بەڵگەی هەیە کەتورك لەمانگی نیسانەوە بەردەوام خەریکی چەککردنی خێڵەکانە.

٥. خۆییبوون، (١١)ی ئەیلوول، راپۆرتی چەند کارێکی سەربازیی (١١)ی حوزەیران تا (٩)ی ئابی دژی سوپای تورکی بڵاوکردەوە. باسی هیچ شکستێك نەکراوەو، رایشگەیاندراوە: حکومەت (٤٠٠٠) سەربازی قوربانی داوە. هاوکات تورکیا بەکاولکردنی (٥٠٠) گوندی کوردو لەناوبردنی (١٢٠٠٠) پیاو ژن‌و منداڵ تاونبارکراوە. ئەو هەواڵە گەیشتووەتە ئەمریکاو، لەوانەیشە لەناو لایەنگرانی سەربەخۆیی‌ی کوردستاندا ئەو هیوایانەی بووژاندبێتەوە کە ئومێدی بەدیهاتنیان کەمە.

بی. جەی. ئۆلێری

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٣/٤٢٤، ل: ٩٧-٩٨، ژ: ١١٤،١١٤/١

وتم: سۆزێکی زۆرم بۆ ئەمانوڵڵاو گەلی ئەفغان هەبوو، دڵگران بووم کە هەوڵە باشەکانی بوونەمایەی ئەو کارەساتەی عەرشەکەیو ئازاری ناشایستەی خەڵکەکەی.

غازی ئەم شیکردنەوەیەی کێشەی ئەفغانستانمی پێپەسەندبوو، بەلام وتی: لە گفتوگۆی ئەمانوڵلادا هەمیشە هەستی بەناڕاستیی بۆچوونەکانی کردووەو، وایشی هەست دەکرد ئەولاوە ئۆتۆکراتە نەفامو کەللەڕەقە، شایانی بەزەیی نەبوە. ئیتر نازانم ئەم هەستە تاڕادەیەك توندە لەو راستییەوە سەرچاوەی گرتووە کە غازی لەبنەڕەتدا، بەئامۆژگاریی سۆڤیەت، پشتگیریی ئەمانوڵلای، بۆ بردنەوەی شەڕی ناوخۆ کردووە، یان نا؟

٣. ئەمجا هاتینە سەرباسی کۆنو ئیتنۆلۆجیا. غازی زۆری هەوڵ دا بیسەلمێنێ کە ڕەگەزەکانی رۆژئاوای ئەورووپا تورکە عوسمانیەکان یەك بنەچەیان هەیەو، خۆشحاڵبوو بەوەی کە بیستی سەرم لە نیشتمانی دێرینی تورکان لە ناوەڕاستی ئاسیا داوە. لەم وتووێژانەدا وتم: ساڵی (١٩٢٢) کاتێ نوێنەر بووم لە کابوول، داوای یارمەتیی پارەو چەکی لێکردم. بۆ ئەوەی Basmarch بتوانن کۆتی سۆڤیەت بپسێنن. ئەم یادەوەرییە، وای لەغازی کرد چەند چیرۆکێکی پەیوەندیی لەگەڵ ئەنوەردا بگێڕێتەوە. وتی هەموو هەولێکی خستبووە گەڕ بۆ دوور خستنەوەی تورکیا لە شەڕێکی گەورەو، دژایەتیی ئەو سیاسەتەی ئەنوەریشی دەکرد کە دەیویست سەروەتو سامانی وڵات بۆ ئەڵمانیا بەکاربێنێ. باسی سێ نامەی ئەنوەری کرد کە بۆیی نووسیبوونو، دەریان دەخست چەند کورت بینو بەهەڵپەبووە.

+ یەکەمیان، کاتی کوودەتایەك کەئەنوەری وەك دیکتاتۆرێك دەکردە تاکە دەسەلاتدار، نووسراوەو، فەرماندەیی لەشکرەکانی قوستەنتەنییەو دەردەنیلی بەغازی بەخشیوە. ئەمیش داوای بینینی ئەنوەری کردبوو، پێشنیارەکەیشی دابووە دواوە.

+ نامەی دووەم، دوای شەڕ لەمۆسکۆوە نووسرابوو و، پێشنیاری دامەزراندنی کۆمەڵەی دەوڵەتانی ئاسیای کردبوو، کە تورکیاو ئێران و ئەفغانستان و بوخارای دەگرتەوەو، کۆنترۆڵی بێگانەی بەسەرەوە نەدەبوو. لەغازی داواکرابوو، پەیوەندی بە کۆمەڵەکەوە بکات بۆ پتەوکردنی ئەو یەکێتیە. ئەویش لەوەڵامدا وتی: ئەو شوێنەی ئەنوەر نامەکەی لێنووسیبوو، رادەی سەربەخۆیی ئەو یەکێتییە ناکۆکەی دەسەلماند، بۆیە رازی نەبووبوو کار بۆ ئەو پرۆژەیە بکات.

+ ئەنوەر نامەی سێیەمی، ماوەیەکی کەم پێش مەرگی، لە بوخارا نوسیبوو و، داوای پارەو چەکی بۆ ئازاد کردنی Khanatesئاسیای ناوەڕاستی لەدەست سۆڤیەت کردبوو. ئەم نامەیە کە وەڵام نەدرابووەوە، مۆرێکی تازەی لێدرابوو و، خۆی تێدا بە "شای بوخاراو زاوای خەلیفە" ناو بردبوو.

هەستم کرد غازی، بە گێڕانەوەی ئەم چیرۆکە، دەیەوێ وەك کەسێکی ئاگادار لە مێژووی جووڵانەوە پان- تۆرانی و پان ئیسلامیەکانی ئاسیا، پێم بڵێ ئەو هەمیشە دژی ئەو بزووتنەوانەو هاوپەیمانیی ئاسیایی بووەو، ئێستا تورکیای نوێ دەڕوانێتە رۆژئاوا. هاوکات ئەوەیش بە باڵوێزی خاوەنشکۆ رابگەیەنێ کە هاوپەیمانێتیی تورکیا لەگەڵ مۆسکۆدا ناچارییەو، ئێستایش کەپەیوەندییەکانی ئەنگلۆ- تورکی ماوەی چوارساڵی سێر جۆرج کلارك لەقوستەنتەنییە پتەوبوونێکی دیارو بەرچاوی بەخۆوە دیوە، پەرەسەندنی ئەو پەیوەندییە توندو تۆڵەی ئینگلتەرە بەباشتر دەزانێ.

دواجار غازی لە وەڵامی پرسیارێکمدا وتی: پێی وایە عێراق رێکەوتنێکی باشی ئیمزا کردووەو، پەیوەندیشی لەگەڵ دراوسێکانی باشووریدا زۆر باشە. ئەم دیدارە دوو سەعات و نیوی خایاندو، کەسێتیی زاڵی غازی و فراوانیی ئارەزووەکانی و جێگیریی ئامانجەکانیم، تێدا بۆ دەرکەوت.

٤. رۆژی دواتر عیسمەت پاشاو شوکری قایا سەریان لێدامەوەو، باسی پەیوەندیی تورکیا- عێراق و بەتایبەتی کوردستانمان کرد. روونم کردەوە، سیاسەتی حکومەتی خاوەنشکۆ، وەك هێزی ماندات (دەسەلاتدار)ی سەر عێراق، ئەوەیە کە

قەناعەت بە عەرەب بکات بە سۆزو دادپەروەرییەوە لەگەڵ کورددا بجوولێنەوەو، رازییان بکەن وەکو هاونیشتمانییەکی دڵسۆزو بەختیار لە دەوڵەتی تازەی عێراقدا بژین. بیرۆکەی کوردستانی سەربەخۆ هۆشمەندانە نییەو، مەحاڵە. ئەو پڕۆپاگەندانەیش کە گوایە حکومەتی خاوەنشکۆ پشتگیری ئەم بیرۆکەیە دەکات، راست نییە.

بۆ وەڵامی ئەو پرسیارەیش کە حکومەتی عێراق چ هەنگاوێك دەنێ تامافی پەنابەری بەکوردانی هەڵاتوو لە سوپای تورك بەرەو ئەو وڵاتە، نەدات؟ وتم حکومەتی عێراق چیی پێبکرێ بۆ چەککردنی پەنابەرانی کوردو بەکارنەهێنانی خاکەکەی وەك بنکەیەك دژی تورك، دەیکاتو، دڵنیایشم کردنەوە کە نەبوونی هەر کارێکی خێراو کاریگەر، دەرەنجامی نەبوونی سەرچاوەکانی زانیارییە نەك هی نیازپاکی. هەروەها جەختم کردەوە کە کۆمسیۆنی هەمیشەییی سنوور دەتوانێ لە سەقامگیرکردنی ئاشتیی سنووردا هاوکاربێ، ئەگەر گرنگی بەگەڕخستنی دەرەنجامەکانی بدرێ. ئەگەرنا، لایەنە ستەم لێکراوەکان بەردەوام بەڕێگەی خۆیان تۆڵەی خۆیان دەسەننەوە.

هەردوو وەزیر کە زۆر دۆستانە بوون، دڵنیایان کردم کە لە خواستی دۆستانەی حکومەتیعێراق رازینو، پەیمانیان دا، لەبەرگرتنی پەلامارەکانی سنووردا، هاوکاری بکەن. هێرشەکانی ئەم دواییە، کەدەشێ بەهۆی کشانەوەی پۆستە تورکییەکانی نزیك سنوورەوە بووبێ، وێرانکارییەکی بەرچاویان لە کوردستانی باشووردا کردووە.

٥. عیسمەت پاشا لەو نیوەڕۆ ئاهەنگەدا کە سێر جۆرج کلارك رێکی خستبوو، زۆر کراوەبووو، چەند چیرۆکێکی لۆرد کورزۆن (Lord Curzon) ی پێ راگەیاندم کە سەرەڕای جیاوازیی زۆری سیاسییان، زۆر پێی سەرسام بووە. وتی هیچ گلەییەکی لە عێراق نییە، بەڵام هیواداربوو: هەرچی زووە هەوڵ بدرێ شێخی بارزان کە زۆر هاوکاریی یاخییانی کوردی تورکیا دەکات، کۆنترۆڵ بکرێ. بیری هێنامەوە کە حکومەتەکەی بەرژەوەندیی دارایی هەیە لە گەشەپێدانی

نەوتەلانەکانی موسڵداو، وتیشی: ئەگەر حکومەتی عێراق رێگە بدات بۆریەکان بەسوریادا تێپەڕن، ئەوا فەڕەنسە دەرفەتی بۆ دەرەخسێ خۆی بەسەر ئەو ولاتەدا بسەپێنێ‌و، ئیتر هەرگیز پێشبینیی ناکرێ فەڕەنسە دەست لە ماندانی سووریا هەلگرێ. بۆیە ئەدەنەی بە باشترین‌و سەلامەترین رێگەی دەرچوونی نەوتی مووسڵ لەقەڵەم دا.

٦. رۆژی (٨)ی ئۆکتۆبەر لەگەڵ سێر جۆرج کلارکدا گەڕامەوە قوستەنتەنییەو، لەوێ چاوم بەتۆفیق روشدیی وەزیری دەرەوە کەوت، کە تازە لە مۆسکۆ گەڕابووەوە. ئەو، نیگەران بوو لەوەی پێویستە فەڕەنسە رازیبێ (دەنووکی مراوی– bec de canard) کە بە قەراغێکی بێکەڵکی نێوان تورکیاو عێراقی دانا، چۆڵ بکات.

توانیم، بەهۆی باڵوێزی خاوەنشکۆوە، دانوستانی گرنگ لەگەڵ سەرجەمی ئەو گەورە بەرپرسانەدا ساز بکەم. پەیوەندیی شەخسییش بۆ کارەکانم لە بەغدا زۆر سوودبەخش دەبێ. من، بۆ بەرهەم‌و دەرەنجامەکانی ئەم سەردانە، قەرزاربارى رێزو دووربینیی سێر جۆرج کلارکم.

٧. وێنەی ئەم نووسراوەم بۆ باڵوێزی خاوەنشکۆ لە قوستەنتەنییە ناردووە.

ئێف. ئێچ. هەمفریز

کۆمیساری باڵا لەعێراق

وەزارەتی دەرەوە، ٤٢٤/٢٧٣، ل: ١٢٢–١٢٤، ژ: ١٤١

ژ: ٩٣

لە سێرجی. کلارکەوە بۆ مستەر ئێی هندرسن(١ی کانوونی یەکەم گەیشتووە)

ژمارە: ٤٤٥

نوێنەری خاوەنشکۆ لە قوستەنتەنییە راپۆرتی پێشکەش بە وەزیری خاوەنشکۆ بۆ کاروباری دەرەوە دەکات و، وێنەی نووسراوی ژمارە(١٢٤)ی (١٥) تۆڤەمبەری کونسوڵی تەرابزوونی خاوەنشکۆی لەسەر ئۆپەراسیۆنی سەربازیی دژی کورد هاوپێچ کردووە.

قوستەنتەنییە، ٢٣ی تشرینی دووەمی ١٩٣٠

* * *

هاوپێچی ژ: ٩٣

لە کونسوڵ ماتیۆسەوە بۆ سێرجی. کلارك

ژمارە: ١٢٤

تەرابزوون، ١٥ی تشرینی دووەمی ١٩٣٠

گەورەم،

خۆشحاڵم ئاگادارتان بکەمەوە کە ئۆپەراسیۆنەکانی هەرێمی ئاگریداغ دژی کورد کۆتاییان پێهات و، پۆستی سەربازی لە خاڵی جیاجیای شاخەکاندا، بۆ رێگرتن لە گەڕانەوەی کوردان لەرووسیاو ئێرانەوە، جێگیربوون.

٢. پێم راگەیاند(کاری سەرکوتکردن) بەو شێوەیەی کەساڵی (١٩١٥) دژی ئەرمەنیەکان ئەنجام درا، ئێستا دژی کوردانی ناوچەی دەرسیم بەرێوە دەچێ.

دەبلیوو. دی. دەبلیوو. ماتیۆس

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٣/٤٢٤، ل: ١١٩–١٢٠، ژ: ١٣٧، ١/١٣٧

ژ: ٩٤

لە سێرجی. کلارکەوە بۆ مستەر ئێی. هندرسن (٨ی کانوونی یەکەم گەیشتووە)
ژمارە: ٤٥٣

ئەنگۆرە ٣ی دیسەمبەر ١٩٣٠

گەورەم،

ئاماژە بەنووسراوی ژمارە (٥٣٢)ی (٣)نۆڤەمبەری کارهەڵسوڕێنی بریتانیا لە تاران، پێتان رادەگەیەنم کە بەپێی قسەی هاوکارێکی ئیتاڵی پاشکۆی سەربازی ئەم باڵوێزخانەیە، حکومەتی تورک بەنیازە، پارچە زەوییەکی نزیک شارۆچکەی "قوتوور"ی ئێران کە دەکەوێتە(٣٨) میلی سەرووی رۆژهەڵاتی باشقەلعەی ویلایەتی وان، بەرامبەر بە پارچەیەکی هاوشێوەی نزیك بولاقباشی خاکی ئێران کە دەکەوێتە (١٣) میلی باشووری ئاراراتی بچووک، بداتە ئێران. ئەم پارچەیەی دوایی، بێگومان، گشت بەرزاییەکانی ئاراراتی بچووك دەخاتە ناو خاکی تورکیاوەو، لێژاییەکانی باکووریش لەناو ئێراندا دەمێننەوە.

٢. سەرچاوەی ئاڵۆزی ئەم پێشنیارە، بەم دواییە لە چاپەمەنیەکانی تورکیادا دەرکەوتوون و، وانیشان دەدەن کە ئێران بەم داوایەی تورك رازی بووەو، ئیتر کێشەی سنور لەنێوان هەردوو حکومەتدا نەماوە. کارهەڵسووڕێنی ئێران لەوەڵامی پرسیاری ئەندامێکی دەستەکەمدا، ئاخۆ ئەم راگەیاندنانە بەڕاستی بارودۆخەکەیان دەرخستووە؟ وتی: ئەمانە پێشوەخت نووسراون. ئەوی تا ئێستا کراوە، ئەوەیە کە حکومەتی تورکیا چەند پێشنیارێکی ئەرکانی گشتیی تورکی خستوەتە بەردەم ئێران و، ئێستا چاوەڕێی راوبۆچوونی ئەرکانی گشتیی ئێران دەکرێ. محەمەد خان سەعید، گەشبین بوو بەوەی کە پێدەچێ چەند مانگی کەمی داهاتوو دەرفەت بۆ رێککەوتننامەیەك هەڵبکەوێ، وەلام لەسەر چەند پارچە زەوییەکی کەمتر لەوەی وا تورك پێشنیاری کردووە. ئێران بیر لە ئایندە دەکاتەوەو، نەیتوانیوە سنوورێکی

ناستراتیجیی ترسناك، با لەگەڵ دراوسێیەکیشدا بێ کە پەیوەندییە هەنووکەییەکانیان زۆرباش بێ، پەسەند بکات.

٣. کارهەڵسووڕێنی ئێران، لە وەڵامی پرسیارێکی مستەر رۆبەرتسدا لەمەڕ راوبۆچوونی سەبارەت بە بارودۆخی کوردستانو، وتی پێی وایە بەهاری ئاینده کاری زیاتری سەربازی، بەڵام بەپانتاییەکی کەمتر لەوەی ئەمساڵ، دەکرێن. تورکەکان سەرکەوتوانە دوو فەسیلیی (٥٠٠و ٢٠٠٠) کەسیی یاخییانیان دەستگیر کردەوە، بەڵام ئەمە برێکی کەمی هێزێکە کە بە (١٢) هەزار چەکدار مەزەندە کراوە. دیارە ئەوانەی کەماون پەراگەندە بوون. جگە لەمانە، کەس لە رابەرە سەرەکیەکان نەگیراوەو، زۆربەیان، بەتایبەت ئیحسان نووری ناوێك کە ئێستا لە تارانە، هەڵاتوونە ئەودیوی سنووری ئێران. حکومەتی تورکیا داوای تەسلیم کردنەوەی ناوبراوی کردبوو و، حکومەتی ئێرانیش، کە بە پەنابەری سیاسیی داناوە، نەیتوانیوە بیدات بەدەستەوە.

٤. پاشکۆی سەربازیی باڵوێزخانەی خاوەنشکۆ بۆ ژمارەی یاخییانیش، کە لە برگەی پێشوودا باس کراوە، پێی وایە ناکرێ ژمارەی تەواوی هێزی کورد بخەملێنرێ، چونکە هەموو ژنو کورێکیان دەتوانن تفەنگ بەکاربێنن. رائید ئۆلێری ئیشارەتی بەوەیش دا کە حیسابەکەی محەمەد خان سەعید لە (٣٠٠٠) قوربانی تێناپەڕێ کەدەڵێ (٥-١٠)ی تەمموز لەزیلان دەرەو، هەروەها ژمارەیەکی زیاتر مانگی ئابو ئەیلوول لە دەوروبەرو سەر چیای ئارارات، لەناوچوون.

جۆرج ئار. کلارك

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٣/٤٢٤، ل: ١٢٠-١٢١، ژ: ١٣٩

ژ: ٩٥

لە سێرجی. کلارکەوە بۆ مستەر نێی. هندرسن (٥ی کانوونی دووەمی ١٩٣١ گەیشتووە)

گەورەم،

نوێنەری خاوەنشکۆ لە قوستەنتەنییە تەواوکاریەکانی پێشکەشی وەزیری خاوەنشکۆ بۆ کاروباری دەرەوە دەکات و، لێرەدا وێنەی راپۆرتی ژمارە (١٣)ی (٢٢) دیسەمبەری پاشکۆی سەربازیی ئەم باڵوێزخانەیەی خاوەنشکۆی هاوپێچ کردووە کە تایبەتە بە گفتوگۆیەکی لەگەڵ نوری بەگدا لەسەر بارودۆخی کوردستان.

قوستەنتەنییە، ٢٩ی کانوونی یەکەمی ١٩٣٠

* * * *

هاوپێچی (١)ی ژ: ٩٥

لە رائید ئۆلێرییەوە بۆ سێرجی. کلارك

ژمارە: ١٣

ئەنگۆرە، ٢٢ی کانوونی یەکەمی ١٩٣٠

گەورەم،

خۆشحاڵم چەند تێبینییەك لەبارەی ئەو گفتوگۆیەوە پێشکەش بکەم کە ئەمبەیانییە لەگەڵ کۆلۆنێل نوری بەگ ئەندامی ئەرکانی گشتیی تورکدا سازم کردووە.

کۆلۆنێل، یەك سەعات بەئازادی و خێرایی قسەی کرد. لەبەر ئەوەی زانیاریەکانم لەبارەی تورکەوە دیاریکراوبوو، نەمتوانی فریای هەموو وشەکانی بکەوم، بەلام پێم وانییە بەهەڵە لە سەرنجە نووسراوەکانم گەیشتبم.

هەرچەندە خۆم ئامادە نەکردبوو سەرجەم بابەتی قسەکانی نوری بەگ پەسەند بکەم، وابەست دەکەم جێی رەزامەندی بن، چونکە تاڕادەیەک بەڕوونیو بێپەردە لەمەسەلەکان دوا.

بی. جی. ئۆلێری

مەیجەر جی. ئێس

* * *

هاوپێچی (٢)ی ژ: ٩٥

((چەند سەرنجێکی کۆلۆنێل نوری بەگی ئەرکانی گشتی لەسەر کوردستان))

کۆلۆنێڵ نوری ویلایەتەکانی رۆژهەڵات باش شارەزایەو، حەوت ساڵ بەر لەشەڕ خزمەتی تێدا کردوون. دەڤەرەکە، ئەوکاتە، زۆر سەخت بووەو، رێگەوبانی نەبوە، بەڵام لەوکاتەوە چەند جادەیەکی تێدا دروست کراون. هەروەها کونسوڵی سەربازیی بریتانیای لە "وان" دەناسی. پێی وابوو مانەوەی درێژ خایان لە ویلایەتەکانی رۆژهەڵات عەقڵیەتی مرۆڤ دەگۆڕێو، تەمەڵو لەش بەباری دەکات و، بۆ نموونە هەفتەی دووجار ریش دەتاشێ.

کوردەکان رەگەزێکی ئاڵۆزو جێی گومانن و، یەکێتیی نەتەوەییان نییەو، لەسەدان خێڵ و تیرەی جیاجیا پێکهاتوون. بەڕای ئەو، جیاوازیی رەگەزیی کورد لەلایەک، تورکمان و چەرکەس و ئەرمەن لەلایەکیتر، جێی گومانن. بۆ ئەمەیش، نموونەی لەزمانی کوردی هێنایەوە کەوشەی زۆر کەمی تێدایە تورکی، عەرەبی چەرکەسی یان ئەرمەنی نەبن و، زۆر لەوشێوە زارە تورکیانە دەکات کەلە چەند ناوچەیەکی ئەنادۆڵی وەک نزماییەکانی ئەرجیش داغ قسەیان پێدەکرێ. پێی وابوو زۆرینەی کورد لە تورکە سەلجووقیەکانی پێش داگیرکاریی عوسمانییەکانن. وتی کورد لە دوا قۆناغی دەسەڵاتی عوسمانیدا لە خزمەتی سەربازی رزگاربووە. ئەمەیش

وای لە زۆرێك لە توركان كردووە خۆیان بەكورد لەقەڵەم بدەن‌و، وەك كورد بژین‌و بیربكەنەوە.

كوردان زۆر خاسیەتی باشیان هەن، بەلام درو جەردەیەكی سروشتییشن‌و، لەچاركردن نایەن. هەروەها زۆر دڵ رەقن‌و، چەند حاڵەتێكی بینیبوو، كاتێك لەگەڵ نەستۆریەكاندا لەكێشەدابوون، وەك درندەی كێوی رەفتاریان كردبوو. وای هەست دەكرد كورد ناتوانێ چەكدارێكی زۆر كۆبكاتەوەو، دیسپلینیان نییەو، هەر لە تالانی‌و جەردەیی دەگەرێن. نوری بەگ، كاتی‌شەر، پەیوەندیی بە فیرقەیەك سوارەی خێڵەكییەوە هەبوەو، شتی زۆر نەشیاوی لێبینیون.

تورك گەلێكی رۆژئاواخوازەو، وازی لە نەریتی عوسمانی هێناوە، بەلام كوردان تەواو ناشارستانین. ئەوانەیان كەسەربازی دەكەن‌و، فێری خوێندنەوەو نووسین‌و ژیان لەژێر سەقفێكی شیاوو گەشت بەشەمەندەفەرو ئوتومبیل دەبن، زۆربەیان ناگەرێنەوە شوێنەكانی نیشتەجێ بوونیان‌و، لەشارۆچكەكاندا دادەنیشن، یان دەچنە قوستەنتەنییەو ئەنگۆرە. لەگەڵ ئەمەدا، بیری نوێ هەر بلاو دەبێتەوەو، تەنها چەند گوندێكی كەم بەرەنگاریی خزمەتی سەربازی‌و تازەگەری بوونەتەوە. بۆ ئەمەیش سێ گوندی نزیكی پالومەر(palumer)[1]ی باشووری ئەرزنجانی بەنموونە هێناویانە. نوری بەگ پێی لەسەر ئەو راستییە داگرت كە زۆرینەی ئاژاوەگێرانی یاخی‌بوونەكەی ئەم دواییە، لەئێرانەوە هاتبوون. هەروەها بۆ بەڵگەی ئەو قسەیەی كە چەكداری یاخییان بێ‌هێزبوون، وتی لە ئەرجیش كە بەتالیۆنێكی لێبوو و، شوێنە بچووكەكانی تر كە تەنها كەرتی بچووكی پیادەیان تێدابووە، سەربازانی حكومەت بەسەركەوتوویی بەرپەرچی هێرشی هەزاران یاخییان داوەتەوە. زیلانیش بەرگری كرد. تەنها چەند شوێنێكی بچووك كە لە سەرباز چۆڵ كرابوون، كەوتبوونە دەست

[1] ئەمە (پولومەر)ە كە قەزایەكی باشووری رۆژهەلاتی ئەرزنجانە. (س)

یاخییان. شەڕی زیلاندەرە[1] بەسەرکەوتنی تورك کۆتاییی هاتبوو. سەرباز لەناوچەی ئاگریداغو باشوورەوە هێنرابوونو، گورزێکی کاریگەریان لە خێڵەکان وەشاندبوو.

کۆلۆنێڵ نوری جارێکیتر دووبارەی کردەوە کە فڕۆکەوانانی تورك خزمەتی زۆر باشیان کردووە. وتی: ئەمانە زۆر جەربەزەو سەرەڕۆ بوونو، دوو فڕۆکەیان، کە بۆ لێدانی دۆشکەکانی کورد نزم بوویوونەوە، لەدەست دابوو. فڕۆکەیەك لەسەر شاخی ئاراڕات گرفتی مەکینەی هەبوو، بەڵام توانیبووی (٣٠کم) بفڕێ بۆ جێیەکی ئارام.

ئیحسان بەگی سەرکردەیەکی یاخیبوونی ئاگریداغ، کاپتنێکی تورك بووەو، کاتی کێشەی نەستۆریەکان هەڵاتووە. بێگومان ویستوویەتی، لەم یاخیبوونەی دواییدا پۆستێکی بەرز لەناو کورداندا بەدەست بێنێ. نوری بەگ نەیدەزانی ئیحسان لە تاران ئازادە یان نا، بەڵام وای هەست دەکرد هەرچۆنێك بێ کۆنترۆڵ کراوەو ناتوانی زیان بەتورکیا بگەیەنێ.

ئێرانو تورکیا بنکەی سەربازییان لەسەر شاخی ئاراڕات داناوە. ساڵی ئایندە راپەڕینی گشتی روو نادات، ئەگەرچی رێی تێدەچێ پێکدادانی بچووك لێرەو لەوێ بێنە ئاراوە. گوندنشینەکان زۆر لەیاخییان بێزارن، چونکە خەریکی تاڵانیو داگیرکردنو مەڕو ماڵات دزینن. وتووێژی دۆستانە بۆ دیاریکردنەوەی سنوور لەگەڵ ئێرانییەکاندا بەردەوامە، بەڵام وادیاربوو کۆلۆنێل باوەڕی بەم دانوستاندنانە نەبوو. وتی لیژنەکە هەر کۆدەبێتەوەو گفتوگۆ دەکاتو دەخوات، کەچی سنوور هەر هێڵێکی خەیاڵیو بێ مانایە، ئەگەر سەرباز نەبێ چاودێریی بکات. ئێرانیەکان سەربازیان لەسەر سنوور نییە. سوپایەکی (٤٠٠٠) سەربازییان هەیە، بەڵام ئەمە بەس نییەو لەگەڵ سوپای توركدا بەراورد ناکرێ، هەرچەندە سوپاکە پێك دەهێنرێتەوەو، روو لەباش بوونە. بەهەرحاڵ ئەگەر سنووریش دیاری بکرێتەوە، ئەوا رێگەیەکی نوێی داگیرکاریی خێڵەکیەکان ئاڵوگۆڕی زیاتری زەوی پێویست دەکات.

---

[1] واتە دۆڵی زیلان کە ناحیەیەکی نزیکی باکووری قەزای ئەرجیشە لە ویلایەتی وان.(س)

نوری پاشا حەزی دەکرد مۆڵەت بدرێتە سەربازانی تورك لە سنووری عێراق بپەڕنەوە، بەڵام کاتێ والیی هەکاری ئەم داوایەی لەعێراق کرد، حکومەتی ئەو وڵاتە داواکەی دایە دواوە. جالەبەر ئەوە تیرەکان دەتوانن بێهیچ سزایەك لەسنوور بپەڕنەوەو، ئەمەیش بە دوژمنانیان رەوا نەبینراوە، ناتوانرێ تەواو هێور بکرێنەوە. ئەرکانی گشتی خۆشحاڵ بوو یاخی بوونەکەی، بەبێ خەڵك کردنە سەرباز، دامرکاندووەتەوە. کاری تاکتیکیی خۆجێیی پێشبینی کرابوو و، شەڕەکانی دژی کورد کەمێك سەخت بوون،.........[1]

٢٢ی دیسەمبەری ساڵی ١٩٣٠

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٣/٤٢٤، ل: ٢-٣، ژ: ٢

ژ: ٩٦

لە مستەر مۆرگنەوە بۆ مستەر ئێی هندرسن (١٦ی ئاداری ١٩٣١ گەیشتووە)

ژ: ٨٣

قوستەنتەنییە، ١٢ی مارسی ١٩٣١

گەورەم،

خۆشحاڵم ئاگادارتان بکەمەوە کە سەلاحەدینیی کوڕی سەرۆکی کوردەکان بابەتی نووسراوی ژمارە (١٩٤)ی (٣) حوزەیرانی (١٩٣٠) ی مستەر ئەدمۆندز، بە (١٥)ساڵ زیندانیو کاری قورس سزا دراوەو، حوکمەکەیش دادگای تاوانی ئەنگۆرە دەری کردووە. بەڵام لەبەر ئەوەی ئەو تاوانبارە کاتێ پیلانی ئەرزرۆم کە بەهاوکاریی رێکخستنی تاوانبارکراوە، (٢١) ساڵی تێنەپەڕاندبوو، حوکمەکەی بۆ (١٢)ساڵو (٦) مانگ کەم کرایەوە. هاوکارێکی سەلاحەدین بە (١٠) ساڵ زیندانیو

---

[1] ئەم برگەیە ناتەواوە.

کاری قورس‌و، یەکێکی تریان بە (١)مانگ زیندانــی‌و غەرامـەی (٥١) لـیرەی تورکـی، سزادراون. دووانی تریش، کە یەکیان نوێنەری پێشووی بایەزید بوو، ئازادکراون.

٢. کەئەم حوکمانە، لەگەڵ ئەو خنکاندنە بەکۆمەڵانەی ئـەم دواییـەی مەنەمـەندا بـەراورد دەکـەین، دەگەینـە ئـەو ئەنجامـەی کـەوا هیـچ خیانـەتێك دژی کـوڕی شـێخ سەعیدو هەڤاڵانی نەسـەلماوەو، ئامـاژە بـەهیچ جـۆرە هاوکارییـەکی بریتانیـای وەك ئەوانەی وا لە راپۆرتەکەی مستەر ئەدمۆندزدا هاتوون، نەکراوە.

٣. وێنەیەکی ئەم نووسراوە بۆ کۆمیساری باڵای خاوەنشکۆ لە عێراق دەنێرم.

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٣/٤٢٤، ل: ٥٤، ژ: ٢٢

ژ: ٩٧

لە مستەر پارەوە بۆ مستەر ئێی. هندرسن (١٧ی ئادار گەیشتووە)

ژمارە: ٤٥

تاران، ١٧ی ئاداری ١٩٣١

برووسکە،

ئەمەی خوارەوە لە برووسکەی ژمارە(٩)ی کونسـوڵی تـەورێزەوە گەیشـتووە. " کوردەکان نزیك بـە مـاکۆ کەوتوونـەوە پـەلامارو، ئەفسـەری گشـتیی فـەرماندە، بـە خۆسازدانێکی بەرچاوەوە، بەپەلە بەرەو ئەوێ کەوتە رێ. سـەربازی زیـاتری بـەرەو شنۆ (ئۆشنۆ– Ushnu)دەبرێن"

ئـەم نووسـراوە بـەژمارە (١٤) بـۆ کۆمیسـاری بـاڵا لـە عـێراق‌و، ژمـارە (١) بـۆ قوستەنتەنییە دووبارە کراوەتەوە.

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٣/٤٢٤، ل: ٥٤، ژ: ٢٣

ژ: ٩٨

لە مستەر پاڕەوە بۆ مستەر ئێی. هندرسن (١٧ی مارس گەیشتووە)

ژمارە: ٤٦

تاران، ١٧ی ئاداری ١٩٣١

برووسکە،

ئەمەی خوارەوە لەبرووسکەی ژمارە(١٠)ی کونسوڵی تەورێزەوە گەیشتووە.

" بەسەربازگیراوە دێرینەکان بانگ دەکرێنەوەو، لۆریو ئەسپ بە بێگار گیراونو، چوار تۆپیش نێردراونە ماکۆ.

" سانسۆرێکی توند لەسەر هەواڵەکانەوە، نایشتوانم هیچ لە مەدەنیو کاربەدەستە سەربازییەکانو کونسوڵی تورك وەربگرم. بەگشتی باوەڕوایە تورك (٢٤) کیلۆمەتر نزیکی ئاراڕات چووبێتە خاکی ئێرانەوە.

" کونسوڵی تورك، چەند رۆژێك پێش ئێستا پێی وتم ئەمساڵ سوپای تورك سنووری خۆی کۆنترۆڵ دەکاتو، داواکارە ئێران کوردەکان لەخاکی خۆیدا گەمارۆ بدات. ئیتر ئۆپەراسیۆنەکان ئاسان دەبن."

ئەم نووسراوە بەژمارە (١٥) بۆ کۆمیساری بالا لە عێراقو، ژمارە (٢) بۆ قوستەنتەنییە دووبارە کراوەتەوە.

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٧/٤٢٤، ل: ٥٥، ژ: ٢٤

ژ: ٩٩

لە مستەر مۆرگنەوە بۆ مستەر ئێی. هندرسن(٧ی نیسان گەیشتووە)

ژمارە: ١٠٢

ئەنگۆرە، ٢٨ی ئاداری ١٩٣١

گەورەم،

ئاماژە بەبرووسکەی ژمارە(٤٦)ی سێر رۆبەرت کلایڤ، نووسراوی رائید بی. جەی. ئۆلێریی پاشکۆی سەربازیی ئەم باڵوێزخانەیە کەتایبەت بەبارودۆخی ئێستای کوردستانە، بەرز دەکەمەوە.

٢. پێم وایە هەڵسەنگاندنی رائید ئۆلێری بۆ بارودۆخەکە بەبایەخەوە دەخوێنرێتەوە. بەڵام دیدو بۆچوونی، بەرای من، لەمەڕ سروشتی جووڵانەوەکەی کورد جێی قەناعەت پێکردن نین.

٣. وێنەی ئەم نوسراوە بۆ نوێنەری خاوەنشکۆ لە تاران و کۆمیساری باڵای بریتانیا لە عێراق دەنێرم.

جەیمس مۆرگن

وەزارەتی دەرەوە، ٤٢٤/٢٧٣، ل: ٦١، ژ: ٣٠

* * * *

هاوپێچی ژ: ٩٩
لە رانید ئۆلیرییەوە بۆ مستەر مۆرگن

ژمارە: ٢

ئەنگۆرە، ٢٤ی مارسی ١٩٣١

گەورەم،

هەرچەندە لێکۆڵەرەوەکانی بارودۆخی رۆژهەلاتی تورکیا کۆکن لەسەر ئەو رایەی کە بەهار کورد یاخی دەبێتەوە، رای زۆر دوور لەیەك لەبارەی مەودای ئۆپەراسیۆنەکانەوە بەدی دەکرێن. ئەو پەردەیەی کە بەسەر رووداوەکانی ویلایەتەکانی رۆژهەلاتدا کێشرابوو، ئێستا لە سالانی پێشوو تەنکترەو، پێشبینیی ئاییندەیش دوو هێندەی جاران گرانترە، چونکە دەکرێ رووداوەکانی زوو و هەلومەرجی ئێستا تەنها مەزندە بکرێن.

هەواڵی رەسمیی تورك کە دەڵێ کێشەی کورد تەواو ئارام بووەتەوە، بێگومان راست نییە. چەند وردە شەڕێکی ناوچەی باشقەلعەو داگیرکاری لە بارزان و سوریاوە مانگی ئەیلول و دوای شەڕی ئاگریداغ، کە ساڵح پاشا دەیوت گورزێکی کوشندەیان لە یاخییان وەشاندووە، راگەیەندراوە. ناثارامیی نێوان کوردانی عێراق و بێنیزامیی گشتیی رۆژهەلاتی تورکیاو ئارەزووی تۆڵە سەندنەوەی سزای هێزە تورکیەکان و کاردانەوەی دژی پرۆسەکانی بەشارستانیکردن و نوێکردنەوە هەموویان، کاتێك هەوا خۆش دەبێ، خێڵەکان هاندەدەن بۆ چەك هەڵگرتن.

سەرەڕای ئەمە، شالاوە بەهێزەکەی هاوینی رابردووی ساڵح پاشا، شکستی بەکوردەکان هێنا. ئایا هەوڵە جیاجیاکان باشتر رێکخرابوون، لەیەك کاتدا ئەنجام دران؟ ئایا یاخییان خۆیان لە بەرەوڕوو بوو نەوەی شەڕێکی نیزامیی تورك بواردو،

شەڕی پارتیزانییان لەسەرتاسەری وڵاتدا لەئاراراتەوە تا (نەهری)[1]و بەرەو رۆژئاوا تا مووش درێژە پێدا؟ بەدڵنیاییەوە، خەڵك بەسەرباز دەگیرێن‌و، تەنها هاوینێکیش بۆ سەرکوتکردنی یاخیبوونەکە بەس نییە.

کوردەکان دوو شکستیان خواردووەو، زۆرێك لەسەرکردەکانیان لەدەست داوەو، لە سەرکردایەتییان لە ئاگریداغ دابڕاون‌و، تەقەمەنی‌و سەرچاوەکانی تریشیان نەماون. ئەوان بەرەو رووی شاڵاوێکی نوێ دەبنەوە کەبەئاشکرا لەرووی ماددی‌و مەعنەوییەوە، لە چاوپار، بەهێز نییە. هەرچەندە هێشتا توانایی بێزارکردنیان زۆرە، بەڵام ئومێدی سەرکەوتنی یەکجارییان نەماوە.

پێم وایە نەبوونی یەکێتی لە یاخیبوونەکەی کورددا، دەرهاویشتەی بارودۆخە ناخۆشەکان نییە، بەڵکوو نیشانەی لێك نەچوونی ئەو خێڵ‌و تیرە شاخاویانەیە. شەڕی یەکێتی‌و سەربەخۆیی رەگەزێکی بەئاگاو هۆشیار دژ بەستەمی تورك، تەنها تیۆریی رێکخراوە پڕۆپاگەندەچییەکانی وەك خۆیبوون‌و داشناقدا کەکوردو ئەرمەنی رۆژئاواخوازن، یاخود لەمێشکی ئەوانەدایە کەبەو پروپاگەندانە فریویان خواردووە. شەڕەکان زۆرجار لەخۆوە روو دەدەن‌و، هیچ رێکخراوێکی ناوەندی ئاراستەیان ناکات. هەروەها پەیوەندییەکی کەم لەنێوان نووسەران‌و جەنگاوەراندا هەیە. کێشەی هەرەگەورەی سیاسەتی تورك بەرامبەر بە گەلی کورد، لەوەدایە کە حکومەت ناتوانێ خۆی بڕیاری لە سەربدات. حکومەت ناتوانێ ژمارەی دانیشتوان کەم بکاتەوە، بەڵام بەرپرسان دەبێ لە پرۆسەی هێورکردنەوەدا بەرێگەی قڕکردن(ابادة) ، پشوودرێژو لەسەرخۆ بن.

بی. جەی. ئۆلێری

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٣/٤٢٤، ل: ٦٢، ژ: ١/٣٠

---

[1] واتە شەمدینان کە قەزایەکی رۆژهەڵاتی ویلایەتی حەکارییە.(س)

ژ: ١٠٠

لە سێرجی. کلارکەوە بۆ مستەر ئێی. هندرسن (٢٣ی حوزەیران گەیشتووە)

ژمارە: ٢٠٤

قوستەنتەنییە، ١٧ی حوزەیرانی ١٩٣١

گەورەم،

ئامـاژە بەنووسـراوی ژمـارە(١١٨)ی نیسـانی مسـتەر مۆرگـن، خۆشـحاڵم پێتـان رابگەیەنم کە باڵوێزی ئێران لە گفتوگۆیەکی دەسـتەکەمدا وتـی: واپێشبینی دەکات وتووێـژی دیاریکردنـەوەی سـنووری تورکیـا- ئـێران بـەم زووانـە لـەتاران دەسـت پیٚبکاتەوەو، سەربکەوێ.

٢. لایەنەکان رێککەوتوون لەسەر ئەوەی کە تورکیا دەست لە دوو جێگـەی نزیـك قوتوورو بازرگان کـە رێگـای مـاکۆو بایـەزیدیان بەسـنووردا دەپەڕێتـەوە، هـەڵگرێ. هێنـدە مـاوە، رووبـەری ئـەو شـوێنە دەسـت لیٚهەڵگیراوانـەی لەسـەرەوە ئامـاژە پێکراون و ئاراڕات دیاری بکـرێ. ئـەوی تورکـان لەراسـتیدا پێویستیانە، ناوچەیەکە بتوانن بەدەوری شاخەکەدا، لەسەر ئەو خاکە کە ئێستا هی ئێرانـە، دروست بکەن. ئەو جێیەی ئەوان داوای دەکەن ستراتیجییەو، لەبەرامبەریشـدا زەوییـەك دەبەخشـن کە هیچ بایەخ و بەهایەکی نییە.

٣. بەڕێزی وتیشی ئەمساڵ پێشبینیی کێشەی کـورد ناکـات. هاوکاریی هەرسێ حکومەتی پەیوەندیدار کە ئێسـتا لەئارادایـە، زۆر شـتی گۆڕیـوە. گـەمارۆدانی شـێخ سەعید، بەقسەی ئەو، زۆر گرنگ بووە. پار تورکەکان خۆیان بێ ئاگا کردبوو، بـەڵام تەواو وریان.

٤. وێنەیەکی ئەم نووسراوە بۆ نوێنەری خاوەنشکۆ لە تاران کۆمیسـاری باڵا لـە عێراق دەنێرم.

جۆرج. ئار. کلارك

وەزیری دەرەوە، ٢٧٣/٤٢٤، ل: ٨٩، ژ: ٥٤

ژ: ١٠١

لەسێرجی. کلارکەوە بۆ مستەر ئەی.هندرسن (٤ی ئاب گەیشتووە)

ژمارە:٢٤٨

قوستەنتەنییە، ٢٨ی تەمووزی ١٩٣١

گەورەم،

ئاماژە بە نووسراوتان ژمارە ٢٥٨ی ٩ی مایسی ١٩٣١، خۆشحاڵم راپۆرتێکی گرنگو پڕ بەهای مستەر رۆبەرتسی سکرتێری یەکەمو مستەر راڤینزدەیی سکرتێری سێیەمی باڵوێزخانەی خاوەنشکۆتان لەسەر گەشتێکیان بۆ ویلایەتەکانی رۆژهەڵاتی تورکیا بۆ بەرزبکەمەوە.

٢ـ ئەوەی کە لەم راپۆرتەدا جێی سەرنج بێ سەقامگیر بوونی یاساو نیزامی ئەم هەرێمە نائارامانەداو سەرکەوتنی حکوومەتە لەهێورکردنەوەی کێشەی کورددا.

هەلومەرجی جوگرافیو کەشوهەوا گەشەی باری ئابووریان کردووەتە کارێکی سەخت، بەڵام راپۆرتەکە دەریدەخات کە، لەگەڵ ئەمانەشدا هەوڵی راستەوقینەو جیددی دراوەو ئاماژەیش دەکاتە بەرنامەی هێڵی ئاسنی عیسمەت پاشا.

٣ـ سوپاسی پشکنیاری گشتیی ویلایەتەکانی رۆژهەڵاتو وەزیرانی ناوخۆو کاروباری دەرەوە دەکەم بۆ ئەو پێشوازیو کار ئاسانیانەی پێشکەش بەمستەر رۆبەرتسو مستەر راڤینزدەیلیان کردووە.

جۆرج ئار. کلارك

وەزارەتی دەرەوە، ٤٢٤/ ٢٧٥، ل:٦، ژ:٦

هاوپێچی ژ: ۱۰۱
راپۆرتی مستەر رۆبەرتس و مستەر راڤینسدەیڵ لەسەر گەشتێکی ویلایەتەکانی ڕۆژهەڵاتی تورکیا

پرۆگرامی گەشت.

رەنگە مەبەستی گەشتی ویلایەتەکانی رۆژهەلاتی تورکیا، ئامادەکردنی ئەم راپۆرتە نەبووبێ. ئەم گەشتە(٢٦)ی حوزەیران لە فەوزی پاشای سەر خاڵی بەیەك گەیشتنی هێڵە تازەکەی مەلاتیە –دیاربەکرەوە دەستی پێکردو، (١١)ی تەمموز لە تەرابزوون دوایی‌ی هات. ئێمە بەشەمەندەفەر تاکۆتایی‌ی رێگە ئاسنەکە لە مەلاتیەو، لەوێشەوە بە ماتۆڕ بەناو ئەلعەزیز، دیاربەکر، بدلیس ، وان، قەرەکۆسە، قارس‌و ئەرزرۆمدا، کە ١٨٧٩ کیلۆمەتر دەبوو، چووینە تەرابزوون. گەشتەکە لەگەڵ وەزیری ناوخۆو ئیبراهیم تالع بەگی پشکنیاری گشتیی ویلایەتەکانی رۆژهەلاتدا کە ماوەیەکی کەم پێش دەرچوونمان لە ئەنگۆرە بوو، رێکخرا. هەر بەهۆی رێزی ئەمی دواییەوە، لە ویلایەتەکانی سنووری دەسەلاتیدا، وەك میوانێکی پێشوازیمان لێکرا. ئێمە سەرمان لە (٦) لە (٩) ویلایەتەکەی دا.

ئەنجامی گشتی

گەشتەکە کە لەسایەی پارێزگارییەکی رەسمیدا بوو، هێندە خێرا بەرێوە دەچوو، دەرفەتمان نەبوو بگەینە سەرچاوە سەربەخۆکان، یان ئەنجامەکان لە مەسحێکی سەرتاسەریدا بەراورد بکەین. بۆیە پێمان باش بوو راپۆرتەکەمان وەك گێڕانەوەیەك دابڕێژرێ، لە هەموو شوێنەکانیشدا رای خۆمان‌و هەر زانیارییەکی دەست کەوتوو تۆمار بکەین. بارودۆخی ئەو گوندانەی کەتێیاندا ماینەوەو ناوەندە گرنگەکانیشمان، بێ هیچ دوو دڵییەك، باس کردوون، چونکە واهەست دەکەین تەنها بەم شێوەیە دەتوانین رووی راستەقینەی هەرێمەکە پیشان بدەین. چەند ئاکامێکی گشتیمان لەلا

گەلاڵە بوو و، دەستپێکی ڕاپۆرتەکەمانیان پێ دەکەینەوە. ئیتر خوێنەر خۆی سەرپشکە بڕیاری پشتیوانیمان دەدات یان نا.

١ـ حکوومەتی ناوەندی، ویلایەتەکانی ڕۆژهەڵاتی، بەبیانووی دوورییان، تا ئەم ساڵانەی دوایی پشتگوێ خستبوو. سیفەتی شاخاویی ناوچەکە پەیوەندییەکانی سەخت کردبوو و، ئەمەیش بوو بووە کۆسپی سەرڕێی پەرەسەندنی خۆشگوزەرانیی ماددیو، سەقامگیرکردنی یاسا. داگیرکارییە پەیتاپەیتاکانی ڕووسیایش، بارەکەی نالەبارتر کردبوو. ئەرمەنیەکان کاتی کشانەوەیان لەدواشەڕدا، کاولکارییەکی بەکۆمەڵیان کردبوو و، پاشماوەی ئەرمەنیەکانیان لەگەڵ خۆیاندا بردبوو. حکومەتی کۆمار، خۆراگرانە بەرەورووی ئەم گرفتانەبوو بووەوە. یاخیبوونی ساڵی (١٩٢٥)ی شێخ سەعید، دەریخست هەنگاوی رادیکاڵی پێویستەو، دواتریش پێکهێنانی پشکنیاریی گشتیو دانانی ئیبراهیم تاڵع بەگ بە سەرۆکی، بیانوویان بۆ پەیدا بوو. ویلایەتەکانی ژێر رکێفی ناویراو تارادەیەك مشوورِیان دەخورێ، کەچی قوستەنتەنییەو ئەنگۆرە لەمە بێبەشن. ئەوان، بەباشیی بارودۆخیاندا، وادەردەکەون شوێنی کارمەندی ناشایستەو گەندەڵ نەبن. هەروەها ئاڵوگۆڕی ڕێکوپێك لەگەڵ پۆستە زۆرباشەکانی ویلایەتەکانی ڕۆژئاوادا دەکرێو، هەروەها دەبێ هەموو کارمەندێکی مەدەنیو ئەفسەرێکی سەربازی ئامادەبکرێن تا، وەك پێی دەڵێن، نۆرەکاری خۆیان لەڕۆژهەڵات تەواو بکەن. ئەو والییانەی کە بینیمانن، گشتیان جێدەستی زۆرباشیان هەبوە. ئەم والییانە زۆریان گەنجنو، پێویستیی هەرێمەکانیان دەزاننو، هەر کە وەرزو فشاری ئیشوکار دەرفەت بدەن، بەشەکانی ناوچەکەیان بەسەر دەکەنەوە. بەردەوام دەوترێ: ویلایەتەکانی ڕۆژهەلات لەماوەی (دە) ساڵدا سنوورێك دروست دەکەن کە لەوانەی ڕۆژئاوایان جیابکاتەوە. ئەم بۆچوونە، بەتایبەتی لەدەمی قەیرانەکاندا، زۆر باوبووەو، بێگومان ڕۆژهەلاتی هەرگیز ناگاتە ئاستی خۆشگوزەرانیی ڕۆژئاوا، بەڵام بڕوابەخۆبوونی پێشبینیکراوی ناوچەکە، بایەخی خۆی دەبێ.

٢ـ شارە هەرێمیەکان، هەریەکەو بەپلەیەکی جیا، خەریکی بڵاوکردنەوەی رۆشنبیری‌و گیانی نوێی وەرگیراوی ئەنگۆرەن. ئەمانیش، وەك نیازی بەئەورووپایی بوونی ئەنگۆرە، دەیانەوێ وەك دەوڵەتانی باڵکان دەست بە بەرەوپێش چوونێکی مامناوەندی، بەڵام راستەقینە، بکەن. گوندەکان هێشتا بەم بیرە نوێیە ئاشنانەبوون، بەڵام بەتێپەڕبوونی کات دەکەونە بەر کاریگەریی شارەکان‌و قوتابخانەی سەرەتایی‌ی گوندە گەورەکان‌و خولی شەوانەی ئەو قوتابخانە بۆ مێرد منداڵان‌و خزمەتی سەربازی.

٣ـ لە هەموو جێیەك، داوای هێڵی ئاسن دەکرێ. هێڵی ئاسن بیرو هۆشی تورکی داگیرکردووەو، بەگشتی بە پێویستییەکی رزگاربوونی دەزانن. خەریکە بڕیار لەسەر درێژکردنەوەی هێڵی سیواس بۆ ئەرزرۆم دەدرێ. هەروەها پرۆژەیەکی بنیاتنانی لقێك، لە عوسمانییەی (٦٣) کیلۆمەتری باکووری رۆژئاوای دیاربەکرەوە بۆ مووش‌و تادوان (Tadwan)[١]ی کۆتایی رۆژئاوای گۆلی وان، لەئارادایە.

جا لەبەر زۆر دووری‌و سەختیی سەرماو سۆڵەی زستان‌و فراوانیی ئاڵوگۆڕی سەرەکی (ناردنە دەرەوەی دانەوێڵەو ماڵات‌و هێنانی پێداویستیی بیناکردن‌و سووتەمەنی‌و ئامێرو......هتد)، رەوانییە رەخنە لەبڕیاری دروستکردنی رێگەی ئاسن لەپێش جادەبگیرێ. جگە لەمە، هێڵی ئاسن، ئەگەر جموجۆڵی هاتوچۆ دەست پێبکات، کەمترین چاککردنی پێویستە، بەڵام جادەکان سێئاستی (خراپ‌و زۆر خراپ‌و تەواو لەکەڵك کەوتوو) یان هەیەو، پێویستە دروست بکرێنەوە. کاڵا ناردنە دەرەوە، تائەوکاتەی هێڵی ئاسن دەگاتە ناوچە دوورەکان، تەنها لە مەڕو ماڵات‌و ولاغدا، کە خۆیان دەتوانن بگەنە بازاڕو بەندەرەکان، دەمێنێتەوە. خۆ هەتا ئەو هەرێمانەیش کاڵاناردنە دەرەوەیان زیاد نەکەن. جوتیاران ناتوانن ئاستی گوزەرانیان بەکڕینی بەرهەمە دەرەکیەکان بەرزبکەنەوە. کشتیاران گۆشت‌و نانیان زۆرەو نزمیی نرخی بەرهەمە کشتوکاڵیەکان، بەتایبەتی دانەوێڵە، وای کردووە ئەوانەیان کە

---

[١] تاتوان، ناحیەیەکی باشووری رۆژئاوای گۆلی وانە لە ویلایەتی بدلیس.(س)

شایانی بردنــە بـازاڕ نـین، زیـاتر بـەکار بـهێنرێن. هەستمان کرد هیچ شتێکی وەك ناخۆشـیو برسـێتی لــە گوندەکـاندا بـەدی نـاکرێ، بـەڵام خۆشـگوزەرانییەکی راستەقینەیشیان تێدا نییە. خۆشیو لەش ساغیش، بەژمارەیەکی یەکجار کەمی دارو خانووی لەقوڕ دروستکراوو بەتەپاڵە گەرمکراو، دەستەبەر نابن، ئەو هەرێمانە، تەنها بـەهۆی هێڵـی ئاسنەوە، دەتوانـن سـووتەمەنیو کەرەسـتە پێویسـتەکانی خـانوو دروستکردن بەئاسانی دابین بکەنو، نرخ لەسەر ئەو بەروبوومە خۆجێییانـە دابنێـن، کەدەیانەوێ ئاڵوگۆڕیان بکەن. هەندێ شت بۆ چاککردنی بـەخێوکردنی مـەڕوماڵاتو چۆنایەتیی بەرهەمە شیرەمەنییەکان کراوەو، هێشتا زۆریش ماوە بکرێ. سـەرەڕای ئەمە، دەشێ گومان لەوە بکرێ کەناوچە دوورترەکـانی ویلایەتـەکانی مووشو وانو بایەزیدو ئەرزڕۆم، بەر لەبەرچاوگرتنی درێژیی زستانو سروشـتی شـاخاویی زۆربـەی هەرێمەکەو تەرخانکردنی تەنها بەرزاییەکانو بنکی دۆڵـەکانو بـۆ کشـتوکاڵ، بگەنـە ئاستێکی بەرزتر لـەوەی ئێسـتای ژیانیـان، یـاخود هاوکـاریی پـتر لـەزیادبوونی ئـەو ژمـارە کەمـەی ئێسـتای دانیشـتواندا بکـەن. جـا کەبەرهەمـهێنانی ئـەو بـڕە زۆرەی دانەوێڵە هێندە گرفت بێو، بەخێوکردنی مەڕوماڵاتیش بەتەنـها بـەس نـەبێ، کەواتـە راستترین چارەسـەری ئـابووری پرۆژەیەکی فراوانـی چـاندنی دارسـتانە. لێژاییـەی چیاکان تا رادەیەکی زۆر وادەرناکەون کە خاکەکەیان راماڵرابـێو، رێ لـەم پرۆژەیـە بگرێ. بەڵام ئەم کارە هێندە گەورەیـەو، گەڕانـەوەی هاووڵاتیـان بـۆ ئـەو دەڤەرانـە ئـەوەندە دوورە کەشتێکی لـەم جـۆرە پێشبینی نـاکرێ بـۆ ئـەم نەوەیـە. راسـتە رێکخراوێکی دۆستی دارو درەخت هەیـە بـەناوی "پاراستنی دارو درەخـت- ئاغـاچ کۆروما جەمعییەتی"یەوە، بەڵام هێشتا کارو چالاکیەکانی بـۆ خۆشـکردنی سنووری شارو گوندەکان، نەگەیشتوونە ئاستی زیادکردنی ناشتنی دارو درەخت.

٤. کێشەی کورد بەگرفتی ئابوورییەوە بەستراوە. کوردەکان زۆر دەمێکە لەگـەڵ داگیرکردندا راهاتوونو، ئەو شاخانەی کە لەسـەریان دەژیـن، خۆراکـی تـەواویان بـۆ دابین ناکەن. بۆیە جارجار پەنا دەبەنەبەر پـەلاماردانی ناوچـە خۆشـگوزەرانەکانو،

دەسەڵاتی حکومەت رەتدەکەنەوە کە دەیەوێ قەناعەتیان پێبکات واز لە ژیانی کۆچەری بێنن و، ملکەچیان بکات باج بدەن. هەندێکیان هێشتا لەسەردەمی شوانکارییدا دەژین و، رەنگە مەحاڵبێ هۆی شەڕو شۆڕی ناوبەناویان، وەك خۆیبوون لەئەمریکا پڕۆپاگەندەی بۆ دەکات، ئارەزووی ناڕەزایی ناسیونالیزمی کوردی بێ. خەڵکێکی هێندە کەم ڕۆشنبیرن، کەزۆربەیان هیچ جیاوازییەکی دینییان لەگەڵ رەگەزی فەرمانڕەوادا نییە، بەتێپەڕبوونی کات تێکەڵ دەبن و دەتوێنرێنەوە. ئێمەیش بڕوامان بەو چەندین دڵنیاکردنەوەیە کرد کەدەریدەخەن پرۆسەی بەتورککردن وردە وردە بەرەوپێش دەچێ. زانیاریی تایبەت بەم مەسەلەیە کە لە شوێنە جیاجیاکان دەستمان کەوتووە، لەکۆتایی ڕاپۆرتەکەماندا دەخەینەڕوو.

فەوزی پاشا[1]- مەلاتیە

ئەم رێگەیە کە گرووپێکی سویدی- دانیمارکی دروستیان کردووە، شەش مانگێکە کاری پێدەکرێ. شەمەندەفەرێکی لێکدراو، هەفتەی سێجار، بۆ پۆستەی خێرای تۆرۆس بەسەریدا دەڕوات و، لە (١٢)سەعاتدا(٢٥٠) کیلۆمەتر دەبڕێ. سەرەتا هێڵەکە شۆڕ دەبێتەوەو، بەدەشتی گۆلی گاوور Giuur Golu دا کە ژمارەیەکی زۆر جەلەبی ئاژەڵی تێدایە، درێژ دەبێتەوە. ئەلۆغلۆو(Eloglu) وێستگەی مەرعەشەو، لەپشت زنجیرە گردێکی نزمی باکوورەوە لەچاو ون دەبێ. مرۆڤ دەتوانێ لەوێستگەی نارلی (Narli)[1]یشەوە، کە جادەی مەرعەش- غازی عەینتابی تێدا لەگەڵ هێڵە ئاسنەکەدا یەك دەبڕن، بچێتە ئەلۆغلۆو. هێڵەکە دەچێتە هەرێمێکی شاخاوی کە دوور بەدوور دارستانی هەن و، بەدۆڵی (ئاق سۆ)دا هەڵدەکشێ و، سێ دەریاچەو پاشتریش قەراغ ئاوێکی نزم دەبڕێ و، ئەمجا دەگاتە

---

[1] شوێنێکی نزیك بە سەرووی قەزای ئیسلاحییەی ڕۆژئاوای شاری غازی عێنتابە. پێشتر سەر بە ویلایەتی (جەبەل بەرەکات) بوو.(س)

[1] شارۆچکەیەکی نزیکی باشووری ڕۆژهەلاتی شاری مەرعەشە. (س)

دەربەندی سەرنج ڕاکێشی قـاپی دەرە(Kaoi Dere)[1]. لـە لوتکەکەوە دەچێتـە بەرزاییی باش داچێنراوی وێران شەهر" Viran sehir"[2]و، لەوێوە، بەدەشـەرێکی رووتەن‌و بێ دارو درەختدا، بەرەو مەلاتییە دەچێتە خـوارەوە. ژمـارەی گەشـتیاران زۆربوون‌و، شەمەندەفەرەکە عەرەبانەیەکی زۆری پڕکەلوپـەلی پێوەبـوو. ئـەو رایـەی کە گوایە هێڵە ئاسنینە تازەکانی تورکیا ستراتیجین، ئـەم هێڵـە ناگرێتـەوە، چونکـە کاتی شەڕ هێڵی فەوزی پاشا لە سنووری باشوورەوە دەبێتـە خـاڵێکی زۆر بـێ‌هێزو، ئیتر سەلامەتترین رێگەی مەلاتیە، لە سیواسەوە دەبێ. لەلایەکی‌ترەوە، ئەم هێڵە لە مەرسینەوە دەبێتە دەروازەیەکی ئابووری بەرەو هەرێمێکی گەورەو سەخت.

وەزارەتی دەرەوە، ٤٢٤/٢٧٥،ل: ٧-٩، ژ: ١/٦

مەلاتیە

ویلایەتی مەلاتییە کە لە رۆژئاوای رووباری فوراتـەو، ناچێتـە بازنـەی دەسـەلاتی ئیبراهیم تـاڵع بەگـەوە، لـە هـەرێمێکی نـاوازە دەچـێ، تەنـها ئـێرەو ئـەرزڕۆم لـەو ویلایەتانەی کە سەرمان لێدان، زۆرترین دانیشوانیان هەبوو.

ژمارەی دانیشتوانی ئەم شارە (٣٠٠)هەزار کەسە. قەیسی، سـامانی گەورەیـەتی کە لە دەوروبەری شار، بەرهەم دەهێنرێ‌و، لە ساڵێکدا بڕی (١) ملیۆن لیرەی تورکی داهـاتی دەبێ، بەداخـەوە، بەرهـەمی ئەمسـاڵ، بـەهۆی بـارینی بـەفرێکی درەنـگ وەختەوە، بەگشتی خراپ بووە، هەروەها ئەفیوون سـەرچاوەیەکی تـری سـەرەکیی داهاتی ئەم ناوچەیەیە، بەڵام بەم دواییە بەهای کیلۆیەکی لە (٤٥)ەوە بۆ (٨) لیرەی تورکی دابەزیوە، تووتن‌و پەمۆ لـە دەوروبـەری (ئادیامـان– Adiaman)[3]ی باشـووری ویلایەتەکە، بەرێژەیەکی زۆر بەرهەم دەهێنرێن.

---

[1] شارۆچکەیەکی باکووری رۆژهەلاتی شاری مەرعەشە.(س)

[2] شارۆچکەیەکی باشووری ناحیەی پۆلاتی باشووری رۆژئاوای شاری مەلاتیەیە.(س)

[3] واتە (حصن منصور)، قەزایە. (س)

مەڵاتیەی پایتەختی ئەم ویلایەتە، شارێکی جەنجاڵی (٢٠) هەزار کەسییە، ئەم شارە (١٠٠)ساڵە دروست بووە، چونکە شارە کۆنەکە کە چەند میلێك لە فورات نزیکتر بووە، کاتی شەڕ لەگەڵ میسردا ماوەیەکی درێژخایان داگیرو چۆڵ کراوبووە.

گوندێکی گەورەی نارێك کەوتووتە دووریی (٢٥) میل لەم شارەوەو، لەناو باخێکی دڵگیری قەیسیدایە کە بەشێوازی کۆن ئاودەدرێ. ئەم گوندە جادەیەکی تەسکی بەرزو نزمی هەیە کەجێی نارەزایی دەسەڵاتدارانە. بەڵام گەیشتنی هێڵی ئاسن پێویستییەکانی بیناکردنی زۆر هەزاران کردووەو، دەرەنجامەکانیشی ئاشکران.

پایەی ئاسن، یەکەمجار دەتوانرێ بهێنرێو، نرخی یەك کیس چیمەنتۆ لە (٩-١٠)ەوە بۆ (٢,٥) لیرەی تورکی هاتووە خوارەوە، کاتێك وێستگەی وزە، چوار پێنج ساڵ لەمەوبەر دروستکرا، گواستنەوەی ئامێرەکان لە سامسۆنەوە (٥٠) هەزاری لە کۆی گشتی خەرجیی (٣٢٠) هەزار لیرەی تورکیی تێچوو.

ئێمە ئەم وێستگە نوێیەی کارۆئاویمان پشکنی کە کۆمپانیای (Siemens Schuuckert) دابینو ئەندازیارێکی ئەڵمانی سەرپەرشتیی کردووە، کۆمپانیا کە لە باجی (٥٠) ساڵ بەخشراوەو، حکومەت هاوکاریی ماددی لەدامەزراندنیدا کردووە.

کە عیسمەت پاشا دوای چەند ساڵێك دووری سەر لە زێدی خۆی دەدات، پاساوی ئەوەی دەبێ، بۆ گەشەکردنێکی ماددی کە لەسایەی حکومی ئەودا بەدیهاتووە، پیرۆزبایی لەخۆی بکات، بەڵام نازانرێ ئایا لەو پێشکەوتنە روناکبیرییەی مەڵاتیە رازییە یان نا. مەڵاتیە، بەپێچەوانەی شارەکانی بندەستی ئیبراهیم تالع بەگەوە، لە تۆپی پێو دیدەوانیی کوڕانو سەمای نوێ بێبەشە، بەڵام ناوەندێکی وەهای ئیسلامیشە کە دانیشتوانی چوار پێنج ساڵ بەر لە ئێستا، بێ یارمەتیی هیچ لایەك، مزگەوتێکی تازەیان بە بەرد دروستکردووە. ئەم شارە قوتابخانەی ناوەندیو سەرەتایی تێدایەو، بینایەکی تازەیش بۆ سەرەتایی لە بەرد بنیات دەنرێ، هەروەها ئۆجاغێکی لێیە کە پەیوەندیی بە پارتی گەلەوە هەیەو، کاتێ سەرمان لێدا کەسی

تێدا نەبوو. کلینیک (عیادە)ی تەراخوما خەریکی چارەی تووشبووانی ئەم نەخۆشییەیە کە کاتی شەڕ لە سوریاوە هاتووەو، لە خوارووی ویلایەتەکە زۆر بڵاوە، بۆیە ڕێکخراوی بەرەنگاریی تەراخومای تێدا جێگیربووە.

تۆفیق بەگی والی، هەژدەمانگەو، لەو ساتەوەی نەزمی بەگ پێش ئەو گوێزراوەتەوە بۆ غازی عەینتاب، هاتووەتە ئێرە. تۆفیق بەگ پێشتر والیو ئەمجا سەرۆکی شارەوانیی برووسەی زێدی خۆی بووە، ماوەیەك لە ڤیەنناو بۆداپست بووە، بەڵام پێناچێ بەزمانی بیانی بدوێ. کەسێکی چوارشانەیەو لە بازرگانێکی ئینگلیز دەکات، ئۆفیسەکەی پاكو خاوێنەو، پۆستەی سەرجەم کاروبارەکانی پێدەگات، بەداخەوە، لەبەر قەرەباڵغیو بەرهەمهێنی هەرێمەکە،ساڵی تەنها جارێك دەتوانێ سەفەربکات.

هێڵە ئاسنەکەو، کۆتایی مانگی ئاب تاسەر رووباری فورات تەواو دەبێ، هەموو شتێ، جگەلە هێڵی ئاسنو بەرد ڕێژکردن، تەواوبوون، پردێکی پتەو کە سێ کەڵەپردی بەردی لە ناوەڕاستی ئاوەکەدا هەیە، نزیکەی (١٠) کیلۆمەترو لەسەر بەندەری ئیسۆغلوو[1] پێشکەوتنی باشی بەخۆوە دیوە، بەڵام کارەکانی بەهۆی لافاوی ناوەختی نائاساییەو دواکەوتوون. جێگری ئەندازیارە دانیمارکیەکە پێی وتین:

ساڵێکیترو ئەم کاتانە ئامادە دەبێو، دەست بەکاری بەشەکانی تری هێڵی سەر رووبارەکەیش کراوە.

---

[1] ڕەنگە (ئیزۆلی) بێ کە ناحیەیەکی باشووری ڕۆژاوای شاری ئەلعەزیزە لەسەر رووباری فورات. (س)

مەلاتیە- ئەلعەزیز

ڕێگەکە، بەناوچەیەکی بەرزو نزمو ناوگردی بێ دارو درەختدا، دەگاتە فوراتو، لە بەندەرێکی ساکارەوە لە ئێزۆغلوو دەپەڕێتەوە. هەروەها چەند پایەیەکی بەردینی پردێك کە هی سەردەمی شەڕن، بەدی دەکرێن. ڕێگەکە، لەوبەرەوە، بەهۆی بارانی خوڕی سێ ڕۆژ لەمەوبەرەوە، تەواو لەناوچووە، ئەو بارانە ئۆتۆمبیلێکی فۆردی بردووەو، وەك بینیمان تەنها سوکانەکەی دۆزراوەتەوە، ئێستا ئۆتۆمبیلەکە بە ڕووبارەکەدا کۆمورخان Komur Han[1] دەچێتە خوارەوە. گروپی ڕێگەی ئاسن، لەدەمی دەربەندەکەدا، سەرگەرمی دروستکردنی پردێکن کە لە یەك تاق پێکدێو، مانگی نیسان تەواو دەبێ، جادەکە، لەو خاڵەدا، بەچەمێکدا بەرز دەبێتەوەو، بەناو هەرێمێکی چێنراوی بێ دارو درەختدا تێدەپەڕێو، ئەمجا بەرەو دەشتی بەپیتی ئەلعەزیز شۆڕدەبێتەوە.

ئەلعەزیز:

ژمارەی دانیشتوانی ئەم ویلایەتە زۆر لە هی مەلاتیە کەمتر نییەو، نزیکەی (٢٢٠)هەزار کەس دەبێ. لۆکە گرنگترین بەروبوومی کشتوکاڵییەتیو، ساڵانە (٥٠٠) تەنی لێ بەرهەم دێنێ. کارگەیەکی ڕستن لەم شارەدایەو، داوای ئامێری ئینگلیزی بۆ کراوە، نموونەی چنراوەکە نێرراوەتە بریتانیاو، جۆرەکەش باش دەرچووە، ئەو دەشتەی کە پایتەختەکەی تێدایەو بەشاخی ڕووتو قووت دەورەدراوە، دانەوێڵەی تێدا چێنراوە. ئەم دانەوێڵەیە تەنها بەشی ناوخۆ دەکات. کەچی ویلایەتەکانی سیواسو ئەرزرۆمو دیاربەکری هاوسێی، بەناوەندی گەورەی بەرهەمهێنانی دانەوێڵە دانەنرێت. ئاودێری بە ئاوی گۆلی گۆلچوك (Golcuk)[2]، پرۆژەیەکی کۆنی بەپیتکردنی بووژاندوەتەوە. هەروەها شارەزایەکی هۆڵەندی نەخشەیەکی بەم دواییە

---

[1] ڕەنگە (گورخانە) بێ کە شارۆچکەیەکی نزیکی ڕووباری فوراتە لە باشووری ڕۆژهەڵاتی ئیزۆلی بە دیوی شاری مەرعەشدا. (س)

[2] گۆلاوێکە نزیك بە باشووری ڕۆژهەڵاتی شاری ئەلعەزیز. (س)

ئامادەکردووەو، بەو پێیە تونێلێکی (٦٠٠) مەتریو جۆگەیەك بەهەمان درێژیی دروست دەکرێن. بەشی زۆری باکووری ئەم ویلایەتە کە دەکەوێتە پشت موراد سۆی لقی خوارووی فورات، لە سنووری دەرسیمدایە. دەرسیم ناوچەیەکی شاخاویی جیّ لەوەڕەو، دانیشتوانەکانی کوردن‌و، بە دارگوێزو بەرووو ورچ‌و یەکانەکانیدا جیادەکرێتەوە. کانە مسە بەناوبانگەکانی ئەرغەنی- مەعدەن دەکەونە نزیك سنووری باشووری ویلایەتەکەو، هەر کە هێڵی ئاسنیان پیّ گەیشت، بەشێوازی نویّ، دەکرێنەوە. ئێستا داخراون، بەلاّم رۆژانە (٣٠) تەنیان هەر لیّ دەردەهێنریّ.

ئەم کانانە موڵکی کۆمپانیایەکن کە لە گروپێکی ئەڵمانی‌و بانکی ئیش (Is Bankasi) کە بووەتە میراتگری بانکی ئیعتمادی میللی (Milli Itimat Bankasi) پێکهاتووە.

ئەلعەزیز لە مەلاتیە تازەترە، دانیشتوانی قەلاّی بەردینی خەرپووتی یەك دوو میلی باکوور، (٤٠) ساڵ پێش ئێستا ئەو قانەعەتەیان لەلا پەیدا بوو کە پاش کاری رۆژانەی دەشت‌و دەریان ئەوەندە ماندوو دەبن، ئیتر ناتوانن سەرکەون بۆ قەلاّکە، بۆیە شوێنێکی تازەیان نزیك بەشوێنی کارەکەیان دروستکرد. ئێستا تەنها چەند هەزار کەسێك لە خەرپووت ماون‌و، ئەلعەزیز شارێکی کەم گەشەکردووی سەرکەوتوو ترەو، دانیشتوانیشی (١٢-١٥)هەزار کەس دەبن، جادە فراوانەکانیشی جێی شانازین. خانووەکان، وردە وردە شوێنی ئەو ماڵە ساکارانە دەگرنەوە کە سەریان بەتەنەکەگیراوە. گیانێکی پێشکەوتن‌و بەهێزبوونیان لەناودایەو، دەیانەویّ لە مەلاتیە باشتربن. گەیشتنی هێڵی ئاسن قازانجێکی کاتیی، لەم پێشبڕکێیەدا، بەم شارە بەخشیوەو، عیسمەت پاشایش لەم بارەدا سوودی خۆی هەبووە.

وا خەریکە دەرەنجامەکانی رێگەی ئاسن لەئەلعەزیز دەردەکەون‌و، نرخی چیمەنتۆ لێرەش، هەروەك مەلاتیە، زۆر دابەزیوە. خەریکە وێستگەی وزەی کارەبا دروست دەکریّو، داوای دەزگاکەیشی لە (Ruston & Hornsby)کراوەو، (Morell of Milan) ئەرکی بەستنی لەئەستۆدەگریّ. سیستمی وشککردن بەجیّ دەهێنریّو، دواتر ئاو بۆ شارەکە دابین دەکریّ. باری تەندروستیان باشەو، تەراخوماو مەلاریا کەمن. سەرەرای لقی بانکەکانی عوسمانی‌و کشتوکاڵی، بانکی ئابووری ئەلعەزیز

(Elaziz Iktisat Bankasi)ی خۆجێییش هەیەو، سەرمایەکەی (١٠٠) هەزار لیرەی تورکییە.

ئەلعەزیز لەڕووی ڕووناکبیرییەوە، زۆر لەپێش مەلاتیەوەیە. سەما زستانان دەکرێو گروپێکی دیدەوانیی کوڕ هەیەو، تۆپی پێش پەیدا بووە. ئۆجاغی پێشووی تورك، تائێستا وەك یانەیەك كار دەكاتو، دیسان لقی ناوخۆیی پارتی گەل ماوەیەکی تر دەکرێتەوە. ساڵێ (١٩٢٥) هیچ بنکەیەکی ئەم حیزبە لە ئەلعەزیز نەماو، بەرپرسەکەی، لەبەر پێویستیی زۆر، نێردرایە ڕۆژئاوا.

ئەلعەزیز، جگەلە قوتابخانەی سەرەتاییو ناوەندی، زەمینەی شیاویشی بۆ قوتابخانەکانی سەربازیو ڕاهێنانی مامۆستایانو لانەی بێ باوکان ڕەخساندووە.

نیزامی بەگی والی تازە هاتووەتە ئێرەو، فەخری بەگی پێش ئەم چەند مانگێکە کۆچیی دوایی کردووە. ئەم پێشتر والی دیاربەکر بووەو، لەوێ ئەدمۆندزی دیوەو، ئەوەیشی گێڕایەوە کە ئەدمۆندز بەهۆی خواردنەوەی بڕێکی زۆری دۆوە، حاڵی شڕبووە. ئەم هەروەها والیی وان بووە. نیزامی بەگ ڕەبەن بوو زۆریش لەماڵەکەیدا هێشتینیەوەو، ناودارانی بۆ بینینمانو خوانی نیوەڕۆ بانگ کرد.

ئەو کاتە لێیان پرسین: جلی شەومان پێیە، یان بۆمان ئامادە بکەن؟ ئەم بە فەڕەنسی دەدوا. خوڕەم بەگی سەرۆکی شارەوانی کەپیاوێکی گەنج بوو، ئەم دواییە وازی لە خزمەتی کونسوڵی لەڤیەننا هێنا بوو. Cok kibar Komilfo bir adam[1]. نیزامی بەگ، هەرچەندە خەڵکی قوستەنتەنییە بوو، بەڵام ئەلعەزیزی بەلاوە خۆش بووە هەروەها وتی: ئێرە بۆ هەموو کارمەندان دڵگیرە. ئەو هاوکاریی والییەکانی ئەنگۆرەو سمیرناو قوستەنتەنییەی هەبوو، بۆیە دەیتوانی بەردەوام گەشت بکات. ناوبراو زۆر ئارەزووی ئەسپ سواری دەکردو، دوێنێ لە سەردانی دەرسیم گەڕابووەوە. فەرمانبەرێکی بەتواناو لێهاتوو دیار بوو.

[1] پیاوێکی(...............) زۆر گەورەیە، بۆم ساخ نەبوەوە (Komilfo) چییە. ڕەنگە هەڵەی چاپی تێدا بێ. (س).

ئەلعەزیز- دیار بەکر

جادەکە بە دەشتی ئەلعەزیزو، پاشتر چیاکانی سنووری خواروویدا تێدەپەڕێ. ئەم دەشتە لە تەختەی شەترەنج دەکاتو، شاخە بەفراویەکانی دەرسیمیش لە پێشیەوە دەردەکەون. ڕێگەکە، پاش ئەوەی دەگاتە لوتکە، بەرەو گۆلی گۆلچوك شۆڕدەبێتەوە. ئەم دەریاچەیە بەهۆی جۆگەیەکەوە کە دەڕژێتەوە ئەرغەنی سۆو ئەمیش دەچێتەوە سەر دیجلە، وشك کراوە. ڕێگەکە بەم دۆڵەدا دادەگەڕێو، بە(مەعدە)دا، وەك بەگشتیی پێی دەڵێن، ڕەت دەبێ. نیوەی خانوەکانی ئێرە چۆڵنو، دانیشتوانیشی لە (٦٠٠٠) ەوە بوونەتە (٣٠٠٠)، داری دوور لەیەكو کورت کورت نیشانەی دارستانەکانین کەبۆ سووتەمەنیو ئیش‌وکاری مس رووتێنراونەوە، چەمەکەیش کە ماسیی تێدا ناژێ، بەناو سەوزاییەکی قەشەنگدا دەڕوات. ئەم جادەیە پاش ماوەیەکی کەم بەدۆڵەکەدا سەردەکەوێو دەچێتە دەشتی بەرزی دیاربەکر کە خاکە بەپیتەکەی بەروبوومێکی زۆری دانەوێڵەی هەیەو، لەوەڕی ژمارەیەکی زۆری ڕانەمەڕو ڕەشە وڵاغ دابین دەکات. شارۆچکەی عوسمانییە والە هەردوو دیوی سەر ڕێگەکە، ئەمە بەپێچەوانەی نەخشەکانەوە کە بە (ئەرغەنی) ناویان بردووەو، لەدیوێکی جادەکەدایە، بۆ یەکەمجار لێرە گەنمە شامیمان بینیو، ئیتر تا نزیکی تەرابزوون نەماندییەوە.

دیاربەکر

شتێکی گرنگی ئەوتۆ نییە لەبارەی دیاربەکرەوە ئاماژەی پێبکەین. مستەر هێلمو مستەر ئەدمۆندز زۆر بەدرێژی لەم شارە دووان. چونکە پشکنیاری گشتی لێرە نەبوو، لەڕاو بۆچوونی سەبارەت بەبارودۆخەکە بێ بەش بووین. دیاربەکر، وەك مستەر ئەندمۆندز بۆی دەرکەوتبوو، شێوەیەکی ئەنگۆرەیە. هەمەچەشنیی ئەفسەرو فەرمانبەرو ژنەکانیان، خاسیەتێکی تایبەتیان بەم شارە بەخشیوە. ژمارەیەك ئافرەت کە جلی ئەورووپی دەپۆشن، پاش ڕۆژئاوابوونو، کاتێ خەڵکی شار بۆ

هەڵمژینی هەوایەکی خاوێن دەچنە پارکێکی دەرەوەی دەروازەی ئەلعەزیز، دەبنە جێی سەرنج. دەستەیەك سەربازی مۆسیقای رۆژئاوایی پێشکەش دەکەن، وادیارە گوێگرانیش بەو ئاوازە گومان لێکراوانە خۆشحاڵن. رەنگە بەشە رووخاوەکانی دیوارەکان " رێگە بدەنە هەوا تابێتە ناو شارە کۆنەکە". بەڵام هەرچۆنێك بێ هەوای دەرەوە بەشەو لەهی ناوەوە خاوێنترەو، بێگومان دروستکردنی بینا لەدەرەوەی دیوارەکان لەئایندەدا بڕیارێکی ژیرانەیە. بەڵام هێشتا ئەم شارە تازەیە گەشەیەکی ئەوتۆی بەخۆوە نەبینیوە. ئێستا بەکارهێنانی خشتی قوڕ قەدەغەیەو، چاوەڕێی ئەوکاتە دەکرێ کە هێڵی ئاسن چیمەنتۆ بگەیەنێتە دەروازەی شار. هاتوچۆ ئێستا لەماردینەوە دەکرێو، دواکەوتنی ئەو رێگەیەیش زۆر جێی نیگەرانییە. بیرەی قوستەنتەنییە کە لە ئەلعەزیز خواردمانەوە، لە دیاربەکر کەم بەکاردێ، چونکە تادەگاتە جێ خراپ دەبێ.

د. غەفوور بەگی سەرۆکی شارەوانی زۆر پەرۆشی خۆشگوزەرانی زێدی خۆیەتی. ئەو، وەکو پزیشکێك، بەختەوەرە کە ئاوی زۆرو پاکی دابین کردووە. بەنیازیشە کەرێگە ئاسنەکە گەیشتە دیاربەکر، بۆریی تیرە (٨٠) سانتیمەتر داوا بکاتو، گشت ناوچەکە بە قەرەجەداغ (Karaca Dag)[1] بگەیەنێ. ئێستا بۆریە کۆنەکانی سێ‌تاچوار کیلۆمەتری دەرەوەی دیوارەکەیش چاککردوەتەوەو، تا ئەوکاتەی بەشەکەی تری لێدەبەسترێ، دایخستوون. تەراخوماو مەلاریا لەویلایەتەکە کەمنو، هەنگاوی باشیش بۆ لەبەین بردنیان نراوە. ئامێری نوێی ئەڵمانی، ئەم دواییە، لەئاشی سەرەکی ئاردی شاردا دانراوەو، دەزگایەکی تاڕادەیەك سادەی کارەبا کەبەشی تەنها شەقامو چەند ماڵێك دەکات، نوێ دەکرێتەوە. بڕێکی کەم ئاوریشمیش بەرهەم دێو، لەگەڵ دانەوێڵەو مەڕو رەشەوڵاخو خوریو کەرەو برنجدا، سامانە سەرەکیەکانی ویلایەتەکە پێك دەهێنن. نزمیی بەهای بەرهەمە کشتوکاڵیەکان، هیچ کێشەیەکی راستەقینەی نەهێناوەتە ئاراوە، بەڵام هەندێ

---

[1] شاخێکی باشووری رۆژئاوای ویلایەتی دیاربەکرە. (س)

مەترسی لە ئاکامی بەردەوام دابەزینی نرخەکاندا هەیە. دڵخۆش بووین کە لە د. غەفوور بەگمان بیست شارەوانی بەرامبەر بەسامانی مێژوویی دیواری شارەکەیان، کەبەشێکی هی سەردەمی فەرمانڕەوایی‌ی مەلیك ساڵحی سەلجوقییە، هۆشیارەو، وتیشی وێرانکردنی بەشێکی دیوارەکەیش زیانبەخش بووەو، ئیتر وێران ناکرێ.

ئیبراهیم تاڵع بەگ، ئەگەرچی لەسەفەربوو، لەماڵەکەیدا خۆشمان گوزەراند. ماڵەکە، هەروەك نەریتی ناوخۆ، بەدەوری حەوشەکەیداو بەبەردی رەشی گڕکانیی هەرێمەکە خۆی دروست کراوە. ئەم بەردانە گەرمای خۆر وەردەگرن‌و، پاش رۆژئاوابوون دەیدەنەوە. ئێمە مومتاز بەگی جێگری‌وقەدری پاشای راوێژکاری سەربازیمان بانگ کرد. ئەمی دوایی هەستێکی باشی لەلا دروست کردین‌و، وادەردەکەوت کەئەو عەقڵیەتە تەسك‌و گومان لێکراوەی ئەرکانی گشتیی تورکی نەبێ. هەروەها دەرکمان پێکرد، بەهۆی پۆستی راوێژکاری سەربازی‌و بەتایبەتی هەڵبژاردنی خۆشبەختانەی خاوەنەکەیەوە، بەگشتی هاوکارییەکی باش لەنێوان دەزگا مەدەنی‌و سەربازیەکانی دیاربەکردا هەیە.

دیاربەکر- بدلیس

باشترین رێگەی هاوین بە" سیلوان"دا تێناپەڕێ، بەڵکوو بەهێڵی دیجلەداو لە جۆگەی باشوورییەوە بەبەندەرێکدا تا باتمان سۆ دەڕوات. باتمان سۆ لە شوێنێکەوە سەرچاوە دەگرێ کە بە ساسۆن ناسراوەو، بەکۆمەڵکوژیی ساڵی (١٨٩٦)ی ئەرمەنیەکان بەدناوە. مەلەتۆداغ(Meleto Dag)ی خال خاڵ بەفرین بەرزایی‌ی سەرەکیی هەرێمەکەیەو، نزیکەی میلێك بەسەر ناوچەکەدا زاڵە. رێگەکە کە وردەوردە بەرەو غەرزان [1] سەردەکەوێ‌و، کشتوکاڵیش بەزیاتر دووركەوتنەوە لەدیاربەکر، کەم‌و کەمتر دەبێتەوەو، دەبێتە ناوچەی زەبەندی گژوگیا. دانەوێڵە دیسان لە غەرزان بەدی دەکرێتەوە، بەڵام بەروبوومەکان تەنها بەشی ناوخۆ دەکەن.

---

[1] قەزایەکی باکووری رۆژهەڵاتی شاری دیاربەکرە. (س)

مەڕو بزن‌و ڕەشەوڵاخ بابەتی سەرەکیی ناردنە دەرەوەن‌و، بەهاران بەرەو خوار بۆ حەڵەب‌و پایزان بەرەو سەر بۆ تەرابزوون‌و بازاڕی قوستەنتەنییە دەنێردرێن. ساڵانە کاڵای بۆ دەرەوە نێردراوی ئەم قەزایە، نزیکەی (٢٠٠) هەزار سەرمەڕە. میوەو بەتایبەتی ترێیش بەرهەم دێن‌و، بەرەو باکوور ڕەوانە دەکرێن. ئەم قەزایە (١٣) هەزار دانیشتوی تێدایەو، سەر بەویلایەتی سعرتە کە دوای ئەنگۆرە، دووەم مەڵبەندی بزنی موهێرەو، رایەخی نایابیان لێ دروستدەکرێ، مووەکان هەر بە ڕەنگە سروشتییەکەی خۆیان دەچنرێن‌و، تووکەکان لەدیوێکەوە بەجێدەهێڵرێن، گوندی غەرزان کەوتووەتەسەر بەرزاییەک‌و ڕووی لە باشوورەو، شوێنێکی ناخۆش‌و بەپیووتەو، دانیشتوانی تەنها (٨٠٠) کەس دەبن‌و، ئەمەیش نیوەی ژمارەی دانیشتوانی پێشوویەتی، لێرە ئیتر چووینە ناوچەی شەڕەوە، کەمێك دوورتر، کاتێ بەدۆڵی بدلیس سۆدا شۆڕبووینەوە، گەیشتینە (زیارەت– Ziyarat)[1]ی سنووری پێشڕەویی ڕووسەکان، زیارەت لە دیاریەکر نزمترە، خۆشبەختانە کەبەدۆڵەکەدا هەڵگەڕاینەوە، لەگەرماکەی ڕزگارمان بوو، چونکە هێشتا هەندێك لە دارستانەکەی زوو مابووو، دوای ئەو بەشەی گەشتەکەمان بەگردە ڕووتەکانی دامێندا، تێیدا حەساینەوە، ڕێگەکە ئەڵقەیەکی پەیوەندیی گرنگی سیستمی ڕۆژهەڵاتی تورکیایە، تاڕادەیەك نوێ‌و ساکارە، کەمێك بەر لەوەی بگەینە بدلیس، خەریك بوو خۆمان بەئەسپێکدا بکێشین، ئەسپەکە بەو هێڵە تەلەفۆنەوە بەسترابوو، کە بە درێژایی ڕێگەکە جێگیرکرابووو، بەزەحمەت خۆمان لێ قوتار کرد.

بدلیس

تەنها بیرەوەرییەکانی بدلیسمان، لە سەرتاسەری گەشتەکەماندا، خۆشبوون. شارەکە لەدەوری قەڵایەکی بەردین کۆبووەتەوەو، قەراغەکانی دێنە سەر ئاوەکانی بدلیس سۆو چەمێکیتر. ئەم شارە بەگشتی لەبەردی سووری قاوەیی باوی ناوچەکە

---

[1] ویس القرنی، شارۆچکەیەکی نزیکی غەرزانە لە باکووری رۆژهەڵاتی دیار بەکر. (س)

دروستکراوەو، ماڵەکان بەسەر گردەکەدا پەرش‌و بڵاو بوونەتەوەو، درەختەکانیش سەریان بەیەکدا کردووە. ئێرە شاری چەندین کانی‌و پردو ئاوی کانزایی نایابە، بەڵام بەداخەوە بەدەست شەڕەوە زۆری چەشتووەو، زۆرینەی ماڵەکان تەنها چوارچێوەیەکی بەتاڵن. دانیشتوانی ئەم شارە سەرەتا (١٥) هەزار بوون‌و، ئێستا تەنها (١٢) هەزار کەس دەبن. خەڵکەکە کەم کەم دەگەڕێنەوەو، پاریش(١٠٠)خانوو چاك‌و ئاوەدانکراونەوە. جا بە هۆی گرنگیی شوێنەکەیەوە، کە دەکەوێتە سەرخاڵی بەیەکگەیشتنی ڕێگەکانی مووش، گۆلی وان‌و دیاربەکرو سعرت‌و بدلیس، بووەتە ناوەندێکی جەنجاڵی بازرگانی‌و، بەشێوەیەکی سەرەکی بەبازرگانیی ترانزێتەکەی دەژی. ئێرە تاکە جێیەك بوو کە، کاتێ ویستمان شتێکی بچووك لە بازاڕ بکرین، دراوی زیوی کۆنمان تێدا بینی. وتیان ئەم دراوە، بەرەو باشوور تا مەلاتیە هەیە، کەچی بەرەو باکوور لە ویلایەتەکانی بایەزیدو ئەرزڕۆم بەو لاوە کاری پێ ناکرێ. دابەزینی بەهای زیووو وەرنەگرتنی دراوی کۆنیش لەباجی دەوڵەتدا، ڕێژەکەیان لە (٢٥) قرشی زیوەوە بۆ پاوەندی کاغەزو (٤٥) قرۆشی زیو بەرزکردۆتەوەو، ئیتر دراوی زیو وردە وردە دادەبەزێ‌و لەکار دەکەوێ. قەزای بدلیس دانەوێڵەو میوەو تووتن بەرهەم دێنێ‌و، بازرگانیی سەرەکیش مەڕو بزن‌و ڕەشەوڵاغە.

لەبەرئەوەی قایمقام لێرە نەبوو، کاپتن ئەحمەد نەبی بەگی خەڵکی ئایدن‌و قوماندانی جەندرمەو نوێنەری قایمقام پێشوازیی کردین. بیرەوەریی خۆشمان لەگەڵ خانە خوێکەماندا هەیەو، زانیاریی گرنگی داینێ لەو بارەیەوە کە تاوان‌و توندوتیژیی بەپێی تاقیکردنەوەکانی خۆی، لەچاو جاران زۆر کەم کراونەوە.

کێشەو گیروگرفت کە جاران دەبوە مایەی پێکدادان‌و خراپتریش، ئێستا لە قسەی بەرزو نزم‌و جنێو زیاتر تێناپەڕن. زیادبوونی جەماوەری تۆپی پێ‌و دامەزراندنی تاقمی گەڕۆکی دیدەوانی‌و دروستکردنی یاریگای تێنس، کە ئێستا بەدەستەوەیە، پێشکەوتنی شارستانی نیشان دەدەن. هەروەها پرۆژەی بیناکردنی وێستگەیەکی وزەو ئاشێکی ئارد لەبەرنامەدان.

بدلیس —ئەرجیش

سەرەتا ڕێگەکە بەردەوام هەڵدەکشێ تا دەگاتە ئەو جێیەی کە لقی مووشی لێ جیادەبێتەوە. هاتوچۆ لەم بەشەدا زۆر سەختە. لێرە بۆ یەکەم جار، عەرەبانەی دووپێچکە (کانی)مان بینیو، ئیتر لێرەوە هەر ئوتومبیلو وڵاخی باریەری وەك وشترو ئەسپو گوێدرێژمان بەرچاوکەوت. سەیربوو! ئەم عەرەبانانە ئەو جیڕەیەیان لێوە نەدەهات کە لە ڕۆژهەڵاتی تورکیادا بووبووە نیشانەی هاتوچۆیان. ئیتر تا نەگەیشتینە ئەرزڕۆم– قارس، ئەم دەنگە باوەمان نەبیستەوە. جادەکە، پاش ئەوە کە ڕێگەی مووش لقی لێدەبێتەوە، دەگاتە حەوزی گۆلی وانو دیمەنی قەشەنگی سوبحان (Suphan) [1]کە لە لوتکەی بەفرپۆشەوە، لەدوای ئاراراتو ئەرگوش(Argoeus)، بەرزترین چیای تورکیایە. داوامان لێکرا درێژترین ڕێگەی بەشی باکووری دەریاچەکە بەرەو وان بگرینەبەر، بەڵام لە (وان) زانیمان ڕێگەی باشوور بۆ ڕۆیشتن تەواو بەکەڵکە. ئێمەیش ڕێگەی خوارەوەمان گرتو، لەراستی (تاتوان Taduan)ەوە کە لە داهاتوودا دەبێتە کۆتایی‌ی هێڵی ئاسنی عوسمانییەو مووش لە ئەخلات (Ahlat)[2]، گەیشتینە دەریاچەکەیو، بەکەنارەکەیدا تا (عادل جواز– Adilcuaz)[3] ڕۆیشتین. ئەم دوو شوێنە کە جێی چەرکەسیەکانو ڕزگاریان بووە، بەسەوزاییەکی دلگیر دەوردراون، بەڵام کەنارەکان بەگشتی رووتن. خاکەکەی سووكو لمینەو، بەرووبوومی زۆر کەمەو، زۆربەی لەوەڕگا بەجێماوە. بڕێکی خەیاڵیی کا بۆ خۆراکی زستان ئاژەڵەماڵیەکان پێویستە، چونکە بەرووبوومی خۆراکی دەست ناکەوێ.

---

[1] ناحیەیەکی باکووری ڕۆژهەڵاتی بدلیسە.(س)

[2] قەزایەکی ڕۆژاوای گۆلی وانە، لە باکووری ڕۆژهەڵاتی بدلیس. (س)

[3] ناحیەیەکی سەر کەناری بەری ڕۆژاوای گۆلی وانە لە ویلایەتی بدلیس. (س)

ڕەنگە هەر لەبەرئەمەیش بێ کەنەتوانراوە ئاژەڵێکی زۆر لەم ناوچەیە بەخێو بکرێن. ڕێگەکە لە (عادل جوان)ەوە بەبەری کەناراوی دەریاچەکەدا دەڕوات، کورتترین مێڵ بەرەو ئەرجیش دەگرێتەبەر.

ئەرجیش

ئەرجیش گوندێکی (٣) هەزار کەسییەو، ناوەندی قەزایەکە کە (٢٥) هەزار دانیشتووی تێدان، شەومان لەوێ بەخۆشی بەسەربرد، چونکە نەدەکرا ئەو ڕۆژە، بەڕێگەی باکووردا بگەینە (وان). دانەوێڵەو میوە لێرەبەشی ناوخۆ بەرهەم دەهێنرێن.بەڵام گەورەترین پیشەسازی، هەروەك لەناوچە شاخاوییەکانی تر، ئاژاڵی ماڵیی بەتایبەتی مەڕەو، هەروەك لە غەرزانیش بینرا، بەهاران بەرەوحەڵەب و هاوین بە پایز بەرەو تەرابزوون و قوستەنتەنییە لەباکوور دەنێردرێنە دەرەوە.

والیی نوێ زۆر لەسەر دارستان رواندن سوورەو، هەر ئەم بەهارە (٣)هەزار دار ڕوێنراون، ئەم گوندە قوتابخانەیەکی سەرەتایی تێدایەو، تۆپی پێو دیدەوانیش ئەنجام دەردێن. (٢٠–٢٥) لەسەدی هاووڵاتیان،بەڕای قایمقام خوێندەوارن، بەڵام بەڕێوەبەری قوتابخانەکە ئەم ڕێژەیەی بەکەمزانیو، دانی پێدانا کە (١١٠٠)لاو تەنها لە ئەرجیش و گوندەکانی دەوروبەریدا بڕوانامەیان وەرگرتووە کە دەتوانن بخوێننەوەو بنووسن.

ئەرجیش. وان

ڕێگەکە بەردەوام ڕوو لە ڕۆژهەڵاتەو، تا دەگاتە ئەوپەڕی دەریاچەکە، چەمی بەندی ماهی (Bandimahi Cay)[1]ی تێدەڕژێ، لێرەوەتا ئەرجیش، جبەخانەیەك و حەوزێکیشیان بۆ کەشتییەکی نەوت هەڵگر دروستکردووە، کەهەر (١٠) ڕۆژ جارێك هاتوچۆی نێوان وان و تاتوان دەکات. ئەمە میراتی ڕووسەکانەو،

[1] ئاوێکە لە باکووری ڕۆژهەڵاتەوە ئەڕژێتە ناو گۆلی وان. (س)

تورکەکانیش دوو بەلەمیان بۆ زیادکردبوو، هیچ جۆرە پیشەیەکی‌تر لەسەر دەریاچەکە نەبوو. ئەو ژمارە کەمەی بەلەم کە زووتر هەبوون، کاتی شەڕ تێکشاون‌و، ئێستایش نەبوونی دار بووەتە ڕێگرێکی کاریگە لەبەردەم دورستکردنی هی تازەدا، جبەخانەکە، لەکاتە زیادەکانیدا، پارەیەکی باش بەچاککردنەوەی ئۆتومبیل پەیدا دەکات. ڕێگەکە بەرەو ڕۆژئاواو بەدرێژایی‌ی بەشی خوارووی دەریاچەکە هەر زوو لە کەنارەکە جیا دەبێتەوە، بەزەوی‌و هەرێمێکی چەند گوند تێدا چۆڵکراودا تا وان کە دیسان دەریاچەکە دێتەوە بەر چاو، تێدەپەڕێ. قەڵای بەردینی ئەم شارە، بەسەر دەشتێکی فراواندا دەڕوانێ.

وان

وان شان‌و شکۆی نەماوە. بدلیس تارادەیەك ڕوویەکی گەشی هەیە، کەچی وان لەقوڕ دروستکراوەو، بووەتەوە بەخۆڵ لەسەر خۆڵ. دەڵێن ئەم خانووە قوڕانە، ئەگەر باش خزمەت بکرێن، (١٠٠-٢٠٠) ساڵ بەرگە دەگرن، شالاوی وێرانکردن، خێراتر ئەم ماڵانەی کاولتر کردووە. سەرەتا ئەم شارە (١٦) هەزار خانووی تێدا بووەکە بەناوەڕاستی سەوزایی‌و ئاوی خوڕی باخەکانیاندا بڵاو بووبوونەوە، بەڵام ئێستا ئێمە ماوەی (١٠) دەقیقە بەرەو ئەو گۆشەیەی کە (٥٠٠٠) دانیشتووی شارەکەی تێدا کۆبوونەتەوە، بەوێرانەیەکی تەواودا ڕۆیشتین.

ئەوان زۆر ژیرانە شوێنێکی بەرزی دوور لە دەریاچەکەیان هەڵبژاردووەو، مێشوولەکانی کەوا زەوییە زەلکاوییەکانی دەوری قەڵاکەیان هەراسان کردووە، بەدەگمەن دەگەنە ئەم شارە تازەیە. خەڵك لێرەش وردە وردە ڕوو لەزیادبوونەو، دووساڵی ڕابردوو (٤) هەزار کەسی تری بۆ هاتوون، کە یان لە قۆقاز پەنابەر، یا هەر دانیشتووی دێرینی وان بوون. ئەمانەی دوایی حەز دەکەن خانووەکانیان لەسەر زەوییەکانی خۆیان بنیات بنێنەوەو، دەسەڵاتدارانیش بۆ ئەوەی کێشەی کارگێڕی کۆنترۆڵ بکەن، ناچاریان کردون لەدەوری مەڵبەندە نوێییەکە جێگیربن. جێی داخە،

زۆرینەی ئەم تازە گەڕاوانە کشتیارانو، پیشەسازەکان بەرەبەرە دەگەڕێنەوە، ویلایەتەکە تەنها (٨٠) هەزار کەسی تێدا دەژیو، بەشێوەیەکی سەرەکی مەڕو وڵاغی تێدا دەلەوەڕێنرێ. مەسەلەی ناردنە دەرەوەی دانەوێڵەیش، بەهۆی نەبوونی پەیوەندییەوە، هەر لەئارادانییە، بۆیە مانگای شیر لە (٢٠) لیرەی تورکی زیاتر ناکات، ڕێگەی ماتۆڕ تا باشەقەلعە هەیەو، تا جوڵەمێرگی پایتەختی ویلایەتی هەکاری درێژدەبێتەوە. دەریاچەکە، (١٧٠٠) مەتر سەروو ئاستی دەریایە. زستان درێژو سەختە، بەڵام نەك وەك زستانی قەرەکۆسەو ئەرزرۆم. بەفر تەنها سێ مانگ دەبارێ. ئاشێکی ئارد خەریکە دروست دەکرێو، لقێکی بانکی کشتوکاڵیشی لێیە. سەما لە ئۆجاغە پێشووەکەی تورك جارجار پێشکەش دەکرێو، هەفتەیەك پێش گەیشتنمان بۆ یەکەمجار یاریی تۆپی پێی لێکرابوو، بەڵام تا ئێستا تیمی گەڕۆکی دیدەوانیی تێدا نییە.

میداد بەگ (Mitat Bey)ی والی، پێشتر یاریدەدەری والیی ئەلعەزیز بووە. میداد گەنجێکی دۆستو توانایەو، میوانداریییەکی زۆر گەرمو گوڕی کردین. تازەیەو، سێ مانگە هاتووەو، مانگو نیوێکی بەگەڕانی ویلایەتەکەی بەسەر بردووە. سەرۆکی شارەوانی کەخەڵکی شارەکەیەو تەمەنی (٤٥) ساڵێك دەبێ پێی وتین: ئەوەندەی بزانێ، دەریاچەکە وردە وردە بەرزبووەتەوەو، گەیشتووتە (١٠٠-٢٠٠) مەتر بەرزتر لەزەویی نزمی وان. هەروەها پێمان ڕاگەیەندرا کە ماسی، لەبەر بوونی سۆدە ، لە دەریاچەکەدا ناژی، بەڵکوو تەنها لەو ڕووبارانەدان کەتێی دەرژێن.

وان- قەرەکۆسە

ڕێگەی ڕۆژی پێشوومان تا ئەرجیش گرتەوەبەرو، ئەمجا لەو خاڵەوە کەوتینە سەر ڕێگەیەك کە بە حەوزی واندا بەرەو فورات سۆ هەڵدەکشاو، نەهامەتییەکی زۆری تووش کردین. ڕێگەکە بەڕوونی دیاری نەکراوەو، بەرزو نزمی زۆرەو، تەنها یەك ماتۆڕمان بەدرێژیی ڕێگەکە بینی. بەخێراییەکی بەردەوامی (٥-١٠) کیلۆمەتر

سـەعات دەڕۆیشـتن و، لـە جۆگـەئاوێك پەڕینـەوە، حۆمـان بـەگوندی پـاتنۆس (Patnos)دا کرد. لێرە چـەند چاککارییـەك بەشـێوەیەکی کـاتی ئـەنجام درابـوون، نـەمانتوانی پێش داهـاتنی شـەو بگەینـە قەرەکۆسـە، بۆیـە شـەو لـەوێ ماینـەوەو، کاتێکی خۆشمان لەلای (مودیر) بەسەربرد. پاتنۆس (٤٠٠) کەسـێکی تێدا دەژینو، ناوەندی ناحیەیەکی (١٠-١٢) گوندیو (٢٠٠٠) کەسییە. هەروەها دەکەوێتە لەوەڕگە بەرزەکانی بناری سومچان داغو خاڵی بەیەککەیشتنی ڕێگەکانی ئـەرجیش، مـووشو مەلازگردو قەرەکۆسە، لەسەر بەخێوکردنی ئاژاڵە ماڵییەکان دەژین. دەشتو دەرەکە ڕووتـنو، بزنـی برسـی نایـەڵێ هـەوڵی درەخـت چـاندن سـەر بگـرێ. قوتابخانـەی سـەرەتایی، ئـەم دواییـە، داخرابوو، چونکـە ژمـارەی خوێندکارانی زۆر کـەم بـوو. ڕۆژنامـەی (کۆیلـوو غەزەتەسـی- Koylu Gazatasi)کـەبۆ ڕووناکبـیرکردنی کشتیاران دەردەچێ، بەخۆرایی دەگاتە ئێرە، بەڵام کەم کەس دەتوانن بیخوێننەوە. (حاکمییەتی میللی) بەرەسمی بـۆ (مودیـر) دابـین دەکـرێو ئیـتر هیـچ ڕۆژنامەیـەکی دیکە ناگاتە ئێرە.

ڕۆژی دواتر بەرەو قەرەکۆسە کەوتنە ڕێو، ڕێگەی بـەرەو بـاکوورو گۆشـەی لای ڕاستی ڕێگەکەی پێشوومان گرتەبەر. ڕووی ئـەم ڕێگەیـە لـەوی ڕۆژی پێشـوو باشـتر بوو، بەڵام لەزۆر جێـدا دۆزینـەوەی ئاسـان نـەبوو، چونکـە لەگـەڵ چـەند ڕێگەیـەکی ئاڵۆزی خۆڵیندا تێکەڵ دەبوو. (توتاق)[1]ی ناوەندی قەزایەك هـەمان دووریـی هەیـەو، ئەکەوێتـە ئەوبـەری مورادسـۆوە، ڕێگەکـە ئاڕاسـتەی چەمەکـە بـە دۆڵێکی تەسـکدا دەگرێتـەوە بـەرو، پـاش کـەمێك دەگاتـە قەرەکۆسـە، ئـەمجا بـۆ گونـدی حـاموور Hamur[2] کـە ئـاڕاراتی لێـوە دیـارە، بەرزدەبێتـەوە. زەویەکـە لـەم دۆڵـەدا تەختکراوەو، بەردی بۆ کۆکراوەتـەوە، بـۆ ئـەوەی ڕێگەیـەکی پـێ دروسـت بکـرێو، ڕەنگە ڕووسەکان ئەم کارە ئەنجام بدەن. ئەم دۆڵە بەگشتی گیای تێدا ڕواوە.

---

[1] قەزایەکی سەروو ناحیەی پاتنۆسو خوار قەزای قەرەکۆسەیە لە ویلایەتی بایەزید. (س)

[2] ناحیەیەکی نزیکی باشووری قەزای قەرەکۆسەیە. (س)

قەرەکۆسە

قەرە کۆسەیش لەشەڕدا وێران بووە؛ لەدوورەوە، بە سەربانی ماڵەکانیدا، لەخۆڕاگر دەکاتو، لەراستیدا شوێنێکی مامناوەندیی (٣-٤) هەزار کەسییە، چوار ساڵ لەمەوبەر مەڵبەندی کارگێڕی لەبایەزیدەوە کە قەوارەی هەر هێندەی هی ئەم دەبێ، بەڵام لەسنوورەوە نزیکەو، لەوپەڕی ویلایەتدایە، گوێزرایەوە. هێشتا بەمی دوایی دەڵێن: ویلایەتی بایەزید. گەورەترین شار ئیغدیرەو، لەدۆڵی ئاراسدایەو، حەوت هەزار کەسێکی تێدا دەژین. کەشێکی تەواو جیاوازی لەبوارێکی زۆر تەسکدا، بەدی دەکرێ. قەرەکۆسە، کە دەکەوێتە ناوەندی زەوییەکی بەرزو چەند سەرچاوەیەکی موراد سۆی پێدا تێدەپەڕن‌و، چیای کۆسەداغ (Kose Dag)ی (٣٤٠٠) مەتریش بەسەریدا دەڕوانێ، (١٧٠٠) مەتر بەرزەو، کەش‌و هەواکەیشی لەمی گشت ئەوجێیانە کە سەرمان لێدابوون، ناخۆشتربوون. بەفر شەش مانگ دەمێنێتەوەو، پلەی گەرما دەچێتە (٤٥) پلەی ژێر سفری سەدی. وەك سەرۆکی شارەوانی وتی: ئێرە سیبریای تورکیایە. تەنانەت ئەرزرۆم، کە کەمێك بەرزترە، پلەی گەرمای زستان لە (٣٢) پلەی سەدی تێناپەڕێ. چیا نشینەکانی قەرەکۆسە باسی سەختیی ئیغدیریان دەکرد کە (٩٠٠) مەتر لەسەروو ئاستی رووی دەریاوەو، دەکەوێتە دۆڵی ئاراسەوەو ئاوو هەوای هاوینی کەمەرەیی (استوائی)یەو، لانەی مەلاریایە کە سەرجەم دانیشتوان تووشی بوون. ئاوی پاکی خواردنەوەی نییەو، ئەویشی لایانە لە Orgofو شاخەکانەوە دەیهێنن. لۆکە بەروبوومی سەرەکییەتی‌و، ساڵانە (٣-٤) هەزار تەن بەرهەم دێنێ‌و، بەشی هەرەزۆریش لەسنوورەوە بۆ رووسیا دەنێرێ، بۆیە ئیغدیر هەر لەخەیاڵی بازاڕی رووسیادایە، چونکە رووسیا کەبەروبوومەکەیش دەبات، پارەکەیان بەرێکوپێکی نادات.

ئیغدیر هەندێك برنج‌و سەوزەی تازە، بەشی ناوچەکانی تری ویلایەتەکەی، بەرهەم دێنێ. ناوچەی شاخاوی بەشێکی زۆری ویلایەتەکەی گرتووەتەوە، وەك

ویلایەتەکانی دراوسێی، بۆ لەوەڕی ئاژاڵە ماڵییەکان بەجێ هێڵراوە. ئەم ئاژاڵانە دەنێردرێنە رووسیاو ئێرانو تەرابزوون، بڵاوبوونەوەی تاعوونی رەشە وڵاغ، ئێستا کارێکی زۆری لەبازرگانی کردووە. دانیشتوانی ویلایەتەکە، لەهی وان زیاترنو، (١٠٤) هەزار هاووڵاتی دەبن.

قەرەکۆسە لەئایندەدا ئاشێکی ئاردی دەبێو، ئامێرەکانی بۆ کارەبا بەمەبەستی روونـاکی بـەکاردێن. کلایتـۆن (Clyton)و شـوتلۆرت (Shuttleworth)ی بۆدابست ئەو ئامێرانە دابین دەکەنو، سەرمایەدارێکی تەرابزوون جێبەجێی دەکات، بانکی کشتوکاڵیی تاکە بانکی قەرەکۆسەیە، لێرە، تەنها قوتابخانەیەکی سەرەتایی بەدی دەکرێ. بارودۆخی ئیغدیرو بایەزید وەکو یەکن، بەڵام باشیی خەڵکی ئیغدیر رێی بۆ کردنەوەی قوتابخانەی ناوەندی لەساڵی داهاتوو خۆشکردووە. قوتابیانو سەربازان دەستیان داوەتە یاریی تۆپی پێ، بەڵام دەستەی گەڕۆکی دیدەوانیو سەما، هێشتا باسیان لێوەناکرێ، نەخۆشخانەیەکی سەربازی لەم شارەدایەو، یەکێکی مەدەنیش ساڵی رابردوو تەواو بووەو، تائێستا چاوەڕێی پزیشکێکی نەشتەرگەری دەکاتو، بە (١٠) قەرەوێڵەوە دەکرێتەوە. ئەحمەد موختار بەگی والی دەڵێی لە چاخی ناوەندا دەژیو، ئەم دواییە لە ئانتالیا (Antalya)[1] وە هاتووەو، بە فەرەنسی دەدوێ، خێزانەکەی بۆ ئاو چووبووە باشقەلعە[2]. لەخانووە بەردەکەیو قەراغی لای شاری باخچەکەیدا، کاتێکی خۆشمان بەسەربرد. ئەم ماڵە، چەند ساڵێك لەمەوبەر ، وەك جێیەکی رەسمی دروستکرابوو، ئەم پیاوە هەژارەیش، چاوەڕێی زستانێکی سەختی دەکرد. بەگشتی لەگەڵ سەرجەم کارمەندەکاندا کۆبووینەوە، ئەو هیچ گلەیی نەبوو، بەشی خۆیی بەباشی وەردەگرت.

---

[1] ویلایەتێکی باشووری رۆژاوای تورکیایە لەسەر دەریای سپیی ناوەڕاست. (س)

[2] قەزایەکی باشووری رۆژهەلاتی ویلایەتی وانە. (س)

قەرە کۆسە- قارس

ویستمان بەبایەزیدو ئیغدیرو (قاغزمان Kagizman)[1] دا بچینە قارس، بەلام چەند شتێك هاتنە گۆڕێو، ناچاریان کردین، واز لەم بیرۆکەیەمان بێنین. ئەوەندە نەبوو گەیشتبووینە قەرەکۆسە کە گەردەلوولێك هەڵیکرد، بەلام ئەو رۆژەباران نەباری. رێگەی گرنگی بازرگانیی تەرابزوون–تەورێز، کاتێ لەجادەی ئەرزرۆم–قارس لادەدات، خۆڵینەو، تاساڵی ئایندەیش چاك ناکرێ زانیشمان رێگەی بایەزید بێ کەلکەو، هی بایەزید– ئیغدیر وەکو خۆی ماوەو، ئیتر لێرەوە رێگە باشە. ئێمە نەمان دەویست بەم بەهارە درەنگ وەختە تووشی گرفتیتر ببینو، رەنگ بوو گەشتەکەمان، بەهۆی بارانی زۆرەوە، بپچڕێو، دوورتر نەڕۆین؛ هەر بۆیە بڕیارمان دا کورتترین رێگەی ئەرزرۆم، قارس بگرینەبەر. دەشتەکەمان کە بارانێکی کەم کردبوویە قوڕوچڵپاو، بەبێ کێشە بڕیو، ئەمجا گەیشتینە ئەلەشکرد (Eleskert)[2]، ئەم شوێنە لەکاتی شەڕەوە لەجێی خۆیدا، کە بە توپراق قەلعە (Tobrak kale)یش ناسراوە، نەماوەو، چووەتە جێیەك کە لەسەر نەخشە بەزەردەکان (Zerdekan)ناوبراوە. لێرەوە بەچیاکەدا هەڵگەڕاینو، تووشی تەرزەیەکی توندو دواتر بارانێکی بەردەوام بووین. ئیتر رێگەکە لەکەڵك کەوت، بەلام خۆشبەختانە کۆمەڵێك گاو گامێشمان دۆزییەوە کە تا ئەوبەری گوندی تاهیر (Tahir)[3]، رایانکێشاین، لێرە، جگە لە خۆشبوونەوەی کەشەکە، چاوەڕێیی هیچی ترمان نەدەکرد. ئەمەیش شەوی بەسەرداهێناین. لە ژووری میوانی دەوڵەمەندێکی گوندەکەدا، کە خۆی لە تەرابزون بوو، دانراینو خۆشمان بەسەر برد. هەموو ناوفەرشی ژوورەکە، بە فەرشی جوان داپۆشرابوو. پاشان براینە دیوان کە

---

[1] قەزایەکی باشووری شاری قارسە لەرۆژهەلاتی تورکیا. (س).

[2] قەزایەکی باکووری رۆژاوای ویلایەتی بایەزیدە. (س)

[3] شارۆچکەیەکی نزیکی رۆژاوای قەزای ئەلەشکردە. (س)

پەنجەرەیەکی زۆری لەسەربوون و، ساپیتەکەی بەپایەی بەهێز، بۆ پاراستنی لەبەفری زستان، راگیرابوو. لەدەریشەوە بەردەوام باران دەبارێ. شوێنەکەمان هەر لە بەهەشت دەچووەوتیان: تەنها دوو هەفتەیە بەفر لەو جادەیە چووتەوە کە لێوەی هاتبوین. والیی قەرەکۆسەیش ناچار لەئەرز رۆمەوە بەدەوری قارس و ئیغدیرو بایەزیددا گەیشتبووە شوێنی پۆستەکەی.

تیمێکی گەرۆکمان بینی کە لە دوو نەشتەرگەری دروستی ئاژەڵ پێکهاتبوو. ئەفسەرێکی سوارەی فەرماندەی فەسیلێکی بچووکی نیشتەجێی گوندەکە، بانگی کردینە. ناو دەوارەکەی بۆ قاوە خواردنەوەو، بۆ خوانی ئێوارە هاتە ژوورەکەمان. باران خۆشی کردەوەو، بەخۆشحاڵییەوە لەدەرەوە تەماشای ئاهەنگێکی بووک گواستنەوەمان کرد کە بووکەکە لەگوندێکی هاوسێوە هێنرابوو، سەرو رووی بەقوماشێکی جوان داپۆشرابووو، دایک و خوشکی زاوایشی لەتەکدا بوون. ئەمانە سەرباری دەنگی تەپڵ و زورناو نمایشی سوارەی پیاوانی بنەماڵەکان و دەنگ و هەرای سەرنج راکێش. کەبووک گەیشتە ماڵی زاوا، یەکێك لەپیاوەکان، وەك نەریتێك، لەسەر ئەسپەکەی بازی دایە خوارەوەو، هەڵات و، ئەوانی تریش کەوتنە لێدانی، دواتر پیاوەکان لەهەڵپەرکێیەکی بازنەییدا کە دەستی هەریەکەیان لەسەر شانی ئەوی تەنیشتی بوو وزیاتر لە کۆلۆو هۆرا (Kolo & hora)ی باڵکانییەکان دەچوو، بەشدارییان کرد.

تاهیر کە دەکەوێتە دۆڵێکی بچووکی ناوچەیەکی بێ دارو درەختەوە، گوندێکی تەنها (٢٠٠) کەسییە، بەڵام قوتابخانەیەکی سەرەتایی تێدایە. دڵنیا کراینەوە کە (٧٠٪)ی پیاوان و (٣٠٪) ئافرەتان دەتوانن بنووسن و بخوێنن و، خەڵك پەرۆشی فێربوونن، تاوانکارانیش بە باجی (١٢٥)قرش سزا دەدرێن، ئەم گوندە زووتر تەواو لە سنووری رووسیا نزیك بووەو، دەیان وت: هێشتا یادەوەریی تاڵی داگیر کردنە ناوبەناوەکانی روسەکانیان لەبیرماوە. تاهیر سەرگەرمی لەوەڕاندنی مەڕو ماڵاتەو، دواتر حکومەتیش ویستی بزنی موهێریان بداتێ. حکومەت و بانکی کشتوکاڵی گاو

بەران، بۆ چاککردنی رەگەزەکان، دەگێڕن و، تۆوی گەنمەشامی باش دابەش دەکەن. حکومەت مەنجەڵی گەورەی بۆ زیادکردنی بەرهەمی کەرە دروستکردووەو، بانکی کشتوکاڵیش پشتیوانی (٥) ساڵ دەداتە کشتیاران، تا بتوانن ئەو مەنجەڵانە بکڕن. هەروەها کۆمەڵەی پاراستنی درەخت (Agac koruma Cemiyati) لەڕێگەی بەخشینی دیاری و مەدالیاوە، خەریکی هاندانی خەڵکە بۆ دار رواندن.

خۆشبەختانە، بەیانیی دواتر خۆرهەڵهات و، هێندە گەرمبوو، رێگەکەی وشککردەوەو، توانیمان بەئاسانی رێی ساچ داغ (Sac Dag) ببڕین و، ئیتر گرفت و کێشەکانمان دوایی هاتن. بۆمان دەرکەوت ئەو رێگەیەی کە لەم وەرزەدا پێویستە بگیرێتبەر، ئەوە نییەکە وەك لەنەخشەدا دیاریکراوەو، بەپردێکی بەردین لە کۆپروکۆی (Koprukoy)[1] لەگەڵ جادەی ئەرزرۆم– قارسدا یەکدەگرێتەوە، بەڵکو رێگەیەکە بەتاهیر خۆجا (Tahir hoca)دا دەڕوات و، لە خۆراسان Horosan[2] دەچێتەوە سەر ئەورێگەیەو، ئەمجا بەهۆی پردێکی دارینەوە بەئاراسدا دەپەڕێتەوە. لەم کاتەدا بەرەو باکووری رۆژهەڵات و قارس رۆیشتین و،وردە وردە لەدۆڵی ئاراسەوە سەرکەوتین و، لە قەرە ئۆرغان (Karaurgan)[3] کە ناوەندی ناحیەیەو (٤٠٠) هاووڵاتیی تێدا دەژی، گەیشتینە سنووری کۆنی رووسیا. ئەم شوێنە قوتابخانەیەکی سەرەتاییی تێدایەو، بەڕێوەبەرەکەی شانازیی دەکرد کە (٩٠) قوتابی هەن و، نزیکەی (٩٠) کوڕێکی گەنج و (٧٠–٨٠) ئافرەت دەتوانن بخوێنن و بنووسن. خوێندن، لە قوتابخانەکانی شەو (قوتابخانە میللییەکان– Milli Mektepler)یش بەزۆرە.

رێگەکە بەردەوام بەرەو لوتکەیەك هەڵدەکشێ کە لە (ساری قامیش) زۆر نزمتر نییە. ئەم رێگەیە، هاوشانی رێیەکی تەسکی ئاسنە کەلە ئەرزرۆمەوە هاتووە. هێڵە

---

[1] شارۆچکەیەکی قەزای حەسەن قەلعەی رۆژهەڵاتی شاری ئەرزرۆمە. (س)

[2] ناحیەیەکی رۆژهەڵاتی ویلایەتی ئەرزرۆمە.(س)

[3] ناحیەیەکی باچشووری رۆژاوای ویلایەتی قارسە. (س)

ئاسنەکە لەساری قامیش‌و قارس دوو پچڕانی تێدایەو، وا دیارە پێوەرێکی مامناوەندی لەنێوان هێڵێکی زۆر تەسکی ڕۆژهەڵات‌و یەکێکی فراوانی ڕووسیادا هەیە. هەردوو دیوی لوتکەکە تامەودایەك سەوزاییەکی دڵگیریان پۆشیوەو، ژمارەیەکی بەرچاو داری سنەوبەریان پێوەیە کە، بەداخەوە هەندێکیان سەردەمی شەڕ، نەك ئەم ساڵانەی دوایی، کەوتوون. لەقارس وتیان ئەم ناوچەیە، بەهۆی گرانیی گواستنەوەوە بەش خوراو بووەو، زانستی دارستان تەنها لەدەوروبەری ئارتوین (Artvin)[1]ی نزیکی ئەو دەڤەرە کەداری تێدا لە چۆروخ (Coruh)[2]ەوە بەرەو باتووم دەنێردرێ، جێبەجێی دەکرێ. ساری قامیش، هێشتا دەکەوێتە هەرێمی دارستان‌و سەر ڕێگەیەکی دور لەجۆگەکە. هەرێمی سەربازییش کە بریتییە لە قشڵەکان، گەشتیاران بێزار ناکات. گوندەکەی پێیدا تێپەڕین، جیاوازییەکی ئەوتۆی لەگەڵ ئەوانی‌تردا کە پێیان ئاشنابووین، نییە. خانووەکان لە قوڕیان بەردو، بانەکانیان تەختن. ئەم ماڵانە بڵاوبڵاون‌و، تا نیوەیان لەخاکدایە، بۆ بەرەنگاریی سەرما.

پاش ئەوەی گردەکانمان بڕی‌و، بەرەو بەرزاییە ڕوتەن‌و وشك بووەکانی نزیکی قارس چای (Kars Cay) بووینەوە، دوو جیاوازیی سەیرمان بینی.

گەیشتینە دوو گوندی سەلیم (Selim)[3] کەپێشتر پێیان دەوترا نۆڤە سەلیم Nove Selim و ڤیلادی قارس Viladi Kars و ماڵەکانی لەتەختەن‌و، بانەکانیان قیرکراون‌و، لەهەردوو بەری شاڕێی گوندەکە ڕیزبوون. ئەم دوو گوندە، پێشتر هی خێڵی مۆلۆکان (Molo Kan) بوون، جا لەبەرئەوەی بەخزمەتی سەربازیی‌و بیروباوەڕی ڕووسەکان ڕازی نەبوون، ناچار برانە ئەوپەڕی سووچی ئیمپراتۆرییەتەکە. ئێستا تاکە ڕووسێك لەویلایەتە نوێیەکانی تورکیا نەماوە، جگە لە

[1] ناوەندی ویلایەتێکی باکووری ڕۆژهەڵاتی تورکیایە بە هەمان ناوەوە، بەشێکی لەسەر دەریای ڕەشە. (س)

[2] ناحیەیەکی باشووری شاری ئارتونیە. (س)

[3] ناوەندی ناحیەیەکی باشووری ڕۆژاوای شاری قارسە. (س)

(٤٠) خێزانێکی مۆلۆکان کە زۆربەیان ئاشەوانن، یان عەرەبانە یان هەیە. ئەمانە ئەو گوندانەیان چۆڵکردووە، کە پەنابەرانی تورکی قۆقاز بەکرێیان دەگرن و، دیمەنی دڵتەزێن و وێرانکاری و پشتگوێ خستنیش، دەیخەنەروو کە خاوەنەکانیان گۆڕاون. هەردوو گوندەکە قوتابخانەی سەرەتاییان تێدایە. هەرێمی سەربازیی قارس لەقیلادی قارسەوە، دەست پێدەکات و، لێرەوە ئیتر ئەفسەرێك پارێزگاریی کردین. ئەم هەرێمە لەئاراستەکەی تریشەوە، هەتا مەزرە (Mezre) سەر رێیی ئاسنی بەرەو سنووری رووسیا دەکشێ و، دوو ناوچەی قەدەغەکراوی تێدان کەتەنها سەربازان دەتوانن بچنە ناویانەوە. یەکێکیان لەرووبارەکەوە تا پشت قەڵاکە دەڕوات و، ئەوی تریان قشڵەکانی دەرەوەیە.

قارس

قارس ویلایەتێکی گەورەیەو، (٢٠٨) هەزار دانیشتووی تێدایەو، برێك کشتوکاڵی لێ دەکرێ، بەڵام لێرەش بەشێوەیەکی سەرەکی مەڕومالات و رەشە ولاغ بەخێودەکرێن. رەگەزەکان زۆرباشن و روسەکان بەشداری باشکردنیان بوون. مانگایەکی شیر (٨٩٠) لیرەی تورکی دەکات، ئەم ویلایەتە شتومەك دەنێرێتە دەرەوە بۆ (خۆپە Hopa)[1] و رووسیا. هەروەها بەکارگەیەکی پەنیر لەقارسدا، بەرهەمی ماست و کەرەی نایاب دەنێردرێنە دەرەوە، ئاڵوێری بازرگانی لەگەڵ رووسەکاندا بەردەوام دەکرێن و، بەرامبەر بەمانەیشە کەلوپەلی دروستکراو وەردەگیرێن. هاتوچۆی چالاکی ماتۆری تەرابزوون بەدرێژایی رێگەکە تێبینی دەکرێ. ئێستا کار بۆ ئەوە دەکرێ کە رێگەی ئەو ناوچایە بەکەڵکی هاتوچۆی ماتۆربێ، چونکە خۆپە دەروازەی سروشتیی خاکی تورکیایە. رێگەکەی تا ئاردەهان (Ardahan)[2] باشە، بەڵام لەوێوە تا ئارتوین پێویستە هەتا کۆتایی ئەمساڵ چاك

---

[1] قەزایەکی باکووری رۆژهەڵاتی ویلایەتی ریزەیە لەسەر دەریای رەش. (س)

[2] قەزایەکی رۆژاوای شاری قارسە. (س)

بکرێ. ئومێدیش دەکرێ ڕێگەیەکی نوێ بە (بۆرچیقە Borcha)[1]دا تا خۆپە، پایزی ساڵی ئایندە دروست بکرێ. مەبەست لەم ڕێگەیە ئەوە نییە کەتەنها وەك دەروازەیەکی ویلایەتی قارس بەکاربهێنرێ، بەڵکو بۆ بازرگانیی ترانزێتی ئێرانیشە کە لەقارسەوە بەڕێگەی ئیغدیرادا دەچێتە بایەزید. دیارە ئەمەیش، دووریی ڕێگەی تەرابزوون، بەشێوەیەکی بەرچاو کەم دەکاتەوە. ڕێگەکانی ویلایەتی قارس بەگشتی لە هەموو ئەوانەی ترکە پێیاندا هاتبووین، باشتر بوون‌و، ژمارەیەك پردی چاك‌و هی پایە ئاسنمان تێدا بینی.

کاریگەری خراپی ئەرکانی گشتیی تورك بەسەرشاری قارسەوە دیارە. نیوەی شارەکە لە خەڵکی مەدەنی قەدەغەیە‌و، لانە رووخاوەکانی ئەو بەشە رادەماڵرێن، بێگومان ئەم شارە کاتی شەڕ وێرانکراوە‌و، ئەمڕۆ تەنها (١٢) هەزار لە (٤٠) هەزار هاوولاتیی رۆژانی زووی تێدا دەژین. هاوکات ژمارەی دانیشتوانی، بەهۆی ئاوارەکانی قۆقازەوە، روو لەزیادبوونە‌و، ساڵی رابردوو (٢) هەزار کەس گەڕابوونەوە‌و، بەر لە گەیشتنی ئێمەیش (١٤٨) کەس لەسنوور پەڕیبوونەوە. ئەم چیرۆکە لەهەموو جێیەکان دەبیسترێ: گوایە رووسەکان، بەپێچەوانەوەی ئەوەوەکە کاتی شەڕ لێیان چاوەڕێ دەکرا، زەرەریان نەداوە؛ بەلام ئەرمەنەکان، کاتێ هەرێمە داگیرکراوەکانیان چۆڵکردووە، وێرانکارییەکی بەربڵاو هەرەمەکی ئاسوودەی کردوون.

قارس ئێستا شارۆچکەیەکی گەلێ ناخۆشە‌و، قەشەنگیی قەڵاو بارودۆخەکەش هەروەکو راپۆرتی مردنەکەی مارك توەین (Mark Twain)[2]، زۆر زیادەڕۆییان تێدا کراوە. ئەم شارە لەم بارەی ئێستایدا، دروستکراوێکی رووسەکانە‌و، لە (حامیە)یەکی ئەوان دەکات‌و، ئەرمەنی‌و یۆنانیی تێدا نیشتەجێن‌و، کڵێسەی هەردوو

---

[1] ناحیەیەکی نزیکی باکووری شاری ئارتوینە. (س)

[2] (١٨٣٥-١٩١٠): ئەدیبێکی ئەمریکاییە، لە رۆمانەکانیدا هەوڵی داوە رۆژاوای وڵاتەکەی بە دیمەن‌و نەریتەوە بخاتە بەرچاو (المنجد في الاعلام، ص ١٩٧). (س)

کۆمەڵەکەیشمان بینی. ئەم شارە کە کەمترین بینای لێ چاککراوەتەوەو ئەوانی دیکەی بەجێ هێڵراون، ئێستا رقی لە کاولکارییەو، وتیان هەر چاککردنەوەیەکیش کرابێ، هی دوو ساڵی رابردووە، پێشتر وەك شاری مردوو وابووەو، ئێستا خۆشترە.

سەلیم بەگی والی لە ماڵە گەورەو خۆشەکەیدا کەزۆر بەباشی چاککراوەتەوە، پێشوازیی کردین. ناوبراو کابرایەکی رووخۆشی تەمەن مامناوەندی بوو، زۆر شانازیی بەویلایەتەکەیەوە دەکرد، چونکە بەهۆی سیستمی باشی رێگەو بانەوە دەیتوانی بەئاسانی هاتوچۆ بکات، بەلام نەیدەتوانی بێ مۆڵەتی تایبەت بچێتە ناوچە قەدەغەکراوەکان. فوئاد پاشای قوماندان باسێکی ئەمی کردو، بۆمان دەرکەوت پەیوەندیی نێوان دەزگا سەربازیو مەدەنییەکان زۆر باش نییە. ئەو ئەفسەرەی کە پاسەوانیی دەکردین، تەنانەت ناوی والیی نەدەزانی، ئەگەر چی سێ ساڵ بوو لە قارس بوو. فەرماندەیی جەندرمە لە ساری قامیش، هەواڵی گەیشتنی ئێمەی بە بروسکە دابووە دەزگا سەربازییەکانی قارس، ئەمانیش بەگرنگییان نەزانیبوو، والی ئاگادار بکەنەوە، تا ئەوکاتەی داوای بینینیمان کرد.

قارس سێ ئاشی ئاردی تێدایەو، نەمانزانی بەچی کاردەکات، وێستگەیەکی گازیی وزەیشی هەیە کەدەمانەوێ بیکەنە دەزگایەکی کارۆ ئاوی. ئێرە لقێکی بانکی کشتوکاڵیی تێدایەو، بانکی ئیش (Is Bankasi)یش دەکرێتەوە. نەخۆشخانەی سەربازیو مەدەنیش هەن، بەلام دەردو پەتا لەناودان. لە قوتابخانەیەکی سەرەتاییو یەکێکی ناوەندیدا دەخوێنرێ. هەروەها، والی رایگەیاند (٤٠٪)ی گەنجان خوێندەوارانو، ویلایەتەکە، جیا لەوانیتر، لەم رووەوە پێشکەوتووەو، بەگشتیش ئارەزووی خوێندن دەکرێ. ئەو ویلایەتە تیپی دیدەوانیی تێدایەو، قوتابیانو سەربازان یاریی تۆپی پێ دەکەن، سەمایش مانگانە دووسێ جار لەحامیەکە دەکرێ.

قارس – ئەرزڕۆم

ڕێگەی ڕۆژی پێشومان تا (خۆراسان Horosan) گرتەوە بەرو، لەوێوە بەکۆپروکۆیدا، چوینە حەسەن قەڵعە (Hasan kale)[1] کە مەڵبەندی قەزایەکی ئەرزڕۆمە. زانیمان ئەو دەورروبەرە لەرووی پەروەردەو خوێندنەوە پێشکەوتوون، قوتابخانەی سەرەتایی لەسەرجەم گوندەکاندا هەیەو، ٨٠٪ی دانیشتوان دەتوانن بنووسن‌و بخوێننەوە. لێرەوە هەرێمی سەربازیی ئەرزڕۆم دەست پێدەکاتو، ئەفسەرێك تا دوا جێگە پاسەوانیی کردین. ئەم هەرێمە لە ڕۆژئاواوە دەگاتە ئیلیجە (Ilica)[2]و، لەباکووریشەوە (٢٥) کیلۆمەتر درێژ دەبێتەوە، بەڵام سنوورەکەی لە باشوورەوە، بەهۆی سروشتی شاخاویی دەڤەرەکەوە، دیاری نەکراوە. ئەم هەرێمە چەند ناوچەیەکی یەکجار قەدەغەکراوی هەن، کە لەشارۆچکەکەوە دوورن‌و، گرفتیان بۆ ئێمە نەبوو. حەسەن قەلعەو ئیلیجە کانیی کانزایی (مەعدەنی) یان هەن‌و، خەڵکی ئەرزڕۆم دەچنە سەریان.

ئەرزڕۆم

ئەم ویلایەتە قەرەباڵغەو، (٣٠٠) هەزار هاوولاتیی تێدان. ئەو خەڵکە سەرگەمی کشتوکاڵو، تاڕادەیەك زۆریش بەخێوکردنی مالاتن. مەڕو ڕەشە وڵاغو خوری‌و بەرووبوومی شیرەمەنی، دەنێردرێنە دەرەوە. بڵاوبوونەوەی تاعوونی ڕەشەوڵاغ بازرگانیی پەك خستووەو، دە بازاڕەکەی مەڕو ڕەشەوڵاغی ئەرزڕۆم، هەموویان داخراون . مانگای شیریی ڕەگەز باشی رووسیی تا (٦٠) لیرەی تورکی دەکاتو،ڕۆژانە (١٠) حۆقە شیر دەدات، کەچی ڕەگەزێکی ناوخۆ تەنها بە (١٠–٢٠) لیرەی تورکی دەفرۆشرێ‌و، نیوەی ئەو بڕە شیرەی سەرەوەیشی هەیە. خەڵکی ئەو

---

[1] قەزایەکی نزیکی ڕۆژهەلاتی ئەرزڕۆمە. (س)

[2] ناحیەیەکی نزیکی ڕۆژاوای ئەرزڕۆمە. (س)

دەوروبەرە زۆر بێزارن‌و، نەیانتوانیوە هەلی ئەو زستانە درێژە بقۆزنەوە بۆ رستن‌وچنین لە ماڵەکانی خۆیان‌و، تاپادەیەکیش دەست بڵاون.

شاری ئەرزرۆم چەندین جار تووشی داگیرکردنی روسەکان هاتووەو، ئێستا تەنها (٢٥) هەزار کەسی تێدا دەژین. ژمارەیەك ئاشی ئاردو وێستگەیەکی مامناوەندیی کارەبایی بەتوانایی‌ی (٥) ئەسپی تێدان‌و، بەگاز کاردەکەن. هەروەها دوو ئامێری تری بەتواناى (٢٥) ئەسپ، بەبەهای (١٠–١٥) هەزار لیرەی تورکی داواکراون‌و، پرۆژەیەکی کارۆ ئاوییش خراوەتە بەرباس‌و لێکۆڵینەوە. ئێستا وزە لەدووریی (٢٢) کیلۆ مەترەوە وەردەگیرێ‌و، خەرجییەکەشی بە (٤٥٠) هەزار لیرە تورکی مەزندە دەکرێ. والی‌و وەزیری ئابووری‌و دەوڵەت وەسفەکانی تاووتوێ دەکەن کە کۆمپانیاکە بەهەڵە بە ئەڵمانی، لەجیاتی تورکی، پێشکەشی کردووە. لقی بانکەکانی عوسمانی‌و ئیش‌و کشتوکاڵی لەئەرزرۆم هەن، بەڵام ئیش‌وکار کەمن‌و، پشتیوانەی جوتیاران بەشێوەیەکی سەرەکی بۆ بانکە تورکییەکان دەچێ. نەخۆشخانەیەکی سەربازیی‌و یەکێکی نوێی نموونەیی (Mumune hastahanesi)ی هەن. زستانان سەما دووجارو، بەتایبەتی لەیانەی ئەفسەراندا دەکرێ. یانەیەکی وەرزشی کە تیپێکی تۆپی پێی سەربەخۆی خۆی، جیا لەوی قوتابخانەکانی هەیە، لەم شارەدایەو، قوتابخانەکانیش دەستەی گەرۆکی دیدەوانیان هەن. فەوزی بەگی والی کە پیاوێکی پیری خەڵکی ئەنگۆرەیە، چەند ساڵێکە لەو پۆستەدایەو، لە وەرزی خۆشانیدا یەك دووجار بە ویلایەتەکەیدا دەگەڕێ. پێی وتین: رێگەیەکی نوێ، لە باشوورەوە، بەرەو خنس دروست دەکرێ. هەڵسەنگاندێکی زۆر چڕوپڕی بۆ باری خوێندەواری هەبوو، کە ئێمە لەجێیەکەوە بۆ جێیەکی تر پێی ئاشنا بووبووین. هەر ئەمەیش وای کرد، بیرو بۆچوونەکەی زۆر جێی متمانەبن.

(١٠١) قوتابخانەی سەرەتایی‌و، هەشت نۆ هەزار قوتابی لە سەرتاسەری ئەم ویلایەتەدان، هەشت قوتابخانەی سەرەتایی‌و یەکێکی ناوەندی‌و فێرگەیەکی راهێنانی مامۆستایانی کوڕو یەکێکی کچ لەناو ئەرزرۆم‌و، خانەیەکی منالانی بێ لانە (هەتیو

خانە) لە قزخاتوون (Kiz hatun)دان. ڕێژەی گەنجانی خوێندەوار، پێش دووساڵ، تەنها (٥٪)بوو و، ئێستا بووەتە (١٠٪)و، والییش هیوای خواست ئەم ڕێژەیە لە دە ساڵی ئایندەدا بەرزببێتەوە بۆ (٥٠٪)و گوندنشینان زۆرێکی ئەوتۆ، یان دەکرێ بڵێین هیچ زۆریان لێ نەکراوە بۆ چوونە قوتابخانەی شەو (قوتابخانە میللییەکان)، بەڵکوو خۆیان ئارەزووی کتێب و نووسین و ڕۆژنامە دەکەن. تەنها کەمێکیش بێ تەلیان هەیە.

والی پێی ڕاگەیاندین کەهەرێمی سەربازیی ڕۆژهەڵاتی تورکیا تەنها ئەرزڕۆم و ساری قامیش و قارس و ئارارات دەگرێتەوە. کونسوڵی ئێران کە بە مۆڵەت ڕۆیشتبوو، سکرتێرەکەی نوێنەرایەتیی دەکرد، هەرکاتێ بیویستایە لەشار بچێتە دەرەوە، دەبوو ڕەزامەندیی دەسەڵاتی سەربازیی وەربگرتایەو، ئەفسەرێك پاسەوانیی بکردایە. کەمێك بەر لە گەیشتنمان، دوو پشکنیاری فەرەنسی و بریتانی بانکی عوسمانی شەش هەفتە بەئیشی بانکەکە لە ئەرزڕۆم مابوونەوە. دەسەڵاتداران حوشترەوانە ئێرانییەکانی ڕێگەی ترانزێتەکەباش دەناسن، کەچەند ساڵێکە خەریکی ئەم پیشەیەن و، مۆڵەتی تایبەتییان پێدراوە. سەرمان لە ساڵح پاشای قۆماندان داو، لەبەرئەوەی لەوێ نەبوو، ئەفسەری سەرەکیی ئەرکان پێشوازیی کردین. ئەم پێی ڕاگەیاندین کە وێنەگرتن لە ئەرزڕۆم، بەپێچەوانەی قارسەوە، قەدەغەنییە.

ئەرزڕۆم- تەرابزوون

ئێمە کە ئەفسەرێکمان تا ئیلیجە لەتەکدابوو، دەشتی ئەرزڕۆممان بڕی و، گەیشتینە قەراغی باکووری دەشتەکەو سەر فورات سۆی لقی سەرووی ڕووباری فورات، ڕێگەکە مەودایەك بەتەنیشت چەمەکەدا دەڕوات، ئەمجا دەپەڕێتەوەو، هەر زوو بەڕێگەی قۆپ (Cop)[1]دا هەڵدەگەڕێ. دامێنی چیاکان لێرەوە شوێنەواری

[1] ناوچەیەکی نێوان سنووری ڕۆژاوای ویلایەتی ئەرزڕۆم و ویلایەتی گوموشخانەیە. (س)

دارستانی زووتریان پێوەدیارەو، بێ ئەژمار عەرەبانەمان دی کە بەگا رادەکێشران‌و، دار بەڕوویان بۆ سووتەمەنیی زستان هەڵگرتبوو (قۆپ داغ– Cop Dag)[1] کە زستانان زۆر سەختە، لەمانگی تەممووزدا ترسی نامێنێ. ئەگەر چی ئەو رۆژە کە لەئەرزۆمماینەوە باران نەباری، بەڵام کەمێك بارانی خوڕ لە شاخ بارییبوو، پاشان، رێگەکە بە ناوچەیەکی رووتەندا لە دۆڵی "چۆرۆخ"[2]ەوە بەرەو بایبورت (Bayburt)[3] کە کشتوکاڵێکی زۆری لەنزیکەوە کراوە، تێدەپەڕێ‌و، بەرێی ڤاڤووك– Vavuk)دا سەردەکەوێتەوە. دوایی بەدۆڵی خارشتی سۆ (Karsut su)[4]دا تا پشت گوموشخانە بەرەو خوار دەبێتەوە. دیمەنەکە لە لوتکەی رێگەی ڤاڤووکەوە دەگۆڕێ‌و، شاخەکان لەجیاتیی ئەوی خڕبن، تیژ دەبن‌و، بنارە پەمەیی قاوەیی باوەکانیان هەمە جۆر درەختیان پێوەیە. گوموشخانە شوێنێکی گەلێ دلگیرەو، خانووە سپی‌و بانە بەرزە لەتەختە دروستکراوەکانی کەلەسەوزایی بنکی دۆڵەکەوە سەردەردەهێنن، لەوە دەچن کەلەجیهانێکی جیاتر بن. رێگەکە لەدۆڵی زەیغەنەدەرە– zigana Dere[5]ی تەنیشتەوە بەناو دارستانێکی پڕپڕدا تا لوتکەی رووتەنی رێگەکە بەرەو سەردەڕوات‌و، جارێکی تر بەپشتێنەیەکی چڕی دارسنەوبەر بەرەو بنارێکی دەوڵەمەندی کشتوکاڵی‌و تەرابزوون دادەگەڕێ.

ئەم رێگەیە چەند قۆناغێکی چاککردنی تێدان‌و، رووەکەی لەسەر رێی قۆپ‌و، هەروەها لەرێگەی ڤاڤۆکەوە تاگوندی زیغەنە– Zigana ، تەنیشتی رێگەی زیغەنەو یەك دووشوێنی لەخۆڵەکە باشترەو دوای باران کێشەی زۆرە. ئەو بەشەی

---

[1] شاخی قۆپی هەمان ناوچەیە. (س)

[2] رووباری چوروخ بە قەزای بایبورتدا تێنەپەڕێ. (س)

[3] قەزایەکی رۆژهەڵاتی ویلایەتی گوموشخانەی باکووری رۆژهەڵاتی تورکیایە. (س)

[4] چەمی خارشیت کە بە ناحیەی خارشیتی باکووری رۆژاوای ویلایەتی گوموشخانەدا ئەڕوات. (س)

[5] دۆڵی زیغەنە کە ناوچەیەکی نێوان سنووری باکووری ویلایەتی گوموشخانەو باشووری رۆژاوای ویلایەتی تەرابزوونە. (س)

نێوان هەردوو ڕێی ڤاڤووك و زیغەنە بۆ دروستکردنەوە دانراوەو، تاساڵی ئاینده ناگاتە ویلایەتی بایەزید. کارەکان بەتایبەتی لەنێوان گوموشخانەو گوندی زیغەنەدا باش بەڕێوەدەچن و، ڕێگەکە لەزۆر جێدا فراوان دەکرێ و، جۆگەو بەردەکان دەبڕێن و، لادەدرێن و، دیواری پاراستنیش دروستدەکرێ. کارەکە بەپێی پێویست بەڕێوەناچێ، چونکە هەر چەندە کەرەسەی بەهێزکردن ئامادەو کۆکراوەتەوە، کێشەی چاککردنی ڕووی جادەکان لەئارادایە.

نائارامیی کورد

لە ویلایەتی مەلاتیە بۆمان دەرکەوت نیوەی دانیشتوان کوردن و، سەرەڕای زمانی خۆیان، تورکییش بەکاردێنن و، بەگشتی گوندنشین یا کرێکاران. بەشی هەرەزۆری هەرێمی بەدناوی دەرسیم، دەکەوێتە ویلایەتی ئەلعەزیزەوە. والی پێی وتین: ئەو ڕایەی قوستەنتەنییە، کە گوایە ئەم هەرێمەیە لانەی چەتەیەو، کەس لە سەروماڵی دڵنیانییە، ناڕاستە. جەندرمەیەك بەتەنیا دەتوانێ بچێتە گشت لایەکی دەرسیم و، ئەو ئەندازیارەیش کەکار بۆ ویلایەتەکە دەکات، زوو زوو کاری وەها ڕادەپەڕێنێ. پار چەند هێرشێك کرانە سەر ئەرزنجان، بەڵام لە ئەلعەزیزەوە نەبوون. ئەمساڵیش ئارامی باڵی بەسەر ناوچەکەدا کێشاوە. کێشەی سەرەکی هی ئابووری بووەو، هەلومەرجی نالەبار کوردەکانیان ناچارکردبوو پەنا بۆ داگیرکردن ببەن و، ئەمەیش هەمان چیرۆکی سنووری سکۆتلەنداو باکووری ڕۆژئاوای هندستانە. کوردەکان، بێگومان، خراپترین دوژمنی خۆیانن، چونکە دوژمنایەتیی نێوان تیرەو خێڵە جیاجیاکان هەر ماوە. کوردانی دەرسیم هەموو قزڵباش بوون و، زۆریان، لەپاڵ زمانی خۆیاندا، بەتورکییش دەدوان. والیی وان وتی کاتێ لە ئەلعەزیز یاریدەدەر بووە، توێژینەوەیەکی لەسەر دەرسیم کردووە. دەرسیم، بەپێی ئەو لێکۆڵینەوەیە، (٩٠٠) گوندی هەیەو، (٣٠٠) یان تورك و(٢٠٠) یان زازاو ئەوانی دی کوردن، بەڵام

دانیشتوانی گوندە تورکیەکان لە هی ئەوانیتر زیاترن. ئەویشی پشت راستی کردەوە کە دەتوانێ، لەگەڵ یەك جەندرمەدا، بە ویلایەتی واندا بگەڕێ.

مومتاز بەگ، لە دیاربەکر، ئەو قسانەی ئەنگۆرەی جەخت کردەوە کەپێمان وترابوون: ناوخۆی وڵات، ئەمساڵ، تەواو هێمنەو، تاکە گرفت پەلاماری ناوبەناوی سەر سنووری ئێرانە. ویستمان سەر لەودەڤەرە بدەین، بەڵام ڕێیان نەداین. والیی (وان)یش هەر وەهای پێوتینو، شەڕی قورس و بیرۆکەی ئاژاوەگێڕیی بەدوور نەدەزانی. زۆرینەی کوردان هۆی رەواو بەردەوامی بژێوییان نییەو، لەسەر تاڵانکردنی هاوسێکانیان راهاتوون. ئێرانیەکان سەرەتا هانیان دەدان لەسەر سنووری تورکیا تواناترین، کەچی ئێستا کە ڕاونراون، هاوکاریی تورکەکان دەکەن بۆ گەمارۆدانیانو، کوردەکان لە بارودۆخێکی ناهەمواردان.

حکومەتی تورك پشتیوانیی ژیانی کۆچەری ناکاتو، یارمەتیی کۆچەرییان دەدات جێگیربن(تاکە رەوەندێکمان لە سەرتاسەری تورکیادا نەدی، جێگیربووبێ). ئەو چیرۆکەی کە گوایە ئەمساڵ دەڤەرەکە تەواو ئارامە، لە هەموو جێیەك دەبیسترێ. سەرەڕای ئەوە، رێگەکانی ویلایەتی وانو بایەزید بە جەندرمە کە وا دیاربوو بەشێوەیەکی رێکوپێك ئەرکەکانیان جێبەجێ دەکردو بۆ پاراستنی ئێمە نەنێردرابوون، پاسەوانی دەکرێن. سەربازمان لەدەرەوەی ناوەندە گەورەکان نەبینی. چاودێریی بەردەوامی هاتوچۆ، ئەگەرچی کەمە، لەگشت رێگەکاندا بەدی دەکراو، ئەمەیش نیشانەی بەرقەراریی ئارامیی بارودۆخەکەیە. وەزیری ناوخۆ، بەر لەوەی ئەنگۆرە بەجێبهێڵێ، دانی پێدانا کە شتەکان تەواو ئاسایی نینو، روونی کردەوە: لێپرسراوێتیی گەشتەکەمان هەڵناگریو لەئەستۆی خۆماندایە. دواجار، وەزیری دەرەوە نامەیەکی بۆ باڵوێزی خاوەنشکۆ، ناردبوو و، ئەوەیشی تێدا ئاشکرا کردبوو کە بارودۆخ زۆر لە ساڵی رابردوو هێورترەو، پشت راستیشی کردبووەوە کە ئاسایش هێشتا تەواو سەقامگیر نییە. بۆیە پێشنیاری کردبوو کە باشتروایە

گەشتەکەمان دوابخەین بۆ ساڵی داهاتوو و، خۆئەگەر هەر بڕیاریشمان دا ئەمساڵ بیکەین، کارمان بۆ ئاسان بکەن.

توانیمان هەندێ زانیاریی گرنگ سەبارەت بە ڕووداوەکانی ساڵیپار لە پاتنۆس و ئەرجیش و قەرەکۆسە پەیدابکەین. لە پاتنۆس پێیان وتین: کۆمەڵێك کورد کە هەشت کەسێکیان چەکداربوون، (٢٧)ی حوزەیرانی (١٩٣٠)، لە باکووری ڕۆژهەڵاتەوە هاتبوون، بەڵام نەیانتوانیبوو بچنە گوندەکەوە. ئیتر(١)ی تەمموز بەرەو ئەرجیش هەڵاتبوون. لە ئەرجیش زانیمان (٨٠-١٠٠)کەسی کورد لەودیو سنووری ئێرانەوە چەند کیلۆمەترێك لەگوندەکە نزیك بوونەتەوە، دوای چوار پێنج ڕۆژ ڕاونران. چەك بەسەر گوندنشینەکاندا دابەش کرابوو و، هەندی کوردیش بۆ وێرانکاری پەیوەندییان بەداگیرکەرانەوە کردبوو. ئەمجا پاشەکشەیان لەگەڵدا کردبوون و، وا ئێستا دەپارێنەوە ڕێگەیان بدرێ بگەڕێنەوە سەر ماڵ وحاڵی خۆیان. لە قەرەکۆسە وتیان: ئەم ڕووداوە بەشی یەکەم و، قۆناغی دووەمی لە مانگی ئەیلوولدا بووە و، شەڕەکە لەدەوری کێوی ئاراڕات ڕوویداوە. هەندێك لەوانەی کە لە ملکەچکردن بۆ تورك یاخیبوو بوون و هەڵاتبوونە ئێران، ئێستا مۆڵەتی گەڕانەوەیان پێدراوە. دەڵێن ئاراڕات ئەمساڵ تەواو هێمن بووەو، لە یاخییان پاك کراوەتەوە، بەڵام ڕاگەیاندنی وەك هەرێمی سەربازیی پلە "یەك"، پێشانی دەدات کە حکوومەت گەرەکیەتی لەئایندەدا تووشی مەترسی نەبێتەوە. بەڵگەکان ئەوەیان خستەڕوو کە حکومەت کێشەی کوردی باش کۆنترۆڵکردووە و، دوای چەسپاندنەوەی نیزام و ئاسایش، هەوڵی باشکردنی باری ئابووری و کۆمەڵایەتی دەدات کە ملکەچیی کوردیان بۆ سنوورو ژیانی مەدەنی مەحاڵ کردبوو. بێگومان، ئەم "هێورکردنەوە"یە، بووەتە مایەی گوێڕایەڵی و بەکارنەهێنانی هیچ گوتەیەکی نەشیاو، ڕەنگە وەڕزی و تووڕەییشی هێنابێتە ئاراوە، بەڵام پرۆسەی بەتورککردنی کورد هەر بەردەوامەو، دەشێ بەئاکام بگات. (٨٠٪)ی کورد، بەپێی بۆچوونێك، ئێستا دەتوانن بە تورکی بدوێن.

ئەرمەنییەکان

ئەرمەنیەکان پاش ئەو هەڵسوکەوتو رەفتارانەیان، ناچارکران ئەو هەرێمەی کە داگیریان کردبوو، چۆڵی بکەن. سەیرنییە، کەسیان لەوناوچانەی رۆژهەڵاتدا کە ژمارەیان تێدا زۆرو، زۆربەی دانیشتوانی دەوروبەری گۆلی وانیان پێکهێنابوو، بەجی نەمابێ. لە غەرزان پێیان وتین: هەزاران ئەرمەنی کە مابوونەوە، بەگوندە جیاجیاکاندا بڵاوبوونەوە، پار پێیان راگەیەندرابوو کە ناتوانن لە گوندەکان بمێننەوە، بەڵکوو ئەگەر ئارەزوو بکەن دەتوانن لە شارەکان نیشتەجێ ببن. ئەوانیش ئەم داوایەیان دابوە دواوەو، کۆچیان کردبوو بۆ سووریا. هێشتا نزیکەی(٢٤٠٠) ئەرمەنی لە شارۆچکەی ویلایەتەکانی ئەلعەزیزو مەلاتیەو ژمارەیەکی هاوشێوەیش لە قەیسەری‌و ئەنگۆرە ماون.

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٢/٤٢٤، ل: ٢١، ژ: ٦/١

ژ: ١٠٢

لە سێرجی. کلارکەوە بۆ مارکویس ئۆف ریدینگ(١٣ی ئۆکتۆبەر گەیشتووە)

ژمارە: ٣١٨

قوستەنتەنییە، ٧ی تشرینی یەکەمی ١٩٣١

گەورەم،

خۆشحاڵم کۆپی نووسراوی کونسوڵی خاوەنشکۆ لە تەرابزوون، لە سەرچەند خێزانێکی کورد کە بەم دواییە لەناوخۆوە گەیشتوونە ئێرەو، حکومەتی تورک بەنیازە لە رۆژئاوای وڵات جێگیریان بکات، بۆ بەرێزتان بنێرم.

٢. ئەو خێزانانە کە ژمارەیان (٤٠٥) دەبێ‌و، سەر بە خێڵی خالکانلی (Halikanli)ن‌و، بەکۆچەری ژیاون، بەپێی نامەیەکی نیمچە رەسمی کە لە ژمارەی رۆژی (٤)ی تشرینی یەکەمی، "میللەت" دا بڵاوبووەتەوە، لە سنوور پەڕیونەوەو، داوایان لە حکومەتی تورک کردووە رێگەیان بدات لە ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ

جێگیربن. بابەتەكە لەسەری دەرواو دەڵێ خالكانلیـەكان سـەر بـە تـیرەی جـەلالین‌و بەتوركی قسە دەكەن‌و، ٣٠٠–٤٠٠ ساڵ لەمەوبەر لە قۆنیەوە كۆچیانكردووە.

٣. وێنەی ئەم نووسراوە بۆ نوێنەری خاوەنشكۆ لە تاران دەنێرم.

جۆرج ئاڕ. كلارك

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٥/٤٢٤، ل: ٤١، ژ: ١٨

****

هاوپێچی ژ: ١٠٢

لە كونسوڵ ماتیۆسەوە بۆ سێر جی. كلارك

ژمارە: ١٠٥

تەرابزوون، ٢٢ی سێپتەمبەری ١٩٢١

گەورەم،

ئاماژە بەنووسراوی ژمارە(١٠٣)ی (١٤)ی ئەم مانگەم، چەند كۆمەڵە كوردێك لەو ڕۆژە بەدواوە لە هەرێمی ئاراراتەوە گەیشتوونە ئـێرە. هـەروەها(١٧)ی مـانگ (٢٠٠) خـێزانێك كـەژمارەی ئـەندامانیان(٥٠٠) كـەس دەبـوو، بـە كەشـتیی هـەڵمیی‌ن "جمهوریەت"ی (سەیری سەفاین– Seyri Sefain)نێردراونـە قوستـەنتەنییەو، لەوێوە بەرەو ویلایەتەكانی، بەپێی ڕاپۆرتێـك، قۆنیـەو بورسـا(Bursa)[1]و، بـەپێی یەكێكیتر، ڕۆدۆستۆ(Rodosto)[2]و، (Trace)[3]بەڕێ دەكرێن. دەڵێن ئەمانە سەر بە خەلیل ئاغای سـەركردەی كـوردی هـەرێمی ئـاگری داغـن كـە پـار شـەڕی توركـی كردبوو و، مانگی رابردوو لەگەڵ ١٢٠٠ خێزانی داروودەستەیدا خۆی بەدەست جەنەڕال

[1] ویلایەتێكی ڕۆژئاوای توركیاو نزیكی دەریای مەرمەرەیە.(س)

[2] بەندەرێكی سەر دەریای مەرمەرەی توركیایە(المنجد فی الاعلام، ص٣١٢).(س)

[3] ڕێی تێئەچێ هەڵـەی چـاپی تێدابێ‌و، Thraceبێ كەناوچەیـەكی سنووریی ڕۆمـەیلیی توركیـاو بـاكووری یۆنانە.(س)

ساڵح پاشاوە دابوو. چەند هەفتەیەك پێش ئەو کاتـە، رازی نـەبووبوو خـۆی تەسلیم بەعومەر خالیس پاشا بکات کە بۆ ئەو مەبەستە نێردرابووە ناوچەی ئـاڕاڕات. نـازانم بۆچی بەباشی زانیبوو خۆی بداتە دەست سـاڵح پاشـا، نـەك عومـەر خـالیس پاشـا، بەڵام پێم وایە وای هەستکردووە هەتا پلەی ئەفسەرەکە بەرزتربێ تەسلیم بوونەکەی کەمتر نەنگ دەبێ. خەلیل ئاغا، پاش خۆبەدەستەوەدانی، چوو بۆ ئەرزڕۆمو، دەڵێن لەوێ (١٥٨) هەزار لیرەی تورکیی لەبانکی عوسمانیدا دانـاوە. بەهـەرحاڵ، مـن ئـەم زانیارییـە بەوریاییـــەوە دەدەم. ئـەڵێن ئـاوبراو ئێسـتا سـەرگەرمی کۆکردنــەوەی ماڵاتەکەیـەتی‌و، چاوەڕێ دەکرێ بـەر لـەهاتنی وەرزی زسـتان لەگـەڵ دوو تـاقمیدا بگەنە ئێرە. سەرداری کوردان کە ناوی مسـتەفایەو، هاتۆتـە ئـێرە، پێدەچـێ کـوڕی خەلیل ئاغا بێ.

٢. وا ڕادەگەیەنرێ: حکومەتی تورك (٨٥) هەزار لیرەی تورکیی بۆ گواستنەوەی ئـەو کوردانـە بۆ جێوشـوێنی نوێیـان تـەرخانکردبێ. ئەمانـە کاتـــێ لـە تــەرابزوون دەمێننەوە، دەخرێنە بەر چاودێری‌و، مۆڵەت نادرێتە بیانی لێیان نزیك ببێتەوە.

دەبلیوو. دی. دەبلیوو. ماتیۆس

هاوکـارە فەڕەنسیەکەم پێـی وایـە، ئـەم کوردانـە بەشـێکن لـەتیرەی جـــەلالی‌و، لەڕاستیدا خــەڵکی ئـێرانن، بـەڵام لەبـەر ئـەوەی هـاووڵاتیی تورکیـان، ڕێیـان نـادرێ بینەوە خاوەنی مەڕو ماڵاتەکانیان.

دەبلیوو. دی. دەبلیوو. ماتیۆس

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٥/٤٢٤، ل: ٤٢، ژ: ١/١٨

ژ: ١٠٣

لە سێر جی. کلارکەوە بۆ سێر جۆن سیمۆن(١٦ی تشرینی دووەم گەیشتووە)

ژمارە: ٣٨١

نوێنەری خاوەنشکۆ لە تورکیا بەشی تەواوکەری راپۆرتەکەی پێشکەش بە وەزیری خاوەنشکۆ بۆ کاروباری دەرەوە دەکات و، وێنەی ژمارە (١٢٤)ی (٢٩) تشرینی یەکەمی تەرابزوونیشی سەبارەت بە گواستنەوەی کوردان لە هەرێمی ئاراراتەوە بۆ رۆژئاوای تورکیا هاوپێچ کردووە.

ئەنکۆرە، ١١ی نۆڤەمبەری ساڵی ١٩٣١

******

هاوپێچی ژ: ١٠٣

لە جێگری کونسوڵ فالانگاوە بۆ سێرجی. کلارك

ژمارە: ١٢٤

تەرابزوون، ٢٩ی ئۆکتۆبەری ١٩٣١

گەورەم،

ئاماژە بەنووسراوی ژمارە(١٠٥)ی (٢٢)ی مانگی رابردووی تەرابزوون، کۆمەڵێك کوردی هەرێمی ئارارات(٢٧)ی ئەم مانگە لەرێگەیاندا بەرەو ویلایەتەکانی رۆژهەلات، گەیشتنە ئێرە. دەڵێن: ئەم کۆمەڵە کە (٤٠٠) خێزان و(٢٠٠٠) کەس دەبوو و، سەر بە خێڵی خەلکانلیەکان بوو و، لە رۆژهەلاتی ئاگریداغ (ئارارات)، واتە ئەو بەشەی خاکی ئێران کە پێشتر سەربازانی تورك داگیریان کردبوو و، ملی بۆ دەسەڵاتی سەربازیی تورك کەچ کردبوو، ژیاون. نزیکەی (٤) هەزار سەر مەڕو ماڵات و رەشەوڵاخ بەدوای ئەم کوردانەی بەرفەرمانی خەلیل ئاغای سەرخێڵەوە بوون. جا بۆ بەرگرتنی ئەم کوردانە لە بڵاوبوونەوەو کاولکردنی ناوچەکانی سەر رێگەیان، خرابوونە بەر پاسەوانی و چاودێریی فەوجێکی پیادەی تورك.دوێنێ دووکەس لەم

کوردانە رایانگەیاند کە لە "نزیکی تەورێز"ەوە هاتوونو، تەنـها کـەمێکیان دەتوانـن بەتورکی بدوێن. وایان هەسـت دەکـرد لـە ویلایـەتی برووسـە جێگـیربکرێنو، لەسـەر خەرجیی حکومەتی تورکیش هاتوون. لە سەرچاوەیەکی ناوخۆی تورکەوە، زانیم کە تۆمارکـەرێکی خۆجێیـی نـاوی ئـەم کوردانـە تۆمـار دەکـاتو، ئـەمجا پەسـاپۆرتی تورکییان پێ دەدرێ. حکومەتی ناوەندی حیلمی بەگی بەڕێوەبـەری" بەڕێوبـەرێتیی گشتیی نیشتەجێکردن"ی نـاردووە تـا پرۆسـەی کۆچـی ئـەو کوردانـە بـەڕێوەببات. ناوبراو (٢٥)ی ئەم مانگە گەیشتە ئێرەو، ئێستا خەریکی رێکخستنی هەرچی زووتری ناردنیانـە. ئـەمڕۆ، کۆمـەڵێك کـورد کـە خــەلیل بەگیشـیان تێدابـوو، بەکەشـتیی" جمهوورییەت"ی " سەیری سەفاین" رەوانەکرانو، ئەوانەیش کـە مـاون بـەم زووانـە دەنێردرێن.

جەی. جی. ئەی. فالانگا

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٥/٤٢٤، ل: ٦٨-٦٩، ژ: ٤٠

ژ: ١٠٤

لە مستەر مۆرگنەوە بۆ سێرجی. کلارك (٤ی کانوونی دووەم گەیشتووە)

ژمارە: ٤٤٥

ئەنگۆرە، ٣٠ی دیسەمبەری ١٩٣١

گەورەم،

ئاماژە بەنووسراوی ژمارە(٤٣٦)ی (٢٣)ی کانوونی یەکـەم تایبـەت بەسـەردانی وەزیری دەرەوەی تورکیا بۆ تاران، پێتان رادەگەیەنم کە تۆفیق رۆستوو بـەگ (٤)ی کـانوونی دووەم لــە دەریـای رەشو قۆقــازەوە، قوســتەنتەنییە بــەرەو ئــێران بەجێدەهێڵێ. دوایی گەشتەکەیشی، لەڕێگەی بەغداوە دەگەڕێتەوە بۆ تورکیا.

٢. نــووری پاشــای ســەرۆوەزیری عــێراق کەئێســتا لێرەیــەو، گفتوگــۆی رێککەوتننامەیەك لەگەڵ تورکیادا دەکاتو، هاوڕێی دێرینی تۆفیق رۆستوو بەگیشـە،

وتی: مەبەستی سەردانەکە تەواوکردنی وتووێژی نێوان تورکیاو ئێرانە لەمەڕ سنووری نێوانیان. نووری پاشا لەوە دەترسا حکومەتی ئێران ئەم گەشتە بقۆزێتەوە بۆ ڕێزکردنی هاوکاریەکانی تورکیا بۆ گوشار خستنەسەر عێراق، هەتا ڕازی بێ سەرتاسەری سنووری ئێران لەڕووسیاوە تا کەنداوی فارس لەسەر ئەو بنەمایەی کە مەسەلەی ئەم سنوورە پێش شەڕ دانوستانی لەسەر کراوە ببێتە جێی لێدوان. ئەم گفتوگۆیانەی ئێستایش، تەواوکەری ئەوانەی پێش شەڕن. ڕاستە سەرەتاکانی دانوستان، دەست لەوەی کە ئێستا خاکی عێراقە هەڵگیراوە بۆ تورکیا، بەڵام ئێستا پێویستە بە تەنازولی تورکیا لە باکوورو هی عێراق لە باشوور، هاوسەنگ بکرێتەوە. نووری پاشا هۆی ئەمەی، ئەگەر بەڕاستی ئێران حەز بەمە بکات، بەشتێکی سەیروسەمەرەو بێمانا لێکدایەوە. بەڵام پێی سەیر نەبوو کە یەکێك لە ئاکامەکانی وتووێژی تورکیا– ئێران داوایەکی ئێران‌و پشتگیریی تورکیا بێ لەو داوایە کە عێراق ڕازی بێ شەتولعەرەب ببێتە هێڵی سنووری نێوان ئێران‌و وڵاتەکەی.

٣. بەقسەی نووری پاشا، بڕیاری ئێران بۆ داوەتکردنی تۆفیق ڕۆستوو بۆ تاران، بەهۆی هاندانی ڕووسیاوە بوو. ئەو تێبینی کردبوو کە تورکیا ساڵێك لەمەوبەر، لەبەر هێزە ڕۆژئاواییەکان، خۆی لەڕووسیا دوورخستبوەوەو، زۆر کەوتبوە بە ڕتێن‌و تاوی ئیتاڵیاو، بەم هۆیەوە لەگەڵ یۆناندا ئاشت بووبوەوە. ئێستایش کاریگەریی ئیتاڵیا کەم بووەتەوەو، ئەمیش بایداوەتەوە سەر ڕووسیای هاوەڵی‌و، پەیوەندییان لە جاران پتەوترە. تۆفیق ڕۆستوو، بەئامۆژگاریی ڕووس، چاوەڕێی هاوکاریی شا، نەك تەیموور تاچ، دەکات، بۆ ئەوەی بەسەر تەگەرەکانی سەر ڕێی دانوستانەکانی داهاتوودا زاڵببێ. دەڵێن: شا لە تەیمورتاچ ڕاشکاوترەو، ئاسانتر کۆنترۆڵ دەکرێ. خۆ ئەگەر تۆفیق ڕۆستوو، وەك لە نووسراوی ژمارە(٤٣٦)ی (٢٣) کانوونی دووەممدا هاتووە، بەڕاستی دڵنیای کردبمەوە کە سەردانەکەی تارانی بۆ حکومەتی خاوەنشکۆیش بەسوود بێ، ئەوا لەوانەیە، وەك نووری پاشا پێشبینیی کرد، پێشنیاری ڕووسیا بێ، بۆ ئەوەی هەستی حکومەتی خاوەنشکۆ ڕابگرێ.

٤. تۆفیق رۆستوو، لەقسەی بێسەرو بەرو ئاڵۆزەکانیدا لەگەڵ نوری پاشادا، پێشنیاری کرد کە پێویستە تورکیاو ئێران‌و عێراق بۆ هاوکاریکردنی یەکتر، کاتی سەرهەڵدانەوەی کێشەی کوردلە سنووری هەرکام لەم سێ وڵاتەدا، رێك بکەون. نوری پاشا رازیبوو چاودێریی سنووری تورکیا بکات، ئەگەر لە نزیکی سنووری عێراق تووشی کێشەی کورد هات، هەروەها سنووری ئێران بخاتە بەر چاودێری، ئەگەر ئێران گرفتی هاوشێوەی نزیکی سنووری خۆی لەگەڵ عێراقدا هەبوو، بەڵام نەیدەزانی چۆن ببێتە هاوکار، ئەگەر تەنگوچەڵەمەکان لە سنووری تورکیا– ئێران سەریان هەڵدا. دەشێ تۆفیق رۆستوو مەبەستی بووبێ عێراق، لەم حاڵەتەدا، لێدوانێکی رەسمیی هەبێ، یان هەندێ کار بکات بۆ رازیکردنی کورد لە سنووری خۆیدا تا پەیوەندی بە یاخییانی تورکیاو ئێرانەوە نەکەن‌و، بە یاخییان رابگەیەنێ کە عێراق پشتگیرییان ناکات. تۆفیق رۆستوو شتێکی لە مەز یاتری لە قسەکانیدا باس نەکرد.

٥. وێنەی ئەم نووسراوە بۆ کۆمیساری باڵای خاوەنشکۆ لە عێراق‌و نوێنەری خاوەنشکۆ لە تاران دەنێرم.

جەیمس مۆرگن

وەزارەتیدەرەوە، ٢٧٦/٤٢٤، ل: ٦–٧، ژ: ٢

ژ: ١٠٥

لە مستەر مۆرگنەوە بۆ سێرجۆن سیمۆن(٤ی کانوونی دووەمی ١٩٣٢ گەیشتووە)

ژمارە: ٤٤٧

ئەنگۆرە، ٣٠ی دیسەمبەری ١٩٣١

گەورەم،

ئاماژە بە نووسراوی ژمارە(٤٣٠)ی (٢٢) کانوونی یەکەمم سەبارەت بەسەردانی نووری پاشای سەرۆك وەزیری عێراق بۆ تورکیا، دەمەوێ پێتان ربگەیەنم کە (٢٨)ی ئەم مانگە گەیشتە ئەنگۆرەو، لە وێستگە چاوی بە عیسمەت پاشا کەوت. لەوساوە سەرگەرمی دانوستاندنە لەسەر مەسەلەی بازرگانیو جێو شوێنیو رێکەوتننامەکانی بەدەستەوەدانی تاوانبارانو کێشەکانی پەیوەندیدار بە سنووری هەردوو وڵات.

٢. پێی راگەیاندم کە وتووێژەکان بەشێنەیی بەرێوە دەچن. پێی وابوو تورکیا بەئاسانی پێشنیارەکەی بۆ مۆڵەت پێدانی شوانکاریی عێراقیو ماڵاتەکانیان بۆ چوونە ناو لەوەڕگاکانی تورکیا پەسەند ناکات، ئەگەرچی ئەمان بۆ ئەمە پارەیان دەدەنێو، بۆ چوونەکەیشی راست دەرچوو. پێشنیارەکە هەرچەندە بەڕوونی نەدرایە دواوە، وتووێژکارانی تورك لەوە ناڕازیبوون، چونکە شوانەکان ئاشووری یان خێڵەکیەکانن.

٣. وادیارە تورکیا بەنیازە بۆ ئاسایشی سنوور دەسەڵات بداتە ئەفسەرێکی جەندرمەی تورکو، لەسەر سنوور جێگیری بکاتو، هەرکە پەلامارێکی سنووری رووی‌دا، لەگەڵ ئەفسەرێکی بەتایبەتی دیاریکراوی سنووری عێراقدا، کاری خێرا ئەنجام بدات. نوری پاشا پێشنیاری کرد تورکیا سەرباز بنێرێتە سنوورو، بەڕووی شوێنکەتووانی شێخ ئەحمەدی بارزانیی تێکدەری ئاسایشی ئەم دواییەی عێراق دابیخات. بەڵام ئەم پێشنیارە، لەبەر ئەوەی جموجۆڵی سەربازی لەناوچەکەدا تا مانگی حوزەیران مەحاڵە، پەسەند نەکرا.

٤. رای تورك لەمەڕ ئاشوورییەکان سەیرە. نایانەوێ شوانکارانی ئاشووری بچنە تورکیاوە، کەچی حکومەتی تورکیا چەند ساڵێك لەمەوبەر نارازی نەبوو (٥٠٠) ئاشووری لەعێراقەوە بگەڕێنەوە بۆ هەرێمی شاخاویی زێدی خۆیان لە تورکیا، کە ئێستایش تێیدا ماون. وا ئێستا داوا لە نووری پاشا دەکات هەرچیی پێدەکرێ، بۆ بەرگرتن لە کۆچی ئاشووریی نیشتەجێی عێراق بۆ سووریا، بیکات، چونکە یەکەم: عێراق دەتوانێ بۆ کۆنترۆڵکردنی کوردەکانی هاوسێیان بەکاریان بێنێ‌و، دووەم: تورکیا حەزناکات ئەو ئاشووریانە کەمینەی موسڵمانی نیشتەجێی خاکی سووریای نزیکی سنوورەکەی زیاد بکەن.

٥. کۆپی ئەم نووسراوە بۆ کۆمیساری باڵای خاوەنشکۆ لە بەغدا دەنێرم.

جەیمس مۆرگن

وەزارەتی‌دەرەوە، ٤٢٤/٢٧٦، ل: ٨، ژ: ٤

ژ: ١٠٦

لەسێرجۆن سیمۆنەوە بۆ سێرجی. کلارك (قوستەنتەنییە)

ژمارە:١١

ئۆفیسی دەرەوە، (٨)ی کانوونی دووەمی ١٩٣٢

بەڕێز،

باڵوێزی تورك پێی وتم، وەزیری دەرەوەی تورکیا بەڕێوەیە بەرەو تاران‌و، مەبەستیەتی، لەڕێی دانوستانێکەوە، چاککردنێکی کەم لە سنووری نێوانیاندا بکات. روونی کردەوە کە ئێستا هێڵەکە کە بەچیای ئاراراتدا تێپەڕدەبێ‌و، جەردەکانی بەری تورکیا کەڕاو دەنرێن، بەسەر سنوورەکەدا هەڵدێن‌و، بەپێچەوانەیشەوە. بۆیە پێشنیار کراوە گشت چیاکە بکەوێتە ناو خاکی تورکیاوەو، بەرامبەر بەوە پارچە زەوییەکی باشوور کەئێستا خاکی تورکیایە بدرێتە ئێران. بەرنامەی ئەم ئاڵوگۆڕە لەتاووتوێدایەو، گەشتەکەی وەزیری دەرەوەیش بۆ تەواو کردنیەتی. فەرید بەگ

ئەوەیشی وت کە وەزیری دەرەوە ڕەنگە لەبەغداوە بگەڕێتەوە. خۆئەگەر وابێ، مەبەستی سەردانەکە دروستکردنی پەیوەندیی تایبەتە لەگەڵ حکومەتی عێراقداو، ئامانجێکی تایبەتی نییە.

جۆن سیمۆن

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٦/٤٢٤، ل:٨، ژ: ٥

ژ: ١٠٧

لە سێرجی. کلارکەوە بۆ سێرجۆن سیمۆن (٢٩ی کانوونی دووەم گەیشتووە)

ژمارە: ٣٠

ئەنگۆرە، ١٨ی کانوونی یەکەمی ١٩٣٢

گەورەم،

ئاماژە بەبروسکەی ژمارە(١)ی (١١)ی ئەم مانگەم سەبارەت بە ئیمزاکردنی چەند ڕێککەوتننامەیەکی نێوان عێراق و تورکیا، پێم باشە پێتان ڕابگەیەنم، نوری پاشا بە نهێنی ئاگاداری کردوومەوە کە بابەتی دانوستاندنی ڕێککەوتننامەکان بەم جۆرەی خوارەوە بوون:

أ- حکومەتی تورکیا ڕازیبوو بە پێشنیارەکەی، تا هەندێ ڕێ و شوێنی سەرەتایی بۆ ڕاگرتنی جەردەیی سەر سنووری عێراق– تورکیا وەرگرێ. یەکلاییکردنەوەی مەسەلەی ڕێگەدان بە ئاژەڵدارە عێراقییەکان بۆ چوونە ناو لەوەڕگاکانی تورکیا، تا ئەوکاتەی عێراق دەچێتە کۆمەڵەی نەتەوەکانەوە، دواخراوە. تورکیا ڕازیبووە کارمەندانی ئاگاداریکاتەوە کە ئەگەر شێخی بارزان لە تورکیا بینرا، بیگرن و، بیدەنەوە دەست حکومەتی عێراق. هەروەها ناڕازای نەبوە ئاشوورییەکان لە هەرێمی برادۆست جێگیر بکرێن.

ب- نووری پاشاو دەسەڵاتدارانی تورك بۆ دەستکاریکردنی، یان دووبارە لێکدانەوەی برگەی(١٤)ی ڕێککەوتننامەی (٥)ی حوزەیرانی (١٩٢٦)ی ئەنگۆرەی

نێوان تورکیا– عێراق، نامەیان ئاڵوگۆڕکردووە. ئەم ماددەیە تایبەتە بە بەشی تورکیا لەو باجەی کە حکومەتی عێراق لە کۆمپانیا نەوتەکەی زووی تورکیا دەیدات. نامە ئاڵوگۆڕکراوەکان ئەوەیان تێدا هاتووە کە دەبێ راوێژ بە حکومەتی خاوەنشکۆ لە بریتانیا بکرێ، سەبارەت بە گفتوگۆکانی ئەم دواییە بۆ دەستکاریکردنی برگەی(١٤).

٢. وێنەی ئەم راپۆرتە بۆ کۆمیساری باڵای خاوەنشکۆ لە بەغدا دەنێرم.

جۆرج ئاڕ. کلارک

وەزارەتی دەرەوە، ٢٧٦/٤٢٤، ل: ٥٢، ژ: ١٨

ژ: ١٠٨

لە مستەر مۆرگنەوە بۆ سێرجۆن سیمۆن(١ی نۆڤەمبەر گەیشتووە)

ژمارە: ٥٠٣

قوستەنتەنییە، ٢٤ی ئۆکتۆبەری ١٩٣٤

گەورەم،

خۆشحاڵم وێنەی راپۆرتێکی کونسوڵی خاوەنشکۆ لە تەرابزوون هاوپێچ بکەم[1]، کە زانیاریی سەبارەت بە کوردانی دەرسیم تێدایەو، لە دوا گەشتیدا بۆ گوموشخانە وەریگرتووە.

٢. دەرسیم دەکەوێتە نێوان ئەرزنجان و ئەلعەزیز(خەرپووت)و، هەرێمێکی شاخاوییەو، رۆژئاوای دەڤەرێکی تری کوردنشینی تورکیایە. کوردانی ئەم شارە، ساڵانی دوایی باش رەفتاریان کردووەو، بەشداری زنجیرە سەرهەڵدانەکەی کورد نەبوون، کە ساڵی ١٩٢٥ بە یاخیبوونی شێخ سەعید دەستیان پێکرد.

---

[1] چاپ نەکراوە.

بەم جۆرە، دووربوون لە گورزی کاریگەری کۆمار، کە بنەماکانی، وەك هەست دەکرێ، ئیتر پەسەند ناکرێن. ئەو ڕووداوە بچووکانە کە مستەر ماتیۆس ئاماژەی پێکردوون، ڕەنگە ببنە بەهانەی ئارەزووی شاڵاوو هەڵمەتی سەرکوتکاریی بەهار یان هاوینی ساڵی ئایندەی حکومەت.

جەیمس مۆرگن

وەزارەتیدەرەوە، ٢٧٩/٤٢٤، بەشی، ل: ٤١، ژ: ٣٢

ژ: ١٠٩

لە سێرپی. لۆرەینەوە بۆ مستەر ئێدن(٩ی کانوونی دووەم گەیشتووە)

ژمارە: ٦

ئەنگۆرە، ٣ی کانوونی دووەمی ١٩٣٦

گەورەم،

مستەر مۆرگن لە ڕاپۆرتی ژمارە(٥٠٣)ی (٢٤) ئۆکتۆبەری ساڵی ١٩٣٤یدا تیشکی خستووەتە سەر ناوچەی شاخاویی دەرسیم کە کەوتووەتە نێوان ئەرزنجان و ئەلعەزیزو، کوردی ڕەسەنی دڕندەی تێدا نیشتەجێ بووە. پلانی حکومەت بۆ مامەڵەکردن لەگەڵ بارودۆخەکەدا، ئێستا دەرکەوتووەو، وادیارە خاڵێکی هاوبەشی نێوان کاری ئاسایی کارگێڕیو سەرکوتکردنی سەربازییەو، هەردووکیشیان پێشتر تاقیکراونەوەو، بەپێویست دانراون.

٢. وەزیری ناوخۆ، لە وتەیەکی(٢٥)ی کانوونی یەکەمی ئەنجومەنی مەزنی نیشتمانیدا، بۆ پشتگیریی ئیجرائاتی حکومەت لەپێناوی(دامەزراندنی ویلایەتی تونجەلی)دا، ڕوونیکردەوە کە ئەم ویلایەتە نوێیە، وەك پێشتر ناوی دەرسیم بووە، دەبێ بەوناوەوە بێ. سنووری دەرسیم هەرگیز دیاری نەکراوە، بەڵام سنوورەکانی ئەم ویلایەتە ئیدارییە دەست نیشان کراون. ئەم ویلایەتە نزیکەی (٩٠) کیلۆمەتر پان و (٦٠) کیلۆمەتر درێژەو، ڕووبەرێکی(٤٥٠-٥٠٠) کیلۆمەتری چوارگۆشەی

گرتووەتەوە. دانیشتوانیشی، وەك شوكری قایا پێی لەسەرداگرت، (٦٠-٧٠) هەزار تورك دەبن. هەرێمەكە بەجۆرێك پشتگوێ خراوە كە رێكخستنی كۆمەڵایەتیی لە هی سەدەكانی ناوەند دەكات. هاووڵاتیانی كە بەسەر (٩١)خێڵدا دابەش بوون، خۆیان باری مەدەنیو دادەوەریو تاوانكارییان سەقامگیركردووە. دەرسیم هەرێمی (١١) ئۆپەراسیۆنی سەركوتكردنی سەربازیووە. خەڵكەكەی نەفامنو، بەهۆی بێپیتیی خاكەكەیشیەوە، هەژارن. خۆ ئەگەر چەكدارین، بەردەوام شەڕوشۆڕ لەناویاندا بەرپا دەبێ. شوكری قایا پاش ئەوە كە ڕوونی كردەوە ناوچەی وا دواكەوتوو لە گشت وڵاتێكو فەرەنسەو ئیتاڵیاو یۆنانیشدا هەیەو، هۆكانی سەرنەكەوتنی هەوڵی شیاوی بۆ خەڵكی دەرسیم خستەڕوو. وتیشی حكومەت بڕیاریداوە ناوەندێكی شارستانی كە سەرتاسەری وڵات بۆ خۆی رابكێشێ، لەو دەڤەرەدا دروست بكات. وتی: ئەم بڕیارە زادەی بارێكی نائاسایی نییەو، زۆریش هەوڵی داوە ئەنجومەن دڵنیا بكاتەوە لەوەی كەوڵات هیچ جۆرە بارودۆخێكی لەو جۆرەی تێدا نییە.

٣. كارێكی نوێی حكومەت كە بە كۆی دەنگ بڕیاری لێدراوە، بەپێی ئاژانسی نیمچە ڕەسمیی ئەنادۆڵ، دەست نیشانكردنی فەرماندەی فەیلەقی سەربازییە (كە درێژە بە پەیوەندیەكانی بە سوپاوەو بایەخی دەسەڵاتی پلە سەربازیەكەی دەدات) وەك پارێزگارو قوماندانی سەربازیی ویلایەتی تونجەلی. ئەم پارێزگارە قوماندانە ئیمتیازی وەزیری كابینە یەك لەدوای یەكەكانی لە مەسەلە ئیداریەكاندا هەیە. هەروەها دەسەڵاتی نیشتەجێكردنو گەشتو سەفەری ناو ویلایەتەكەی پێ بەخشراوەو، دەتوانی حوكمی مردن بدات، جگە لەو حاڵەتانەی دەست بە لێكۆڵینەوەیان دەكرێتەوە.

٤. ویلایەتە تازەكە لە ویلایەتەكانی ئەلعەزیزو ئەرزنجان جیاكراوەتەوەو، دەكەوێتە نیوەی ڕۆژئاوای بەرەو باكووری نێوان مورداسۆو فوراتی سەرووەوە.

پێرسی لۆرەین

وەزارەتی دەرەوە، ٢٨٠/٤٢٤، ل: ٤١، ژ:٣

ژ: ١١٠

لە سێرپی. لۆرەینەوە بۆ مستەر ئیدن(١٩ی مارس گەیشتووە)

ژمارە: ١١٩

ئەنگۆرە، ٤ی ئاداری ١٩٣٦

گەورەم،

ئامـاژە بەنووسـراوی ژمـارە(٤٢٧)ی (٢٩) ئـابی سـاڵی (١٩٣٥)م سـەبارەت بـە پشکنیارییەکی گشتیی نـوێ، پێتـان رادەگەیـەنم: جەنـەڕاڵ عـەبدوڵڵا ئـاڵپ دۆغـان، بـەپێی راپۆرتـی چاپەمەنیـەکان، کراوەتـە چـوارەم پشـکنیاری گشـتیی ئەلعـەزیزی مەڵبەندی کارگێڕیی ویلایەتی تـازە پێکهاتووی تونجـەلیو، خـۆی لـەوێ فـەرماندەی سەربازییە(بڕوانەراپۆرتی ژمارە(٩٩)ی (٢٢) شوباتم).

٢. هێشتا روون نییە ئـاخۆ سنوورەکانی چـوارەم پشـکنیاری گشـتیو ویلایەتـە تازەکە دیاریکراون یان نا.

پێرسی لۆرەین

وەزارەتیدەرەوە، ٢٨٠/٤٢٤، ل: ٥٢، ژ: ١٤

ژ: ١١١

لە سێرپی، لۆرەینەوەبۆ مستەر ئیدن(٢٨ی مایس گەیشتووە)

ژمارە: ٢٩٣

ئەنگۆرە، ١٧ی مایسی ١٩٣٧

گەورەم،

(١١)ی حوزەیـران، بروسـکەی جێگـری کونسـوڵی تـەرابزوونی خاوەنشـکۆم پێگەیشت کە ئەم دواییە نائارامی، بەپێی سـەرچاوەیەکی زانیـاریی بڕواپێکـراو، لـە

هەرێمی دەرسیم سەریهەڵداوەو، کوردانی یاخی(١٠) ئەفسەرو (٥٠) سەربازیان کوشتووەو، سەربازیش لە ئەرزنجان کۆکرایەوە بۆ کۆنترۆڵکردنەوەی بارودۆخەکە.

٢. راپۆرتێك لەسەر تیرە کوردەکانی نیشتەجێی دەرسیم لەگەڵ نووسراوی ژمارە(٥٠٣)ی(٢٤) ئۆکتۆبەری ساڵی(١٩٣٤)ی مستەر مۆرگندا هاوپێچ کراوە. منیش لە راپۆرتی ژمارە(٦)ی (٣) کانوونی دووەمی (١٩٣٦)مدا، رێو شوێنە ئیداریەکانی ئەو هەرێمە ئێستا بە تونجەلی ناسراوە باسکردووە. دەست پێکردنی ئەو ئیجرائاتانەیشم لە راپۆرتی ژمارە(١٧٢)ی(٣) نیسانی (١٩٣٦)مدا خستووەتە روو. ئێستا وادیارە بەرەو رووی جۆرێك لە بەرەنگاری دەبنەوەو، ئاڵۆزیی ناوچەکەیش لە قسەکانی ئەم دواییەی وەزیری ناوخۆدا بۆ ئەنجومەنی مەزنی نیشتمانی لەمەڕ بارودۆخی ناوچە سنووریەکان(بڕوانە لاپەڕە دووی هاوپێچی نووسراوی ژمارە(٢٠٤)ی (٩)ی نیسانم)و، لە سەرنجەکانی د.ئاراسدا بۆ من کە لە نامەی (١)ی مایسی مستەر رێندێڵدا ئاماژەی بۆکردووە، پشت راست کرایەوە.

٣. سەربازانی بەرفەرمانی جەنەڕاڵ عەبدوڵڵا ئاڵپ دۆغانی سەرۆکی پشکنیاریی گشتی کە خێرا کەوتنە خۆ، سەربە فیرقەی سێی پیادەی ئەرزنجان بوون‌و، ژمارەیان (٢) هەزار چەکدار دەبوو. وا هەست دەکرێ ئەو بەگشتی پشت بە سەربازانی فەیلەقی(٩)ی ئەرزرۆم ببەستێ. هەروەها یەکەکانی جەندەرمەی بەتایبەت لەسەر شاخ راهێنراو، پشتیوانیی دەکەن. (١٠) رۆژێك لەمەوبەر، پاشکۆی هەوایی" Air Attache"ی باڵوێزخانەی خاوەنشکۆ، زانیبووی جێگری وەزیری فڕۆکەوانی وادەیەکی لەگەڵ نوێنەری دامەزراوەیەکی ئینگلیزیدا هەڵوەشاندوەتەوە، چونکە بەپەلەو بە فڕۆکەیەك چووەتە هەرێمی کوردەکان. کونسوڵی خاوەنشکۆ لە مەرسین، بە بروسکەیەك ئاگاداری کردمەوە کە (٢٠) فڕۆکەی سەربازی، بەپێی هەواڵی لە جەختکردنەوە نەهاتوو، لە ئەلعەزیزی ناوەندی کارگێڕیی ناوچەی دەرسیم دژی کورد بەکار دەهێنرێن.

٤. سەبارەت بە هێزەکانی حکومەتیش، ڕێیتێناچێ تورکـەکان بتوانن بەئاسانی ئاگری جووڵانەوەکە خەفە بکەن.

پێرسی لۆرەین

وەزارەتی دەرەوە، ٢٨١/٤٢٤، بەشی (٣٣)، ل: ١٣٢، ژ: ٨٩

ژ: ١١٢

لە پێرسی لۆرەین بۆ مستەر ئێدن(٢٨ی مایس گەیشتووە)

ژمارە: ٣٠٩

ئەنگۆرە، ٢٢ی مایس ١٩٣٧

گەورەم،

بروسـکەیەکی تـری (١٥) مایسـی کونسـوڵی کونسـوڵخانەی تـەرابزوونی خاوەنشکۆم، کاتی نووسینی راپۆرتی ژمارە(٢٩٣)ی (١٧)ی مانگم لەسەر بارودۆخی ناوچەی دەرسیم، پێگەیشت. بروسکەکە تایبەت بوو بـەکوردە یاخیـەکان، کەبـەپێی ئاگاداریی ئەو، ژمارەیان (١٥) هەزار زیاترەو، بەردەوام زیانی گەورە لـە هێزەکـانی تورك دەدەن‌و، درندانـە لاشـەی ئەفسـەرە کـەوتووەکانی بەردەستیان دەشێوێنن. مستەر فالانگا هەروەها دەڵێ: (٣) هەزار سەربازی تورك لە ئەرزنجان کۆکراونـەوەو، فرۆکەیش لە دیاربەکرەوە دێ.

کونسـوڵی خاوەنشـکۆ لـە مەرسـین، لـە راپۆرتـی(١٩)ی مایسـدا نووسـیویەتی: هێزەکـانی حکومـەت، بـەپێی هەواڵـەکانی نـاوخۆ، سـێ گونـدی کوردنشـینیان سووتاندووەو، فرۆکەیەکیان لەدەسـت داوە. هـەروەها کوردەکـان ئەفسـەرێك‌و (١٢) سەربازی یەدەگیان گرتووەو، بەکۆمەل کوشتوویانن.

پێرسی لۆرەین

وەزارەتی دەرەوە، ٢٨١/٤٢٤، بەشی(٣٣)ل: ١٣٢، ژ: ٩٠

ژ: ١١٣

لە پێرسی. لۆرەینەوە بۆ مستەر ئێدن(٢٨ی مایس گەیشتووە)

ژمارە: ٣١١

ئەستەمبووڵ، ٢٣ی مایسی ١٩٣٧

گەورەم،

ئامـاژە بـە نووسـراوی ژمـارە(٢٩٣)ی (١٧)و (٣٠٩)ی (٢٣)ی مایسـم لەمـەڕ نائارامیی ناوچەی دەرسیم، یادداشتەکەی پاشکۆی سەربازیی ئـەم باڵوێزخانەیـە بۆ ئەم بابەتە هاوپێچ دەکەم.

٢. رائید رۆس(Major Ross) کەمیی زانیاریەکانی لە یادداشتەکەدا تێبینـی کـردووە. جـا ئەگـەر ئـەو دیمەنـە گشـتییە پیشـاندراوە دروسـت بـێ، ئـەوا دەشـێ دەرەنجامەکە، بەهۆی نەبوونی درێژەی هەواڵەکانـەوە، لـە هـەموو بارەکـاندا راسـت نەبێ.

٣. دەکرێ بڵێم چاپەمەنیەکانی تورک، تەنها یـەکیان نـەبێ، لـەم ئاڵۆزییـە تـەواو بێدەنـگ بـوون. (سـەن تێلیگـراف)(١٤)ی مـایس بابـەتێکی بڵاوکردبـووەوەو، ئاماژەیـەکی بەکێشـەی ویلایەتـەکانی رۆژهـەلات کردبـوو. بڵاوکراوەکـە دوای ئەمـە راگیراو، چەند رۆژێك دەرنەچوو.

پێرسی لۆرەین

وەزارەتی دەرەوە، ٤٢٤/٢٨١، بەشی(٣٣)،ل: ١٣٣، ژ: ٩١

****

هاوپێچی ژ: ١١٣
هەڵسەنگاندنی بارودۆخی سەربازیی ویلایەتەکانی رۆژهەڵات

حکومەتی تورکیاو، بەتایبەتی ئەرکانی گشتی ، دوو کێشەیان هەیە: یەکیان ئەوی سەر سنووری سووریایەو، لەرووی سەربازییەوە نەگەیشتووەتە ئەو ئاستەی کە سەرباز بۆ پشتگیریی گفتوگۆ سیاسییەکە کۆبکرێتەوە. رێگریو چەتەیی دەڤەری ماردین، کە چەتەکان لە خاکی سووریادانو، وامەست دەکرێ لەعێراقەوە هاتبن، بارودۆخەکەیان ئاڵۆزکردووە. هەڵبەت رێیتێدەچێ بەشێکی ئەم دزیو جەردەییە بەهۆی هاندانی سوورییەکانەوە بێ. هەرکە کێشەکەی سنجەقی ئەسکەندەروونە، وەك ئومێد دەکرێ، دوایی هات، گرفتەکە نامێنێو کۆبوونەوەی سەربازانیش ئاسایی دەبێتەوە. بەلاّم دەشێ پاسەوانانی سنوورو سەربازانی گومرگ ، وەکوو ئیشارەتیان پێدەدرێ، بەهێزبکرێن.

کێشەی دووەم یاخیبوونی کوردەکانی دەرسیمە. ئەم یاخیبوونە، بێگومان ماوەیەکە پەنگی خواردوەتەوەو، ئێستا دەزگا سەربازییەکانی تورکیش خۆیان بۆ دەست بەکاربوون لەو ناوچەیەدا ئامادە دەکەن. ئەگەرچی رێیتێناچێ فەرەنسیەکانی سووریا دەستیان لە بزواندنی ئەم گرفتەدا هەبێ، دەکرێ ئەو ئەنجامە بەدەست بهێنین کە راوو رووتی سنوورەکانی عێراق – سووریا کەمێك پەیوەندییان پێوەی هەیەو، کوردانیش بڕیاریان داوە هەتا ناکۆکیی تورکیاو فەرەنسە کۆتایی نەهاتووە، یاخی ببن. یاخیبوونەکە، کاتی خێڵەکیەکان زیانی گەورەیان لە سەربازانی تورك داو، زۆر دڕندانە رەفتاریان کرد، بەتەواوی تاوی سەند.

ناکرێ بە درێژی باسی هەنگاوەکانی ئێستای حکومەت بکرێ، بەلاّم زانیاریەکانی بەردەست خواستەکانیمان بۆ روون دەکەنەوە. حکومەت مەبەستیەتی(حامیە)ی باشووری رۆژهەڵات بەهێز بکات، لە باکوور بکەوێتە سزادانی خەڵك. چەند

یەکەیەکی فەیلەقی (٧)ی دیاربەکرو فیرقەی(١٤)ی سوارەی ئورفەو(٢)ی پیادەی سعرتو وان و(١٧)ی ئەلعەزیز، سازو تەیار کراونەوە. سێ پۆل یەدەگیش بۆ بەهێزکردنی فیرقەی (٧)ی سوارەی ئەدەنەی سەر بە فەیلەقی (٦) بانگ کراون و، ئەم ئیجرائاتانە، بەدڵنیاییەوە، لە فەیلەقی (٧)یش کراوە. کەسانێکی فیرقەی (١٤)ی سوارە، لەئورفەوە، سەریان لەدیاربەکر داوەیەکەی گەڕۆکی جەندرمە کە ئەرکیان پاراستنی ئارامیی ناوخۆ، بەتایبەتی ناوچە شاخاویەکانە، بە کەسانی قوتابخانە چۆڵکراوەکانی سەر دەردەنێل بەهێزکراون.

جا لەبەر ئەوەی زانیاریی لەوە زیاتر نییە، پێم وایە ئەمانە تەنها ڕێوشوێنی خۆپارێزین. ئەوان نەك هەر بەنیاز بوون (حامیە)ی سنووریی خواروی ڕۆژهەلات قایم بکەن، بەڵکوو دەیشیانویست فەیلەقی (٧) ئەوبەشەی ناوچەکە تەواو کۆنترۆڵ بکات. ڕەنگە بەشێکی ئەم فەیلەقە داوا بکرێ بۆ ئەوەی لە باشوورەوە یارمەتیی تێکشکاندنی یاخیبوون بدات.

کرداری سەربازیی دژی کورد، بەپێی زانیاریی دەستکەوتوو، لە ئەرزنجانی بنکەی فەرماندەیی فیرقەی (٣)ی پیادەی فەیلەقی (٩)ەوە بەڕێوەدەبرێ. ئەم فیرقەیە سازدراوەتەوەو، فڕۆکەی دیاربەکرو، پێدەچێ سەربازانی ئەلعەزیزیش پشتیوانیی بکەن.

سەرۆکی ئەرکانی گشتیی و جەنەراڵ ئەحمەد ناجی تیناسی قوماندانی گشتیی جەندرمە (٧)ی مایس، وەك دەڵێن، بە گەشتێکی پشکنیاری سەریان لە (قەیسەری)ی بنکەی فەرماندەیی فەیلەقی (٧) دا. هەڵبەت ئامانجی ئەم گەشتە بڕیاردان بوو لەسەر ئەو ڕێوشوێنانەی کە پێویستە دژی کورد بیانگرنەبەر، وا پێشبینی دەکرێ زیاتر بەرەو ڕۆژهەلات بڕۆن.

دروستکردنی پشکنیارییەك لە تونجەلی، بەگشتی، ئامانجەکانی نەپێکا. دیسەمبەری ساڵی ١٩٣٥، جەنەڕاڵ حوسەین عەبدوڵلا ئاڵپ دۆغانی ئەفسەری چالاك بەدەسەڵاتێکی فراوانی سەربازی و مەدەنییەوە دەستنیشان کرا بۆ ئەو پشکنیارییە.

وادیاره ئەو، لەبەر نەبوونی ئامرازو هۆکاری پێویست، نەیتوانیوه نیزامو یاسا پتەوبکات، یان بەهەر هۆیەکی ترەوە بێ، شکستی هێناوه. بەڵام من بڕوام بە هۆکاری یەکەم زیاتره.

دواجار، بڕیاری سزادانی کورد لەکاتێکدا هات کە بۆ تورك نەشیاو نەبوو. پیادەکان، یەکی مایس، ئاسایی بانگ دەکرێنو، ئەمەیش تەشکیلەکان لەڕووی سەربازییەوە بەهێز دەکات. کێشەی سنجەقی ئەسکەندەروونەیش بەکردەوە چارەسەر دەکرێ، چونکە کاربەدەستانی سەربازیی تورك بەوە نەبێ، لەتەك یاخیبوونی کورددا، کەم یا زۆر، خۆیان لە دڵە راوکێو نیگەرانیدا دەبینن.

وەزارەتی دەرەوە، ٢٨١/٤٢٤، بەشی (٣٣)ل:١٣٢-١٣٤، ژ١/٩١

ژ: ١١٤

لە مستەر مۆرگنەوە بۆ مستەر ئیدن (٢٢ی حوزەیران گەیشتووە)

ژمارە:٢١

برووسکە

ئەنگۆره، ١٦ی حوزیرانی ١٩٣٧

ئاماژە بە برگەی (٢)ی بروسکەی ژمارە (١٩)ی حوزەیرانمو، راپۆرتی ژمارە (٣١١)ی (٢٣) مایسی پێرسی لۆرەین، سەرۆکی ئەنجومەن (١٤)ی حوزەیران لە قسەکانی تایبەت بە سیاسەتی ناوخۆی بەردەم ئەنجومەنی مەزنی نیشتمانیدا، باسی نائارامیی هەرێمی کوردانی کردو، وتی چەند سەرۆکێکی ناوخۆ بەرهەڵیستیی بەرنامەیەکی تایبەتی چاکسازیی دووساڵ لەمەوبەریان بۆ بەشارستانیکردنی ئەو ناوچانە کردووە، بۆیە حکومەت ناچار بووە کۆتایی مانگی ئادار رێگەی سەربازی بگرێتەبەر. ئێستا دەسەڵاتی حکومەتو جەندرمە تەواو دامەزراوەتەوەو، بەرنامەی

چەکسازیش بەردەوام دەبێ. هەروەها ژمارەیەکی باش هێزی سەربازیی لە دەڤەرەکە بەجێهێڵراون.

سەرۆکی ئەنجومەن نکوولیی لە چیرۆکی شەڕوشۆڕی قورس و شکستی گەورە کردو، رایگەیاند: زیانەکانی ماوەی سێ مانگی ئۆپەراسیۆنەکەی حکومەت بریتی بوون لە (١٣) کوژراوو، (١٨) بریندار کە یەکیان ئەفسەربووە.

وەزارەتی دەرەوە، ٢٨١/٤٢٤، بەشی (٣٣)، ل:١٤٠، ژ:٩٨

ژ:١١٥
لە مستەر مۆرگنەوە بۆ مستەر ئیدن (٢٤ی حوزەیران گەیشتووە)

ژمارە: ٣٦١

ئەنگۆرە، ١٧ی حوزەیرانی ١٩٣٧

گەورەم،

ئاماژە بە بروسکەی ژمارە (٢١)ی (١٦) حوزەیرانم، ئاگادارتان دەکەمەوە کە چاپەمەنیی تورک ژمارەیەك بروسکەی پەیامنێرێکی بڵاوکردوەتەوەو، دەڵێن: ئەم پەیامنێرە بەشوێن دوا کردەوەی سەربازیی ناوچەی دەرسیمدا چووە. ئێستا، کە مەسەلەی ئەسکەندەروونە بەشێوەیەکی پەسەند دوایی هاتووە، نیگەرانیی ئەو بروسکانە لەو نیشانانەیدایە کە گوایە هەموو ئاڵۆزیەکە بەهۆی "سیخوڕە هاتووەکانی باشوور"ەوە بووە. هەروەها تێیاندا هاتووە: ئەمانە بەختیاریی ئەو خەڵکەیان کە بەهۆی لێهاتوویی لەڕادەبەدەری ئیدارەی تورکیاوەوازیان لە رێبازە کۆنەکەیان هێنابوو، لەسایەی نیزام و یاسادا دەژیان، لەباربرد.

٢ـ یاخیبوونەکە، بەپێی راپۆرتەکانی پەیامنێرەکە، بە بڕیارێکی خێڵەکی بووەو، مەبەست لێی داواکردن بووە لە حکومەت دەست لە دامەزراندنی خاڵەکانی پۆلیس و کۆکردنەوەی، چەكو.. هتد هەڵگرێ. ئەمجا پەلاماری هێزەکانی تورك دراوەو، پرد

رووخێنراوە. ئیتر ئەمانە کاری سەرکوتکاریی خێراو سەرکەوتوویان پێویست کردووە. یاخییان ئێستا گەمارۆدراونو (٥) هەزار کوژراوو برینداریان هەنو، رەنگە دوا پێکدادانیش لەسەر چیای سوڵتان بابا (Sultan baba)[١] روویدات. پەیامنێرەکە پێی لەسەر دادەگرێ کە حەسەن مەکیو سەید رەزای[٢] یاخییان خەڵکیان بە نامەیەکی ساختە لەخشتەبردووە. نامەکە پرسیویە: بۆچی دەرسیمیە پێشتر هەرگیز خۆ بەدەستەوە نەداوەکان، ئێستا بە پشکنیارێکی گشتیی بێ چەکو سەرباز تەسلیم بوون؟

جەمیس مۆرگن

وەزارەتی دەرەوە، ٢٨١/٤٢٤، بەشی (٣٣)، ل: ١٤٧،ژ:١٠٣

***

ژ: ١١٦

لە پێرسی، لۆرەینەوە بۆ مستەر ئێدن (٨ی تەمووز گەیشتووە)

ژمارە:٤٠٥

ئەستەمبووڵ، ٣ی تەمووزی ١٩٣٧

گەورەم

ئاماژە بە راپۆرتی ژمارە (٣٦١)ی (١٧) حوزەیرانی مستەر مۆرگن، پێتان رادەگەیەنم کە سەرهەڵدانی ناوچەی دەرسیم، بەپێی بروسکەیەکی گەیشتووی (٢٨) حوزەیرانی کونسوڵی خاوەنشکۆ لە تەرابزوون، ئێستا تەواو خامۆش کراوە.

---

[١] لە باکووری رۆژهەڵاتی ناوچەی دەرسیمە. (س)

[٢] کوڕی سەید ئیبراهیمی حەسنانییە، رۆژی ١٩٣٧/٩/٥ برایە ئەرزنجان بۆ گفتوگۆو دەستبەسەرکرا. ١٩٣٧/١٠/١٨ لە ئەلعەزیز ئیعدام کرا (د. نوری دەرسیمی، دەرسیم لە مێژووی کوردستاندا، ل٣٢٢، ٣٢٣). (س)

مستەر ماتیۆس لە سەرچاوەیەکی بڕواپێکراوەوە زانیویەتی: دوا کۆمەڵی یاخییان کە ژمارەیان (٥٠٠—٦٠٠) کەس بووە، (٢٤)ی حوزەیران خۆیان بەدەستەوە داوە، باوەڕ وایە زیانەکانی سەربازانی حکومەت گەورە نەبن، بەڵام جەندرمەو هێزی هەوایی کە ڕۆڵی گرنگیان لە دامرکاندنەوەی ڕاپەڕیندا بینیوە، زیانی بەرچاویان لێکەوتووە. چاپەمەنییەکان بەجۆش و خرۆشەوە ئەمەیان بڵاوکردەوە: سەبیحە گۆکچەن (Sabiha Gokcen)[1] کە ئەتاتورك خۆی بەخێوی کردووە، بنکەو بارەگاکانی یاخییانی بە سەرکەوتوویی بۆمباران کردووە.

٣ـ مستەر ماتیۆس زانیویەتی کە حوکمی عورفی لە ناوچە نائارامەکاندا کاری پێدەکرێ، بەڵام پەیوەندیی پۆستەو بروسکە هەر ماوە. دەڵێن: زۆر لە ڕێبەرە خۆبەدەستەوەداوەکانی یاخیبوون لەداردەدرێن.

٤ـ جێگری کونسوڵی بریتانیا لە مەرسین، دەڵێ: بەپێی ڕای گشتی، یاخیبوونەکە بەتەواوی دامرکێنراوەتەوەو، زۆرینەی سەرکردەکانی تەسلیم بوون. سەید ڕەزای ڕێبەری سەرەکی هێشتا تەسلیم نەبوە.

٥ـ چاپەمەنییەکانی ئەستەمبوڵ درێژەی پرۆگرامە چاکسازییەکانیان بڵاوکردەوە کە بەتەمان لە ناوچەی دەرسیم جێبەجێیان بکەن. ئەم بەرنامانە دروستکردنی ڕێگەو پردو قوتابخانەو قشڵەو دامەزراندنی بنکەی جەندرمەیان تێدایە. هەروەها پێشنیاری دانانی سیستمی بانك کراوەو، مستەر کاتۆن (Mr. Catton)

---

[1] سەبیحە گۆکچەن ١٩١٣/٣/٢١ لە برووسە لەدایك بووە. لەساڵی ١٩٢٥ەوە، ئەتاتورك بەخێوی کردووە، چونکە باری بژێویی خراپ بووە. ساڵی ١٩٣٥ چووەتە قوتابخانەی فڕۆکەوانیی مەدەنیی کۆمەڵەی فڕۆکەوانیی تورکی. بۆ ڕاهێنان نێردراوەتەوە رووسیاو، دواترو ساڵی ١٩٣٦ چووەتە ئەکادیمی فڕۆکەوانیی سەربازی لە ئەسکیشەهر. ساڵی ١٩٣٧ بەشداریی ئۆپەراسیۆنەکانی ئیجەو دەرسیمی کردووە. ئەمجا تا ساڵی ١٩٥٥ کراوەتە ڕاهێنەری سەرەکیی کۆمەڵەی فڕۆکەوانی (Turk kusu)، پاشان کراوەتە ئەندامی دەستەی جێبەجێکاری فڕۆکەوانیی تورك. ٢٢ی ئاداری ٢٠٠١ بە نەخۆشی گیانی لەدەست دا. گۆکچەن بە یەکەم فڕۆکەوانی مێی تورك دادەنرێ

(http:llwww. byegm. gov. tr/yayinlarimiz/ newspot/2001/mar-apr/n4.htm)

زانیویەتی کەبانکی ئیش (Is Bankasi) بەم زووانە چەند لقێکی لە هەرێمی دەرسیم دەکاتەوە. هەر لە چاپەمەنییەکاندا هاتووە کە سیستمی دەرەبەگایەتی دەسڕدرێتەوەو، رێبەرانی سەرەکیی کورد رادەگوێزرێنە ناوچە دوورەکانی تری تورکیا

پێرسی لۆرەین

وەزارەتی دەرەوە، ٢٨١/٤٢٤، بەشی (٣٤)، ل:٥، ژ:٥

ژ: ١١٧

لە پێرسی لۆرەینەوە بۆ مستەر ئیدن (٢٣ی تەمووز)

ژمارە: ٤٣٢

ئەستەمبووڵ، ١٦ی تەمووزی ١٩٣٧

گەورەم،

ئاماژە بەراپۆرتی ژمارە (٤٠٥)ی (٣)ی تەموززم، ئەمەوێ پێتان رابگەیەنم: ئەندامێکی ستافەکەم وتووێژێکی گرنگی لەگەڵ پشکنیارێکی وەزارەتی کاردا کە کەسایەتییەکی بەتەمەن‌و ناسراوەو، تازە لە ناوچەی دەرسیم گەڕاوەتەوە، سازداوە.

٢ـ پشکنیارەکە وتوویەتی: هێشتا شەڕ بەردەوامەو، جەنەڕاڵ ئالپ دۆغان دەسەڵاتی سەرکوتکردنی راپەڕین‌و دەستپێکردنی رێوشوێنەکانی کارگێڕیی بۆ هێورکردنەوەی کوردی پێدراوە. پشکنیارەکە زۆر بەشان‌و باڵی تین‌و توانی کارگێڕی‌و کۆنترۆڵی جەنەڕاڵیان هەڵداوە. هەروەها وتوویەتی: جەنەڕاڵ ئالپ دۆغان پێی وایە لە رابردوودا توندوتیژیی زیاد دژی کورد بەکارهاتووە، بۆیە راپەڕین بەردەوام سەری هەڵداوەتەوەو، دەبێ جەندرمە لەبەر ئەو ناثارامییە درێژخایەنە سەرزەنشت بکرێ. ئەمساڵ هەوڵی داگیرکردنی سەرتاسەری هەرێمی ناثارام نادرێ.

سەربازان تا هێڵێکی (دیارینەکراو) پێشڕەوی دەکەن‌و، ئیتر دەوەستن‌و، ئەمجا ڕێو شوێنی هێورکردنــەوەو قەناعــەت پێکردنــی کــورد دەســت پێدەکــەن. پرۆســەی گرتنەوەکە ســاڵی ئاینده بــەردەوام دەبــێ‌و، ســەربازی زیــاترو ژمارەیــەکی کــەمتری جەندرمە لە داهاتوودا لەو ناوچانە جێگیر دەکرێــن. لەهــەندێ بــاری ناچاریدا نــەبێ، مامەڵەیــەکی زۆر بەخشــندانە تــر لەتــەك کوردانــدا دەکــرێ‌و، کوردەکــانیش هەمیشــە هاوکاریی ڕێبازە نەرمەکان دەکەن.

٣ـ پشکنیارەکە لەســەری ڕۆیشــتووەو وتوویــەتی: بنیاتنــان‌و بــەرەو پێشــچوونی ناوچــەی دەرسیم، بــە چــاودێریی جەنــەڕاڵ‌و لەلایــەن کارمــەندانی وەزارەتــەکانی پــەروەردەو کــارەوە دەســتیان پێکراوە. ئــەو خــۆی، هــەر کاتــێ بکرایــە، لەگــەڵ کرێکارانی کورددا ئیشی دەکردو، پــردی بنیــات دەنــا، کــوردی لــە ئاژاوەگێڕی دوور خســتووەتەوەو، ئــەوانیش وەك کارگــەری بــاش‌و ئارەزوومــەندو (ژێرتــر لــە تورکــانی ئــەنادۆڵ) کــار دەکــەن. ئومێد دەکــرێ ســاڵی ئــاینده پاشمــاوەی ئــەم شــێوازانەی هێورکردنەوە، بەبێ خوێنڕێژیی تر، لەوناچانەد تەواو ببێ.

٤ـ پشکنیارەکە سەبارەت بە شەڕیش وتوویەتی: زیان‌و قوربانیانی تورك لەوانەی کورد، کە باجێکی زۆر لەشەڕیاندا دراوە، زیاترن.

پێرسی لۆرەین

وەزارەتی دەرەوە، ٢٨١/٤٢٤، بەشی (٣٤)، ل:٦، ژ:٧

ژ: ۱۱۸

لە پێرسی لۆرەنیەو بۆ مستەر نێدن (۲٥ی نۆڤەمبەر گەیشتووە)

ژمارە: ٦٨٤

ئەنگۆرە، ۲۰ی تشرینی دووەمی ۱۹۳۷

گەورەم،

ئاماژە بە بروسکەی ژمارە (١٦)ی (٢١)ی ئۆکتۆبەری مستەر مۆرگن لەبارەی یاخیبوونی ئەم دواییەی کوردەوە، ئەمەتان پێ ڕادەگەیەنم: ئەو دادگایە کە سەرکردەکانی یاخیبوون دادگایی دەکات، بەپێی بڵاوکراوەکانی (١٦) تشرینی دووەمی تورکیا، (١١) کەسی بە مردن حوکم داوەو، سەید ڕەزاو شەشی تر لەسێدارە دراون و، حوکمی مردنی چوارەکەی‌تر، بەلەبەرچاوگرتنی تەمەنیان بۆ سێ ساڵ زیندانی گۆڕدراوە. هەروەها لەراگەیاندنەکەدا هاتووە: (٣٣) تاوانباری دیکە بەزیندانی بەحوکمی‌ی سزا دراون و، (١٤) کەسیش ئازادکراون.

٢ـ ڕۆژنامەی (Republique)، لە باسی لەداردانی خێرای سەید ڕەزاو شەش هاوەڵەکەیدا، نووسیویەتی: حوکمی مردنی ناوچەکانی بەرفەرمانی پشکنیارییە گشتییەکان، پێویستیان بە ڕەزامەندیی ئەنجومەنی مەزنی نیشتمانی نییە. ناوچەی دەرسیم (تونجەلی)ی ناوەندی ئۆپەراسیۆنەکانی ئەم دواییەش، هەرێمی یەکەم پشکنیاریی گشتییە.

پێرسی لۆرەین

وەزارەتی‌دەرەوە۲٤۲/۲۸۱، بەشی (٣٤)، ل:٦٠-٦١، ژ:٦٤

ژ:١١٩

لە پێرسی. لۆرەینەوە بۆ ڤیسکاونت هالیفار (١٥ی سێپتمبەر گەیشتووە)

ژمارە: ٤٥٩

نوێنەری خاوەنشکۆ لە ئەستەمبووڵ راپۆرتێکـی بـۆ وزیـری کاروبـاری دەرەوەی خاوەنشکۆ دەنێرێو، ئاماژە بە بروسکەی ژمارە (٩)ی (٥)ی ئابی باڵوێزخانە، کۆپی راپۆرتێکـی (٥) ئـەیلوولی پاشـکۆی سـەربازیی لـەبارەی دامرکاندنـەوەی کوردانـی هەرێمی تونجەلی هاوپێچ دەکات.

ئەستەمبووڵ، ٩ی ئەیلوولی ١٩٣٨

هاوپێچی ژ:١١٩

لە نەقیب – کۆلۆنێل رۆسەوە بۆ مستەر مۆرگن

ئەستەمبووڵ، ٥ی ئەیلوولی ١٩٣٨

گەورەم،

خۆشحاڵم ئاگادارت بکەمەوە، کـە کـاتی سـەردانەکەی (٣١)ی ئـابی پاشـکۆکانی خزمەت (ملحق الخدمة) بۆ ئەلعەزیز، جەنەراڵ عەبدوڵڵا ئاڵپ دۆغان وتەیەکی بچووکی لـە هـەرێمی تونجـەلی پێشـکەش کـردووە. ئـەم ئەفسـەرە شـارەزایە، هـەروەکوو ئاگـادارن، نزیکـەی دوو سـاڵە ئیش‌و کـاری پارێزگـاری مـەدەنی‌و سـەربازیی ئـەو هەرێمەی لە ئەلعەزیزەوە پێکـەوە گـرێ داوەو، بەرپرسـی پرۆسـەی هێورکردنـەوەی ئـەو ناوچەیـە بـووە، ئـەم وتەیـەو چـەند زانیارییـەکی تـری دەڤـەری تونجـەلی وا لـە خوارەوە کورت کراونەوە:

جەنەراڵ عەبدوڵڵا ئاڵپ دۆغـان وتـی: دیجلـەو فـورات لـەو ناوچەیـەوە سـەرچاوە دەگرن، بۆیە ئەو هەرێمە بایەخی خۆی هەیە. شێوەی ناوچەکـە وا هەڵکـەوتووە کـە لێشاوی کۆچی خەڵك لە رۆژهەڵاتەوە، لەرابردوودا، رووی لەوێ کردووە. تورك خۆی

لەئاسیاوە هاتووەو، لەگەڵ دانیشوانی تونجەلیدا یەك رەچەڵەکن. هەڵبەت ...
تیۆرییەکی بەجێیە کە تورکەکان بە رێیەکی گونجاوی بزانن بۆ پیادەکردنی سیاسەتی نەتەوەیی خۆیان.

خولی دووەمی کردارە سەربازییەکانی ئەمساڵ، وەك لەراپۆرتی (٥) تشرینی یەکەمی (١٩٣٨)مدا، ئاماژەم پێداوە، بۆ تێکشکاندنی هەر نیشانەیەکی درێژخایەن و ساڵی پار جێبەجێنەکراوی یاخیبوونی کوردانی ناوچەی تونجەلی تەرخانکراوە. سێ فەیلەقی سەربازیو سەربازی زیادەو (٤٠) فرۆکە خراونەگەڕ. ئەو نەخشەو وێنانەی کە نیشانی پاشکۆکان دراون، دەریدەخەن ئەو هەرێمە چەندە شاخاوییەو، ئارامکردنەوەی چەند سەختە.

چەند سەرکردەیەکی دەستگیرنەکراوی یاخییان بەرگرییان کردووەو، رەنگە کوشتار لە هەردوولا بووبێ. راگەیاندراوە: بریندارانی تورك، مانگی ئاب، لە ئەڵەزیز بینراون.

پێم وایە چالاکییەکانی تورك تارادەیەك سەرکەوتوو، لەوانەیە ژمارەیەك کوژراویش هەبن. چەند رێبەرێکی کوردو ژمارەیەکی کەمی دانیشتوان گواستراونەوە بۆ شوێنی تری تورکیاو، برێك چەك (١٢ هەزار پارچە، بەپێی چاپەمەنییەکان) دەستیان بەسەردا گیراوە. پاشماوەی خەڵکەکەیش، بەچاودێریی هێزەکانی پارێزگاریی ناوخۆ، کە ئێستا لە خاڵە گرنگەکاندا بنکەیان بۆ دروست دەکرێ، دانراون. هەروەها بەتالیۆنێکی نوێی پێکهاتوو لە دوو فەوجی پیادەو چەند تۆپێك سازدراوەو، لەسەر چاوگەی رووباری مەنسوور (موراد) جێگیر کراوە.

ئارامکردنەوەی تەواوی ناوچەی تونجەلی پشت بەو رێوشوێنانە دەبەستێ کە دەزگاکانی تورك دەیانگرنەبەر. رووداني کێشەی بچووك لەو ناوە، تەواو بەدوور نازانم. تورکیا ئێستا پرۆگرامێکی بنیاتنانی بەبڕی (٣) ملیۆن لیرە بەدەستەوەیە. دوو شارێگە کە ئەرزنجان بەئەلعەزیزەوە دەبەستنەوەو، یەکیان بە بەشی رۆژئاواو ئەویتریان بەرۆژهەلاتی تونجەلیدا تێدەپەڕێ، لە دروستکردندان. ئەم دوو رێگەیە

لەچەند خاڵێکدا پێکەوە دەبەسترێنەوەو، تۆڕێك لەسەرتاسەری دەڤەرەکەدا پێکدەهێنن. ئومێد وایە ئەم سیستمە لە دوو سێ ساڵدا کۆتایی پێ بهێنرێ. (٤٢٠) کیلۆمەتر رێگەو (٩)پرد بەکۆی درێژیی ٦٩٠ مەتر دروستکراون. (٩) قشڵەو (٨) پۆستی سەربازیو (٥) بینای ئۆفیسی کارگێڕیو (٩٢) خانوو بۆ کارمەندان، بەپێی بڵاوکراوەکان، لەناوچەکەدا بنیات نراون. سیستمی تەلەفۆنیش (٥٠٠) کیلۆمەتری خراوەتەسەر.

مارشاڵ فەوزی چاکماك (Fevzi Cakmak) پێی وتم: نەخشەی دروستکردنی بەستێك لەسەرچاوەی رووباری مەنسوور (یان موراد) کێشراوەو، بەمەیش دەریاچەیەکی دەستکردی قەشەنگو دڵگیر پێکدێو، پێشبینی دەکرێ، وزەی کارەبایشی لێ بەرهەم بێ. بە قسەی نوێنەری سەرەکیی ئەرکانی گشتیو ئەفسەرەکانی تری تورك، هیوادارن لەدواییدا شەرێمی تونجەلی بکەنە (سویسرای دووەم)و، زۆر جوانی بکەن. پێم وایە ئەو سەختیو زەحمەتەی کە گەشتیارانی تورکیا دێنە رێیان، تەگەرەیەکی بەرچاوی هاتنەدیی ئەم ئاواتو٩ خەونە دەبن.

ئێی رۆس

پاشکۆی سەربازی

وەزارەتی دەرەوە، ٢٨٢/٤٢٤، بەشی(٣٤)، ل:١٧-١٨، ژ:١٦

کۆتایی

سوپاس و پێزانین

به پێویستی ئـەزانم پـڕ بـه دڵ سوپاسـی ئـەم بەڕێزانـەی لای خـوارەوە بکەمکـە دڵسۆزانه هاوکارییان کردووم:

مامۆستا ڕەفیق ساڵح که به لەخۆبوردنەوە ئـەم کتێـب (سـەرچاوەیە)ی خسـتە بەردەستم بۆ وەرگێڕان.

کاك سدیق ساڵح که به پشوو درێژییەوە به دەستخەتی وەرگێڕانەکەمدا چووەوە ، سـەرنجی بەسـوودی زمانـەوانیی دامـێ و کتێبەکـەی بـەو پـەراوێز و پێڕسـتانه دەوڵەمەند کرد.

شەن محەمەد له زانکۆی سلێمانی که چەند بڕگەو ڕستەو بەڵگەنامەی فەرەنسیی کتێبەکەی بۆ کردمه عەرەبی.

ئەم خوشك وبرایانـه کـه هەریەکـەیان لـە سـاخکردنەوەی هـەندێ وشـەو زاراوەو ڕسـتەو بڕگـەدا یاریدەیـان دام: بـەڕێزان د. کـوردۆ عـەلی، شـێرزاد حەسـەن، لیدیـا شاسوار، ئومێد محەمەد ئەمین.

پێرستی ناو

١- ناوی کەس

ئـ:

ب:

پ:

ت:

س:

ش:

ع:

غ:

ف:

ق:

ن:

ه:

و:

پێڕستی ناو

٢- ناوی شوێن

ئـ:

ب:

پ:

ت:

ج:

خ:

د:

ڕ:

ز:

س:

ش:

ع:

غ:

ف:

ڤ:

ق:

ك:

ل:

م:

ن:

ه:

و:

ی: